

УДК 80 181
ББК 81. 2 Қаз
Б 20

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Томды құрастырып, баспаға дайындағандар:

Ісімақова А.С., Мұстафаева К., Хаван А., Имаханбет Р.

Жауапты редактор: Ісімақова А.С.

Жауапты шығарушы: Ойсылбай А.Т.

Байтұрсынұлы Ахмет

Б 20 Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013.
Т. III: –384 б.

ISBN 978-601-7317-69-0

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде білім алуына арналған алғашқы әліппелер мен қазақ тілі грамматикасын танытатын тұңғыш оқулықтардың авторы, қазақша сауат аштыру мен қазақ тілін пән ретінде оқыту әдістерін баяндайтын іргелі тілтанулық ғылыми құралдардың авторы. Бұл жинаққа «Тіл – құрал» оқулықтар мен методикалық құралдардың қолда бар мәтіндері түпнұсқамен қайта салыстырылып, толық ұсынылып отыр.

**УДК 80 181
ББК 81. 2 Қаз**

ISBN 978-601-7317-69-0

ISBN 978-601-7317-66-9

© Байтұрсынұлы А. 2013

© «Ел-шежіре» ҚҚ, 2013

ТУҒАН ТІЛІМ*

Кенің бай, келімің мол, туған тілім,
Дыбыстың теріп сөз ғып, буған гүлін
Қайырған қайдағыны жүйрік ең сен,
Мен тосып құтыла алмас қусам білім.

Қонып тұр, ордаң міне, жаңа жұртқа,
Салып тұр ұлың «қазақ» көзін сыртқа.
Жау болсаң, жақындама, аулақ жүр деп,
Ел болсаң, есігім бос, ең деп ұлтқа.

Балықтай жүзіп адам, құстай ұшқан,
Түндігің ашулы тұр күн батыстан.
Ғылым мен кереметтің кенін тапқан,
Нұр кірер білім, өнер мол жақ тұстан.

Кірлетпей келген сақтап анам бұрын,
Орданды шала қоймас енді құрым.
Алыстан әлде қандай жат көргенсіп,
Кіргендер тамсанатын танып сырын.

Біреулер мұнараға «мінетін-ді»,
Құрындай деп жыр дегбеге күлетін-ді.
Биіктен төмен түсіп қарағанда,
Көзінің жаңылғанын білетін-ді.

Кемсініп көбің ордамды адасқандар!
Тіліме жау боп найза қадасқандар!
Бір айттым, екінші айтам, бұл үшінші,
Жорта бер, жолың алыс, адассандар.

Мен болман болдырамын «татар» десең,
Мен жатпан «бір бөлменде» жатар десең!
Өтпеймін тамағыңнан «жұтам» десең,
Жолым бір, қолым міне, «қатар» десең!

Байқаушы

* Ескерту! Бұл өлең қазақ жұрты жаңа жазу яғни төте жазуға көшкен тұста көрші елдердің наразылығына орай шығарылған. Өлең 1916 жылы «Қазақ» газетінің 167-санында жарық көрген.

АЛҒЫ СӨЗ

Ахмет Байтұрсынұлы – Мұхтар Әуезов айтқандай, қазақ халқының «рухани көсемі». «Ұлт ұстазының» ұланғайыр еңбегі сан саладан көрінеді.

«Ана тілі» деген терминнің авторы А.Байтұрсынұлы қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашып, қазақ тілінде оқуын жалғастыруға көп және нақты күш жұмсаған Ұлт ұстазы. Осы мақсатты орындау жолында ол қазақ тілін, оның дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын баяндап, талдап-танитқан зерттеуші әрі сол зерттеулерінің негізінде «Әліппе» мен тұңғыш ана тілі оқулықтарын ғылыми айналымға түсірген ғалым.

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты А.Байтұрсынұлының қазақ жазуы мен емлесі, фонетикасы мен грамматикасы, терминологиясы мен методикасы жөніндегі ғылыми мұрасын 1992 жылы жария етті.

Бұл жинақта А.Байтұрсынұлының қазақ тілін пән ретінде оқытатын тұңғыш оқулықтар – «Тіл – құралдың» үш бөлімі беріліп отыр.

А.Байтұрсынұлы оқулықтарының бірнеше басылымы (кейбірі 6-7 реттен) болғаны мәлім. Мұнда бұлардың бір-бір басылымы ғана ұсынылды, тек «Тіл – құралдың» фонетикаға арналған I бөлімінің ең алғашқы 1914 жылғы және 1925 жылғы 5-басылымы салыстыру үшін қатар жіберілді. «Тіл – құралдың» 2-бөлімінің 1915 жылғы тұңғыш басылымы ұсынылып отыр. «Оқу құралы» мен «Тіл – құралдың», «Баяншы» мен «Сауат ашқыштың» барлық жылдардағы басылымдары қолымызға түгел түспегендіктен, олардың арасындағы айырмашылықтар көрсетілген жоқ. Бұл – арнайы жүргізілетін келешектің ісі. Айырмашылықтар, өзгерістер оқулықтардың құрылымынан гөрі мазмұнында: талдауларда, терминдер мен жеке сөздердің қолданысында, иллюстративтік материалдарда кездеседі. Мысалы, осы кітапта ұсынылып отырған I-нші жылдық «Тіл – құралдың» 1914 және 1925 жылғы басылымдарын салыстырып қарасақ, «Алғысөздің» өзінде айырмашылық бар. «Кітаптың «Тіл – құрал» деген аты қандай жат көрінсе...» деп бастала-

тын таныстыру ең алғашқы басылымында орын алса, 1925 жылғыда бұл жоқ. Сондай-ақ, алғашқы басылымда автор әріп пен дыбыс деген атауларды ажыратпай, дауысты өріп, дауыссыз әріп деп қолданса, кейін дауысты, дауыссыз болатындар әріп емес, дыбыстар деп түзетеді. Дыбыстардың классификациясында да өзгешеліктер бар. 1914 жылғыда сонор *у* мен *й* дыбыстары жарты дауыстылар деп көрсетілсе, 1925 жылы бұлар дауыссыздардың қатарында берілген немесе 1914 жылғы оқулықта ұяң дыбыстар деп *ж, р, з, л, м, н, ң* дыбыстарын көрсетсе, 1925 жылы ұяң деп *м, н, ң*, дыбыстарын атайды.

А.Байтұрсынұлының «Нұсқаушы», «Әліппе астары» кітаптары Алматы, Санкт-Петербург, Мәскеу, Уфа қалаларынан күні бүгін табылмаған. А.Байтұрсынұлы мұрасы араб графикасымен жазылғандықтан қазіргі таңда қалың жұртшылық бұл жазуды оқи алмайды. Қолда бар ғалым мұрасы түгелімен қазіргі графикаға көшірілді.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдеби тілінің лексикалық және орфографиялық нормасы қазіргіден өзгеше екені сөзсіз.

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілімен оқу-ағарту саласына қатысты еңбектері жинақталған «Тіл тағылымы» (1992) кітабын негізге ала отырып, оларды сол басылымдардың түпнұсқаларымен қайта салыстырып, жіберілген орфографиялық қателер, түсіп қалған сөздер, грамматикалық қателер түзетіліп, сөз тіркестері мен сөйлемдер өз қалпына келтірілді.

Ертеде тоталитарлық идеология салдарынан «Ахмет Байтұрсынов» болып жазылып жүрген автордың тегі, оның өз төл туындыларында қолданылған қалпына сай өзгертілді. Яғни «Байтұрсынұлы Ахмет» деген мұсылман жолымен қойылған аты-жөнін қайта қалпына келтіруді бүгінгі ұрпақтың ата-баба алдындағы парызымыз деп санадық.

Сондай-ақ, «Тіл тағылымының» жүйесін сақтай отырып, шығарушылардың алғы сөзін және академик Рабиға Сыздықтың «А.Байтұрсынов» атты ғылыми мақаласын негізге алдық. Осы жинақта берілген «Тіл – құралдың» (1914, 1915, 1925: екі басылымы) мәтіндері, жинаққа енген 1922 жылғы: екі басылымы, 1927 жылғы басылымдардың мәтіндерімен салыстырылып, қарастырылды.

Ұлттық кітапхананың сирек қор бөлімінде «Тіл – құрал» оқулығының әр жылдардағы жарық көрген басылымдары тіркелген яғни 1914-1928 жылдарда аталмыш оқулықтың (үш кітап) 25 рет басылғаны анықталды.

Қазақ тіл білімі, әдебиеттануы ғылымдарының негізін қалыптастырған Ахмет Байтұрсынұлының әр сөзін түпнұсқасына сай орнына келтіруді басты мақсат деп санадық.

Тәуелсіздік заманының ғалымдары «Ұлт ұстазы» деп мойындап, дәріптеген А.Байтұрсынұлының «Тіл – құралы» атты ғылыми еңбегі ғалымның зерттеушілік ойларының халықтың білім беру саласына, қазақ баласының білімін, ілімін ашуға бағындырылғанының нақты дәлелі екені анық.

Нағыз ғылыми еңбек өз ұлтына, еліне қызмет ету қажеттілігінен тууы абзал екенін А.Байтұрсынұлы осы «Тіл – құралымен» ғылыми қауымға үлгі етіп берді. Олай болса, ғалым ұсынған қазақ тілін оқыту жүйесін, тіл үйретудегі басты құралдың осы уақытқа дейін А.Байтұрсынұлының екені айтылмай, қолданып келген терминдерінің қасиетін қадірлеп, меңгеретін кез келді.

А.Байтұрсынұлы қазақша әліппе жасап яғни араб алфавитінің негізінде ұлттық әліппеге реформа жасап, өзгеріс енгізіп, қазақ тіл білімінің терминдерін алғашқы болып қалыптастырып және оның негізгі салаларын: *Дыбыс жүйесін* (фонетика); *Сөз жүйесін* (морфология); *Сөйлем жүйесін* (грамматика) тұңғыш рет зерттеп, ғылыми негізін салып берді. Бұл іргелі зерттеулер бірнеше оқулыққа арқау болып, кезінде өз замандастары тарапынан лайықты бағасын алып қана қоймай, күні бүгінге дейін маңызын жоғалтқан жоқ. А.Байтұрсынұлының лингвистикалық еңбектерінде қазіргі қазақ тілі теориясының негізі қаланып, бізге үйреншікті категориялар алғаш рет қалыптастырылып, қолданысқа енгізілді.

Теоретик А.Байтұрсынұлы таза ғылыми зерттеулермен шектелмей, күнделікті сұранысты өтейтін оқулықтар жазу арқылы да білім беру саласына нақты үлес қосуға мән бергені яғни ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қолданыстан шықпайтын өміршең оқулықтары арқылы қалың қазақ елінің игілігіне асыруы – шынайы зиялы іскерліктің үлгісі болып қала бермек.

А.С.Ісімақова,

филология ғылымдарының докторы, профессор

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ¹

(Өмірі мен қызметі туралы)

Ахмет Байтұрсынұлының еңбек жолын ағартушылықтан бастауының өзіндік мәні бар. ХХ ғасырдың бас кезінде-ақ қазақ интеллигенциясы қалыптасты. Қазақ жастары Петербор, Омбы, Қазан, Уфа, Орынбор, Троицк, т.б. қалаларда оқып, мұсылманша немесе орысша білім алды. Олар дәулетті, шағын, кедей ортадан шыққанымен, едәуір білім алғандары әкімшілік, сот орындарында қызмет етіп, бас пайдасын, өз мүддесін көздейтін болды. Ахмет Байтұрсынұлының тілімен айтқанда, «... байға мал, оқығанға шен мақсат боп, жұрттың қамын ойлайтын адам аз боп» тұрғанда, оқу-білімнен кенде, қараңғы қазақ қауымының сауатын ашып, білім беру жолын қалап алғандардың бірі, бірі ғана емес, бірегейі Ахмет Байтұрсынұлы еді. Ағартушылық ісі сол кезеңдегі қазақтың әлеуметтік тіршілігінде ең қажет, ең игілікті әрекет болатын.

1895-1909 жылдарда А.Байтұрсынұлы Қостанай, Ақтөбе, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектептерде бала оқытып, екі сыныптық училищелерде сабақ берді. Осы жылдары А.Байтұрсынұлы Қостанайдан Омбыға барып, қазақ халқының тарихын, этнографиясын, фольклорын, тілін зерттеуші А.Е.Алекторовпен танысады. Мұхтар Әуезовтің жазғанына қарағанда, оның бұл танысуы қазақ халқын оқу-білімге тарту жөніндегі миссионерлердің ниет-пиғылдарын жақын білуіне көмектесті, соның нәтижесінде өзінің бұл мәселедегі көзқарасы мен мақсатын айқындайды (М.Әуезов. Аханның елу жылдық тойы (юбилейі), «Ақжол» газеті, 4 ақпан 1923 жыл, № 270).

Бес жылдай (1913-1918) өз қаражатымен, сол кезең үшін үлкен данамен (8 мың дана) шығып тұрған «Қазақ» газеті ең алдымен, қазақ халқының ұлттық азаттығы мен мәдени әлеуметтік дамуы үшін күрескен және қазақ қоғамының мүдделерін көздейтін мәселелер көтеріп, оларға әлеуметтік үн бере білген орган болды. Газет әсіресе, тіл мәселесін бірінші орынға қойды. Қазақ тілін сақтап, әрі қарай дамытуды, ол үшін қазақ балалары сауатын ана тілінде мектеп ашып, ана тілінде оқыту керектігін, ұлт мектептеріндегі оқу-тәрбие ісін дұрыс жолға қоюды жиі жазды.

¹ «Тіл – құрал». I тіл танытқыш кітап. Сөз басы.

А.Байтұрсынұлы 1920 жылдардың басында әртүрлі мемлекеттік басқару істеріне, қоғамдық жұмыстарға белсене араласа жүріп те, оқытушылық, ұстаздық қызметін тоқтатпады. Ол 1921-1926 жылдары Орынбордағы Қазақтың халық ағарту институты деп аталатын оқу орнында, 1926-1928 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ береді, лекция оқыды. 1928 жылдың соңында яғни қыркүйек айында Алматыда Қазақ мемлекеттік университеті деп аталған жоғары оқу орны ашылады. Бұған сабақ беруге Мәскеу, Ташкент сияқты орталықтардан мамандар шақырылады. Солардың бірі болып Ташкенттен А.Байтұрсынұлы келеді. Қазақ мемлекеттік университеті директорының 1928 жылғы қазан айының 15 жұлдызындағы № 14 бұйрығымен осы жылғы қазанның бірінен бастап Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілі мен әдебиетінің профессоры болып жұмысқа алынады. Бұл жоғары оқу орны осылайша «университет» деп (ҚазМУ) 1930 жылдың 24 желтоқсанына дейін аталып келіп, 1930 жылғы желтоқсанның 25-сіндегі бұйрығымен (№ 114) «Қазақтың мемлекеттік педагогикалық институты бойынша» деп жариялайды. Бұл бұрынғы Абай атындағы пединститут (ҚазПИ) еді.

ҚазПИ-де А.Байтұрсынұлы 1929 жылғы шілденің 5 жұлдызына дейін істейді. 1929 жылы маусымның 2 күні тұтқынға алынғандықтан, қызметтен босату туралы ректордың бұйрығы шығады. Ал тұтқынға алыну тарихы мынадай еді:

1920 жылдардың соңғы кезіндегі Қазақстан Компартиясының бірінші хатшысы Ф.И.Голощекин 1919 жылғы ВЦИК-тің қаулысына және В.И.Лениннің «көшпелі халықтардың малын тартып алып, кедейлерге бөліп беруге асықпау керек» деген ескертпесіне қарамастан, 1928 жылдың күзінде Қазақстанда мал-мүлік конфискациясын жүргізіп, әрі қарай астық дайындауды тездету мақсаты деп «Голощекиннің қызыл керуені» деген науқанды іске асырғаны, сөйтіп, қазақ елін мейлінше тонап, ашаршылыққа ұшыратқаны белгілі. А.Байтұрсынұлы қазақ даласында жүргізілген бұл конфискацияны жұтпен бірдей деп ашық айтты! Сұлтанбек Қожанов: «Жетті [елді] күйзелтулер!» деп тікелей наразылық білдірді. «Кіші Октябрь» деп аталған осы саясатының теріс болғанын сезген Голощекин өзіне қарсылық білдірген қазақ қайраткерлері мен интеллигенттеріне

«ұлтшыл» деген айып тағып, олардың көзін біржола жоюды қолына алды. Әсіресе төңкеріске дейін қалыптасқан қазақ зиялыларына шүйлігіп, ОГПУ олардың 30-ға жуығын қамауға алады. Солардың бірі – «ұлтшылдардың рухани көсемі» Ахмет Байтұрсынұлы 1929 жылдың 2 маусымында ұсталып, өзін Архангельскке, отбасы – жұбайы Александра (Бадрисафа) мен қызы Шолпан Томск облысына жер аударылды.

А.Байтұрсынұлының «ағартушылыққа байланысты білдірген ойлары мен істеген істері тек оқу-білімге шақырумен тынбады. Ол қазақ даласындағы мектептердің жайын, бала оқытудың жолдарын газет-журнал беттерінде нақтылы сөз етеді, әсіресе бұл реттегі Қазан төңкерісіне дейінгі хал-жағдайды жақсы көрсетеді. 1913 жылы «Қазақ» газетінде «Оқу жайы» деген бас мақала жарияланады. Мұны жазған А.Байтұрсынұлы болатын. Бұл мақалада оқу-білімнің қажеттігін халықтың экономикалық тұрмыс жағдайымен байланыстыра дәлелдейді: «Қазақ жерінде өндіріс жоқ, шикізатын сатады, ал сол шикізаттан жасалған өнімді 2-3 есе қымбат түрде сатып алады. Бұл – надандықтан келген кемшілік», – дейді. «Надандық» деп отырғаны әрине, білім-ғылымнан қалыс қалушылық. Ал қалыс қалуға үлкен себеп – қазақ жерінде мектептер өте аз дейді. Оның үстіне сол мектептерде бала оқытатын мамандардың да өте тапшы екенін ашып айтады. Оның тапшы болу себебінің бірі – оқытушылар даярлайтын оқу орындарына, мысалы, Орынбордағы Учительская школаға қазына есебінен (яғни стипендия алатын) 7-8 орын ғана берілетіндігі, оқуға түскісі келген балалар өз қаражатымен оқуға тиіс болатындығын айтады. Қаражаты бар ауқатты қазақтар баласын ақша жұмсап оқытуға ынталы еместіктен, кедейлердің шамасы келмегендіктен, сол школаға жылына оқуға түсуге 50-60 бала келсе, солардың тек төртеу-бесеуі ғана түсетіндігін баяндайды (Орысша оқушылар. [Бас мақала]. – «Қазақ», 1913. № 26, 15 тамыз).

Қазақ халқы қараңғы дегенде, кінә халықта емес, сол қараңғылықтан құтқаратын мүмкіндіктердің жоқтығында екендігін «алты миллион қазаққа алты ат жегіп, тарта алмады деп өкпелеу жөн бе?», – деп келісті сауал қояды.

Балаларға білім берудің бірінші басқышы – бастауыш мектеп, сондықтан А.Байтұрсынұлы оқу-білімнің осы бірінші сатысына қатты назар аударады. 1914 жылы «Бастауыш мектеп»

атты көлемді мақаласын жариялайды. («Қазақ», 1914. № 61, 9 мамыр). Мұнда автор қазақтың бастауыш мектептері қандай болуы керек деген мәселе қойып, сол кездегі қазақ жеріндегі ауыл мектептерінің жай-жағдайы мәз емес екендігін, оларда программа, оқу құралдары дегендердің жоқтығын, мұғалімдердің жетіспейтіндігін айтады. Бастауыш мектеп миссионерлік саясаттан аулақ болуы керек дей келіп, халық сауатын ана тілінде ашуы керек. Атап айтқанда, бастауыш мектеп «бес жылдық болсын, алғашқы үш жылда балалар ана тілінде, кейінгі екі жылда орысша оқысын деген ұсыныс білдіреді. Бастауыш мектептерде: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрапия, шаруа-кәсіп, жаратылыс [тану] пәндері жүретін болсын» деп нақты ұсыныстар айтады.

Оқу мәселесін А.Байтұрсынұлы жан-жақты сөз етеді. Бірде: «Қазақта балаларды оқытатын әзірге жосықтар (программалар) мен кітаптар (оқулықтар) жоқ» дей келіп, оларды жазу қажеттігін және арнаулы педагогтік білім алатын оқытушылар даярлау керектігін жазса, енді бірде, «білімнің бас құралын – кітап» деп, «білім конкурсы» дегенді жариялау арқылы да оқу-ағарту ісін жандандыруға болатынын айтады.

А.Байтұрсынұлы ағартушылық қызметін Алашорда үкіметі кезінде де, Қазан төңкерісінен кейін де ешбір тоқтатпаған. «Алашорда» кеңесінің (үкіметінің) Оқу-ағарту жайындағы комиссиясының председателі болып, қазақ халқының жаппай сауатын ашып, білім беру программасын жасайды. Ал 1919 жылдардан кейін, кеңес үкіметі тұсында да, әсіресе алғашқы кезенде қазақ даласында оқу-ағарту ісінің экономикалық жағынан әлде де қиыншылық кешіп отырғанын, ол үшін не істеу керек екендігін «Қызыл Қазақстан», «Жаңа мектеп» сияқты журнал беттерінде білдіріп отырған. Мысалы, 1923 жылғы «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек» атты мақаласында: *«Школдар ашуға үкіметтің шамасы келмейтіндігі анықталып отыр, үкімет 2116 кісінің ғана расходын көтермекиі, ал балаларды тегіс оқытуға 20.000-нан артық кісі керек. Сондықтан бір ауылнай, не бір болыс ел күш біріктіріп, байға байша, кедейге кедейше үй басына салық салып, сол жиналған салықты оқытушылардың һәм басқа қызметкерлердің, ақысына, школдың керек-жарағына*

жұмсауға міндетті болып, жергілікті оқу бөлімдерімен договор жасап, школ ашу керек. Ол школдардың жанында интернаттар ашу керек», – деп жазды. («Қызыл Қазақстан» журналы, 1923. № 14).

Осы айтылғандардың барлығы А.Байтұрсынұлының оқу-ағарту жайындағы ой-пікірлерін, көзқарасын, тілек-талаптарын танытады. Өткен ғасырдың II-жартысынан бастап көтерілген оқу-ағарту мәселесі қазақ қоғамы үшін әлеуметтік мәндегі үлкен проблема болса, оны іс жүзінде қолға алған тұңғыш ағартушы Ыбырай Алтынсарин екендігін білеміз. Осы салада одан кейінгі нақты іс атқарған екінші адам («екінші Алтынсарин») Ахмет Байтұрсынұлы болды. Ол – халықты оқуға шақырған, білім-ғылымның қажеттігін түсіндірген жалаң үгітші емес, қазақ арасында ағартушылық жұмыстарын, жалпы мектеп ісін жолға қоюға көп күш салған, бала оқытып, ұстаздық еткен тәжірибелі жан. Сонымен қатар ол – оқу-ағарту ісін жолға қою үшін қажет өзге де іс-әрекеттерді қолға алған қайраткер. Бұл іс-әрекеттер: қазақ жазуына лайық графика түзу, жазу тәртібі – емлені жасау, қазақша сауат ашатын «Әліппе» жазу, ана тілін танытатын мектеп оқулықтарын жазу, бала оқытудың әдістерін көрсету. Осы орайда Ахмет Байтұрсынұлы қазақ мәдениеті көгінде жалаң ағартушы емес, ғалым-ағартушы болды. Ол – қазақ тілі мен әдебиетін пән ретінде қазақ тілінде тұңғыш баяндаушы ғалым.

А.Байтұрсынұлы – қазақ тілін зерттеуші. А.Байтұрсынұлы мұғалімдер даярлайтын оқу орнын бітірісімен, 1895-інші жылдардан бастап бала оқытуға кіріседі. 13-14 жыл бойы (1895-1909 жылдар арасында) ауылдық, болыстық бастауыш мектептер мен 5-6 жылдық екі сыныптық училищелерде мұғалім болып істеді. Бала оқыта жүріп, сол оқыту ісіне қажетті жағдайлар (нәрселер) жайын ойлап, *ең алдымен*, қазақ балаларының сауатын қазақша ашатын ұлттық, жазу таңбалары (графикасы, сол кездегі термин бойынша «әліп-би») бар ма; *екіншіден*, оқыту жүйесі жолға қойылған, үкімет тарапынан ашылған мектептер бар ма; *үшіншіден*, ондай әліпбиі мен мектебі болған күнде қазақ тіліндегі «Әліппесі» («Букварь» оқулығы), ана тілі оқулықтары («Грамматика» кітаптары) бар ма; баланы ана тілінде оқытудың тиімді әдістері қайсы? Міне, осыларға назар аударады. Әрине, бұлардың бірде-біреуінің жоқ екенін біледі

және осыларды дүниеге келтіргенінше, жүзеге асырмайынша, қазақ даласындағы оқу-ағарту ісін дұрыс жүргізу мүмкін еместігін де жақсы түсінеді. Енді ол «барымен базар» болып, күнделікті бала оқытумен қатар, жоғарыда айтылған жоқтарды түгендеуге кіріседі. Атап айтқанда, А.Байтұрсынұлы 1910 жылдардан бастап қазақ жазуымен (графикасымен) айналыса бастайды. Сол күнге дейін өзге түркі халықтары сияқты, қазақтар да пайдаланып отырған араб таңбалары таза сол күйінде қазақ тілі үшін қолайлы емес екендігін біліп, оны қазақ тілінің дыбыс жүйесіне икемдеп, қайта түзуді қолға алды. Ол үшін алдымен қазақ тілінің фонетикалық құрамын зерттеді.

1929 жылы 1-мамырда өз қолымен жазған (орыс тілінде) «Өмірбаянында»: «...1901 жылдардан бастап, бала оқытқан кездерден бос уақыттарымда өз бетіммен білімімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым. Ал Орынборға келгеннен кейін ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім. Одан кейін қазақ алфавитін және емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде тілдік қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің [жағымсыз] әсерінен тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, «қазақ прозасының (яғни іс қағаздар тілін, публицистика мен ғылыми тілін) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым» деп жазады (Архив КазПИ им. Абая. Опись Л-1, связка № 6 «Б», д. 209).

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен оны таңбалайтын әріптер туралы пікірлерін ол 1912 жылдан бастап «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттерінде білдіре бастайды. «Айқаптың» 1912 жылғы 9-10 нөмірлерінде «Шаһзаман мырзаға» атты көлемді мақала жазып, онда: қазақ дыбыстарын білдірмейтін *ؤ، ح، ز* және жуан *т, с* сияқты араб таңбаларын қазақ алфавитіне енгізбеу керектігін, сөздің тұтас жіңішкелігін білдіру үшін оның алдына дәйекші дейтін таңба (*ء*) қою қажеттігін дәлелдейді. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 34-інші және әрі қарайғы сандарында «Жазу мәселесі» деген үлкен мақала жариялап, онда кейбір дауысты дыбыстарды (*ى، ی، و، ؤ، ی، ی*) таңбалау жайындағы өзінің пікірлерін айтады.

Әрі қарайғы ізденістерінде араб графикасын қазақ жазуы үшін былайша лайықтап алуды ұсынады: 1) Араб алфавитіндегі жуан дыбыстарының таңбаларын алмау. 2) Қазақ тіліндегі *ы, е, и, о, у, ұ* дыбыстарының әрқайсысына таңба белгілеу; 3) *К, г* дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін (яғни қазіргі *ә, е, і, у* дыбыстарымен айтылатындығын) білдіру үшін сөздің алдынан дәйекші таңба қою. Бұлайша түзілген алфавиттің сауат ашудың дыбыс жүйесі әдісіне сай келетіндігі байқалады.

А.Байтұрсынұлының араб жазуын қазақ тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы ешбір талассыз қабылдады, себебі Байтұрсынұлының реформасы қазақ тілінің табиғатына сүйеніп, ғылыми негізде жасалған болатын. Сонымен қатар оның 1912 жылдардан бастап ұсынған, осы алфавитті негізге алған жаңа жазуы (ол «Жаңа емле» деп аталды) іс жүзінде қолданыла бастады. 1915 жылы осы емлемен (жазумен) 15-тей қазақ кітабы басылып шығыпты және бұл жазуды («Жаңа емлені») 1912 жылдардан бастап мұсылман медреселері мен қазақ-орыс мектептері де қолданыпты.

«Жаңа емлені» А.Байтұрсынұлы әрі қарай қырнап, полиграфиялық жағынан қолайлы-қолайсыз жерлерін, оқыту процесіндегі тиімді-тиімсіз жақтарын салмақтайды. Сөйтіп, араб әріптері негізінде лайықтап жасалған қазақ графикасы 1924 жылы Орынборда маусымның 12-сінде басталған Қырғыз (қазақ) білімпаздарының тұңғыш съезінде талқыланады. Бұл съезде мынадай мәселелер қойылады: 1) Жазу ережелері (яғни орфография мәселелері); 2) Әліп-би (яғни алфавит) мәселесі; 3) Қазақша пән сөздер (яғни терминология); 4) Ауыз әдебиетін жию шаралары; 5) Оқу, ғылым кітаптарын көбейту шаралары; 6) Бастауыш мектептердің программасы.

А.Байтұрсынұлы реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдени дүниесінде үлкен рөл атқарған. Қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің дамуына, баспа жұмысының жандануына игілікті қызмет еткен, прогрессивтік құбылыс болды. А.Байтұрсынұлының бұл тәжірибесін сол кезде өзге түркі халықтары, мысалы өзбектер мен татарлар үлгі тұтып, олар да өз жазуларына реформа жасайды.

А.Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш салған ғалым.

1912 жылы мектеп балаларын қазақша сауаттандыратын әліппені («Оқу құралын») жазғаннан кейін, көп ұзамай енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулық жазуға кіріседі. *«Біздің заманымыз – жазу заманы... Сөздік жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге, сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын жүйесін білу керек болғандықтан, «қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін де үйрету керек»* дегенді өзіне міндет етіп алады да, сол міндетті атқару үшін «Тіл – құрал» деген атпен үш бөлімнен (үш кітаптан) тұратын оқулық жазуға кіріседі. Бұл оқулықтың фонетикаға арналған I-бөлімі алғаш рет 1915 жылы жарық көрді. Одан әрі қарай жөнделіп, толықтырылып бірнеше рет басылды. 1927 жылғы Қызылордадағы басылымы 7-нші деп көрсетілген.

Қазақ тілінің морфологиясына арналған II-бөлімі бұдан бір жыл бұрын 1914 жылы баспадан шыққан. Ол да қырналып, толықтырылып бірнеше рет (1927 жылғысы 6-басылым) қайта басылған. Синтаксиске арналған III-бөлімі де 1916 жылдан бастап 6 рет басылған.

«Тіл – құрал» – қазақ мәдениетінде бұрын болмаған соны құбылыс. Оның жалғыз тіл емес, өзге де пәндерден ойып-үйренетін қазақша жазылған кітап, құрал дегендерді білмей-көрмей келе жатқан қазақ жұртшылығы үшін мүлде тың дүние екендігін автордың өзі де ескертеді. Кітаптың «Сөз басында»: «Тіл – құрал» деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң қалатын дейді. Шынында да ол жат болмақ түгіл, бірте-бірте соншама үйреншікті, қазақ балаларының бірнеше буынын тәрбиелеген, 14-15 жыл бойы мектеп оқушыларына ана тілінің табиғатын танытқан ет бауыр дүниеге айналды: «Тіл – құрал» десе, жұртшылық қазақ тілі оқулығын, оқулық десе, тек қана Ахмет Байтұрсынұлын білетін болды.

«Тіл – құрал» тұңғыш оқулық болуымен қатар, бастауыш мектепке яғни алғашқы 4-5 жыл оқитын шәкірттерге арналғанымен, бұл – қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық

құрылымын талдап, жүйелеп, танытқан қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми жұмыстың басы болды. Бұл оқулықтар – «Қазақ тіл білімі» атты ғылым саласының ана тіліміздегі дұрыс жазылған, жақсы бастамасы, өйткені, қазақ тілінің дыбыстық құрамының классификациясы да, сөз топтарын ажыратып, сөз тұлғаларын көрсетуде де, сөздердің септелу, тәуелдену, жіктелу тәртібін танытуда да, сөйлем түрлерін ажыратуда да бүгінге дейін А.Байтұрсынұлының аталған оқулықтарының негізі сақталып келеді. Тілдік әр категорияның классификациясынан бастап, барлық терминдеріне дейін қазіргі мектеп оқулықтарында А.Байтұрсынұлының ізі бар.

Қазақ тілін талдап-тануда Байтұрсынұлының еңбегін және бір тұрғыдан ерекше атау керек: ол дұрыс жазылған, жақсы термин жасаудағы іс-әрекеті. Ғалым қазақ тілі фонетикасы мен грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша балама ұсынды. Осы күнгі қолданып жүрген *Зат есім; Сын есім; Етістік; Есімдік; Одағай; Үстеу; Шылау; Бастауыш; Баяндауыш; Анықтауыш, Сөйлем; Қаратпа сөз; Қыстырма сөз; Леп белгісі; Сұрау белгісі*, т.б. сан алуан лингвистикалық ғылыми пән сөздердің баршасын Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырды. Бұлардың барлығы дерлік қазақ сөзінің не байырғы мағынасын жаңғырту (өзгерту), не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген атаулар, көбі жасанды сөздер. Сонылығына, жасандылығына қарамастан, әрқайсысы өзі атаған тілдік категорияны дәл білдіретін (термин) «пән сөзі» болып шыққан. Бұлардың өте сәтті жасалғандығын күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан өміршендігі дәлелдейді.

А.Байтұрсынұлы терминология мәселесіне қатты назар аударған. Ол тек тіл білімі саласы емес, әдебиеттанудың да көптеген терминдерін жасағаны мәлім. Бұлар да өте сәтті шыққан қонымды атаулар болды, сондықтан олар да күні бүгінге дейін қолданыс тауып келеді. Тіпті, ұмыт болған кейбіреулері қайтадан қолданысқа келтіріліп отыр. Ғылымның тек осы екі саласы емес, жалпы мәдениетке, тарихқа қатысты әлеуметтік терминдердің де көпшілігі А.Байтұрсынұлы қаламынан туып, қазір авторы ұмытылып, жалпы халықтық кәнігі сөздер болып кеткенін де айту керек. Бұл салаларда

оның термин жасаудағы ұстанған негізгі принципі – ең алдымен, қазақ тілінің өз мүмкіндіктерін пайдалану болды. Кезінде А.Байтұрсынұлын жау етіп танытуға күш салғандардың оған тағатын айыптарының бірі – «А.Байтұрсынұлы термин жасауда пуристік бағыт ұстанды яғни қазақ тіліне орыс сөздері мен интернационалдық терминдерді жолатпауға тырысты» деген пікір болатын. Бұл да әрбір іс-әрекеттің байыбына бармай, себебін іздемей берілген солақай саясаттың бағасы. Егер әрбір құбылысты, әрбір іс-әрекетті өз кезеңіне қарап, сол кезеңдегі жағдайға қарай тану керектігін мойындасақ, А.Байтұрсынұлының термин жасаудағы «қазақшылығының» негізі бар екендігін көреміз, ұстанған принципінің дұрыс екендігін танимыз. Ол принцип жас ғылым салаларының терминдерін жасауда қазақ тілінің өз мүмкіндігіне иек артуға негізделді. Сол кезең үшін бұл принциптің ұтымдылығы сауатын жаппай енді ашып, бұрын естіп-білмеген ғылым салаларының ұғымдарын енді-енді игеруге кіріскен қазақ оқушысы мен оқырманына сол ұғымдарды мейлінше түсінікті етіп жеткізу мақсатының көзделгендігінде. Жасанды болса да оқушының тез жаттығып, есінде жақсы сақтауына, әрі сол сөздің мағынасына қарап, терминдік мәнін өзі аңғарып, игеріп кетуіне мүмкіндік береді. Ғалым осыны білген. Термин жасауда ана тіліміздің сөздік қазынасын мейлінше пайдалану – 10-20-ншы жылдар түгіл, бүгінгі күнде де, яғни дүниежүзі ғылым-біліміне жанасып, орыс тілін жақсы меңгеріп, сол арқылы интернационалдық лексика қорына барып отырған қазіргі кезде де өнімді, басты амалдардың бірі.

Сонымен қатар А.Байтұрсынұлы интернационалдық терминдерден де бас тартпаған. Мысалы, 1912 жылдың өзінде «Айқаптың» беттеріндегі мақалаларында грамматика, фонетика, морфология деген халықаралық сөздерді қолданған. Әрі қарайғы жазғандарында көптеген интернационалдық терминдерді орыс тіліндегі қабылданған түрінде пайдаланғанын көреміз. Мысалы, оның қаламынан шыққан мақалаларда: *проект, дума, депутат, фракция, доктор, фельдшер микроб, флот, корпус, батарея, шрапнель, солдат, пулемет, завод, телефон, телеграм* деген сөздерді кездестіреміз. Тіпті, орайы келгенде өлең шумағында да еуропалық термин сөзді қолданудан

қашпайды. Мысалы, «басында сәлде, аузыңда Алла» молдалар туралы:

...Бергенге ұжмақ,
Бермесе дозақ
деп үйретер халыққа.
Ұжмақтың кілтін,
Алланың мүлкін
Арендаға алып па?... –

дейді.

Ғалымның тіл үйретуде «Оқу құралы», «Тіл – құралды» жа-
зумен шектелмей, қолданбалы грамматиканы да жазған. Бұл
жұмысын «Тіл жұмсар» деген атпен екі бөлімді екі кітап етіп
1928 жылы Қызылордада жарыққа шығарған. Жұмыстың III-
бөлімін де жазуға тиіс болғанмен, сірә, оны жазып жарыққа
шығарып үлгермей, 1929 жылы ұсталып кеткені байқалады. «Тіл
жұмсардың» 35 беттік I-бөлімі «Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс
тәжірибесі арқылы танытатын кітап» деп ұсынылған. I-бөлімде
автордың көрсетуі бойынша, «әріптер мен әріп белгілерін,
түрлі орында көбірек жұмсалатын сөз бөлшектері мен сөйлем
бөлшектерін жаза білуің тәжірибе арқылы (яғни мәтіндермен,
сұрау-жауаптармен, т.б.) жұмыс істетіп, үйрету көзделген.
Ал II-бөлімде «I бөлімдегілердің көбі қайта келеді, бірақ олар
пысықтау ретінде емес, ондағы білімдерді тереңдетіп, аудан-
дарын кеңейтіп, білдіру ретінде келеді». Кітапта оқушыларға
мәтіндер ұсынылады, оларды көшіру, сұрақтарға жауап жазу,
сөз туғызу сияқты тапсырмалар беріледі.

А.Байтұрсынұлы – қазақ тілін оқыту методикасы мен
қазақ тілінде дыбыс негізінде сауаттандыру әдісінің негізгі
іргетасын қалаушы. Ғалым бұл салада 1910 жылдардан бастап
1927-1928 жылдарға дейін бірнеше материалдар жариялаған.
Жазу таңбаларын (әріптерді) түсіндіретін «Баяншы» атты
кітапшасы 1912 жылдан бастап жарық көрген. Бұл методика-
лық құрал тұңғыш әліппемен («Оқу құралымен») қатар дү-
ниеге келгендігін автордың өзі білдіреді. Мұны дәлелдейтін
және бір факт – осы «Баяншының» 1920 жылы Қазанда шыққан
басылымында автор бұл құралды 14 жыл бойы бала оқытқан
тәжірибесінен шығарып жазғандығын айтады, ал оның бала
оқытқан кезі –1895-1909 жылдар болатын. Демек, «Баяншы-
ны» ол 1910-1912 жылдары ұсынған. Бұл көлемі жағынан

өте шағын (небары 15 беттік кітапша), бірақ нағыз методикалық құрал.

Сауат аштыру әдістерінің жөн-жобасын А.Байтұрсынұлы «Әліп-би астарың атты еңбегінде де көрсетеді. 1927-1928 жылдары «Жаңа мектеп» журналында «Ана тілінің әдісі», «Зерттеу мен сүгіретшілік әдісі туралы», «Жалқылаулы-жалпылау әдісі», «Қай әдіс жақсы?», «Ана тілінің әдісі» деген методика мәселелерін сөз ететін бірнеше мақала жариялайды. Мектеп балаларына арналған оқулықтарында А.Байтұрсынұлы иллюстративтік материалдарды қатар ұсынуда үлкен тәрбиелік әрі тіл ұстарту мүддесін көздеген. Автор жалпы оқулыққа тән *«жеңілден ауырға, оңайдан қиынға, жайдан күрделіге»* принципін ұстаған. 1-басқыш мектеп (яғни бастауыш мектеп) балаларына арналған материалдарды аса түсінікті етіп беруді көздейді, сондықтан мысалдарды қазақ баласына таныс (үлкендердің аузынан сан рет естіп, құлақтары үйренген) мақал-мәтел, нақыл сөздерден, мысалдардан алады. Солардың барлығы дерлік адамгершілікті, адалдықты, еңбек сүйгіштікті тағы да сол сияқты игі қасиеттерді уағыздайтын дидактикалық мәні зор мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, өлең-жыр жолдары болып келеді. Ал белгілі бір тақырыпқа лайықтап, өзі жасаған мәтіндер ауыл балаларының күнделікті тұрмысынан алынып, олардың арман-тілегін, талап-талпынысын, т.б. танытатын шағын әңгімелер түрінде беріледі.

Иллюстрация ретінде көбірек келтірілген тұтас мәтіндер «Тіл – құралдың» синтаксиске арналған 3-кітабы мен ересектердің сауатын ашуға арналған әліппе – «Сауат ашқыш» кітабында орын алған. Мұнда автор Қожанасыр, Алдаркөсе туралы әңгімелерден бастап, халық аузындағы аңыз-әңгіме, билер сөздерін, бұрынғы өткен ақын-жыраулар мұрасын, Ыбырай, Абай және өз өлеңдерін, аударма және төлтума мысалдарды, Жуковский, Красновский сияқты орыс ақындарынан жасалған аудармаларды пайдаланған. Ы.Алтынсариннің «Хрестоматиясындағы» кейбір әңгімелерді, Нысанбай ақынның «Кенесары–Наурызбай» поэмасынан үзінділер пайдаланған. Бұл мәтіндердің мазмұнында оқушыға теріс тәрбие беретін, жамандыққа баулитын идея жоқ, керісінше, оқу-білімге, еңбекке шақырып, адамгершілікті уағыздайды.

А.Байтұрсынұлы алған білімі, мамандығы жағынан кәсіби (профессионал) лингвист емес еді. Оны тіл біліміне алып келген оқу-ағарту ісін жолға қою, халықты жаппай сауаттандырып, көзін ашу, сол арқылы қазақ халқын ұлттық теңсіздіктен құтқару мақсаты. Маман лингвист еместігіне қарамастан, Ахмет Байтұрсынұлы тілдің, оның ішінде қазақ тілінің табиғатын, құрылымдық категорияларын дұрыс аңғарған. Қазақ грамматикасын талдап, ол орыс лингвистикалық мектебінен сусындаған, бірақ туыстығы жағынан өзгешеленетін түркі тілдерінің (оның ішінде қазақ тілінің) құрылымында орыс тілінен (жалпы, үндіеуропа тілдерінен) ажыратылатын (яғни типологиялық) ерекшеліктері болуға тиіс екенін де жақсы сезген. Әрине, А.Байтұрсынұлының грамматикасы бүгінгі түркологиялық, жалпы лингвистикалық ғылым талабы тұрғысынан келгенде, үлкен теориялық зерттеулер емес, өйткені ол ең алдымен, мұндай мақсатты көздеген емес, екіншіден, мектеп грамматикасының өзін А.Байтұрсынұлы бастауыш (алғашқы 4-5 жылдық) мектеп оқушылары үшін ғана талдап, танытты. Сондықтан «Тіл – құрал» қазіргі «Қазақ тілі грамматикасы» (морфология, синтаксис) деп ұсынылып жүрген 5-7 сынып оқулықтарымен бірдей емес. Бұл күнгі мектеп бағдарламаларына сәйкестігі жағынан тіпті, қазіргі 1-4 сынып «Қазақ тілі» оқулықтарынан да ерекшеленеді.

«Тіл – құралдың» әр бөлімі 6-7 реттен жарық көріп, алғашқы 1914-1915 жылдардан бастап 1927-1928 жылдарға дейін қайта басылып келді. Бұл мерзім ішінде, әрине, бұл оқулықтар мүлде өзгеріссіз қалған жоқ. Автордың өзі әр басылым сайын өңдеп, оқулықтарын 1930-40 жылдарға дейін шығарып келген болса, сөз жоқ, олар едәуір өзгеріп, қазіргі грамматикаларға жақындай түскен болар еді. Дегенмен, қазақ тілі сөз таптарына, сөз тұлғаларының, сөз өзгерістерінің, сөйлем түрлерінің классификациясы тұңғыш берілген терминдерімен қоса А.Байтұрсынұлының талдауы негізінде беріліп келеді. Әрине, өзгешеліктер жоқ емес, ол өзгешеліктердің болуы заңды да. Мектепте үйрету сияқты практикалық мақсат көздей жасалған зерттеулер мен ғылым объектісі ретінде теориялық негізде жүргізілген бүгінгі зерттеулердің арасында өзгешеліктердің

болуы даусыз. Осындай жағдай фонетикалық талдаулар саласында да орын алады.

А.Байтұрсынұлы өзінің алдына жүйелі бағдарлама қойған: ол әуелі қазақша сауат аштыруды мақсат еткен, бұл үшін әліппе – «Оқу құралды»; одан соң қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап, пән ретінде оқытып үйретуді мақсат еткен, бұл үшін үш бөлімнен тұратын «Тіл – құралды»; үшінші – дұрыс сөйлеп, дұрыс оқып, дұрыс жазуды үйретуге көмектесетін және бір құралды жазуды қолға алып, бұл үшін «Тіл жұмсарды» жазды; төртінші – сауат аштыру, тілді оқыту методикасын жасауды міндетіне алған, бұл үшін «Баяншы» мен «Әліппе астарын» жазды, бесіншіден – балалардың тілін ұстартып, оларды көркем сөзге баулуды көздеген, бұл үшін Т.Ш.Шонановпен бірігіп, үлкен хрестоматия (ол да «Оқу құралы» деп аталған) құрастырған.

Ахмет Байтұрсынұлы біріншіден, қазақ тілінің әліппесінің, оқулықтарының авторы, соныдан із салған жаңашыл ағартушы. Екіншіден, араб графикасына негізделген қазақ жазуының реформаторы. Бұл жазу ХХ ғасырдың 10-жылдарынан бастап, 20-жылдардың соңына дейін қазақ мәдениетіне, оқу-ағартуына қызмет етті. А.Байтұрсынұлы әліпбиі күні бүгінге дейін қолданыс тауып келеді: Қытай Халық Республикасы, Ауғаныстан, Иран сияқты елдердегі қазақ бауырластарымыз сауаттарын осы жазумен ашып, баспа дүниелерін осы графикамен шығарады. Үшіншіден, А.Байтұрсынұлы қазақ әдебиеті мен тілін, мәдениет тарихын зерттеуші тұңғыш филолог, тарихшы ғалым және Қазақстан ғылымын ұйымдастырушылардың бірі. Төртіншіден, ол қазақ халқына, еліне адал қызмет еткен ірі қоғам қайраткері.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқының абзал ұлдарының бірі, ХХ ғасырдың бас кезіндегі Үркердей топ – демократтық бағыттағы қазақ интеллигенциясының ең ірі, ең беделді өкілі. Сталиндік режимнің құрбаны.

Рәбиға Сыздық

*филология ғылымдарының докторы,
ҚР БҒМ ҰҒА-ның академигі.*

ОҚУЛЫҚТАР

۱۰۰ بلیتورسونف.

تۈل - قۇرال

(قازاق ۋە تىلىنىڭ صرفى)

ۋە بىر نەرسە خەلقى.

بىناسى 18 ئىككىنچى يۇرتتا مەن 20 ئىككىنچى
مەسچەت جەمەتە بۇ يەردە تۇرغان ئارقى سائىپىدى

Паровая типо-литография
Торгового Дома „А. А. Хусайновъ и Ко“
Оренбургъ — 1914

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

титул

ТІЛ - ҚҰРАЛ

(қазақ тілінің сарфы)

Бірінші жылдық

Орынбор – 1914

СӨЗ БАСЫ

Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниядағы адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айырылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды: жазумен дүнияның бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық. Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек. Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә¹ жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады, һәр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде һәм сондай басқалық болады. Біздің жасынан орысша я ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды я жазса да қиындықпен жазады. Себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ноғай сөзінің жүйесімен тіссе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін һәр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс. Қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар, қазақ тілінің *наху*, *сарфы* да үйретілерге керек. Үш жылдық бастауыш

¹ «Хәттә» (арабша) – حتی тіпті деген мағынаны білдіреді.

мектептегі оқуға шамалап қазақ тілінің наху, сарфын бөліп, балаларға оқытуға ыңғайлы түрмен осы – «Тіл – құрал» деген кітапшаларды шығарудамыз.

«Тіл – құрал» деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені бұл – қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жаңа шыққан кезінде жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң жатырқау қалатын. Арабша һәм орысша наху, сарф үйренгендерге жат көрінгенмен, түсініксіз болмас. Араб һәм орыс наху, сарф-ларында оқылатын заттар мұнда да оқылады. Айырмасы сол ғана: онда арабша я орысша айтылған есімдер мұнда қазақша айтылады. Олай болғанда оқылатын заты бір, аты ғана басқа.

«Тіл – құрал» 3 жылға бөлінгенде бірінші жылда оқытуға ұйғарғанымыз: Сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, буын мен буындағы дыбысты айыру, қазақ тіліндегі дыбыстар һәм оларға арналған харіфтер; Қазақ сөзіне жазылатын харіфтер турасындағы ережелер, қазақ тіліндегі сөздердің тұлғалары. Бірінші жылда үйретуге осы жеткілікті болар, үйткені «Тіл – құралдағы» заттар қазақша һәм арабша алифбалардағы харіфтерді балалар үйреніп болғаннан кейін үйретіледі. Балаларға көп үйретем деп, асығып шала-шарпы үйретуден, аз да болса, анықтап нық үйрету абзал. Әсіресе, бірінші жыл оқылатын «Тіл – құралы» тіл білімінің негізі болғандықтан нық үйретілерге керек.

Қазақ тілі – түркі тілінің бір тарауы. Дүниедағы жұрттың тілі негізінде үшке бөлінеді: 1) Түбіршік тіл. 2) Жалғамалы тіл. 3) Қопармалы тіл. *Түбіршік тіл* түпкі қалпынан өзгерілмей жұмсалады, мәселен, қытай һәм иапон тілдері. *Жалғамалы тіл* – сөздің аяғына жалғау қосылып өзгерілетін тіл, мәселен, түрік, фин тілдері. *Қопармалы тіл* – сөз түбірімен қопарылып өзгерілетін тіл, мәселен, орыс тілі, араб тілі. Біздің қазақ тілі түркі тілдің бір тарауы болғандықтан жалғамалы. Қазақ сөзінің түбірі өзгерілмей аяғына жалғау² қосылып өзгеріледі. Жалғау екі түрлі: бірі сөздің тұлғасын өзгертсе де, ішкі мағынасын

² Жалғау – бұл жерде «қосымша» деп ұққан жөн, себебі жұрнақ пен жалғау екі түрлі екендігі бізге мәлім (Құрастырушы).

өзгертпейді, екіншісі сөздің тұлғасын да, мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы тысқарғы, соңғысы ішкергі жалғау деп аталады. «Құлақ» деген сөзге «-тың» деген жалғау қоссақ «құлақтың» болады. Тұлғасы өзгерді, мағынасы өзгерген жоқ. «Құлақтың» дегенде бастың мүшесінің атын көрсетеді. Егерде «құлақ» деген сөзге «-шын» деген жалғау қоссақ «құлақшын» болады. Мұнда тұлғасы да, мағынасы да өзгерді. «Құлақ» бастың мүшесін көрсетуші еді, «құлақшын» болған соң, басқа киетін киімнің атын көрсетіп тұр. Міне, сондықтан «-тың» тысқарғы, «-шын» ішкергі жалғау³ болады.

Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы – сөйлегенде, жазғанда сөздерді біріне-бірін қиындастырып тізу үшін қажет, ішкергісі – бір мағыналы сөзден екінші мағыналы сөз шығарып, сөзден сөз туғызып, көбейтіп тілді байыту үшін қажет. Ішкергі жалғаудың бірсыпырасы осы бірінші жылдық «Тіл – құралда» сөз тұлғасын сөйлеген орындарда көрсетілді. Тысқарғы жалғау туралы екінші жылдық «Тіл – құралда» айтылмақшы. Сөзді дұрыс тізіп сөйлеу, әсіресе дұрыс тізіп жазу туралы үшінші жылдық «Тіл – құралда» айтылмақшы.

«Тіл – құралда» дағдыландыру, сынау деген сөздер ұшырайды. «Тіл – құралымен» балаларды оқытқанда һәр қағида я ережені оқытқаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін сөйлем, сөздерді, мақалдарды үлгіге алып, олардың ішінен қағида я ережеге келетін жерлерін балаларға таптыртып, басқалардан айыртып үйрету. Солай бірнеше ірет істеп көрсеткеннен кейін балалар керек сөздерді өздері тауып, өздері айыруға дағдыланады. Сонан соң балалар дағдыланып, үйреніп болды ғой дегенде, нық біліп болған-болмағанын байқау керек, сынау керек. Сынағанда үйренген қағида я ережелерді орнына келтіріп жаза ала ма? Жаза алмай ма? Соны сына, сондықтан мұғалім балалардың үйренген қағидасы, ережесі келетін сөздерді, ауыздан жаздыру тиіс. Яки кітапшадағы жорта қате жазып қойған сөздерді дұрыстап жаздыру тиіс. Бір қағида я ережені балалар әбден үйреніп, тиісті орнында жұмсай білгеннен кейін ғана келесі қағида я ережені үйрету.

А.Б.

³ Ішкергі жалғау – «жұрнақ» деген атауға ие (*Құрастырушы*).

СӨЗ МҮШЕЛЕРІ

СӨЙЛЕУ ҒӘМ СӨЙЛЕМ

1. *Жер жұтуға тоймайды; От отынға тоймайды; Құлақ естуге тоймайды; Кісі ойға тоймайды; Бөрі қойға тоймайды.*

Бұл сөйлеуде бес сөйлем сөз бар.

2). *Еділ бойы тоғай бар, тоғай толған ноғай бар; Бұрыл атта бұғау бар, оны да кесер егеу бар, сом темірге, балға бар, сомсынғанға Алла бар.*

Бұл сөйлеуде алты сөйлем сөз бар.

Жоғарыда жазылған екі сөйлеуден көрінеді: бір сөйлеудің ішінде бірнеше сөйлем болатындығы. Алайық тағы да басқа бір сөйлеу, мәселен, «*Аш бала тоқ баладай ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды*» деген мақалды.

Бұл сөйлеудің ішінде екі сөйлем сөз бар. Оның бірі: «*Аш бала тоқ баладай ойнамайды*». Екіншісі: «*Тоқ бала аш болам деп ойламайды*».

Дағдыландыру. Төмендегі жазылған сөйлеулердің һәр қайсысының ішінде неше сөйлемнен барын айырып, балаларды дағдыландыру керек.

Ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады. Жоқтық ұят емес, байлық мұрат емес. Мал – жаным садағасы, жан – арым садағасы. Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз жігіт би болмас. Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ. Сай сайға құяды, бай байға құяды, өзен өзенге құяды. Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ. Ашу дұшпан, ақыл дос, ақылыңа ақыл қос. Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа. Шалқайғанға шалқай Пайғамбардың ұлы емес, еңкейгенге еңкей атаңнан қалған құл емес. Атаң жаман кісі еді: ат бергеннің құлы еді, енең жаман кісі еді: Мәскеудің қара күні еді. Іш қазандай қайнайды, күресуге дәрмен жоқ, қоян қолтық алысып, жығылсаң да арман жоқ.

СӨЙЛЕМ ҒӘМ СӨЗ

Бір сөйлемнің ішінде бірнеше сөз болады. Мәселен, «*Аш бала тоқ баладай ойнамайды*» деген сөйлемнің ішінде бес сөз бар: 1) аш, 2) бала, 3) тоқ, 4) баладай, 5) ойнамайды.

Алайық, «*Тоқ бала аш болам деп ойламайды*» деген сөйлемді. Мұның ішінде алты сөз бар: 1) тоқ, 2) бала, 3) аш, 4) болам, 5) деп, 6) ойламайды.

Дағдыландыру. Төмендегі жазылған сөйлемдердің һәр бірінің ішінде неше сөзден барын айырту.

Үлкен бастар, кіші қостар. Қоянды қамыс өлтірер, ерді намыс өлтірер. Орақшының жаманы орақ таңдайды. Хас жорғадан жортақ туар, хас батырдан қорқақ туар, хас шеберден шорқақ туар. Өз ақылын шамалаған қор болмас. Өзі білмес, өзгенің тілін алмас. Тентектің ақылы түстен кейін енеді. Атадан бала туса игі, ата жолын қуса игі, бетіне келер ұятын өзі біліп жуса игі. Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада. Көп баланың ішіндегі қарт бала болар, көп қарттың ішіндегі бала – дана болар. Білген кісі тауып айтады, білмеген кісі қауып айтады. Жібекті сақтай білмеген жүн етеді, қызды сақтай білмеген күң етеді.

Сынау. Төмендегі сөйлемдер ішінде неше сөзден бар екенін айырып, һәр сөйлемнің ішіндегі сөздерді бастан-аяқ нөмірлеп, жақша⁴ ішіне нөмірлерін қойып жазыңдар.

Үлгі: «*Балалы үй базар*» жазу керек: 1) балалы, 2) үй, 3) базар.

Өлген келмес, өшкен жанбас. Берген алар, еккен орар. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. Шам жарығы түбіне түспес. Аузы жаман елді былғар, аяғы жаман төрді былғар. Білегі толық бірді жығар, білімі толық мыңды жығар. Екі қатын алғанның дауы үйінде, жаман қатын алғанның жауы үйінде. Қайтып кірер есікті қатты серіппе. Төс табаны жайылған атан жүрер жол екен, төсегінен айырылған адам жүрер жол екен.

⁴ Жақша деп мынаны – () айтады.

СӨЗ ҺӘМ БУЫНДАР

Бір сөздің ішінде бірнеше буын болады. Мәселен, *ат* деген сөзде бір-ақ буын бар. *А-та* дегенде екі буын, *а-та-лар* дегенде үш буын; *а-та-лар-ға* дегенде төрт буын; *а-та-ла-ры-ма* дегенде бес буын. Сөз буын санына қарай бір буынды, екі буынды, үш буынды, төрт буынды, онан көбі көп буынды сөз деп аталады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің буындарын айырту.

Бал, бала, балалар, сау, саулық, саусак, сауда, саудагер, тай, тайау, тайғақ, тайлақ, тайғанақ, тайсалу, тайпалу, тайану, аш, ашық, ашқыш, ашқан, ашқарақ, ашқылтым, жан, дене, самай, сакал, мойын, кеуде, алақан, шеміршек, апа, қарындас, немере, нағашы, құдаша, қаз, қарға, қарағұс, қарлығаш, жапалақ, балықшы, жағалтай, күйкентай, безгелдек, қызғаншақ, қарғануға, сақтануға, аударуға, құлатуға, сескенуге, өстіруге, солқылдауға, сандырақтауға, шашыратуға, аударыстыруға, ұшыратуға.

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліндер. Буындар арасына сызықша (-) қойындар.

Үлгі: *сау-да, са-йақ, а-сық, тұш-қыл-тым, са-рым-сақ, мақ-та-ну-ға, жал-пыл-дау-ға, а-тыс-ты-ру-ға.*

Ел құлағы елу. Бұлт ала, жер шола. Дауыл болмай, жауын болмас, ит баласы сауын болмас. Жақсы келсе құт, жаман келсе жұт. Тисе терекке, тимесе бұтаққа. Ер туған жеріне, ит тойған жеріне. Көп қорқытады, терең батырады. Ұяда не көрсе, ұшқанда соны алар. Арзанның сорпасы татымас. Бақыр қазан піскені баршамызға пайдалы. Көшсе, көш қасындамыз, отырса от басындамыз. Үйге келгенде, үйдей өкпенді айтпа. Ас қадірін білмесең ашаршылық берер сазанды, ат қадірін білмесең жайаушылық берер сазанды. Шақырғандарға бар, шаққандардан қаш. Шақырғандарды шақырармын, шақырмағандарға қақырармын.

БУЫН ҺӘМ ДЫБЫС

Бір буынның ішінде бірнеше дыбыс болады. Мәселен, «не?» «же!», «мә!», «ат», «аш» деген сөздердің ішінде бір-бір буыннан бар. Мұндағы һәр буында екі-екі дыбыстан бар. «Н-е?» (бірінші дыбыс «н», екінші дыбыс «е»); «ж-е!» (бірінші дыбыс «ж», екінші дыбыс «е»); «м-ә!» (бірінші дыбыс «м», екінші дыбыс «ә»); «а-т» (бірінші дыбыс «а», екінші дыбыс «т»); «а-ш» (бірінші дыбыс «а», екінші дыбыс «ш»).

Қап, бас, жел, күл, мес, бай, жау деген сөздер бір буынды, бірақ бұлардың һәр буынында екіден емес, үш-үштен дыбыс бар: қ-а-п, б-а-с, ж-е-л, к-ү-л, м-е-с, с-о-р, б-а-й, ж-а-у.

Бір дыбысты буындар да болады. Мәселен, а-ра, а-та, а-ғу, а-су, а-зу, а-сы деген сөздердің бірінші буындарында бір-бір дыбыстан, екінші буындарында екі-екі дыбыстан бар.

Дыбыс таңбасын *харіф* деп атаймыз, сондықтан жазған сөз ішінде пәлен харіф бар дейміз; айтқан сөз ішінде пәлен дыбыс бар дейміз. Дыбыс һәм харіф – екеуі екі басқа нәрсе. Біріне-бірін қатыстырып шатастырмасқа тиіс. Дыбыс естілетін, көрінбейтін нәрсе, харіф көрінетін, естілмейтін нәрсе.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің буындарында неше харіфтен бар екенін айырту.

Ақ, тоқ, саз, бет, құн, ай, бай, сай, тау, бау, ана, ара, жала, шана, азы, аты, асы, жасы, саны, жаны, аран, ажар, сараң, салақ, сарай, солай, бұлай, асау, жалау, тонау, ұзау, бұрау, арзан, шортан, бұршақ, қармақ, салмақ, алмалы, салмағы, тармағы, шарбағы, атпаған, жатпаған, қалмаған.

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөлу һәр буындағы харіфдің санын буын үстіне сипырмен қою керек.

Жарлы болсаң, арлы болма. Бар болсаң таспа, жоқ болсаң саспа. Барымен базар, жоқты қайдан табар. Пайдасыз болса, байдан без, панасыз болса, сайдан без. Бар мақтанса табылар, жоқ мақтанса шабылар. Талтаңдасаң, талтаңда, ақшаң болса қалтанда! Күлме досыңа, келер басыңа. Досқа күлкі, дұшпанға таба болма. Ақшаны жолда тапсаң да санап ал. Аңдамай сөйлеген ауырмай өлер. Ақыл жас ұланнан, жүйрік тай құнаннан. Сыйыр сыйпағанды білмес, жаман сыйлағанды білмес. Көше білмес жамандар, көше көлік өлтірер, сөйлей білмес жамандар, сөзді өзіне келтірер.

ҚАЗАҚ СӨЗІНДЕГІ ДЫБЫСТАР ҺӘМ ОЛАРДЫҢ ХАРИФТЕРІ

Қазақ тілінде 24 дыбыс бар. Олардың харіфтері мынау:

(а) ا, (б) ب, (п) پ, (т) ت, (ж) ج, (ш) ش, (д) د, (р) ر, (з) ز, (с) س, (ғ) غ, (к) ق, (к) ك, (г) گ, (н) ڭ, (л) ل, (м) م, (н) ن, (о) و, (ү) و, (и) ي, (е) ه, (ы) ی.

Дыбыстар дауысты, дауыссыз һәм жарты дауысты⁵ болады. Соған қарай харіфтер де дауысты, дауыссыз һәм жарты дауысты болып бөлінеді.

Дауысты харіфтер: ا, و, و, و, ی, ی, -и, ه, ي (е).

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліп, буын ішіндегі дауысты харіфтердің астын сызып көрсетіңдер.

Басқа келген бәледен бастан құлақ садаға. Соқыр көргенінен жазбас. Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Бір аштың бір тоқтығы бар. Не ексең, соны ораарсың. Таспен ұрғанды аспен ұр. Құлақ естігенді көз көрер. Ағаш көркі жапырақ, адам көркі шүберек. Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Өгізді өрге салма қанатың талар, жаманға жүзің салма сағың сынар. Адамның артындағысы білер, жаңылғанның жанындағысы білер.

Дауысты дыбыстар сөз басында келсе, олардың харіфтерінің алдына сүйеу таяқ қойылып жазылады.

Дауыссыз харіфтер: (б) ب, (п) پ, (т) ت, (ж) ج, (ш) ش, (д) د, (р) ر, (з) ز, (с) س, (ғ) غ, (к) ق, (к) ك, (г) گ, (н) ڭ, (л) ل, (м) م, (н) ن.

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліп, буын ішіндегі дауыссыз харіфтердің астын сызып көрсетіңдер.

Басқа келген бәледен бастан құлақ садаға. Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Бір аштың бір тоқтығы бар. Не ексең, соны ораарсың. Таспен ұрғанды аспен ұр. Құлақ естігенді көз көрер. Ағаш көркі жапырақ, адам көркі шүберек. Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Өгізді өрге салма, қанатың талар, жаманға жүзің салма, сағың сынар. Адамның артындағысы білер, жаңылғанның жанындағысы білер.

⁵ Жарты дауысты дыбыс орта дыбыс деп те аталады.

Жарты дауысты яки орта дыбыстардың өз алдына оңаша харіфтері жоқ. Олардың орнына бүтін дауысты «у» һәм «й» харіфтері жүреді. Жарты дауысты дыбыстардың харіфтері екендігі дауысты дыбыстардың соңында я алдында «у» я «й» тұрса, ол жарты дауысты харіфтер болады, мәселен: «ау» деген сөзде «у» дауысты харіфтің соңында тұр. Мұнда «у» бүтін емес, жарты дауысты харіф. «Ай» деген сөзде «й» дауысты харіфтің соңында тұр. Мұнда «й» бүтін емес, жарты дауысты харіф, «у» һәм «й» харіфтері дауысты дыбыстарға да, жарты дауысты дыбыстарға да ортақ харіфтер болғандықтан, «**тел**» **харіфтер** деп аталады. Жарты дауысты харіфтер шолақ «у», шолақ «й» деп те аталады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі жарты дауысты «у» һәм «й»-лерді айырту.

Бай – байға құяр, сай – сайға құяр. Өзі тойса да көзі тоймайды. Айбар керек, әл керек, әлсіз айбар не керек? Ауру қалса да әдет қалмайды. Денсаулық – зор байлық. Айналдырған ауру алмай қоймас. Сарт байыса там салар, қазақ байыса қатын алар. Тойға барсаң тойып бар, жұмысыңды қойып бар. Ат аяғын тай басар. Айудан қорыққан тоғайға бармас. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Тай тулап үйірінен шықпас. Ішің удай ашыйды, неш амал жоқ етерге.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі жарты дауысты харіфтердің астын сызып көрсетіндер.

Той – тондынікі, ас – аттынікі. Бәрің бірдей тойшы болсаң қу боларсың, бәрің бірдей қойшы болсаң, құл боларсың. Ақсақ қой түстен кейін маңырайды. Май сасыса тұз себер, тұз сасыса не себер. Түйенің үлкені көпірде тайақ жейді. Бір байдың жұртына екі тышқан таласыпты. Ат аунаған жерде түк қалады. Атты қамшымен айдама, жеммен айда. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Атпен ойнасаң күйерсің, баламен ойнасаң шаршарсың. Соңғы түйенің жүгі ауыр. Тай тулап, үйірден шықпас. Шірікке шыбын айнарлар. Жыртық үйге тамшы үйір, арық атқа қамшы үйір. Байтал шауып бәйге алмас. Екі кеме құйрығын, ұста, жетсін бұйрығын.

Дауыссыз дыбыстардың кейі **қатаң**, кейі **ұяң** болады. Соған қарай харіфтері де қатаң һәм ұяң деп аталады. **Қатаң харіфтер:** **б, п, т, д, ш, с, з, қ, к, г.**

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі қатаң харіфтерді айырту. Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Берсең аларсың, ексең орарсың. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Базарға бар да, бағың сына. Ұлың өссе ұлықтымен ауыл бол, қызың өссе қылықтымен ауыл бол. Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер. Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер. Бүркіт қартайса, тышқан аулар. Ит жеңгенін талайды. Құда сүт жоқ, жылқыда өт жоқ.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі қатаң харіфтердің астын сызып көрсетіндер.

Өлген келмес, өшкен жанбас. Жақсы келсе құт, жаман келсе жұт. Тисе терекке, тимесе бұтаққа. Жемісті ағаштың басы төмен. Көп тілегі көл. Ел құлағы елу. Жеті рет піш, бір рет кес. Көз қорқақ, қол батыр. Жер анасы, мал баласы. Күлме досыңа, келер басыңа. Тамыр тартқан тарықпас. Сақтықта қорлық жоқ. Шөп біткен жерге бітер. Аспанға қарай оқ атпа, өзіңнің түсер басыңа. Аш тамағым, тыныш құлағым. Тез қасында қисық ағаш жатпас. Шам жарығы түбіне түспес. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Ит семірсе, иесін қабар. Ат ауаған жерінде түк қалады. Аман болса бұл басым, тағы шығар бұл шашым.

Ұяң харіфтер: ж, р, з, л, м, н, ң.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі ұяң харіфтерді айырту. Талтаңдасаң талтаңда, ақшаң болса қалтаңда. Берсең аларсың, ексең орарсың. Базар бар да бағың сына. Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер. Оқу – білім азығы, білім – ырыс қазығы. Асың барда ел таны, атың барда жер таны.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі ұяң харіфтердің астын сызып көрсетіндер.

Жақсыдан жаман туады, жүйріктен шабан туады. Тон жағасыз болмас, ел ағасыз болмас. Батыр ортақ, ай ортақ, төресі әділ би ортақ. Ханның басын хан жұтар, қардың басын қар жұтар. Сенікі, менікі деген – көңіл тарлығы, әрі жат, бері жат – төсек тарлығы. Тау мен тасты су бұзар, кісі арасын сөз бұзар. Кімнің жерін жерлесен соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт.

Ұяң харіфтер өзара екіге бөлінеді: 1) Ымыралы харіфтер.
2) Ымырасыз харіфтер.

Ымыралы харіфтер: ж, р, з, л. Ымырасыз харіфтер: м, н, ң.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді көшіріп, ымыралы харіфтердің астын бір сызып, ымырасыз харіфтердің астын екі сызып көрсетіндер.

Сан тимеске сан тиді, табақ-табақ нан тиді. Саңырауға сәлем берсең, атаңның басы дер. Көне садақты деме, атқанын көрерсің, көне етікті деме, атасын білерсің. Жорға мінген жолдасынан айрылады, көп жасаған құрдасынан айрылады. Жығылған күреске тоймас. Саяқ жүрсең, таяқ жерсің. Тын-дамасқа сөйлеген есіл сөзім, жыламасқа жылаған екі көзім. Аузы күйген үріп ішер. Жеген білмес, тураған білер. Бұйдалаған тайлақтай, жетелеген мойнақтай. Көңіл кірі айтса кетер, көйлек кірі жуса кетер. Шын жомарт жоқтығын елемес, шын жүйрік тоқтығын елемес. Түлен түртпесе, түнде қайда барасың?

(ЖАЗУ) ҚАҒИДАЛАРЫ

1-інші ереже.

«А» дыбысының харфі сөз басында (А) мен жазылады, басқа орында (А)⁶ жазылады. Мәселен: **ات** (ат), **قوراق** (құрақ), **جيرا** (жыра).

Сынау. Төмендегі сөздердің (А) жазылатындарына оны қойып, қойылмайтындарына қоймай жаздырту.

Ауру* астан, дау қарындастан. Отпен ойнама күйерсің, баламен ойнама шаршарсың. Ұлың өссе, ұлықтымен ауыл бол, қызың өссе, қылықтымен ауыл бол. Ел ерге қарайды, ер жерге қарайды. Аузың қисық болса, айнаға өкпе жоқ. Иесін сыйлағанның итіне сүйек таста. Ер қапталы батқанын иесі білмес, ат білер, ағайынның азғанын ағайын білмес, жат білер. Арпа-бидай ас болар, алтын-күміс тас болар. Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала.

Ескерту.** Сөз басында «А» дыбысы жоқ жерде А харфі тұрса, ол басқа дауысты дыбысқа сүйеу үшін қойылған таяқ есебінде қойылса да айтылмайды.

⁶ Жақша ішінде таңба үстіндегі кішкене ирек сызық көрсетілген.

* Бұлар жорта қате жазылған, түзетіп жаздыру керек.

** Жоғарыдағы ескертулер төте жазудың ерекшеліктеріне орай айтылған (Құраст.)

2-нші ереже.

«О» дыбысы сөздің бас буынында ғана естіледі. Басқа буындарында һәм дауысты дыбыстардан соң қазақ сөзінде һеш орында естілмейді, сондықтан бас буыннан басқа орында яки дауысты дыбыстан соң **ә** (о) жазылса, **ә** (ұ) қылып оқу тиіс.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіртіп, **ә** (о) келетін жеріне **ә** (о) қойдырып, **ә** (ұ) келетін жеріне **ә** қойдырып жаздырту.

Күресін қар көбейтер, қара қарын дау көбейтер. Бәрің бірдей қойшы болсаң, құл боларсың, бәрің бірдей тойшы болсаң қу боларсың. Ауыл қонағы айда-жылда бір қонар. Құтты қонақ келсе, қой егіз табар, құтсыз қонақ келсе, қойға қасқыр шабар. Ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман. Ас – адамның арқауы. Аман болса бұл басым, тағы шығар бұл шашым. Дертін тұмау болсын, қысың тұман болсын. Татулық – байлық. Төртеу түгел болса, төбедегіні алады, алтау ала болса, ауылдағы кетеді. Бай бір жұттық, батыр бір оқтық. Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп құлағынан айырылған. Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгірер.

3-нші ереже.

«У» қысқа айтылатын дыбыс, «у» ұзын естілсе, ол жерде екі «у» болғандықтан, оның алдыңғысы *бүтін* «у», соңғысы *жар-ты* «у», *шолақ* «у», «у» ұзын естілетін жерге екі «у» жазу тиіс.

Мысал: *тұмсық, тұра, тұра, сұлу, сұу.*

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіртіп, бір «у» жазатын жерге бір «у», екі «у» жазатын жерге екі «у» жаздыру.

Сұрап бергенше, соғып бер. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың. От пен су – тілсіз жау. Ер туған жеріне. Сиыр судан жеріп, су сиырдан жеріп. Егіз қозыдай тату бол. Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ. Хакім тура болмаса, жұрт бұзылар, сауда таза болмаса, нарық бұзылар. Қуда сүт жоқ, жылқыда өт жоқ. Шешінген судан тайынбас. Ұялған тек тұрмас. Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу. Рудан аз – адасқан қаз. Татуда бота тату. Сүмбіле туса, су суыр. Ашу келсе ақыл кетер, ашудан ақыл көп болса, ашу не етер. Қуыс үйден құр шықпас.

Қарны ашқан ханға қарайды, суыққа тоңған күнге қарайды. Білегі жуан бірді жығады, білімі жуан мыңды жығады (жорта каталы).

4-нші ереже.

Шолақ **ә** (у) дауысты дыбыстардан соң ғана естіледі, сондықтан дауысты харіфтерден соң жазылған «у» шолақ болады. Бүгін «у» неш орында дауысты харіфтен соң жазылмайды. Мәселен, *тау, туу, кеуде* деген сөздерде ірі жазылған харіфтер шолақ «у», «у» дыбысы ұзын естілетін орындарға екі «уу» жазылады. Тіпті ұзын естілетін орындарға үш ууу жазылады. Дауыссыз дыбыс соңында бас буыннан басқа орында яки дауысты дыбыс соңында, қай буында болса да, «у» үтірсіз жазылса да қате болмайды.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі шолақ «у»-лардың астын сызып көрсетіңдер. *Сөз сөзден тұуады⁷ сөйлемесе неден тұуады?*

Жақсы болсаң, жердей бол, бәрін шыдап көтерген, таза болсаң сұудай бол, бәрін жұуып көтерген. Жақсыдан жаман тұуады, жүйріктен шабан тұуады. Ерден тұуған қырымға қарайды, иттен тұуған жырымға қарайды. Қатты жерге су төксең, сұуыққа тайғақ болар, жаманға сырынды айтсаң, таршылықта айғақ болар. Аяғы жаман төрді былғар, ауызы жаман елді былғар. Көсеу ұзын болса, қол күймес. Жел аударған қанбақтай, сұу аударған дінгектей. Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық. Дауыл болмай, жауын болмас; шұуақ болмай, қауын болмас; ит баласы сауын болмас; дау аяғы ауыл болмас, ауыл болса да, тәуір болмас. Дауды азсынба: көздей іс көлдей болууы оңай, қол сұуалмағы қиын. Тарыдай іс таудай болууы оңай, тау таусылмағы қиын.

5-нші ереже.

«**Ы**» харфі бас буында һәм барша бітеу* буында жазылмайды. Ашық** буында қалмай жазылды. Мәселен: «мысық» жазылады «ы»-сыз *مسیق* болып «Мысығына» деген сөзде «ы» қалмай «мысығына» болып жазылады. Үйткені: «мы-сық» деген сөзде екі буын, бір буын «мы», екінші буын «сық», «мы» буынға -«ы» жазбаймыз бас буын болғандықтан, «сық» буынға «ы» жазбаймыз бітеу буын болғандықтан, сүйткен соң «мысық» *مىسىق* болып жазылмай, «мсқ» *مسیق* ғана болып жазы-

⁷ Бұл мәтінде ұу, уу әріптер тіркесі әдейі жазылды (Құраст.)

* Бітеу буын деген бас харфі де аяқ харфі де дауыссыз, яки жарты дауысты буын.

** Ашық буын: бас харфі, я аяқ харфі дауысты буын.

лады «мысығына» деген сөзді буынға бөліп, харіфтерін түгел жазсақ, мәселен, «мы-сы-ғы-на» деп төрт буын болады. Бас буынға «ың» жазбаймыз: басқа «сы», «ғы» буындарға жазамыз, үйткені бұлар ашық буындар⁸.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, «ы» жазылатын буындарына «ы» жазыңдар.

Алтын алма алғыс ал, алғыс алтын емес пе? Асың-асың асына, береке берсін басыңа. Сабасына қарай піспегі, мұртына қарай іскегі. Жақын жолдың алысы жаман. Құлды құл десең өлгісі келер, биді құл десең күлкісі келер. Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын, жаманның жамандығын айт, құты қашсын. Жаманнан жақсы туады, адам айтса нанғысыз, жақсыдан жаман туады, бір аяқ асқа алғысыз. Дәм-тұзым тат, расыңды айт. Өтірік деген дұшпан бар, отқа сүйреп салады. Арамзаның құйрығы тұтам. Жарлының байлығы – денінің саулығы. Ерте тұрғанның ырысы артық. Төсегіңе қарап, аяғыңды көсіл. Жарлылықтан жақсы жоқ: жатып ішер ас болса. Қанағат қарын тойғызар, қанағатсыздық жалғызын сойғызар. Барлық не дегізбейді, жоқтық не жегізбейді. Шөбі жоқ деп ерден түңілме, малы жоқ деп ерден түңілме.

6-ншы ереже.

Шолақ «*й*» дауысты дыбыстардың ғана соңында я алдында естіледі, сондықтан дауысты дыбыстардан соң жазылған «*и*» бүтін «*и*» емес, шолақ «*й*» болады. Мәселен, *тай, қой-лар, құй-мақ, кий* деген сөздердегі «*й*»-лер бұл ережеге теріс сияқты көрінер «*и*» жазылмайтын бас буындар. Мәселен, «қыйсық» деген сөзде шолақ «*и*» дауыссыз «*к*»-ның соңынан келіп тұр. Олай болғаны бас буында бүтін «*и*» жазылмағандықтан.

Бас буыннан басқа орындарда «*и*» ұзын естілген жерлерге екі «*и*» жазылады, тіпті ұзын естілген орындарға үш «*и*» жазылады.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, шолақ «*й*»-лердің астын сызып көрсетіндер.

⁸ «ы» бас буыннан басқа жерде шолақ «*й*»-дің алдында бір буынның ішінде келсе, бітеу болса да, қалмай жазылады.

Бай байға құяр, сай сайға құяр. Ауызы қыйсық болса да, байдың ұлы сөйлесін. Ақшалының қолы ойнар, ақшасыздың көзі ойнар. Байғұстың ауызы асқа тисе, мұрны қанайды. Кедейдің бір асағаны – шала байығаны. Тату болсаң балдай бол, араз болсаң тұздай бол. Айырылайын деген тамыр ердің артқы қасын сұрайды. Көз ауырса, қолың тый. Ит жүйрігін түлкі сүймес. Айналдырған ауру алмай қоймас. Ұры байымас, сұқ семірмес. Жаманменен кеңессең, алдайды дер, жаман атпен су кешсең, жалдайды дер. Күнге күле сөйлесең, көйлегіне жамау сұрар. Аталы сөзді арсыз қайырар, жүйелі сөзді жөнсіз қайырар.

7-нші ереже.

А, о, ы дыбыстары жіңішке естілетін сөздердің алдына дәйекші (♣) қойылады. Бұл дыбыстар жіңішке естілсе де, дәйекші қойылмайтын сөздер: **к, г, е** кіріскен сөздер.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп «♣» қоярлық сөздердің алдына дәйекші қойындар.

Өзіміздікі дегенде өгіз қара күшім бар, кісінікі дегенде қол тимейтін ісім бар. Иесі семіз, аты арық түз жұтынан сақтасын; қатыны семіз, ері арық үй жұтынан сақтасын. Баланың сөзі батпандай, келіннің сөзі кетпендей. Ағаны көріп іні өсер, апаны көріп сіңлі өсер. Атасы басқа аттан түс, аталасым атқа мін. Түбі бірге түтпейді. Көрдім деген көп сөз, көрмедім деген бір сөз. Өзі білмес, білгеннің тілін алмас. Бір көрген біліс, екі көрген таныс. Түсі қара болса да, іші сара. Ит жеңгенін талайды. Шортанның өзі өлсе де, тісі өлмес; адамның өзі өлсе де, ісі өлмес. Білімсізбен алыспа, текке өмір тауыспа. Құста сүт жоқ, жылқыда өт жоқ. Оқу – білім азығы, білім – ырыс қазығы. Жібек асырай алмаса жүн болады, қыз асырай алмаса күң болады. Бала, баланың ісі шала. Інісі бардың тынысы бар. Сенікі, менікі деген көңіл тарлығы, әрі жат, бері жат деген төсек тарлығы (бұлар дәйекшісіз жорта қате жазылған).

8-нші ереже.

«⇒» сөздің бас буынында ғана жазылады. Басқа буындарда «↵» жазылады. Мәселен: *ерке, кереге, терезе, келеке*.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, (*) қойылған жерлерге тиісіне қарай ⇒, ↵, ↶ харіфтерін қойындар.

Өсекке⁹ кірмесе, есепке кірмес. Сүтпен кірген мінез сүйекпен бірге кетер. Ер басына күн түссе, етігімен су кешер. Берсең – аларсың, ексең – оарсың. Еңкейгенге еңкей басың жерге жеткенше. Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. Бақ-бақ еткен текені қар жауғанда көрерміз, батырсынған жігітті жау келгенде көрерміз. Көп жүрген білмес, көп көрген білер. Өнерді үйрен де жирен. Өнерлі өрге жүзер. Білмегенді үйрету – жерге соқа сүйрету. Келбеті келгеннен кеңес сұра. Көше білмес жамандар көшсе көлік өлтірер, сөйлей білмес жамандар сөзді өзіне келтірер. Я еріншек өлер, я көңілшек өлер. Өткен іске өкінбе. Бекерден Тәңірім безер. Төртеу түгел болса төбедегіні алады, алтау ала болса ауыздағы кетеді. Ер шекіспей бекіспес. Айбар керек, әл керек, әлсіз айбар не керек? Есітпеген елде көп, есек мінген сартта көп. Көк ит жеңбес, көп ит жеңер. Көрмес түйені де көрмес. Ел жоқта құрбақа көл менікі дер, ер жоқта жамандар ел менікі дер.

Қ һәм Һ дыбыстары

Кей орында «қ» дыбысы «ғ» болып өзгереді. Ондай орында айтылуынша «ғ» харфін жазу тиіс. *Ақ-ағы, бақ - бағы, сақ - сағы.*

Істің ағы білмес, жігіттің бағы білер. Иттің сағы жақсы. Аяқ – аяғынан, таяқ – таяғынан. Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан.

Кей орында «к» дыбысы «г» болып кетеді Ондай орында естілуінше «г» харфін жазу тиіс. *Етік – етігі; Етігі жаман төрге шықпас. Еңбек – еңбегі, өнбек – өнбегі. Еңбегі молдың өнбегі де мол.*

«Қ» һәм «Һ» дыбыстар һеш уақытта жіңішкермейді яғни жіңішке айтылмайды.

«К» һәм «Г» дыбыстар һеш уақытта жуандамайды яғни жуан айтылмайды, сондықтан бұл дыбыстар *тон дыбыстар* деп аталады.

⁹ Қазіргі жазуға көшірілгенде (*) қойылған жоқ, е әрпі өз орнында жазылды. Ал түпнұсқада е әрпі келген жерлерде арабша үш түрлі таңбаның қайсысын жазу керектігін сынау үшін «*» таңбасы қойылған (Құраст.).

Сөз тұлғалары

Сөздер тұлғасына қарай беске бөлінеді. 1) Түбір сөз; 2) Туынды сөз; 3) Қос сөз; 4) Қосалқы сөз; 5) Қосымшалар.

1. *Түбір сөз* дегеніміз – бастапқы мағынасындағы, бастапқы тұлғасындағы сөз, мәселен: *бас, тас, шап, қол*.

2. *Туынды сөз* дегеніміз – бастапқы тұлғасы да, мағынасы да өзгерген сөз, мәселен: *бастық, тастақ, шашақ, қолтық*.

3. *Қос сөз* дегеніміз – қосарынан айтылатын сөздер, мәселен: *аяқ-табақ, киім-кешек, төсек-орын, жүн-жұрқа, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, түйе-мүйе*.

4. *Қосалқы сөз* дегеніміз – өз алдына мағынасы кем басқа сөздің маңайында тұрғанда мағына шығатын сөз, мәселен: *да, зой, ғана* (мал да, жан да, солай ғой, осы ғана).

5. *Қосымшалар* дегеніміз – сөз емес, сөзге жалғанатын буындар; бұларда өз алдына мағына да жоқ, басқа сөзге жалғанбай бөлек айтылмайды да. Сондықтан бұлар қосымшалар деп аталады. Қосымшалар екі түрлі: біреулері жалғанған сөзінің тұлғасын ғана өзгертіп, мағынасын өзгертпейді; екіншілері жалғанған сөзінің тұлғасын да, ішкі мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқы қосымшалар тысқарғы жалғаулар я тікелей жалғау деп аталады; екінші қосымшалар ішкергі жалғаулар я тікелей жұрнақ деп аталады.

Түсінікті болу үшін мысал келтірейік. Алалық, «жылқы» деген сөзді һәм «-шы», «-ның» қосымшаларды. «Жылқы» деген сөзге «-шы» қосымшаны да, «-ның» қосымшаны да қосып байқайық: қайсысы жалғау, қайсысы жұрнақ болып шығар екен. *Жылқы-жылқы-шы, жылқы-жылқының, «жылқышы»* дегенде сөздің бастапқы тұлғасы да, мағынасы да өзгерілді яғни «жыл- қышы» деген сөз енді малдың есімін көрсетпейді, адамның есімін көрсетеді. «Жылқының» дегенде, сөздің тұлғасы өзгерілді, мағынасы, өзгерген жоқ яғни «жылқының» деген сөз бәрібір малдың есімін көрсетіп тұр. Бұл айтылғаннан мәлім енді болды: «-шы» қосымша жұрнақ екендігі, «-ның» қосымша жалғау екендігі.

Жалғау аз, жұрнақ көп. Жалғау түбір сөзде де, туынды сөзде де болады. Жұрнақ түбір сөзде жоқ, туынды сөздерде ғана болады.

Сөз жазуының жалпы ережесі

Һәр түбір сөз һәм туынды сөз жұрнақтарымен, жалғауларымен бірге, тұтас жазылады, бірақ үзетін харіфтер келген жерде үзіледі (үзетін харіфтер: *a, d, z, p, o, ʔ, e*).

2. Қос сөздердің арасы сызықша (–)–мен айырылып жазылады (*аяқ-табақ, киім-кешек*).

3. Қосалқы сөз бөлек жазылады.

4. Жұрнақтар барша сөзге қосылып жазылады. Жұрнақ ішіндегі дүдәмал естілетін дыбыстар естілген қалыпша жазылады.

5. Жалғаулар. Түбір сөзге де, туынды сөзге де қосылып жазылады. Жалғауда «т» мен «д» дыбыстары дүдәмал болса, «т» жазылмай, «д» жазылады.

Жұрнақтар түбір сөздің, жалғаулар түбір һәм туынды сөздің аяқ дыбысының түріне қарай өзгеріліңкіреп жалғасады.

Жұрнақтар

1. Жұрнақ «-лық». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса яки «р» болса осы «-лық» күйінде жалғанады. Мәселен: *бала-балалық, жау-жаулық, қу-құлық, жабы-жабылық, бай-байлық*.

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, жұрнақ -лық өзгеріліп, -дық болып жалғасады, мәселен: қымыз-қымыздық, хаж-хаждық, сал-салдық, қом-қомдық, хан-хандық, аң-аңдық.

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, -лық, жұрнағы -тық болып жалғасады. Мәселен: *қап-қаптық, жұрт-жұрттық, аш-аштық, жас-жастық, сақ-сақтық*.

Жіңішке сөздерде «-лық» орнына «-лік», «-дық» орнына «-дік», «-тық» орнына «-тік» болып жалғасады. Мәселен: *ер-ерлік, ел-елдік, тең-теңдік, ерке-еркелік, кедей-кедейлік, көп-көптік*.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге «-лық» жұрнағын жалғатып туынды сөз еткізу.

Бас, қас, мұрын, ауыз, ерін, тіл, қабырға, арқа, тері, өкпе, бел, тамыр, сан, тізе, балтыр, өкше, ұлтан, ата, ұл, аға, іні, апа, жиен, күйеу, бажа, құда, жігіт, қарт, шал, ас, су, шөп, от, ине, ат, жорға, айғыр, бұқа, қошқар, ит, қасқыр, түлкі, маймыл, ай, күн,

жарық, қар, құйын, жыл, шілде, күз, түс, түн, күміс, төс, ала, сау, батыр, қу, жақын, зор, игі, жаман, тірі, нашар, қатты, семіз, жауыз, рас, ірі, қисық, сұлу, көркем, әдемі, мықты, жуас, ұяң, әңгі, монтаны, қиын, паң, аңқау, нас, салақ, шапшаң, таз, бос, дұрыс, тура, соқыр, сараң, тоқ, мас, сұм.

2. Жұрнақ «-шы». Бұл жұрнақ жуан-жіңішке сөздерге бірдей жалғанып, бірдей жазылады, бірақ жуан сөзде жуан айтылады, жіңішке сөзде жіңішке айтылады. Мәселен: *мал-малшы, ел-елші, жылқы-жылқышы, түйе-түйеші, алау-алаушы, егін-егінші*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-шы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Аң, өлең, нан, үй, пеш, аяқ, қазан, темір, көмір, қырман, орақ, ат, бие, сиыр, балық, ойын, жыр, домбыра, қобыз, сырнай, арба, қарауыл, отын, шалшық, алтын, күміс, сыр, балта, бата, ара, етік, тігін, ой, той, төсек, өтірік, қала, базар, бас.

3. Жұрнақ «-шыл». Бұл жұрнақ та жуан-жіңішке сөздерге бірдей жалғанып, бірдей жазылады, жуан сөздерде жуан болып айтылады, жіңішке сөздерде жіңішке айтылады. Мәселен: *қазақ-қазақшыл, жетек-жетекшіл, қара-қарашыл, күн-күншіл, қайғы-қайғышыл*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-шыл» жұрнағын қостырып, туынды сөз істету.

Тер, кір, жер, қайың, төл, кек, есеп, ауыл, су, қымыз, жұрт, соқа, аян, өсек, жетек, уайым, тәуекел, ырым, амал, қызыл, өзім, өзге, ойын, шын, басқа, ертең, бүгін, еркін, тор, көп, тәсіл, әдіс.

4. Жұрнақ «-лас». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса яки «р» болса, осы «-лас» күйінде жалғасады. Мәселен: *қора-қоралас, ау-аулас, ай-айлас, ақы-ақылас, сыр-сырлас*.

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса «-лас» орнына «-дас» болып жалғасады. Мәселен: *жол-жолдас, мұң-мұңдас, қан-қандас, ым-ымдас, тұз-тұздас*.

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «-лас» орнына «-тас» болып жалғасады. Мәселен: *от-оттас, тап-таптас, ошақ-ошақтас, қос-қостас, борыш-борыштас*.

Түбір сөз жінішке болса, «-лас» орнына «-лес», «-дас» орнына «-дес», «-тас» орнына «-тес» болып жалғасады. Мәселен: *төбе-төбелес, көл-көлдес, жер-жерлес, тілек-тілектес, шек-шектес, шөп-шөптес.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-лас», «-лес», «-дас», «-дес», «-тас», «-тес» жұрнақтарын жалғатып туынды сөз еткізу.

Бас, бауыр, бу, тізе, өкше, ата, қайын, құда, тоғай, сабақ, табақ, су, егін, туыс, заман, әріп, қарын, тұқым, қара, әлек, одақ, ақыл, пайда, жарна, қырман, соқа, үн, жайлау, суат, көңіл, бата, аяқ, отан, ру, енші, ен, таңба, ірге, сыбай, ұл, өріс, құдық, тек, дәм, олжа, аман, тілеу, от, шабын, қоныс, бөлік, сыбаға, кіндік.

5. Жұрнақ «-лы» – түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса яки «рң болса, осы «-лы» күйінде жалғасады. Мәселен: *бала-балалы, тау- таулы, тай-тайлы, қар-қарлы.*

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «-лы» орнына «-ды» болып жалғасады. Мәселен: *мал-малды, саз-сазды, мұң-мұңды, сан-санды.*

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, «-лы» орнына «-ты» болып жалғасады. Мәселен: *сап-сапты, ат-атты, тас-тасты, құлақ-құлақты, бұрыш-бұрышты.*

Түбір сөз жінішке болса, жұрнақтар да жінішке болып жалғасады. Мәселен: *шеге-шегелі, түйе-түйелі, тіреу-тіреулі, кегей-кегейлі, үрей-үрейлі, тек-текті, жел-желді, жер-жерлі, күш-күшті, ес-есті.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-лы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу. Кісі, адам, дене, бас, шаш, сақал, самай, иек, мұрт, маңдай, кеуде, жүрек, бүйір, қарын, тамыр, тізе, табан, тобық, ата, ана, аға, іні, күйеу, жаға, етек, тон, мақта, ет, қымыз, айран, су, шөп, тары, сұлы, жуа, ағаш, мойыл, үй, томар, жылқы, жорға, құлын, бота, шағала, аң, аю, қасқыр, балық, ақша, бүйі, май, сүмбе, құндақ, алтын, күміс, ақыл, ес, үміт, сана, саңылау, қайғы, ашу, құла, күрен.

6. Жұрнақ «-лау» – түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса яки «р» болса, осы «-лау» күйінде жалғасады. Мәселен: *бала-балалау, қара-қаралау, тау-таулау, сұлу-сұлулау, тар-тарлау, жар-жарлау.*

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «-лау» орнына «-дау» болып жалғасады. Мәселен: *шал-шалдау, паң-паңдау, аз-аздау, шын-шыңдау.*

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, «-лау» орнына «-тау» болып жалғасады. Мәселен: *ақ-ақтау, жас-жастау, аш-аштау.* Түбір сөз жіңішке болса, жұрнақ да жіңішкереді: «-лау» орнына «-леу», «-дау» орнына «-деу», «-тау» орнына «-теу» болып жалғасады. Мәселен: *көне-көнелеу, ірі-ірілеу, кір-кірлеу, семіз-семіздеу, кең-кеңдеу, кем-кемдеу, төмен-төмендеу, көк-көктеу, сирек-сиректеу.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-лау» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Жаман, меңіреу, батыр, ер, қу, сұр, сары, кедей, жақын, жуық, үлкен, зор, өткір, биік, ескі, қызық, сасық, бүкір, қалың, жұқа, ыссы, суық, керең, терең, жылтыр, тегіс, жақсы, қымбат, алыс, ұзын, арзан, нашар, сұйық, ащы, жауыз, ерке, бұзық, тіке, қысқа, шолақ, көркем, жуас, ұяң, жеңіл, онай, ылас, ылай, жас, ұсақ, аласа, салақ, нас, сақау.

7. Жұрнақ «-сыз». Бұл жұрнақ түбір сөзге һәман осы күйінде қосылады. Жуан сөзге қосылса, жуан болып айтылады, жіңішке сөзге қосылса, жіңішке айтылады. Мәселен: *құлақ-құлақсыз, иек-иексіз.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-сыз» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Бас, аяқ, қол, жол, пұл, жем, жең, тек, тең, ем, жел, көл, бет, еп, ат, қой, түйе, мал, ет, сүт, сорпа, нан, жан, ел, күн, бала, жала, қала, қора, албар, ау, тау, бота, жоға, күй, ін, ой, от, құт, бақ, жақ, оқ, серік, ар, жар, түр, төл, түп, тол, түк, жіп, мұң, сан, тон, дақ, дәт, дәм, дәме, мін.

8. Жұрнақ «-ғы». Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, осы «-ғы» күйінде жалғасады. Мәселен: *бұрын-бұрынғы, ар-арғы, соң-соңғы.* Түбір сөз жіңішке болса, «-ғы» жұрнақ «-гі» болады. Мәселен: *кеше-кешегі, бүгін-бүгінгі, кейін- кейінгі, төме-төменгі.*

Қатаң дыбыстардан кейін жуан сөздерде «-қы» болып, жіңішке сөздерде «-кі» болып өзгереді. Мәселен: *арт-артқы, сырт-сыртқы, түп-түпкі, шет-шеткі.*

9. Жұрнақ «-еке». Бұл жұрнақ түбір сөзге жалғаспай сызықпен бөлініп жазылғаны қолайлы: «еке» деген жұрнақ -еке деген сөзден азып болған сөз: *би-еке, төре еке, батыр-еке, Нұр-еке, әке-еке, аға-еке, шеше-еке*.

10. Жұрнақ «-нишы». Бұл жұрнақ жуан сөзге жалғасса, жуан айтылады, жіңішке сөзге жалғасса, жіңішке болып айтылады. Мәселен: *бірінші, екінші, үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші, сегізінші, тоғызыншы, оныншы, жиырмамыншы, отызыншы, қырқыныншы, елуінші, алпысыншы, жетпісінші, сексенінші, тоқсаныншы, жүзінші, мыңыншы*.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге «-нишы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз, жиырма тоғыз, отыз сегіз, қырық жеті, елу алты, алпыс бес, жетпіс төрт, сексен үш, тоқсан екі, бір жүз, он мың, жүз мың, жүз он, жүз жиырма.

11. Жұрнақ «-у». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты дыбыс болса яки жарты дауысты «у» болса, осы күйінде бір «у» болып жалғанады. Мәселен: *қара-қарау, аса-асау, өте-өтеу, бу-буу*.

Түбір сөздің аяғы дауыссыз дыбыс яки жарты дауысты «у» болса, «-у» жұрнағы екі уу болып жалғасады. Мәселен: *ат-ату, қи-қиу. Ескерту.* Түбір сөздің аяғы «*у*» болса, «у» жұрнағы болып қосылады. Оның мәнісі мынау: «у» дыбысының алдында «ы» дыбысы келсе, «-у»-мен тұтасып, «у» сияқты айтылады. Мәселен: *оқы-оқу, тоқы-тоқу*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-у» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Ал, ұр, саба, қорық, күре, адас, сүз, ас, иле, тез, ауна, қайт, оқы, тоқы, сұрт, ұлы, өлше, құр, сөйле, сыз, шірі, қалғы, сау, тый, ти, жи, ой, істе, тіле, жу, бу, қу, ту.

12. Жұрнақ «-ғыш». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса яки ұяң дыбыс болса, осы «-ғыш» күйінде жалғасады. Мәселен: *сана-санағыш, оқы-оқығыш, сау-сауғыш, бу-бугыш, тай-тайғыш, ал-алғыш*.

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, «-ғыш» орнына «-қыш» болып жалғасады. Мәселен: *айт-айтқыш, тап-тапқыш, бақ-баққыш, бас-басқыш, аш-ашқыш*.

Түбір сөз жіңішке болса, «-ғыш» орнына «-гіш» болып, «-қыш» орнына «-кіш» болып жалғасады. Мәселен: *сөйле-сөйлегіш, бер-бергіш, сұрт-сұрткіш*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-ғыш» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Үр, көр, күрес, сақта, мақта, жық, таста, баста, тер, көр, қақ, жақ, кір, сұрт, сас, асық, таңда, өлше, нан, кеп, теп, қара, кейі, бұйы, қый, мүжі, қары, қу, жу, бу, ой, қой, той, сой, же, де, тіле, кес, тес, ес, шаш, каш, шеш, таң, жан, сал, бол, сол, құла, қала, қаз, бар, жар, көм, ем, ен, ер, жи, тый, қый, ій, ти, тұт, жорт, қыз, аз, жыр.

13. Жұрнақ «-ғын». Бұл жұрнақ та «-ғыш» сияқты түбір сөздің түріне һәм аяғына қарай «-қын», «-кін», «-гін» болып жалғасады. Мәселен: *қу-қуғын, аз-азғын, қаш-қашқын, тас-тасқын, көш-көшкін, жүр-жүргін*.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге «-ғын» жұрнағын жалғатып, түбір сөз еткізу.

Ас, көр, төк, түр, тарт, жұт, ұр, сау, жет, күт, өр, қыс, шақ, жек, төз, шап, қат, тап, той, тол, қыр, үз, бак, бүр, соқ, сағ тай, оз, от, сол, ту, жырт, кес, сөз, шаш, айт, ат, ау, кой, қос, күл, тық, түс, ек, ер, ақ, бат, сұрт.

14. Жұрнақ «-к». Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, осы «к» күйінде жалғанады, жіңішке болса, «қ» орнына «к» болып жалғанады. Мәселен: *аш-ашық, тес-тесік*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөзге «-қ» жұрнағын қостырып, туынды сөз істету.

Ал, сал, ас, ал, төз, көр, кір, біл, сез, сыз, шірі, бөл, бер, сау, қыты, жет, ой, тіле, сасы, өксі, қада, қыс, жап, боя, біт, қаз, жар, ұш, сүй, сын, қат, кез, тес, тол, ұза, қатыр, кекір, оз, жұл, таң, түсін, бұз, бұйыр, ес, жаз, жап, тіл, жүз, иле, түкір, төле, үз, сол жырт, жай, кес, отыр, ау, жас, жара, жина, суы, тұр, құс.

15. Жұрнақ «-ақ». Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, осы «ақ» күйінде, жіңішке болса, «-ақ» орнына «-ек» болып жалғанады. Мәселен: *тұр-тұрақ, кес-кесек*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-ақ» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Жат, қос, қорық, сүз, жұл, бол, жет, көм, тап, ор, аш, от, құм, шаш, айт, ат, ій, шеш, көн, жүр, құш, қон, ұл, жат, қап жіп, көп, көн, түп.

16. Жұрнақ «-ыс». Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса жуан айтылады, жіңішке болса жіңішке айтылады. Мәселен: *бар-барыс, кел-келіс*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-с» жұрнағын жалғатып, туынды еткізу.

Ал, бер, жүр, тұр, айт, қон, тарт, ту, ат, жап, сау, бүр, біл, соқ, қақ, таны, жүк, той, біт, шал, кір, шық, көр, тап, жұт, бөл, ұр, ти, жек, төз, жат, ұқ, қара, жу, бақ, жұл, тала, жон.

17. Жұрнақ «-м». Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, жуан айтылады, жіңішке болса, жіңішке айтылады. Мәселен: *атта-аттам, тісте-тістем*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-м» жұрнағын жалғатып, туынды сөз істету.

Ат, сал, жар, бел, кел, кет, ас, қос, тарт, сұқ, соқ, кес, от, күт, же, жаз, жыр, тіл, қала, байла, ора, іш, шайна, түт, жұт жай, сық, қыс, төз, қайт, қада, өлше, іл, үз, шаныш, тақ, түрт, сыз, ол, сүйе, сүйке, жала, тат, ақ, тек, сау, түс.

18. Жұрнақ «-нды». Бұл жұрнақ та жуан сөзге жалғанса жуан болып, жіңішке сөзге жалғанса жіңішке айтылады. Мәселен: *қос-қосынды, кес-кесінді*.

Дағдыландыру. Төмендегі өздерге «-нды» жұрнағын жалғатып, туынды сөз істету.

Қу, бу, ту, жұу, бас, ас, тас, ақ, жақ, тақ, ұқ, тық, ек, төк, жүгір, сат, қайт, сұрт, шық, жұл, үз, мүжі, жұт, сөйле, қыр, ой, қуыр, ор, шақыр, қаз, боя, тап, жат, түкір, жібер, семір түрт, шеш, байла, тала.

19. Жұрнақ «-ма». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса яки «р», «л» болса, осы «-ма» күйінде жалғасады. Мәселен: *сана-санама, тасы-тасыма, тум-тума, сау-саума, жай-жайма, қыр-қырма, сал-салма*.

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «-ма» орнына «-ба» болып жалғасады. Мәселен: *жаз-жазба, оң-оңба, жон-жонба*.

Түбір сөздің аяғы қатаң болса, «-ма» орнына «-па» болып жалғасады. Мәселен: *бас-баспа, ат-атпа, ақ-ақпа, жап-жаппа, аш-ашпа*.

Түбір сөздер жіңішке болса, «-ма» орнына «-ме», «-ба» орнына «-бе», «-па» орнына «-пе» болып жалғасады. Мәселен: *кер-керме, іл-ілме, ій-ійме, кез-кезбе, көм-көмбе, кес-кеспе, ек-екпе.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* жұрнақтарын жалғатып, туынды сөз істету.

Сал, қаз, бат, жап, сүз, таста, ас, күре, қақ, қада, кір, төк, сүрт, таңда, кара, жек, қыдыр, сыз, ұр, соқ, тый, ой, қуыр, ор жап, ұста, тұттық, ора, сына, айнал, боя, бас, тура, жар, үш, жала, құй, қына, жақ, қыр, үз, шеш, құс, құла, жыр, жүз, кеш, көтер, тай, оз, жаныш, жай, соз, шаш, қайна, ау, қой, сық, ки, тоқы, шұқы, қыс, тара, көш.

АТАУЫШ СӨЗДЕР

I. ЗАТ ЕСІМ

Сөздердің кейбіреуі нәрсенің өзін атайды. Мәселен: *жер, тау, тас, су, ағаш, шөп, жапырақ, күн, ай, жұлдыз, бұлт, қар, жаңбыр, жел, су, сағым, кісі, мал, аң, құс, бақа, шаян, шыбын, шіркей, құрт, құмырсқа, қала, үй, төсек, орын, аяқ, табақ, киім, қазан, ошақ, арба, шана, ер, тоқым, қамыт, доға, арқан, жіп, тамақ, сусын, қалам, сия, астық, жеміс, бақан, сойыл, құрық, таяқ, асық, топай, доп, қобыз, домбыра, сыбызғы, ақша, кез, қадақ, мылтық, найза, қылыш, қанжар, оқ.*

Осындай нәрсенің өзін атайтын сөздерді **зат есім** дейміз. Зат туралы *кім? не?* деп сұраймыз. *Кім?* деп сұраймыз адам туралы. *Не?* деп сұраймыз басқа заттар туралы.

Мысалы: 1) *«Ат ерінді келер, ер мұрынды келер».* «Кім мұрында келер?» – «ер». «Не ерінді келер?» – «ат».

2. *«Ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман».* «Не жаман?» – «шаншу». «Не жаман?» – «қаңқу».

3. *Жылы-жылы сөйлесең, жылан іннен шығады, қатты-қатты сөйлесең, кәфір діннен шығады».* «Не іннен шығады?» – «жылан». «Кім діннен шығады?» – «кәфір».

4. *«Ит тойған жеріне, ер туған жеріне».* «Не тойған жеріне?» – «ит». «Кім туған жеріне?» – «ер».

5. «*Ас – адамның арқауы*». «Адамның арқауы не?» – «ас». «Ас кімнің арқауы?» – «адамның».

6. «*Ананың көңілі балада, баланың көңлі далада*». «Кімнің көңілі балада?» – «ананың». Кімнің көңлі далада?» – «баланың». Ананың көңілі кімде? – «балада». «Баланың көңілі неде?» – «далада».

Осындай *кім? не?* деп сұрауларға жауап болып айтылатын хәм нәрселердің атын көрсететін сөздерді зат есім дейміз.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі зат есім сөздерді айырту.

Аш кісі ұрысқак, арық қой тырысқак. Таспен ұрғанды аспен ұр. Еменнің иілгені – сынғаны, ердің ұялғаны – өлгені. Бұтаға қорғалаған торғай да қала- ды. Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді. Аюдан қорыққан тоғайға бармас. Мұртына қарай іскегі, сабасына қарай піспегі. Май сасыса тұз себер, тұз сасыса не себер? Жел болмай, шөп қозғалмас. Жаз шанаңды сайла, қыс арбанды сайла. Пышақ берсең қынымен бер, қынын берсең шынымен бер. Күн ортақ, ай жақсы ортақ. Қазыға тойса, карта әлем сасиды. Оқ жетпес жерде қылыш суырма. Үйді қозғасаң көшірерсің, отты қозғасаң өшірерсің. Шоттың басын бассаң, сабы өзіңе тиер. Айран сұрай келіп аяғыңды жасырма. Құр қасық ауыз жыртар. Токпағы зор болса, киіз қазық жерге кірер. Қалауын тапса қар жанар. Ет етке, сорпа бетке.

Сынау. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі зат есім сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Бағың артқан шағында жапалақ салсаң, қаз ілер, бағың тайған шағында сұңқар салсаң, аз ілер. Мал басқа бітер, қына тасқа бітер. Нар жолында жүк қалмас. Таяқ тайға жеткізер, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер. Ата даңқымен қыз өтеді, мата даңқымен бөз өтеді. Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар. Кісі болған кісіні кісесінен танымын, кісі болмас кісіні мүшесінен танымын. Бұлт ала, жер шола. Ай мен күндей һәркімге бірдей. Би баласы биге ұқсар: биік-биік тауға ұқсар; хан баласы ханға ұқсар: қанатын жайған қазға ұқсар; бай баласы байға ұқсар: байланбаған тайға ұқсар. Қайырымсыз болса, ханнан без, өткелсіз болса судан без; асусыз болса таудан без, пайдасыз болса байдан без, панасыз болса сайдан без. Асық

ойнаған азар, доп ойнаған тозар, қой бағып, қойыртпақ ішкен озар. Үйеңкінің түбінен үйіріп алған қобызым, қарағайдың түбінен қайырып алған қобызым.

II. СЫН ЕСІМ

Сөздің кейбіреулері нәрсенің сынын атайды. Мәселен: *жақсы, жаман, биік, зор, аласа, ұзын, қысқа, терең, тайыз, қатты, жұмсақ, қою, сұйық, бай, жарлы, жақын, алыс, аш, тоқ арзан, қымбат, қалың, жұқа, зерек, кешше, өткір, топас, семіз, арық, қараңғы, жарық, тұнық, лай, кәрі, жас, қиын, оңай, ауыр, жеңіл, сау, ауру, ақылды, ақымақ, есті, есалаң, ескі, жаңа, ұсақ, ірі, таза, тентек, жуас, сараң, жомарт, мырза, жылы, суық, тар, кең, бұзыр, тегіс.*

Осындай нәрселердің сынын көрсететін сөздер *сын есімдер* деп аталады.

Сын есімнің сұрауы: *қандай?* Мәселен: *жаман төре жан алар. Арық атқа қамшы жүк.* Қандай атқа қамшы жүк? – Арық атқа қамшы жүк. «Жаман», «арық» деген сөздер «қандай?» деп сұрағанға жауап һәм өздері нәрсенің сынын көрсетеді. Осындай «қандай?» деп сұрағанға жауап болатын сөздердің бәрі де сын есім болады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді айырту: қайсысы зат есім, қайсысы сын есім?

Жақсы кісі, жаман мал, биік тау, аласа ағаш, ұзын арқан, қысқа жіп, терең теңіз, тайыз көл, қатты құрт, жұмсақ нан, қою ауыл, өткір пышақ, топас кісі, семіз қой, арық ат, қараңғы қора, жарық түн, тұнық су, лай қақ, кәрі түйе, жас айғыр, қиын күй, оңай өлең, ауыр жүк, жеңіл сандық, сау жылқы, ауру сиыр, ақылды бала, ақымақ жігіт, ескі етік, жаңа шапан, ұсақ құм, ірі тары, таза жұрт, лас қора, сақ ит, салақ қатын, сұм бала, аңқау қойшы, жуан қарағай, жіңішке тал, жылы жаз, суық қыс, тар шалбар, кең жаға, бұдыр жер, тегіс дала.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, сын есім сөздердің астын сызып көрсетіңдер.

Аш бала тоқ баладай ойнамайды. Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар. Жаман сайға су түссе, өткел бермес

кешуге. Бай кісі балпаң келер, жарлы кісі қалтаң келер. Жақсы кеңес жарты ырыс. Ұзын көсеу қол күйдірмес. Тура биде туған жоқ. Ауру күлкі сүймес. Жүйрік итті түлкі сүймес. Қысқа жіп күрмеуге келмес. Құтты қонақ келсе, қой егіз табар. Өткір пышақ қынға қас, өтірік сөз жанға қас. Арық малды асырасаң аузы-мұрның май етер. Қараңғы үйде қабан күркүреді. Кәрі түйе ойнақтаса, жұт болады. Арық атқа ауыр қамшы да жүк. Жыртық үйге тамшы ойнар. Шабан үйрек бұрын ұшар. Құрғақ қасық ауыз жыртар. Қуыс үйден құр шықпа. Аз асқа жасауыл болма. Көп асқа бөкеуіл болма! Жақын жолдың алысы жаман. Тез қасында қисық ағаш жатпас.

III. САН ЕСІМ

Кей сөздер нәрсенің санын атайды. Мәселен: *бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз, жиырма, отыз, қырық, елу, алыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, бір жүз, екі жүз, үш жүз, төрт жүз, бес жүз, алты жүз, жеті жүз, сегіз жүз, тоғыз жүз, мың, миллион.*

Нәрсенің санын сұрағанда *неше?* деп яки *қанша?* деп сұраймыз.

Неше? деп сұраймыз нәрсенің дәл санын білуге, мәселен: *неше кісі келеді?* – үш кісі келеді.

Қанша? деп сұраймыз нәрсенің дәл санын білуге емес, шамасын ғана білуге, мәселен: *қанша күн жүресің?* – «үш-төрт күн жүремін».

Тойда неше кісі болды? деп сұрамайды, қанша кісі болды? деп сұрайды, үйткені тойдағы кісілердің анық санын білуге емес, шамасын ғана білуге сұралады. Жауап беруші тойдағы кісілердің анық санын айта алмай, шамасын ғана айтады, мәселен, «екі жүз кісі болды» демейді, «екі жүздей кісі болды» дейді.

Жоғарғы келтірілген мысалды: «Неше кісі?» дегенге «үш кісі» деген сөз жауап; қанша кісі дегенде «екі жүздей кісі» деген сөз жауап; басқаша айтқанда «неше?» дегенге «үш», «қанша» дегенге «екі жүздей» деген сөздер жауап болып тұр. Міне, осы

сияқты неше? қанша? деп сұрауға жауап болатын һәм нәрсе-нің санын көрсететін сөздерді **сан есім** дейміз.

Неше? деген сұрау нешеу? деп де айтылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі сан есім сөздерді айырту.

Бір кісі, екі бит, үш жұмыртқа, төрт түйе, бес ат, алты бала, жеті қарға, сегіз бөрене, тоғыз үй, он балық, он бес сиыр, жиырма сом, жиырма төрт тиын, отыз тай, отыз алты асық, қырық жұлдыз, қырық үш күн, елу тоғыз жас, алпыс ара, алпыс екі құрт, жетпіс қой, жетпіс бір лақ, сексен кез, сексен жеті құлаш, тоқсан тоғай, тоқсан тоғыз торғай, жүз топай, мың пұт.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, сан есімнің астын сызып көрсетіндер.

Мың қойшыға бір басшы. Екі рудан би болса, ел байсал таппас, екі кісі қағысса, бір кісіге орын болар. Ер қаруы – бес қару. Бір кісі мың кісіге олжа салады. Бір күн дәм тартқанға қырық күн сәлем. Үйінде екі қатын болса ойран болар, екі сиыр болса айран болар. Елу жылда ел жаңа. Жетесіз жаман жас бала тоқсандағы шалмен тең. Тоғышардың баласы жиырма бесте жаспын дер, ораздының баласы он бесінде жаспын дер. Жеті атасын білмеген – жетімдіктің салдары, әзіл сөзді ауырлау – шегіндіктің салдары. Өтірік – екеу, шын – төртеу. Жігіт кісіге жетпіс өнер де аз. Бір тәуекел бұзады мың қайғының қаласын, бір жақсы сөз бітірер мың көңілдің жарасын. Бас екеу болмай, мал екеу болмас. Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. Төртеу түгел болса, төбедегіні алар, алтау ала болса, ауыздағы кетер. Сексен інген боталап, сегіз келін қомдасын.

IV. ЕСІМДІК

Кейбір сөздерді зат есімнің, сын есімнің, сан есімнің орнына жүргендіктен **есімдік** дейміз. Мәселен, «Нұрман отыр» дегеннің орнына «ол отыр» деп айтамыз. «Мұғалім» дегеннің орнына «мен» деймін, «шәкірт» дегеннің орнына «сен» деймін. Мұндай сөздер көбіне өзге есімдердің орнына жүретін болғандықтан **есімдік** деп аталады.

Мәселен, есімдік сөздер: *Мен, сен, ол, біз, сіз, олар, кім, не, қайсы, қандай, өзім, өзің, өзі, бұл, ол, мынау, анау, бірі, бәрі, менікі, сенікі, оныкі, өзімдікі, өзінікі, өзімдікі, басқанікі.*

Сынау. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі есімдік сөздерді айырту.

Әрі жат, бері жат демек – төсек тарлығы, сенікі, менікі демек – көңіл тарлығы. Өзімдікі дегенде өгіз қара күшім бар, өзгенікі дегенде анау-мынау ісім бар. Құлан өз қағынан жерімес. Сиыр өз тілінен қыршаңқы болады. Не ексең, соны орарсың. Кім мықты, кім нашары мәлім болар, түскенде той томаға белін буып. Үйдің жылы-суығы қыс келгенде білінер, кімнің алыс-жуығы іс келгенде білінер. Аттың бәрі тұлпар емес, құстың бәрі сұңқар емес. Сіз деген – әдет, біз деген – көмек. Бүгін айдың нешесі? Қара қайсы? Хан қайсы? Елді ойлаған жан қайсы? Кімнің жерін жерлесең, соның жырын жырлайсың. Оны тастап мұны алдың, мұннан тағы құр қалдың. Өзі қандай болса сөзі сондай. Сен сұңқарсың, мен қумын. Саған дұшпан маған жау. Жылқыда тұлпар сен едің, жігітте сұңқар мен едім. Сен астым-да сау тұрсаң қыдыра жалды қыл күйрық сенен озбас деп едім. Аяғы екеу бір басты менен озбас деп едім. Бұл сөздің бәрі де рас, емес жалған.

V. ЕТІСТІК

Кей сөздер нәрсенің істейтін ісін атайды. Мәселен: *арт, тарт, ал, ұр, саба, соқ, қорық, күрес, маңыра, сөк, сүз, таста, шық, жық, ас, ал, төз, көр, қақ, қада, кір, төк, өксі, таңда, сескен, ұлы, өлше, кеп, біл, сыз, бер, бас, ұста, ұр, ти, ой, күт, тұр, ор, шақ, жап, жек, бар, кет, тара, қара, жап, жала, құй, жап, қой, той, сой жой, жуу, бу, қу, жи, тый, қи, ки, йй.* Мұндай сөздер **етістік сөз** деп аталады.

Етістік сөздердің сұрауы: *не етпек? не істемек? не қылмақ? не болмақ?* Етістіктің жалпы сұрауы: *не етпек?*

Мысалы: 1) «Қар жауады, кетеді» «Қар не етеді? – «жауады», «Қар не етеді?» – «кетеді». «Қой маңырайды, түйе боздайды, «Қой не істейді?» – «маңырайды». «Түйе не істейді?» – «боздайды». «Күн күркірейді», «Күн не қылады?» – «күркірейді». «От сөнді, ел жаты». «От не қылды?» – сөнді». «Ел не

қылды?» – «жатты». «Жас өсер, жарлы байыр», «Жас не қылар?» – «өсер», «жарлы не қылар» – «байыр». «Жауады», «кетеді», «маңырайды», «боздайды», «күркірейді», «жатты», «сөнді», «өсер», «байыр» деген сөздер *не етеді? не істейді, не қылады?* деп сұрағанға жауап һәм өздері істеген істі атайтын сөздер. Сондай *не етпек? не істемек? не қылмақ?* деген сұрауларға жауап болатын сөздердің бәрі де етістік болады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі сөздерді айырту. Қайсысы зат есім, қайсысы етістік?

Кісі сөйлейді. Бала ойнайды. Түйе боздайды, ит үреді, қой маңырайды, қозы жамырайды. Мен жүремін. Сен жүгіресің. Ол жазып отыр. Бұл оқып отыр, Бірман күліп тұр, Нұрман жылап тұр. Жел соғып тұр. Боран бұрқырап тұр. Көкті бұлт торлады. Күн шықты, тұман сейілді, жұрт оянды, төсектен тұрды. Мал өрді, өріске кетті. Нұрман киінді, жуынды, шай ішті, кітаптарын алды, оқуға кетті. Жаз болды. Қар ереді. Сулар ақты. Өзендер тасыды. Ел қыстаудан шықты. Жер көгерді. Мал тойынды. Малшы мал бағады. Жыршы өлең айтады. Домбырашы күй тартады. Егінші егін егеді. Хатшы қағаз жазады.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, етістік сөздердің астын сызып көрсетіңдер.

Құс баласы қырымға қарайды, ит баласы жырымға қарайды. Күн жазға айналды, ет азға айналды. Сай сайға құяды, бай байға құяды. Оңқа ойын бұзар, тентек жиын бұзар. Көп азға қылған зорлығын айтады, аз көптен көрген қорлығын айтады. Жыртық тесікке күледі. Тез қасында қисық ағаш жатпайды. Шаруа жаз жазылады, қыс қысылады. Ұялмаған өлеңші болар. Ерінбеген етікші болар. Бақ-бақ еткен текені қыс түскенде көреміз, батырсынған жігітті іс түскенде көреміз. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Үйді қозғаған көшірер, отты қозғаған өшірер. Құр қасық ауыз жыртар. Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді. Есек түйе болмайды, сиыр бие болмайды. Жақсы айғырдың үйірін ат жақтайды. Аталы сөзді арсыз қайырап. Мал көтерер өлімді, дос көтерер көңілді. Бірлік болмай, тірлік болмас. Жауға жаныңды бер, сырыңды берме. Қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес. Ел ұрысыз болмас, тау бөрісіз болмас. Ордалы құлан ақсағын білдірмес. Жалт-жүлт етеді, жалмай жұтады. Қара сиырым қарап тұр, қызыл сиырым жалап тұр.

ШЫЛАУ СӨЗДЕР

I. ҮСТЕУ

Кей сөздер басқа сөздердің мағынасын толықтыру үшін үстеу болады. Мәселен, «әрең келдім» дегенде «әрең» демесе де келгендігі көрініп тұр, бірақ «әреңді» қосқанда келгендіктің үстіне қалай келгендік көрініп тұр. «Әбден бітірді» дегенде «әбден» демей де бітіргендік көрініп тұр, бірақ қалай бітіргендігі көрінбейді. «Бітірдінің» үстіне «әбден» деген сөз жамалса, қалай бітіргендігі көрінеді. «Дөп тиді» дегенде «дөп» деп айтпасақ та көрінеді, бірақ қалай тигендігі көрінбейді. «Ол әрі кетті», «Мен бері келдім» дегенде «әрі», «бері» деген сөздерді айтпасақ та оның кеткендігі, менің келгендігім көрініп тұр, бірақ оның қайда кеткендігі, менің қайда келгендігім «әрі», «бері» деген сөздерді айтпасақ көрінбейді.

Сондай-ақ, «*Бұрын адам аз, жер кең болған, енді адам көп, жер тар болды*». «Бұрын» деген сөзді айтпасақ та адам аз болғаны, жер кең болғаны көрінігі тұр, бірақ адам қашан аз болғаны, жер қашан кең болғаны көрінбейді. «Бұрын» деген сөзді қосып айтсақ, қашан болғандығы да көрініп, сөздің мағынасы түгелденеді. «Енді» деген сөзді айтпай «адам көп, жер тар болды» десек те адам аз, жер тар болғандығы көрінеді, бірақ қашан солай болғандығы көрінбейді. «Енді» деген сөзді қосып айтсақ, адам қашан аз болғандығы, жер қашан тар болғандығы анық көрініп, сөздің мағынасы түгелденеді. Осындай сөз үстіне қосылып, сөздің мағынасын толықтыратын сөздерді үстеу сөз дейміз.

Көбінесе үстеу сөз орнына басқа сөздер яки басқа сөзден туынды үстеу сөздер жүреді. Нағыз таза үстеу сөздер қазақ тілінде аз. Үстеу сөз де, туынды үстеу сөз де, үстеу сөз орнындағы басқа сөз де – бәрі сұраудан білінеді. *Қалай? қашан? қайда?* деген сөздерге жауап болып айтылатын сөздердің бәрі де я үстеу сөз, я соның орнындағы төлеу сөз.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, үстеу сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Кеше ыстық болды. Бүгін жаңбыр болып тұр. Былтыр қар ерте кетті, биыл кеш кетті. Мана басым ауырып еді, осы кезде ауырғаны қойды. Дүркін-дүркін ит үріп жатты.

Соңыра барып келермін. Баяғыда бір бай болған екен. Ат артынан аулақ жүр. Нұрман кітапты жылдам оқып шықты, Бірман шабан оқиды. Екі кісі ауыл сыртында оңаша сөйлесіп отыр екен. Ана кісі арман бара жатыр. Мына кісі бермен келе жатыр. Анда-санда айтақтаған дауыс естіледі. Екеуміз жүзбе-жүз сөйлестік. Осы сөзімді әдейі ауызба-ауыз өзіне айт. Құс кеш келді. Екеуі далаға бірге шықты. Ауылға жаяу келіп, жаяу жүрді. Бірге келіп, босқа кетті. «Бүгін ойнайын, ертең оқырмын» деп жалқау бала айтады, «бүгін оқиын, ертең ойнармын» деп іскер бала айтады .

II. ДЕМЕУ

Демеу дегеніміз – екі сөздің арасын яки екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер. Мәселен. «*Мен де, сен де сонда болдың*». «*Ол оқыды да, жазды да*».

«Да», «де» деген сөздер екі сөздің арасындағы жүйені келтіріп, жалғастыруға демеу болып тұр.

«*Я ол тұрар, я мен тұрармын*». «*Бұл жұмыс я бітер, я бітпес яки осы күйінде қалар*».

«Я», «яки» деген сөздер басқа сөздің арасындағы жүйелерін келтіріп, жалғастыруға демеу болып тұр.

«Мен саған ұрыстым ба?» «Әйтпесе сөктім бе?» «Немесе соқтым ба?» «Балаң қазақша оқи ма, орысша оқи ма, әлде тіпті босқа жүр ме?».

«Ба», «бең», «ма», «ме», «әлде», «әйтпесе», «немесе» деген сөздер басқа сөздердің арасындағы жүйесін келтіріп, жалғастыру үшін тұр.

Демеу сөздер қазақ тілінде аз. Оның көбі басқа сөзден шыққан туынды демеулер; мәселен: *үйткені, сүйткені, үйтседе, бүйтседе, сүйтседе, әйтседе, әйтпесе, үйтпесе, бүйтпесе, немесе* – бәрі туынды демеулер.

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп, ішіндегі демеу сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Ол соған әлде күйеу, әлде құда, сүймейді қой атаулы мені жүдә. Я бөлең я жиенің, я нағашың – әйтеуір саған ұқсас еді ол да. Адам да, ұшқан құс та, жүрген аң да жұмыссыз тек тұрған жоқ һеш бір жан да. Мен бүгін сабаққа бара алғаным жоқ, үйткені басым ауырғаннан. Басың ауырған шығар, сүйтсе де сабақтан қалғаның жарамаған екен. Әлде мен сылап-сипап бақпадым ба? Болмаса, жемнен қысып сақтадым ба? Әйтпесе әбзелдерің сәнді емес пе? Жібектен тізгінінді тақпадым ба? Малдырып үзеңгіңді сары алтынға, тағанды шын күмістен қақпадым ба? Оқымадың, қой бақтың, сүйткенде сен не таптың?! Қалаға балаңды жібер немесе өзің барып кел. Үйтсе де, бүйтсе де һеш нәрсе өнетін емес. Береди деп ойлаймын, сүйтсе де сұрап көр. Бір мәнісі бар шығар, әйтпесе неге жазбасын. Ол саған ұрсар, әйтсе де бару, керек. Ол сенің арызыңды бермес, үйткені жазбайтын адам.

III. ЖАЛҒАУЛЫҚ

Кей сөздер жалғау орнына жүреді һәм жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді *жалғаулық* дейміз. Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тіпті аз. Мәселен: *менен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы*.

«Менен» алдындағы дыбыстың түріне қарай «бенен» болып та айтылады, қысқа түрінде «мен», «бен» болып айтылады.

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп, жалғаулық сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Күштіменен күреспе, байменен тіреспе. Отпен ойнама, күйерсің, баламен ойнама, шаршарсың. Бұлардың дауы жер тақырыпты. Олардың дауы жесір тақырыпты. Хабарды телеграф арқылы алдым, хатты почта арқылы алдым. Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, жоқ-барды, ертегіні термек үшін, Сөзімді көкірегі, тілі орамды жастарға жаздым үлгі бермек үшін. Ат туралы сөзді қысқарталық. Қолымен істегенді мойынмен көтереді. Таспен ұрғанды аспен ұр.

IV. ОДАҒАЙ СӨЗ

Кей сөздер басқа сөздерден оңаша, *одағай* айтылады. Мәселен: *апырым-ай, шошып кеттім ғой. Ай-қай, қай! Жаным жаңа райыс тапты ғой. Ай-қай! Менің өз үйім, кең сарайым боз үйім! Әлди-әлди! Ақ бөпем. Пай-пай! Қалай аяндайды? Ау-қау! деп дауыстап еді сиыр мәңіреді. Тарс-тұрс еткен мылтықтың дауысы естіледі. Сорап! Сорап! деген дауыс құлағымға келді.*

Апырым-ай! ай-қай-қай! ай-қай! әлди-әлди! пай-пай! ау-қау! тарс-тұрс! сорап! сорап! Осылай айтылатын сөздерді одағай сөздер дейміз.

Одағай сөз қазақ тілінде көп. Қуаныш, реніш, күйініш, уайым, қайғы жан күйзелгенде, тән күйзелгенде, жан рахат тапқанда, тән рахат тапқанда шығатын дыбыстар, дауыстар, айтылатын сөздер, жанды һәм жансыз заттардың дыбысын, дауысын еліктеп, айтатын сөздер, хайуандарға айтатын сөздер, дауыстар, шақырулар бәрі одағай сөз табына кіреді.

Мәселен: *әһ! ах! ой-бай-ай! жаным-ай! құдайым-ай! апырым-ай! ау! отағасы-ау! апырым-ау! ал! ай-қай-қай! е-е-е! Ой, Тәңірім-ай! Ойбай-ай! күс-күс! құр-құр! хош! қош, қош!, қош! құру! Шөре-шөре! ау-қау! сорап! шаум-шаум! кә! кә! шоқ-шоқ! әукім-әукім! өк! міш-міш! айт-айт! тарс-тұрс, дүңк-дүңк, сықыр-сықыр, тырс-тырс, сылдыр-сылдыр, күлдір-күлдір, тық-тық, күмп-күмп, сарт-сұрт, қаңқ-қаңқ, ныс-ныс.*

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп ішіндегі одағай сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Алақай! Әкем кітап әкеп берді. Ойбай! Көзі аларып кетті. Бұ қорлыққа қалай шыдармын, ойбай! Уһ! жаңа адам болдым ғой. Жарықтық-ау! Не істе дейсің? Ой Тәңірі-ай! Жоқ сөзді айтқаны несі. Апырым-ау! мына бала таласады. Ойбай-ау! Құдай-ау! мынасы кім еді? Е-е-е! манағы көрген адамым сол екен ғой. Қой! жай отыршы. Күс-күс! жануар. «Әукім-әукім» деп еді, сиыр тыпырлағанын қойды. «Сорап-сорап» деген дауысты естіп түйелер құдыққа келді. Арбаға сиыр сүйкеліп жатыр «Өк!» деші. Түйе тұрып кетер, «шоқ-шоқ!» деп тұрғайсың. Қамыс ішінен «тарс-тұрс» еткен мылтық дауысы шықты. «Күмп-күмп» пісіп сабадан қымыз құйды.

Күлдір-күлдір кісінетіп күрең мінген бар ма екен? Ал, келдік жаман жерге енді сақтан. Ай-қай! менің өз үйім.

ҚОРЫТУ

Сүйтіп, сөздер тұлғасына қарай беске бөлінеді: Түбір сөз; 2) Туынды сөз (туғын сөз; 3) Қос сөз;) Қосалқы сөз; 5) Қосымшалар. Сөздер мағынасына қарай тоғыз тапқа бөлінеді: 1) Зат есім; 2) Сын есім; 3) Сан есім; 4) Есімдік; 5) Етістік; 6) Үстеу; 7) Демеу, 8) Жалғаулық; 9) Одағай.

ТАСЫМАЛ

Жазып келе жатқанда, жол аяғында орын аз қалып, сөз сыймайтын болса, ол сөзге тасымал керек яғни екі бөліп, бір бөлегін сол жолда қалдырып, екінші бөлегін келесі жолға асыру керек.

Тасымал үшін әуелі, сөзді буынға бөлу, сыймаған буындарын келесі жолға асыру. Бұл туралы қағида мынадай.

1). Тасымалдағанда әр буын бөлінбей я тұтас қалады, я тұтас асырылады. Мәселен, жол аяғында «шақырғанға» деген сөз тұтас сыймайды. Не істемек керек? – Сөзді дұрыстап буынға бөлу керек болады: «Ша-қыр-ған-ға», «ша» буынды қалдырып, басқаларын келесі жолға асыруға болады; я «шақыр» деген екі буынын қалдырып, басқаларын асыруға болады, я «ша-қыр-ған» деген буындарын қалдырып, жалғыз «ға» буынды асыруға да болады. Егерде «шақ» деп бөліп, қалғанын асырсақ яки «шақырға» деп бөліп, «нға»-ны асырсақ, дұрыс болмайды. Неге десек қағида бойынша буын бөлінбеске тиіс. Мұнда буындар бөлініп тұр яғни «шақ» деп бөлгенде, «қыр» буын екі бөлініп тұр: «шақырғанға» деп бөлгенде «ған» буын екі бөлініп тұр.

1). Жалғыз харіф буын бола тұрса да, қалындайды да, асырылмайды да, мәселен, а-ға-лар деген сөзде бас буын жалғыз харіф «а». Қағида бойынша «а» өз алдына буын бола тұрса да қалындайды яғни «а»-ны ғана қалдырып, басқа буындарын келесі жолға асырмаймыз.

Сүйтіп, жолға сыймаған сөзді тасымалдау үшін не істеу керек?

Әуелі, сөзді буынға дұрыс бөлу; екінші, бір буынды бөлмей, тұтас күйінде асыру; үшінші, жалғыз харіфті, буын бола тұрса да, қалдырмай келесі жолға асыру.

Дағдыландыру. һәр түрлі сөздерді алып тасымалдатып үйрету.

МУҒАЛІМДЕР ҮШІН БАЯНДАМА

Қазақтың нағыз өз тіліндегі дыбысы – 24. Бұлар 3 түрлі болғандықтан 3-ке бөлінеді.

5 дыбыс ашық айтылатын болғандықтан, дауыстап айтуға көнетін болғандықтан, **ашық дыбыс** яки **дауысты дыбыс** деп аталады.

Он жеті дыбыс тұйық айтылатын болғандықтан яғни дауыстап айтуға көнбейтін болғандықтан, **тұйық дыбыс** яки **дауыссыз дыбыс** деп аталады.

Екі дыбыс дауысты дыбыстардай нағыз ашық айтылмайтын болғандықтан һәм дауыссыз дыбыстардай тым тұйық айтылмайтын болғандықтан, **орта дыбыс** яки **жарты дауысты дыбыс** деп аталады.

24 дыбысқа араб хари́фтерінен үйлескендерін өзгертпей, үйлеспегендерін өзгертіп хари́фтер арналды.

Әуелі араб хари́фтері үйлесетін дыбыстарды айтып көрсетелік (Дыбыс үні қате ұғылмас үшін арабша һәм орысша екі әліппемен қатар көрсетеміз).

Дауысты дыбыстар: жоқ.

Дауыссыз дыбыстар: **ب** (б), **ت** (т), **ج** (ж), **د** (д), **ر** (р), **ز** (з), **س** (с), **ع** (жоқ), **ق** (жоқ), **ك** (к), **ل** (л), **م** (м), **ن** (н) бәрі он үш, жетпейтіні төртеу.

Жарты дауысты дыбыстар: (жоқ) **ي** (й)-екеу (түгел).

Дауысты дыбыс қазақ тілінде бесеу: оларға тура келетін араб әліппесінде бір де хари́ф жоқ.

Дауыссыз дыбыстар қазақ тілінде он жеті. Оларға тура келетін араб әліппесіндегі хари́фтер он үш, демек, төртеу: жетпейді. Бұл хари́ф жетпейтін дауыссыз төрт дыбыс үшін хари́фтер бұрын арналған. Арналған хари́фтер бәрібір араб хари́фтері, бірақ олай-бұлай шет пұшпақтары ғана өзгертілген; мәселен, **ب** (б) харфінің нүктесін өзгертіп, **پ** (п) жасаған. **ج** харфінің нүктесін өзгертіп, **چ** (ш) жасаған; **ك** (к) харфінің үстін қосарлап **گ** (г) жасаған; **ك** (к) харфінің үстіне үш нүкте қойып **ك** (ң) жасаған. Осы даяр хари́фтерді біз де қабыл етеміз.

Дауысты дыбыстардың хари́ф жетпейтіндері үшін мұндай арналған даяр хари́фтер жоқ. Олай болған соң, жоғарғы үлгі бой-

ынша араб әріптерінің негіз тұлғасын бұзбай, шет пұшпағын ғана өзгертіп дауысты дыбыстарға да харіф арнау тиіс.

1) Араб харфі тура келмейтін дауысты дыбыс: *ат, жат, боран* деген сөздерде: 1-сөзде ең әуелі естілетін, 2-сөзде «*ж*»-дан соң естілетін, 3-сөзде «*р*»-дан тең естілетін дыбыс; бұл дыбыс орысша «*а*» харфімен жазылады. Араб харфінен бұл дыбыс үшін ¹ (*а*) харфін арнадық.

2) Араб харфі тура келмейтін дауысты дыбыс: *боқай, тоғай, қомағай* деген сөздерде: 1-сөзде «*б*»-ның соңында, 2-сөзде «*т*»-ның соңында, 3-сөзде «*қ*»-ның соңында естілетін дыбыс. Бұл дыбыс орысша «*о*» харфімен жазылады. Араб харфінен бұл дыбыс үшін жарты дауысты *ә* харфін арнадық. Басқаны алмай мұны алудағы мәніс: жарты дауысты *ә* дыбысы қазақ сөзінде дауысты дыбыстардың соңында ғана айтылады; «*о*» дыбысы қазақ сөзінде һеш орнында дауысты дыбыстан соң айтылмайды. Олай болған соң дауысты харіфтің соңындағы *ә* харфін «*о*» шығар деп күдіктенуге орын жоқ, дауыссыз харіфтің соңындағы *ә* харфін жарты дауысты *ә* шығар деп күдіктенуге орын жоқ.

3) Араб харфі тура келмейтін дауысты дыбыс: *тұмсық, сұйық, жұмыс* деген сөздерде: 1-нші сөзде «*т*»-ның соңында, 2-нші сөзде «*с*»-ның соңында, 3-нші «*ж*»-ның соңында естілетін дыбыс. Бұл дыбыс орысша «*у*» харфімен жазылады.

Араб харфінен бұл үшін «*ә*» харфін алып, үстіне «¹» (үтір) қойып, «*ә*» жасап отырмыз.

Бұл жерде айтып ескертерлік бір сөз бар, ол мынау: жоғарыда айтып едік, «*ә*» харфі дауысты «*о*» дыбысы мен жарты дауысты *у* дыбысы үшін – екеуіне бірдей жүреді деп. Солай бола тұрса да осы үшінші пункттегі «*ә*» дыбысы мен жарты дауысты *ә* дыбысы – екеуінің үні жақын болғандықтан, оңайлық үшін жарты дауысты «*ә*» орнында «*ә*» харфін жұмсаймыз. Асылында дұрысы арабтың жарты дауысты *ә* харфін қазақ тілінде де жарты дауысты дыбыс үшін жұмсау. Бұлай айту араб әліппесін оқытқанда, балаларды шатастырмаққа да жақсы. Бұл туралы мұғалімдер һәм басқалар не пікір айтар екен?

4) Араб харфі тура келмейтін дауысты дыбыс: *тазы, тары, жабы* деген сөздерде: 1-нші сөзде, 3-ның соңында, 2-нші сөзде

p-дың соңында, 3-інші сөзде *б*-ның соңында естілетін дыбыс. Бұл дыбыс орысша «ы» харфімен жазылады.

Араб харфінен бұл үшін жарты дауысты *ى* (*й*) харфін арнап отырмыз. Мұны алудағы мәніс: әуелі, бұл екі дыбыстың үндері жақын; екінші жарты дауысты *ى* дауысты дыбыстан соң *هش* орында естілмейді. Солай болған соң дауысты харіфден соң тұрған *ى* (*й*) харфін «*ы*» дыбысы шығар деп күдіктенуге орын жоқ.

5) Араб харфі тура келмейтін дыбыс: *мен, сен, жем* деген сөздерде: 1-інші сөзде *м*-нің соңында, 2-нші сөзде *с*-ның соңында, 3-нші сөзде *жс*-ның соңында естілетін дыбыс Бұл дыбыс орысша «э» харфімен жазылады. Бұл дыбысты бұрын *ى* харфімен жазушы едік. *ى* харфі екі дыбысқа тел болып тұр. Оны да амалсыздықтан теліп отырмыз; енді үшінші дыбысқа телу қаншама амалсыздық дегенмен өте қолайсыз. Әсіресе қолайсыз болатын себебі: «э» дыбысының *ى* (*e*) дыбысына ешбір ұқсастығы, жақындығы жоқ. *ى* дыбысы «э» дыбысы ¹ (*a*)-ға жақын. «э» дыбысына арабтың «*ه، ا*» харфі үйлесімді.

Сүйтіп «э» дыбысына «*ه، ا*» (*e*) харфі алынды, бірақ сөздің басында келетін орында бұл харіфтердің жазуға қолайсыздығы болғандықтан, бас буынға ғана «*ه*» харфі жазылады.

Жана бір айтарлық сөз: қазақша *ақша, неше, жетінші, үш*, уа ғайри сондай сөздер *ش* (*ш*) дыбысымен айтылса да, ондай-дыбыс үшін *ش* харфін алмай, *ج* харфін алдық. Олай айтудағы мәніс: басқа түркілерден тым алыс кетпес үшін. Оны алғаннан қазақ тіліне келерлік еш кемшілік жоқ.

چار چۈزىنىڭ ەكبە كىشلىرى، بىرىكىشىمۇ؟

بىلتۇرسىن ۇلى اقسىمى

تىل - قۇرال

دېمىس جۇيىسى مەن تۇرلىرى

I تىل تاننىشى كىتابى

قازاق - تىزمىسى بىلىمپازىلارنىڭ I - نىشى
توپىنىڭ قازۇلىسى بويىنىشا وزكەرتىلىپ
بى - نىشى باسلىمىسى.

ГРАММАТИКА КАЗАНСКОГО ЯЗЫКА
„ТИЛ - КУРАЛ“
Часть I-я, Фonetика.

КАЗАНСКОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
КЪЫЛ-ОРДА ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ 1925.

Жер жүзінің еңбекшілері, бірігіңдер!

БАЙТҰРСЫН ҰЛЫ АҚЫМЕТ

ТІЛ – ҚҰРАЛ

Дыбыс жүйесі мен түрлері

1-інші тіл танытқыш кітап

қазақ-қырғыз білімпаздарының 1-інші тобының
қаулысы бойынша өзгертіліп 5-інші басылуы

Қазақстан мемлекет баспаханасы
Қызыл-Орда 1925 жыл

СӨЗ БАСЫ

Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді, осы күнгі адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айырылып, жеңіл болмас еді.

Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық даражаға жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды. Жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық. Қай сөз қай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып, сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып жалғасатын жүйесін білу керек. Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады, сондай ұзақ өмірінің ішінде әр халықтың тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып, тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды, не жазса да қиындықпен жазады, себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген, ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген, қазақ сөздерін алып орыс не ноғай жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін әр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс. Қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз,

сөйлем жүйелерін де үйрету керек. Бастауыш мектептегі оқуға шамалап қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін балаларға оқытуға осы «Тіл – құрал» деген кітапшаларды шығардық.

Бастауыш мектепте балаларға тіл таныту үш тарау болып бөлінеді: 1) Дыбыс жүйесі мен түрлері; 2) Сөз жүйесі мен түрлері; 3) Сөйлем жүйесі мен түрлері.

1-нші бөлімі сөйлеу мен сөйлемді, сөйлем мен сөзді, сөз бен буынды, буын мен дыбысты танытады. Дыбыс танудан қаріп мәселесі туады. Дыбыс пен қаріп мәселесінен жазу ережелері мен сөз түрлері, тұлғалары сөз түрлену, өзгерулері туады.

Сүйтіп, «Тіл – құралдың» 1-інші бөліміндегі дыбыс жүйесі мен түрлері деген тіл таныту біліміне осы айтылған нәрселердің бәрі де кіреді, әрқайсынан қысқаша бастауыштық даражалы білім беріледі.

«Тіл – құрал» үшке бөлінгенмен әрқайсысы әр жыл оқылмайды. Бұл үшке бөлу жылдық оқу мөлшерімен емес, тіл білімінің жүйесі бойынша үйреткен уақытта әр жүйесінен балалардың шамасына қарай әлі келерліктері алынып үйретіледі. Қандай қай жылда үйретілетіні бастауыш мектеп програмдарында көрсетілген.

Мұндағы баяндалған тіл білімінің қайсысын қандай әдіспен үйрету жағы да толық көрсетілген жоқ. «Тіл – құрал» – қазақ тілінің жүйеленген білімін баяндайтын нәрсе, әр мұғалім әртүрлі әдіспен үйретсе де, балалардың үйренетін білімі осы «Тіл – құралдағы» білім болып шықпақ.

Қазақтың тілі – түрік тілінің бір тарауы, дүниедегі жұрттың тілі негізінде үшке бөлінеді: 1) *Түбіршік тіл*; 2) *Жалғамалы тіл*; 3) *Қопармалы тіл*. ***Түбіршік тіл*** түпкі қалпынан өзгерілмей жұмсалады. Мәселен: қытай, жапон тілдері. ***Жалғамалы тіл*** – сөздің аяғына жалғау қосылып өзгерілетін тіл, мәселен, түрік, финн (пин) тілдері. ***Қопармалы тіл*** – сөз түбірімен қопарылып, өзгерілетін тіл, мәселен: орыс тілі, араб тілі. Біздің қазақ тілі түркі тілдің бір тарауы болғандықтан жалғамалы тіл. Қазақ сөзінің түбірі өзгерілмей, аяғына жалғау қосылып өзгеріледі. Жалғау екі түрлі: бірі сөздің тұлғасын өзгертсе де, ішкі мағанасын өзгертпейді; екіншісі сөздің тұлғасын да,

мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы *тысқарғы*, соңғысы *ішкергі жалғау* деп аталады.

«Құлақ» деген сөзге «-тың» деген жалғау қоссақ, «құлақтың» болады. Тұлғасы өзгерді, мағынасы өзгерген жоқ. «Құлақтың» дегенде де бастың мүшесінің атын көрсетеді. Егер де «құлақ» деген сөзге «-шын» деген мағына қоссақ «Құлақшын» болады. Мұнда тұлғасы да, мағынасы да өзгереді. «Құлақ» бастың мүшесін көрсетуші еді, «құлақшын» болған соң басқа киетін киімнің атын көрсетіп тұр. Міне, сондықтан «-тың» *тысқарғы*, «-шын» *ішкергі жалғау* болады.

Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы сөйлегенде, жазғанда сөздерді біріне-бірін қиындастырып тізу үшін қажет, ішкергісі бір мағыналы сөзден екінші мағыналы сөз шығарып, сөзден-сөз туғызып, көбейтіп тілді байыту үшін қажет. Ішкергі жалғаудың бірсыпырасы осы бірінші жылдық «Тіл – құралда» сөз тұлғасын сөйлеген орындарда көрсетілді, тысқарғы жалғау туралы екінші «Тіл – құралда» айтылмақшы. Сөзді дұрыс тізіп сөйлеу әсіресе, дұрыс тізіп жазу туралы үшінші жылдық «Тіл – құралда» айтылмақшы.

«Тіл – құралда» дағдыландыру, сынау деген сөздер ұшырайды. «Тіл – құралмен» балаларды оқытқанда, әр ереже туралы андату әңгімесі болғаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін сөйлем-сөйлем сөздерді, мақалдарды үлгіге алып, олардың ішінен ережеге келетін жерлерін балаларға таптырып, басқалардан айырту.

Солай бірнеше рет істеп көрсеткеннен кейін балалар керек сөздерді өздері тауып, өздері айыруға дағдыланады, сонан соң балалар дағдыланып, үйреніп болды ғой дегенде нық біліп болған, болмағанын байқау керек, сынау керек, сынағанда үйренген ережелерді орнына келтіріп жаза ала ма?. Жаза алмай ма? Соны сынау, сондықтан мұғалім балалардың үйренген ережесі келетін сөздерді ауыздан жаздыру тиіс яки кітапшадағы жорта қате жазып қойған сөздерді дұрыстап жаздыру тиіс. Бір ережені балалар әбден үйреніп, тиісті орнында жұмсай білгеннен кейін ғана келесі ережені үйрету.

А. Б.

ТІЛ МҮШЕЛЕРІ

СӨЙЛЕУ МЕН СӨЙЛЕМ

1. Жер жұтуға тоймайды; От отынға тоймайды; Құлақ естуге тоймайды; Кісі ойға тоймайды; Бөрі қойға тоймайды. Бұл сөйлеуде 5 сөйлем сөз бар.

2. Еділ бойы тоғай бар, тоғай толы ноғай бар, бурыл атта бұғау¹⁰ бар; Оны да кесер егеу бар; Сом темірге балға бар; Сомсынғанға орда бар. Бұл сөйлеуде 6 сөйлем сөз бар.

Жоғарыда жазылған екі сөйлеуден көрінеді – бір сөйлеудің ішінде бірнеше сөйлем болатындығы. Алайық тағы да басқа бір сөйлеу, мәселен, «Аш бала тоқ баладай ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды» деген мақалды. Бұл сөйлеудің ішінде екі сөйлем сөз бар. Оның бірі: «Аш бала тоқ баладай ойнамайды», екіншісі. «Тоқ бала аш болам деп ойламайды».

Дағдыландыру. Төменде жазылған сөйлеулердің әрқайсысының ішінде неше сөйлемнен барын айыртып, балаларды дағдыландыру керек.

Ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады. Жоқтық ұят емес, байлық мұрат емес. Мал – жаным садағасы, жан – арым садағасы. Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз жігіт би болмас. Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ. Сай сайға құяды, бай байға құяды. Өзен өзенге құяды. Күн ортақ, ай ортақ жақсы ортақ. Ашу дұшпан, ақыл дос, ақылыңа ақыл қос. Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа. Шалқайғанға шалқай Пайғамбардың ұлы емес; еңкейгенге еңкей атаңнан қалған құл емес. Атаң жаман кісі еді. Ат бергеннің құлы еді; енең жаман кісі еді. Мәскеудің қара күні еді. Іш қазандай қайнайды, күресуге дәрмен жоқ; қоян қолтық алысып, жырылсаң да арман жоқ.

¹⁰ «Бұғау» – кісен.

СӨЙЛЕМ МЕН СӨЗ

Бір сөйлемнің ішінде бірнеше сөз болады. Мәселен: «Аш бала тоқ баладай ойнамайды» деген сөйлемнің ішінде бес сөз бар: 1) аш, 2) бала, 3) тоқ, 4) баладай, ойнамайды.

Алайық, «Тоқ бала аш болам деп ойнамайды» деген сөйлемді. Мұның ішінде: 1) тоқ, 2) бала, 3) аш, 4) болам, 5) деп, 6) ойнамайды.

Дағдыландыру. Төмендегі жазылған сөйлемдердің әр бірінің ішінде неше сөзден барын айырту.

Үлкен бастар, кіші қостар. Қоянды қамыс өлтірер, ерді намыс өлтірер. Орақшының жаманы орақ тандайды. Хас жорғадан жортақ туар, хас батырдан қорқақ туар, хас шеберден шорқақ туар. Өз ақылын шамалаған қор болмас. Өзі білмес өзгенің тілін алмас. Тентектің ақылы түстен кейін енеді. Атадан бала туса игі, ата жолын қуса игі; бетіне келер ұятын өзі біліп жуса игі. Ананың көңілі балада; баланың көңілі далада. Көп баланың ішіндегі қарт бала болар, көп қарттың ішіндегі бала дана болар. Білген кісі тауып айтады, білмеген кісі қауып айтады. Жібекті сақтай білмеген жүн етеді; қызды сақтай білмеген күң етеді.

Сынау. Төмендегі сөйлемдердің ішінде неше сөзден бар екенін айырып, әр сөйлемнің ішіндегі сөздерді бастан аяқ нөмірлеп, жақша¹¹ ішіне нөмірлерін қойып жазындар. *Үлгі:* Балалы үй базар. Жазу керек: 1) балалы, 2) үй, 3) базар.

Өлген келмес, өшкен жанбас. Берген алар, еккен орап. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. Шам жарығы түбіне түспес. Аузы жаман елді былғар, аяғы жаман төрді былғар. Білегі толық бірді жығар, білімі толық мыңды жығар. Екі қатын алғанның дауы үйінде, жаман қатын алғанның жауы үйінде. Қайтып кірер есікті қатты серіппе. Төс табаны жайылған атан жүрер жол екен, төсегінен айырылған адам жүрер жол екен.

¹¹ Жақша деп мынаны () айтады

СӨЗ БЕН БУЫНДАР

Бір сөздің ішінде бірнеше буын болады. Мәселен, «ат» деген сөзде бір-ақ буын бар; «а-та» дегенде екі буын бар; «а-та-лар» дегенде үш буын; «а-та-лар-ға» дегенде төрт буын; «а-та-лары-ма» дегенде бес буын сөз буын санына қарай бір буынды, үш буынды, төрт, буынды, онан көбі көп буынды сөз деп аталады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің буындарын айырту.

Бал, бала, балалар, сау, саулық, саусак, сауда, саудагер, тай, тайау, тайғақ, тайғанақ, тайсалы, тайпалу, тайану, аш, ашық, ашқыш, ашқан, ашқарақ, ашқылтым, жан, дене, самай, сақал, мойын, кеуде, алақан, шеміршек, апа, қарындас, немере, нағашы, құдаша, қаз, қарға, қара құс, қарлығаш, жапалақ, балықшы, жағалтай, күйкентай, безгелдек, қызғаншақ, қорғануға, сақтануға, аударуға, құлатуға, сескенуге, өстіруге, солқылдауға, сандырақтауға, шашыратуға, аударыстыруға, ұшыратуға.

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліңдер, буындар арасына сызықша (–) қойыңдар. *Үлгі:* сау-да, са-йақ, а-сық, тұш-қыл-тым, са-рым- сақ сақ-та-ну-ға, жал-пыл-дау-ға, а-тыс-тыру-ға.

Ел құлағы елу. Бұлт ала, жер шола. Дауыл болмай жауын болмас; ит баласы сауын болмас. Жақсы келсе құт; жаман келсе жұт. Тисе терекке, тимесе бұтаққа. Ер туған жеріне, ит тойған жеріне. Көп қорқытады, терең батырады. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың. Арзанның сорпасы татымас. Бақыр қазан піскені баршамызға пайдалы. Көшсе, көш қасындамыз, отырса, от басындамыз. Үйге келгенде үйдей өкпенді айтпа, ас қадірін білмесең, ашаршылық берер сазанды; ат қадірін білмесең, жаяулық берер жазанды. Шақырғандарға бар; шаққандардан қаш. Шақырғандарды шақырамын, шақырмағандарға қақырамын.

БУЫН МЕН ДЫБЫС

Бір буынның ішінде бірнеше дыбыс болады. Мәселен: «Не?», «же!», «мә!», «ат», «аш» деген сөздердің ішінде бір буыннан бар, мұндағы әр буында екі-екі дыбыстан бар. «Не?» (бірінші дыбыс «н», екінші дыбыс «е»), «Же!» (бірінші дыбыс «ж» екінші дыбыс «е»), «ат» (бірінші дыбыс «а», екінші дыбыс «т»), «аш» (бірінші дыбыс «а», екінші дыбыс «ш»).

Қап, бас, жел, күл, мес, бай, жау деген сөздер бір буынды, бірақ бұлардың әр буынында екіден емес, үш-үштен дыбыс бар: қ-а-п, б-а-с, ж-е-л, к-ү-л, м-е-с, б-а-й, ж-а-у. Бір дыбысты буындар да болады. Мәселен, а-ра, а ға, а-су, а-зу, а-сы деген сөздердің бірінші буындарында бір-бір дыбыстан, екінші буындарында екі-екі дыбыстан бар. Дыбыс таңбасын *қаріп* деп атаймыз, сондықтан жазған сөз ішінде пәлен қаріп бар дейміз, айтқан сөз ішінде пәлен дыбыс бар дейміз. Дыбыс пен қаріп екеуі екі басқа нәрсе, біріне-бірі қатыстырып, шатыстырмасқа тиіс. Дыбыс естілетін, көзге көрінбейтін нәрсе, қаріп көрінетін, естілмейтін нәрсе.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің буындарында неше қарыптан бар екенін айырту.

Ақ, тоқа, саз, бет, құн, ай, бай, сай, тау, бау, жау, ата, ара, жала, шана, азы, аты, асы, жасы, саны, жаны, аран, ажар, ұзау, бұрау, арзан, шортан, бұршақ, тармақ, салмақ, алмағы, салмағы, тармағы, шарбағы, атпаған, жатпаған, қалмаған.

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөлу, әр буындағы қаріптің санын буын үстіне сипырмен қою керек.

Жарлы болсаң арлы болма, бар болсаң таспа, жоқ болсаң саспа. Барымен базар, жоқты қайдан қазар. Пайдасыз болса, байдан без, панасыз болса, сайдан без. Бар мақтанса табылар, жоқ мақтанса шабылар. Талтандасаң талтанда, ақшаң болса қалтанда. Күлме досыңа, келер басыңа. Досқа күлкі, дұшпанға таба болма. Ақшаны жолдан тапсаң да санап ал. Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі. Ақыл жас ұланнан, жүйрікі тай құнаннан. Сыр сипағанды білмес, жаман сыйлағанды білмес. Көше білмес жамандар көшсе көлікі өлтірер, сөйлей білмес жамандар сорды өзіне келтірер.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫСТАР, ОЛАРДЫҢ ТАҢБАЛАРЫ

Қазақ тілінде 24 дыбыс бар. Олардың таңбалары мынау: ا (а), ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ش (ш), غ (ғ), ق (қ), ك (к), ءك (н), ل (л), م (м), ن (н), و (о), و (ү), و (у), ة (е), ي (и), ى (ы).

Бұлардан басқа бір көмекші белгі дәйекші (ء) бар.

Дыбыстар дауысты, дауыссыз болады. Соған қарай таңбалары да дауысты, дауыссыз болып бөлінеді¹².

Дауысты таңбалар: ا (а), و (о), و (ү), ى (ы), ة (е).

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліп, буын ішіндегі дауысты таңбалардың астын сызып көрсетіндер.

Басқа келген бәледен бастан құлақ садаға. Соқыр көргенінен жазбас. Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Бір аштың бір тоқтығы бар. Не ексең соны орарсың. Таспен ұрғанды аспен ұр. Құлақ естігенді көз көрер. Ағаш көркі жапырақ, адам көркі шүберек. Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт. Ат ерінді келер ер мұрынды келер. Өгізді өрге салма, қанатың талар жаманға жүзің салма, сағың сынар. Адаस्कанның артындағысы білер; жеңілгеннің жанындағысы білер.

Дауыссыз таңбалар: ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ش (ш), غ (ғ), ق (қ), ك (к), ك (г), ك (н), ل (л), ن (н), و (у), ي (й).

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліп, буын ішіндегі дауыссыз таңбалардың астын сызып көрсетіндер.

Басқа келген бәледен бастан құлақ садаға. Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Бір аштың бір тоқтығы бар. Не ексең, соны орарсың. Таспен ұрғанды аспен ұр. Құлақ естігенді көз көрер, ағаш көркі жапырақ, адам көркі шүберек. Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Өгізді өрге салма, қанатың талар; жаманға жүзің салма, сағың сынар. Адаस्कанның артындағысы білер; жаңылғанның жанындағысы білер.

¹² Дыбыстар қандай түрге бөлініп, қалай аталса, олардың таңбалары да солай бөлініп, солай аталады.

Дауыссыз дыбыстар түрлі қасиеттеріне қарай өзара бірнеше түрге бөлінеді.

1. Жарты дауысты дыбыстар: *р, л, у, и.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі жарты дауысты дыбыстардың таңбаларын айырту.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі жарты дауысты «у» жана «и», «р», «л»-ларды айырту.

Бай байға құяр, сай сайға құяр. Өзі тойса да, көзі тоймайды. Айбар керек, әл керек, әлсіз айбар не керек. Ауру қалса да, әдет қалмайды. Денсаулық зор байлық.

Айналдырған ауру алмай қоймас. Сарт байыса там салар, қазақ байыса, қатын алар. Тойға барсаң тойып бар, жұмысыңды қойып бар. Ат аяғын тай басар. Аюдан қорыққан тоғайға бармас. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Тай тулап үйірінен шықпас. Ішің удай ашиды, еш амал жоқ етуге.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі жарты дауысты дыбыстардың таңбаларының астын сызып көрсетіндер.

Той – тондынікі, ас – аттынікі. Бәрің бірдей тойшы болсаң, құу боласын, бәрің бірдей қойшы болсаң, құл боласың. Ақсақ қой түстен кейін маңырайды. Ет сасыса тұз себер, тұз сасыса не себер? Түйенің үлкені көпірде таяқ жейді. Бір байдың жұртына екі тышқан таласыпты. Ат аунаған жерде түк қалады. Атты қамшымен айдама, жеммен айда. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Отпен ойнасаң, күйерсің; баламен ойнасаң шаршарсың.

Соңғы түйенің жүгі ауыр. Тай тулап үйірден шықпас. Шірікке шыбын айнарлар. Жыртық үйге тамшы үйір; арық атқа қамшы үйір. Байтал шауып, бәйге алмас. Екі кемеңнің құйрығын ұста, жетсін бұйрығың.

2. Қатаң дыбыстар: *б, п, т, с, ш, қ, к.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі қатаң дыбыстардың таңбаларын айырту.

Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Берсең аларсың, ексең оарарсың. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Базарға бар да бағың сына. Ұлың өссе ұлықтымен ауыл бол, қызың өссе, қылықтымен ауыл бол. Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер. Атаңа не қылсаң, алдына сол келер. Бүркіт

қартайса, тышқан аулар. Ит жеңгенін талайды. Құда сүт жоқ, жылқыда өт жоқ.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі қатаң дыбыстардың таңбаларының астын сызып көрсетіндер.

Өлген келмес, өшкен жанбас. Жақсы келсе құт, жаман келсе жұт. Тисе терекке, тимесе бұтаққа. Жемісті ағаштың басы төмен. Көп тілегі көл. Ел құлағы елу. Жеті рет піш, бір рет кес. Көз қорқақ, қол батыр. Жер анасы, мал баласы. Күлме досыңа, келер басыңа. Тамыр тартқан тарықпас. Сақтықта қорлық жоқ. Шөп біткен жерге бітер. Аспанға қарай оқ атпа, өзіңнің түсер басыңа. Аш тамағым, тыныш құлағым. Тез қасында қисық ағаш жатпас. Шам жарығы түбіне түспес. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Ит семірсе иесін қабар. Ат аунаған жерде түк қалады. Аман болса бұл басым, тағы шығар бұл шашым.

3. Ұяң дыбыстар: *м, н, ң.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі ұяң дыбыстардың таңбаларын айырту.

Талтандасаң талтаңда, ақшаң болса қалтаңда. Берсең аларсың ексең орарсың. Базарға бар да бағың сына. Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер. Оқу – білім азығы, білім – ырыс қазығы. Асың барда ел таны, атың барда жер таны.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі ұяң дыбыстардың таңбаларының астын сызып көрсетіндер.

Жақсыдан жаман туады, жүйріктен шабан туады. Тон жағасыз болмайды, ел ағасыз болмайды. Батыр ортақ, бай ортақ, төресі әділ би ортақ. Ханның басын хан жұтар, қардың басын қар жұтар. Сенікі, менікі деген – көңіл тарлығы, әрі жат, бері жат деген – төсек тарлығы. Тау мен тасты су бұзар, кісі арасын сөз бұзар. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт.

4. Ымыралы дыбыстар: *жс, з.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі ымыралы дыбыстардың таңбаларын айыру.

Сан тимеске сан тиді, табақ-табақ нан тиді. Саңырауға сәлем берсең, атаңның басы дейді. Жорға мінген жолдасынан

айырылады. Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер. Көп жасаған құрдасынан айырылады. Жығылған күреске тоймас. Саяқ жүрсең таяқ жерсің. Тыңдамасқа сөйлеген есіл сөзім, жыламасқа жылаған екі көзім. Ауызы күйген үрлеп ішер. Жеген білмес, тураған білер. Бұйдалаған тайлақтай, жетелеген мойнақтай. Шын жомарт жоқтығын елемес, шын жүйрік тоқтығын елемес. Түлен тұртпесе, түнде қайда барасың?

5. Ымырасыз дыбыстар: *д, з, г.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі ымырасыз дыбыстардың таңбаларын айырту.

Екпей егін бітпес. Тез қасында қисық ағаш жатпас. Жыртық тесікке күледі. Ұялмаған өлеңші болар, ерінбеген етікші болар. Ұйқы төсек талғамайды. Күркіреген күннің жауыны аз. Жығылған сүрінгенге күледі. Жер жұтуға тоймайды, от отынға тоймайды; көз көруге тоймайды, құлақ естуге тоймайды. Көңіл ойға тоймайды, бөрі қойға тоймайды. Жау жағадан алғанда, ит етектен алады. Көрген жерде бой сыйлы, көрмеген жерде тон сыйлы. Ел қыдырған сыншы болар, тоғай қыдырған үйші болар. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың. Ер туған жеріне, ит тойған жеріне. Қазаншының еркі бар қайдан құлақ шығарса. Жоғарыда орын барда төмен отырма. Ас – адамның арқауы. Жаз шананды сайла, қыс арбанды сайла.

СӨЗ ТҮЛҒАЛАРЫ

1. Түбір сөз
2. Туынды сөз
3. Қос сөз
4. Қосалқы сөз
5. Қосымшалар

Түбір сөз дегеніміз – бастапқы мағынасындағы, бастапқы тұлғасындағы сөз. Мәселен: бас, тас, шаш, қол.

Туынды сөз дегеніміз – бастапқы тұлғасы да, бастапқы мағынасы да өзгерген сөз. Мәселен, бастық, тастақ, шашақ, қолтық.

Қос сөз дегеніміз – қосарынан айтылатын бір өңкей есімді сөздер. Қос сөз екі түрлі болады, біреуі нәрсенің көбін қамти атайды. Екіншілері нәрселерді айыра атайды. Алдыңғысы – жалпылағыш қос сөз деп, соңғысы – жалқылағыш қос сөз деп айтылады.

Жалпылағыш қос сөздер: аяқ-табақ, төсек-орын, ер-тұрман, киім-кешек, жүн-жүрқа, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, бұта-бұтанак, жер-су, түйе-мүйе, бұзау-мұзау, қой-қозы, тағысын тағылар.

Жалқылағыш қос сөздер: жел-бау, төсек-ағаш, жүк-аяқ піспек-сап, шеге-балға, қауға-шелек, асыл-бек, ес-құл, төре-тай, ер-батыр, есен-аман, өмір-қожа, шекті-бай, тағысын тағылар.

Қосалқы сөз дегеніміз – өз алдына мағынасы кем, басқа сөздің маңайында тұрғанда ғана мағына шығатын сөз. Мәселен: *да, зой, ғана* (мал да, жан да, солай ғой, осы ғана).

Қосымшалар дегеніміз – сөз емес, сөзге жалғанатын буындар. Бұларда өз алдына мағына жоқ, басқа сөзге жалғанбай бөлек айтылмайды да, сондықтан бұлар қосымшалар деп аталады. Қосымшалар екі түрлі: Біреулері жалғанған сөздің тұлғасын ғана өзгертіп, мағынасын өзгертпейді. Екіншілері жалғанған сөзінің тұлғасын да, мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы қосымшалар, тысқарғы жалғаулар не тікелей жалғау деп аталады; екінші қосымшалар *ішкергі жалғаулар* не тікелей жұрнақ деп аталады.

Түсінікті болу үшін мысал келтірейік: Алайық, «жылқы» деген сөзді, «-шы», «-ның» деген қосымшаларды. Жылқы де-

ген сөзге «-шы» қосымшасы да, «-ның» қосымшаны да қосып байқайық: қайсысы жұрнақ болып шығар екен. Жылқы – жылқышы, жылқы жылқының. «Жылқышы» дегенде сөздің бастапқы мағынасы да, тұлғасы да өзгерді. «Жылқышы» деген сөз енді мал табының есімін көрсетпейді, адам табының есімін көрсетеді. «Жылқының» дегенде сөздің тұлғасы өзгерілді, мағынасы өзгерген жоқ: «жылқының» деген сөз бәрібір мал табының есімін көрсетіп тұр. Айтылғаннан енді мәлім болды: «-шы» қосымша жұрнақ екендігі, «-ның» қосымша жалғау екендігі.

Ескерту. Жалғау аз, жұрнақ көп. Жалғау түбір сөзде де, туынды сөзде де болады. **Жұрнақ*** түбір сөзде жоқ, туынды сөзде ғана болады.

СӨЗ ЖАЗУЫНЫҢ ЖАЛПЫ ЕРЕЖЕЛЕРІ

1. Әр сөз түбір сөз болсын, туынды сөз болсын, жұрнақтарымен, жалғауларымен бірге тұтас жазылады, үзілетін қаріптер келген жерде үзіледі; ол үзілу сөздің тұтастығын бұзбайды (үзілетін қаріптер: *a, d, p, z, o, ʃ, y, e*).

2. Жалпылағыш қос сөздердің арасы дәйім сызықшамен (–) айырылып жазылады (аяқ-табақ, киім-кешек. Қой-қозы, түйе-мүйе, сауыт-сайман, ер-тұрман).

3. Жалпылағыш қос сөздердің арасы сызықшамен айырылып та, айырылмай да жазылады.

Қос сөзде екі сөз бірыңғай болса, мәселен, екеуі бірдей жуан я жіңішке айтылатын болса, онда екеуі айырылмай, тұтас жазылады (басқұр, қолқап, Балжан, желкесер, Алтынбай, Атанбай, Тасболат, Баймырза).

Қос сөзде екі сөз бірыңғай болмаса, мәселен, бірі жуан, бірі жіңішке сөз болып келсе, онда аралары сызықшамен айырылып жазылады (жел-бау, төсек-ағаш жүк-аяқ, Тілеу-бай, Есқұл, Төре-тай, Жан-темір, Мұрат-бек, Мал-келді, Меңді-қара, Жігі-қара).

* (Ескерту: Баспадан кеткен қате болар, өйткені жұрнақ туралы анықтама осы тақырыптың 7-нші тармақшасында анық айтылады (Құраст.))

Ескерту. Сөздің тұлғасы мен тұрпаты бір емес. Тұлғасы бірдей сөздердің тұрпаттары басқа болуы мүмкін. Мәселен: «Тұрғанбай» – «Тұрғамбай» деген сөздердің тұлғалары бірдей, тұрпаттары бірдей емес. Мұндай орында айтылу дұрыс-бұрысына қаралады. Дұрысы «Тұрғамбай емес, «Тұрғанбай», сондықтан жазғанда «Тұрғанбай» деп дұрыс тұрпатымен жазамыз. Сондай-ақ, қос сөздерде, қосарлап айтқан сөздерде дауыс жеделдігі мен дауыс тұтасынан болатын тұрпат өзгерісіне карамай, жеделдік; тұтастық жоқ жеке күйіндегі тұрпатымен жазамыз. Мәселен: «жүк-аяқ» деген сөзді «жүк-аяқ» деп, «Қарагөз» дегенді «Қара-көз» деп, «Сылаңғыз» дегенді «Сылаңқыз» деп жазамыз.

4. Сөз артынан жалғанатын демеулер алдындағы сөзден сызықшасыз бөлек жазылады, ондай демеулер түбір сөз бен жалғаудың арасында айтылатын болғанда түбір сөзге сызықшамен жалғанып, жалғаумен бірге жазылады. Мысалы: «жақсы ма?», «жақсы-ақ ба?», «жақсымысың?», «жақсы-ақ-бысың?».

5. Үндестік заңына келмейтін «гер», «дікі», «паз» сықылды жұрнақтар түбір сөзге қосылып жазылады. Ондай жұрнақпен жазылған сөздің түбірінде дәйекші болса, оның дәйекшісі жұрнақ қосылғанда да қалмай жазылады (мысал: *توزدی کی* (түздікі), *سوزوار* (сөзуар), *بی‌لی‌مپاز* (білімпаз)).

6. Қосалқы «ма», «ба»-лардан «еді», «екен» деген сөздер бөлек жазылады. *Айтар ма еді, келер ме еді, бар мас ба еді. Айтқан ба екен? Көрген бе екен? Білді ме екен?* тағысы тағылар.

7. Жұрнақтар барша сөзге қосылып жазылады, жұрнақ ішіндегі дыбыстар естілу қалыбынша жазылады.

8. Жалғаулар түбір сөзге де, туынды сөзге де қосылып жазылады. Жалғауда «т» мен «д» дыбыстары естілген қалпынша жазылады. Жұрнақтар мен жалғаулар сөздің аяқ дыбысының түріне қарай, тұрпатын өзгертіп жалғасады.

ЖҰРНАҚТАР

1. «-лық» жұрнақ. Бұл жұрнақ сөздің аяғы дауысты дыбыс немесе жарты дауысты дыбыс болса, осы «-лық» күйінде жалғасады. Мәселен: бала-балалық, жабы-жабылық, жау-жаулық, бай-балық.

Ескерту. «-лық» жұрнақ турасындағы бұл заңға аяғына жарты дауысты «л» келетін сөздер көнбейді. Оның көнбейтін себебі, қазақ тілі «л» дыбысы қабат келуін сүймейді. Сондықтан екі «л» қабат келген жерде, біреуін басқа дыбысқа айналдырып айтады. Мәселен, «Алла» деген сөздегі қабат келген екі «л»-дың біреуін «д»-ға айналдырып, «алда» қылып айтады. Сондай-ақ «-лық» жұрнақтағы «л» да екі «л»-дың біреуі болып келетін жерде «д»-ға айналып кетеді. Мәселен: сал-сал-лық боларға тиіс еді, олай айтылмай, сал-салдық болып айтылатын себебі, қазақ тілінің екі «л» қабат келуін сүймегендігінен.

Сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «-лық» жұрнақ өзгеріліп «-дық» болып жалғанады. Мәселен: хан-хандық, аң-аңдық, сұм-сұмдық.

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, жұрнақ «-лық» өзгеріліп, «-дық» болып жалғасады. Мәселен: құм- құмдық, хан-хандық, аң-аңдық.

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, «-лық» жұрнақ «-тық» болып жалғасады. Мәселен: қап-қаптық; жұрт-жұрттық, аш-аштық, қас-қастық, жас-жастық, сақ-сақтық.

Жіңішке сөздерде «-лық» орнына «-лік», «-дық» орнына «-дік», «-тық» орнына «-тік» болып жалғасады, мәселен: ине-инелік, жеті-жетілік, ер-ерлік, ел-елдік, тең-теңдік, ерке-еркелік, кедей-кедейлік, жетім-жетімдік, көп-көптік.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге «-лық» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Бас, қас, мұрын, ауыз, ерін, тіл, қабырға, арқа, тері, өкпе, бел, тамыр, сан, тізе, балтыр, өкше, ұлтан, ата, ел, күйеу, бажа, құда, жігіт, қарт, ене, ат, жорға, айғыр, бұқа, қошқар, маймыл, ай, күн, жарық, қар, күз, түс, түн, күміс, түс, ала, саз, батыр, қу, жақын, зор, игі, жаман, тірі, нашар, қатты семіз, жауыз, ырас, ірі, қисық, сулық, көркем, әдемі, жуас, ұяң, әңгі, монтаны,

қиын, паң, аңқау, нас, салақ, шапшаң, бос, дұрыс, тура, соқыр, сараң, қара, тоқ, мас, сұм.

2. «-шы» жұрнақ. Бұл жұрнақ жуан, жіңішке сөздерге бірдей жалғанып, бірдей жазылады. Бірақ жуан сөзде жуан айтылады, жіңішке сөзде жіңішке айтылады. Мәселен: мал-малшы, ел-елші, жылқы-жылқышы, түйе-түйеші, ылау-ылаушы, егін-егінші.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-шы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Аң, өлең, нан, із, пеш, аяқ, қазан, темір, көмір, қырман, орақ, ат, бие, сиыр, балық, ойын, жыр, домбыра, қобыз, сырнай, арба, қарауыл, отын, балшық, алтын, күміс, сыр, балта, бата, ара, етік, тігін, ой, той, өсек, өтірік, қала, базар, бас.

3. «-шыл» жұрнақ. Бұл жұрнақ та жуан, жіңішке сөздерге бірдей жалғанып, бірдей жазылады. Жуан сөздерде жуан, жіңішке сөздерде жіңішке болып айтылады. Мәселен: қазақ-қазақшыл, жетек-жетекшіл, қара-қарашыл, күн-күншіл, қайғы-қайғышыл.

Сынау. Төмендегі сөздерге «-шыл» жұрнағын қостырып, туынды сөз істету.

Тер, кір, жер, қайын, тел, кел, есеп, ауыл, су, қымыз, жұрт, соқа, аяқ, өсек, уайым, тәуекел, ырым, амал, қызыл, өзім, өзге, ойын, шын, басқа, ертеқ, бүгін, еркін, төр, көп, тәсіл, әдіс.

4. «-лас» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты яки жарты дауысты дыбыс болса, осы «-лас» күйінде жалғасады. Мәселен: қора-қоралас, ау-аулас, ай-айлас, ақы-ақылас, сыр-сырлас, қол-қолдас (қол-лас болмайды).

Түбір сөздің аяғы **ұяң дыбыс болса**, «-лас» орнына «-дас» болып жалғасады. Мәселен: мұң-мұңдас, қан-қандас, ым-ымдас.

Түбір сөздің аяғы **қатаң дыбыс болса**, «-лас» орнына «-тас» болып жалғасады. Мәселен: от-оттас, тап-таптас, ошақ-ошақтас, қос-қостас, бұрыш-бұрыштас.

Түбір сөздің аяғы жіңішке болса, «-лас» орнына «-пес» «-дас» орнына «-дес», «-тас» орнына «-тес» болып жалғасады. Мәселен: Төбе-төбелес, көл-көлдес, жер-жерлес, тілек-тілектес, шек-шектес, шөп-шөптес.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-лас», «-лес», «-дас», «-дес», «-тас», «-тес» жұрнақтарын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Бас, бауыр, бу, тізе, өкше, ата, қайын, құда, тоғай, сабақ, табак, су, екі, түс, заман, қарын, тұқым, кара, ілік, одақ, ақыл, пайда, жарна, енші, ен, таңба, ірге, сыбай, үн, жайлау, суат, көңіл, бата, аяқ, отан, ру, ұя, орыс, құрық, тек, дәм, олжа, амал, тілеу, от, шабын, қоныс, сыбаға, кіндік.

5. «-лы» жұрнақ. Түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса, осы «-лы» күйінде жалғасады. Мәселен: бала-балалы, тау-тауды, тай-тайлы, қар-қарлы, мал-малды (маллы болмайды).

Түбір сөздің аяғы **ұяң дыбыс болса**, «-лы» орнына «-ды» болып жалғасады: мәселен: мұң-мұңды, сан-санды, шам-шамды.

Түбір сөздің аяғы **қатаң дыбыс болса** «-лы» орнына «-ты» болып жалғасады. Мәселен: сап-сапты, ат-атты, тас-тасты, құлақ-құлақты, бұрыш-бұрышты.

Түбір сөз жіңішке болса, жұрнақтар да жіңішке болып жалғасады; мәселен: шеге-шегелі, түйе-түйелі, тіреу-тіреулі, кегей-кегейлі, үрей-үрейлі, тек-текті, жел-желді, жер-жерлі, күш-күшті, іс-істі.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-лы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Кісі, адам, дене, бас, шаш, сақал, самай, иек, мұрт, маңдай, кеуде, жүрек, бүйір, қарын, тамыр, тізе, табан, тобық, ата, ана, аға, іні, күйеу, жаға, етек, түн, мақта, ет, қымыз, айран, су, шоп, тары, сұлы, жуа, ағаш, мойыл, үй, тұмар, жылқы, жорға, бұталы, шағала, аң, аю, қасқыр, балық, ақша, май, сүмбе, құндақ, алтын, күрең, ақыл, ес, үміт, сана, саңылау, қайғы, ашу, құла,

6. «-лау» жұрнақ. Түбір сөздің аяғы дауысты яки жарты дауысты дыбыс болса, осы «лау» күйінде жалғасады. Мәселен: бала-балалау, қара-қаралау, тау-таулау, сұлу-сұлулау, тар-тарлау, жар-жарлау, шал-шалдау.

Түбір сөздің аяғы **ұяң дыбыс болса**, «-лау» орнына «-дау» болып жалғасады, паң-паңдау, шың-шыңдау, құм-құмдау.

Түбір сөздің аяғы **қатаң дыбыс болса**, «-лау» орнына «-тау» болып жалғасады. Мәселен: ақ-ақтау, жас-жастау, аш-аштау.

Түбір сөз жіңішке болса, жұрнақ та жіңішкереді «-лау» орнына «-леу», «-дау» орнына «-деу», «-тау» орнына «-теу» болып жалғасады. Мәселен: көне-көнелеу, ірі-ірілеу, кір-кірлеу, семіз-семіздеу, кең-кеңдеу, кем-кемдеу, төмен-төмендеу, көк-көктеу, сирек-сиректеу.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-лау» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Жаман, меңіреу, батыр, ер, қорқақ, сұр, сары, кедей, жақын, жуық, үлкен, зор, өткір, биік, ескі, қызық, сасық, бүкір, қалың, жұқа, ыссы, суық, керең, терең, жылтыр, тегіс, жақсы, қымбат, алыс, ұзын, жұқа, шолақ, көркем, жуас, ұян, жеңіл, өгей, лас, лай, жас, ұсақ, аласа, салақ, нас, сақау.

7. «-сыз» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөзге аман осы күйінде қосылады; жуан сөзге қосылса, жуан болып айтылады. Жіңішке сөзге қосылса, жіңішке болып айтылады. Мәселен: Құлақ-құлақсыз, иек-иексіз.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «сыз» жұрнағын қостырып туынды сөз еткізу.

Бас, аяқ, қол, жол, бұл, жем, жең, тең, тек, ем, жел, көл, бет, еп, ат, қой, түйе, мал, ет, сүт, сорпа, тән, жан, ел, күн, бала, жала, қала, құла, албар, ау, бау, жота, бұта, күй, үй, ми, ой, от, құт, бақ, жақ, оқ, серік, ар, жар, түр, түк, тол, түп, жіп, мұң, сал, тон, дақ, дәт, дәм, дәме.

8. «-ғы» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, осы «ғы» күйінде жалғасады. Мәселен: бұрын-бұрынғы, ар-арғы, соң-соңғы.

Түбір сөз жіңішке болса, «-ғы» жұрнақ «-гі» болып жалғасады. Мәселен: кеше-кешегі, бүгін-бүгінгі, кейін-кейінгі, төмен-төменгі.

Қатаң дыбыстардан соң, жуан сөздерде «-қы» болып, жіңішке сөздерде «-кі» болып өзгереді. Мәселен: арт-артқы, сырт-сыртқы, түп-түпкі, шет-шеткі.

9. «-еке» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөзге жалғаспай сызықпен қосылып жазылғаны қолайлы, «-еке», «әке» деген сөзден азып болған жұрнақ: би-еке, төре-еке, батыр-еке, әке-еке, аға-еке, шеше-еке.

10. «-ынышы» жұрнақ. Бұ жұрнақ жуан сөзге жалғасса, жуан болып айтылады, жіңішке сөзге жалғасса жіңішке болып айтылады. Мәселен: бірінші, екінші, үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші, сегізінші, тоғызыншы, оныншы, жиырманшы, отызыншы, қырқыншы, елуінші, алпысыншы, жетпісінші, сексенінші, тоқсаныншы, жүзінші, мыңыншы.

Сынау. Төмендегі «-ыншы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз, жиырма тоғыз, отыз сегіз, қырық жеті, елу алты, алтыс бес, жетпіс төрт, сексен үш, тоқсан екі, бір жүз он, жүз мың, жүз он, жүз жиырма.

11. «-у» жұрнақ. Бұ жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты дыбыс болса, осы күйінде бір «-у» болып жалғасады. Мәселен: кара-қарау, аса-асау, өте-өтеу.

Түбір сөздің аяғы дауыссыз дыбыс болса, ыу (ؤ) болып жалғасады. Мәселен, бар-барыу, кет-кетіу, бу-буыу.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-у» жұрнағын жалғатып туынды сөз еткізу.

Ор, саба, қорық, күре, адас, сөз, аш, еле, тоз, ауна, қайыт, оқы, тоқы, сұрт, ұлы, өлше, күр, сөйле, сыз, шірі, қалғы, сау, ти, істе, тіле, жұу, бұу, тұу.

12. «-ғыш» жұрнақ. Бұ жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты яки жарты дауысты дыбыс яки ұяң дыбыс болса, осы «-ғыш» күйінде жалғасады. Мәселен: сана-санағыш, оқы-оқығыш, сау-сауғыш, бу-буғыш, тай-тайғыш, жан-жанғыш.

Түбір сөздің аяғы **қатаң дыбыс болса**, «-ғыш» орнына «-қыш» болып жалғасады. Мәселен: айт-айтқыш, тапқыш, бақ-баққыш, бас-басқыш, аш-ашқыш.

Түбір сөз жіңішке болса, «-ғыш» орнына «-гіш» болып «-қыш» орнына «-кіш» болып жалғасады. Мәселен: сөйле-сөйлегіш, ек-еккіш, бер-бергіш, шерт-шерткіш.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-ғыш» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Ал, көр, күрес, сақта, мақта, таста, баста, төз, кез, қақ, жақ, кір, сұрт, сас, асық, таңда, өлше, нан, кеп, теп, қара, кейі, оқы, қый, мүжі, бар, қу, жу, бу, ой, қой, той, сой, же, де, тіле, кес, тес,

ес, шаш, қаш, шеш, таң, жан, сал, бол, сол, құл, қал, қаз, жар, көм, ем, ен, ер, жый, тій, қый, құй, ій, тый, тұт, жұрт, қыз, аз, жыр.

13) «-**ғын**» жұрнақ. Бұл жұрнақ та «-ғыш» сияқты түбір сөздің аяғына жана түбіріне қарай «-қын», «-кін», «-гін» болып жалғасады. Мәселен: ку-қуғын, аз-азғын, қаш-қашқын, тас-тасқын, кеш-көшкін, жүр-жүргін.

Сынау. Төмендегі сөздерге «-ғын» жұрнағын жалғатып туынды сөз еткізу.

Ас, кек, төк, түр, тарт, жүт, үр, сау, жет, күт, ор, жақ, жек, тер, жаб, қат, таб, тол, қыр, үз, бақ, бұл, соқ, сат, тай, оз, өт, сол, ту, жырық, кес, сөз, шаш, айт, ат, ау, кой, қос, күл, тық, түс, ек, ер, ақ, бат, сүрт.

14) «-**ық**» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса осы «-ық» күйінде жалғанады. Жіңішке болса, «-ық» орнына «-ік» болып жалғанады: аш-ашық, тес-тесік.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-ық» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Ал, сал, ас, ал, тоз, бұз, көр, күр, кір, біл, сез, сыз, шірі, бұл, бер, сау, түс, жет, ой, тіле, сасы, өкіс, қада, қыс, жап, боя, біт, қаз, тау, жар, үш, сүй, сын, қат, кез, тес, қол, ора, қақыр, кекір, оз, жұл, қан, бұз, бұйыр, ес, жап, жаб, біл, жүз, еле, түкір, төле, үз, сол, жырт, жайық, кес, отыр, ау, аң, жара, жина, су, түр, құс.

15. «-**ақ**» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса осы «-ақ» күйінде, жіңішке болса, «-ақ» орнына «-ек» болып жалғанады. Мәселен: тұр-тұрақ, кес-кесек.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-ақ» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Жат, қос, қор, сез, жол, бұл, жет, көм, тап, ор, аш, от, құм, шаш, айт, ат, аң, шеш, күн, жүр, құш, құн, ол, жат, қаб, жіб, көп, түп.

16) «-**ыс**» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, жуан айтылады, жіңішке болса, жіңішке айтылады. Мәселен: бар-барыс.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-ыс» жұрнағын жалғатып туынды сөз еткізу.

Ал бер, жүр, тұр, айт, қон, тарт, ту, ат, шап, сау, бұр, біл, соқ, қақ, таны, жұқ, той, жіт, шал, кір, шық, ор тап, жұт, бол, үр, тый, жек тұр, жақ, ұқ, жу, бақ, жұл, тала, жон.

17) «-м» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса жуан айтылады, жіңішке болса, жіңішке айтылады. Мәселен: атта-аттам, тісте-тістем.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-м» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Ат, сал, жар, кел, кет, ас, қос, қарт, сұқ, соқ, кес, арт, күт, же, жыр, тіл, қала, байла, ора, іш, шайна, тұт, жұт, жай, сық, қыс, төз, қайт, қада, елше, ал, үз, жала, тат, ақ, тоң, сау, түс.

18) «-ынды» жұрнақ. Бұл жұрнақ та жуан сөзге жалғанса, жуан болып, жіңішке сөзге жалғанса жіңішке болып айтылады. Мәселен: қос-қосынды, кес-кесінді.

Сынау. Төмендегі сөздерге «-ынды» жұрнағын жалғатып, туынды сөз істету.

Қу, бу, ту, жу, бас, ас, тас, ақ, жақ, үр, ек, өк, жүгір, сат, қайт, сұрт, жыр, жұл, үз, мүжі, жұт, сөйле, қыр, ой, қуыр, ор, шақыр, қаз, боя, тап, жат, түкір, жапыр, семір, тұрт, шеш, байла, тала.

19) «-ма» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса, осы «-ма» күйінде жалғасады. Мәселен: сана-санама, таста-тастама, ту-тума, сау-саума, жай-жайма, қыр-қырма, сал-салма.

Түбір сөздің аяғы басқа дыбыстар болса «-ма» орнына «-ба», «-па» болып жалғасады. Мәселен: жаз-жаз-ба, оң-оңба, жон-жонба, шам-шамба, бас-баспа, ат-атпа, ақ-ақпа, жап-жаппа, аш-ашпа. Түбір сөздер жіңішке болса, «-ма» орнына «-ме», «-ба» орнына «-бе», «-па» орнына «-пе» болып жалғасады. Мәселен: кер-керме, іл-ілме, ій-ійме, кез-кезбе, көм-көмбе, кес-кеспе, ек-екпе.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе» жұрнақтарын жалғатып, туынды сөз істету.

Сал, қаз, бат, жат, сөз, таста, ас, күзе, қақ, қада, кір, тек, сұрт, таңда, қара, жек, қыдыр, сыз, ұр, соқ, ти, ой, қуыр, ор, жап, ұста, тұтық, ора, сына, айнал, боя, бас, тура, жар, ұш, жала, құла, жыр, жүз, кеш, көтер, тай, оз, жаныш, жай, мұз, шаш, қайна, ау, қой, сық, кіи, тоқы, қыс, тара, көш.

АТАУЫШ СӨЗДЕР

I. ЗАТ ЕСІМ

Сөздердің кейбіреуі нәрсенің өзін атайды. Мәселен: жер, тау, тас, су, ағаш, шөп, жапырақ, күн, ай, жұлдыз, бұлт, қарт, жаңбыр, жел, бу, сағым, кісі, мал, аң, құс, бақа, шаян, шыбын, шіркей, құрт, құмырсқа, қала, үй, төсек, орын, аяқ, табак, киім, қазан, ошақ, арба, шана, ер, тоқым, қамыт, доға, арқан, жіп, тамақ, су, мыс, қалам, сия, астық, жеміс, бақан, сойыл, құрық, таяқ, асық, топай, доп, қобыз, домбыра, сыбызғы, ақша, киіз, қадақ, мылтық, найза, қылыш, қанжар, оқ.

Осындай нәрсенің өзін атайтын сөздерді *зат есім* дейміз. Зат есім туралы «*кім?*», «*не?*» деп сұраймыз. «Кім?» деп адам туралы сұраймыз. «Не?» деп басқа заттар туралы сұраймыз.

Мысалы: 1. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер; «кім?» мұрынды келер?» – «ер», «не» ерінді келер?» – «ат».

2. Ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман; «не жаман?» – «шаншу», «не жаман?» – «қаңқу».

3. «Жылы-жылы сөйлесең жылан іннен шығады, қатты-қатты сөйлесең, қарт та діннен шығады. «Не: іннен шығады?» – «жылан». «Кім діннен шығады?» – «қарт».

4. Ит тойған жеріне, ер туған жеріне. «Не тойған жеріне?» – «ит». «Кім туған жеріне?» – «ер».

5. «Ас – адамның арқауы». «Адамның арқауы не?» – «ас». «Ас кімнің арқауы?» – «адамның».

6. «Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада». «Кімнің көңілі балада?» – «ананың». «Кімнің көңілі далада?» – «баланың». «Ананың көңілі кімде?» – «балада». «Баланың көңілі неде?» – «далада».

Осындай кім? не? деген сұрауларға жауап болып айтылатын жаңа нәрселердің атын көрсететін сөздерді *зат есім* дейміз.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі зат есім сөздерді айырту.

Аш кісі ұрысқақ, арық қой тырысқақ. Таспен ұрғанды аспен ұр! Еменнің иілгені – сынғаны, ердің ұялғаны – өлгені. Бұта қорғалаған торғай да қалады.

Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді. Аюдан қорыққан тоғайға бармас. Мұртына қарай іскегі, сабасына қарай піспегі. Май сасыса тұз себер, тұз сасыса не себер? Жел болмай, шөп қозғалмас. Қыс арбанды сайла, жаз шанаңды сайла. Пышак берсең қынымен, қынын берсең шынымен. Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ. Қазыға тойса, қарта әлем сасиды. Оқ жетпес жерден қылыш суырма. Үйді қозғасаң көшірерсің, отты қозғасаң өшірерсің. Шоттың басын бассаң, сабы өзіңе тиер. Айран сұрай келіп, аяғыңды жасырма. Құр қасық ауыз қыртады. Токпағы зор болса, киіз қазық жерге кіреді. Қалауын тапса, қар жанар. Ет етке, сорпа бетке.

Сынау. Төменгі сөйлемдердің ішіндегі зат есім сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Бағың артқан шағыңда жапалақ салсаң қаз ілер, бағың қайтқан шағыңда лашын салсаң аз ілер. Мал басқа бітер, қына тасқа бітер. Нар жолында жүк қалмас. Таяқ тайға жеткізер, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер, ат мұратқа жеткізер. Ата даңқымен қыз өтеді, мата даңқымен бөз өтеді. Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар. Кісі болған кісіні кісесінен танымын, кісі болмас кісіні мүшесінен танымын. Бұлт ала, жер шола. Ай мен күндей, әркімге бірдей. Би баласы биге ұқсар, биік-биік тауға ұқсар; хан баласы ханға ұқсар, қанатын жайған қазға ұқсар; бай баласы байға ұқсар, байланбаған тайға ұқсар. Қайырымсыз болса ханнан без, өткелсіз болса судан без, асусыз болса таудан без; Пайдасыз болса байдан без, панасыз болса, сайдан без. Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар; бәрінен де қой бағып, қойыртпақ ішкен озар.

Үйеңкінің түбінен үйіріп алған қобызым, қарағайдың түбінен қайырып алған қобызым.

II. СЫН ЕСІМ

Сөздің кейбіреулері нәрсенің сынын атайды. Мәселен: Жақсы, жаман, биік, зор, аласа, ұзын, қысқа, терең, тайыз, қатты, жұмсақ, бай, жарлы, қатты, жұмсақ, қою, сұйық, бай, жар, жақын, алыс, аш, тоқ, арзан, қымбат, қалың, қыран, зерек, кешше, өткір, топас, семіз, арық, жарық, тұнық, ылай, кәрі, жас, қиын, оңай, ауыр, жеңіл, сау, ауру, ақылды, ақымақ, есті, есалаң, ескі, жаңа, ұсақ, ірі, таза, ылас, сақ, салақ, сұм, аңқау, қу, меңіреу, жуан, жіңішке, ауыр, тегіс, жуас, сараң, жомарт, мырза, жылы, суық, тар, кең, бұдыр, тегіс.

Осындай нәрселердің сынын көрсететін сөздер *сын есім* деп аталады. Сын есімнің сұрауы – *қандай?* Мәселен: жаман төре жан алар. Қандай төре жан алар? – Жаман төре жан алар. Арық атқа қамшы жүк. Қандай атқа қамшы жүк? – Арық атқа қамшы жүк. «Жаман», «арық» деген сөздер «қандай?» деп сұрағанға жауап береді жана өздері нәрсенің сынын көрсетеді. Осындай «қандай?» деп сұрағанға жауап болатын сөздердің бәрі де сын есім болады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді айырту, қайсысы зат есім, қайсысы сын есім?

Жақсы кісі, жаман мал, биік тау, аласа ағаш, ұзын арқан, қысқа жіп, терең теңіз, тайыз көл, қатты құрт, жұмсақ нан, қою қатық, сұйық сүт, бай қазақ, жарлы мұжық, жақын үй, алыс ауыл, өткір пышақ, топас кісі, семіз қой, арық ат, қараңғы қора, жарық түн, тұнық су, ылай қақ, кәрі түйе, жас айғыр, қиын күй, оңай өлең, ауыр жүк, жеңіл сандық, сау жылқы, ауру сиыр, ақылды бала, ақымақ жігіт, ескі етік, жаңа шапан, ұсақ құм, ірі тары, таза жұрт, ылас қора, сақ ит, салақ қатын, сұм бала, аңқау қойшы, жуан қарағай, жіңішке тал, жылы жаз, суық қыс, тар шалбар, кең жаға, бұдыр жер, тегіс дала.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, сын есім сөздердің астын сызып көрсетіңдер.

Аш бала тоқ баладай ойнамайды. Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар. Жаман сайға су түссе, өткел бермес кешуге. Бай кісі балпаң келер, жарлы кісі қалтаң келер. Жақсы кеңес жарты ырыс. Ұзын көсеу қол күйдірмес. Тура биде туған

жок. Ауру күлкі сүймес, жүйрік итті түлкі сүймес. Қысқа жіп күрмеуге келмес. Құтты қонақ келсе, қой егіз табар. Өткір пышақ қынға қас, өтірік сөз жанға қас. Арық малды асырасан аузы-мұрның май етер.

Қаранғы үйде қабан күркіреді. Кәрі түйе ойнақтаса жұт болады. Арық атқа ауыр камшы да жүк. Жыртық үйге тамшы ойнар. Шабан үйрек бұрын ұшар. Құрғақ қасық ауыз жыртар. Қуыс үйден құр шықпа, дайын асқа жасауыл болма, көп асқа бөкеуіл болма. Жақсы жолдың алысы жаман. Тез қасында қисық ағаш жатпас.

III. САН ЕСІМ

Кей сөздер нәрсенің санын атайды. Мәселен: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз, жиырма, отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, бір жүз, екі жүз, үш жүз, төрт жүз, бес жүз, алты жүз, жеті жүз, сегіз жүз, тоғыз жүз, мың, он мың, жүз мың, миллион.

Нәрсенің санын сұрағанда неше? немесе қанша? деп сұраймыз.

Нәрсенің дәл санын білуге сұрағанда неше? деп сұраймыз. Мәселен: «Неше кісі келеді?» – «үш кісі келеді». Нәрсенің дәл санын білуге емес, шамасын ғана білуге сұрағанда қанша? деп сұраймыз. Мәселен: «Қанша күн жүресің?» – «үш-төрт күн жүремін».

Тойда неше (неше) кісі болды? деп сұрамайды, қанша кісі болды? деп сұрайды. Мәселен: «Екі жүз кісі болды» демейді, «екі жүздей кісі болды» дейді.

Жоғарғы келтірген мысалда: «Неше кісі?» дегенге «үш кісі» деген сөз жауап; «қанша кісі?» дегенге «екі жүздей кісі» деген жауап. Басқаша айтқанда «неше?» дегенге «үш», «қанша?» дегенге «екі жүздей» деген сөздер жауап болып тұр. Міне, осы сияқты *неше?* *қанша?* деп сұрауға жауап болатын жаңа нәрсенің санын көрсететін сөздерді *сан есім* дейміз.

Ескерту. Неше? деген сұрау, нешеу? деп те айтылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі сан есім сөздерді айырту.

Бір кісі, екі бет, үш омыртқа, төрт түйе, бес ат, алты бала, жеті қарға, сегіз бөдене, тоғыз үй, он балық, отыз сиыр, жиырма сом, жиырма төрт тиын, үш отыз алты асық, қырық жұлдыз, қырық-елу жыл, елу тоғыз жас, алпыс ара, алпыс екі құрт, жетпіс қой, жетпіс бір ұлақ, сексен жеті құлаш, тоқсан тоғай, тоқсан тоғыз торғай, жүз топай.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, сан есімнің астын сызып көрсетіндер.

Мың қосшыға бір басшы. Екі рудан би болса, ел байсал таппас. Екі кісі қағысса, бір кісіге орын болар. Ер қаруы – бес қару. Бір кісі мың кісіге олжа салады. Бір күн дәм татқанға қырық күн сәлем. Үйінде екі қатын болса ойран болар, екі сиыр болса айран болар. Елу жылда ел жаңа. Жетесі жаман жас бала, тоқсандағы шалмен тең. Тоғышардың баласы, жиырма бесте жасын дер; Ораздының баласы он бесінде жасын дер. Жеті атасын білмеген – жетімдіктің салдары. Өтірік екеу, шын төртеу. Жігіт кісіге жетпіс өнер де аз. Сексен інген боталап, сегіз келін қомдасын. Бір тәуекел бұзады мың қайғының қаласын, бір жақсы сөз бітірер мың көңілдің жарасын. Бас екеу болмай мал екеу болмайды. Біреу тойып секіреді, біреу тонып секіреді.

Төртеу түгел болса, төбедегіні алар, алтау ала болса ауыздағы кетер.

IV. ЕСІМДІК

Кейбір сөздерді зат есімнің, сын есімнің, сан есімнің орнына жүргендіктен *есімдік* дейміз, мәселен: «Нұрман отыр» дегеннің орнына «ол отыр» деп айтамыз. «Мұғалім» дегеннің орнына «мен» деймін; «шәкірт» дегеннің орнына «сен» деймін. Мұндай сөздер көбіне өзге есімдер орнына жүретін болғандықтан *есімдік* деп аталады.

Мәселен, есімдік сөздер: мен, сен, ол, біз, сіз, олар, кім, не, қайсы, қандай, өзім, өзің, өзі, бұл, ол, мынау, анау, бірі, бәрі, менікі, сенікі, онікі, өзімдікі, өзінікі, өзіндікі, басқанікі.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі есімдік сөздерді айырту.

Әрі жат, бері жат демек – төсек тарлығы; сенікі, менікі демек – көңіл тарлығы. Өзімдікі дегенде, өгіз кара күшім бар, өзгенікі дегенде, анау-мынау ісім бар. Құлан өз қағынан жерімес. Сиыр өз тілінен қыршаңқы болады. Не ексең, соны орарсың. Кім мықты, кім нашары мәлім болар, түскенде той-томаға белін буып. Үйдің жылы-суығы қыс келгенде білінер, кімнің алыс-жуығы іс келгенде білінер. Аттың бәрі тұлпар емес, құстың бәрі сұңқар емес. Сіз деген әдеп, біз деген көмек. Бүгін айдың нешесі? Қара қайсы? Хан қайсы? Елді ойлаған жан қайсы? Кімнің жерін жерлесең, соның жырын жырларсың. Оны тастап мұны алдың, бұдан тағы құр қалдың, өзі қандай болса, сөзі сондай. Сен сұңқарсың, мен кумын. Саған дұшпан, маған жау. Жылқыда тұлпар сен едің, жігітте сұңқар мен едім. Сен астым-да сау тұрсаң, қыдыра жалды қыл құйрық сенен озбас деп едім. Бұл сөздің бәрі де ырас, емес жалған.

V. ЕТІСТІК

Кей сөздер нәрсенің істейтін *ісін* атайды. Мәселен: арт, тарт, ал, ұр, саба, соқ, қорық, күрес, маңыра, сөк, сүз, таста, шық, жық, ас, ал, төз, күз, қак, қада, кір, төк, өксі, таңда, сеске, ұлы, өлше, кет, біл, сыз, бер, бас, ұста, ұр, ти, ой, күт, тіле, түр, ор, сақ, жақ, жек, бар, жаз, кет, қара, тара, жала, құй, тап, қой, той, сой, жой, жу, бу, қу, жый, тый, қый, ій, ки, мұндай сөздер етістік сөздер деп аталады.

Етістік сөздердің сұрауы *не етпек?, не істемек?, не қылмақ?, не болмақ?* Етістіктің жалпы сұрауы не етпек?

Мысал: Қар жауады, кетеді. «Қар не етеді?» – «жауады?», «қар не етеді?» – «кетеді». Қой маңырайды, түйе боздайды. «Қой не істейді» – «маңырайды», «түйе не істейді?» – «боздайды». Күн күркірейді. «Күн не қылады?» – «күркірейді». От сөнді, ел жатты. «От не қылды?» – «сөнді». «Ел не қылды?» – «жатты». Жас өсер, жарлы байыр. «Жас не қылар?» – «өсер». «Жарлы не қылар?» – «байыр». «Жауады», «кетеді», «маңырайды», «боздайды», «күркірейді», «жатты», «сөнді», «өсер», «байыр» деген сөздер не етеді? не істейді? не қылады? деп сұрағанға жаңа өздері істеген істерді атайтын сөздер. Сондай не етпек? не істемек? не қылмақ? деген сұрауларға жауап болатын сөздер – бәрі де *етістік* болады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі сөздерді айырту. Қайсысы зат есім, қайсысы етістік?

Кісі сөйлейді, түйе боздайды, ит үреді, қой маңырайды, козы жамырайды, бала ойнайды, мен жүремін, сен жүресің, ол жүреді, бұл оқып отыр. Бірман күліп тұр, Нұрлан жылап тұр, жел соғып тұр, бу бұрқырап тұр. Көкті бұлт торлады, күн шықты, тұман серпілді, жұрт оянды, төсектен тұрды, мал өрді, өріске кетті. Нұрман киінді, жуынды, шай ішті, кітаптарын алды, Жаз болды, қар еріді, сулар ақты, өзендер тасыды.

Ел қыстаудан шықты. Жер көгерді, мал тойынды. Малшы мал бағады. Жыршы өлең айтады. Домбырашы күй тартады. Хатшы қағаз жазады.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, етістік сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Құс баласы қырымға қарайды, ит баласы жырымға қарайды. Күн жазға айналды. Сай сайға құяды. Оңқа ойынбұзар, тентек жиын бұзар. Көп азға зорлығын айтады, аз көптен көрген қорлығын айтады. Жыртық тесікке күледі. Тез қасында қисық ағаш жатпайды. Шаруа жаз жазылады, қыс қысылады. Ұялмаған өлеңші болар, ерінбеген етікші болар. Бақ-бақ еткен текені қыс түскенде көрерміз, батырсынған жігітті ісі түскенде көрерміз. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Үйді қозғаған көшірер, отты қозғаған өшірер. Құр қасық ауыз жыртар. Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді. Есек түйе болмайды, сиыр бие болмайды. Жақсы айғырдың үйірін ат жақтайды. Аталы сөзді арсыз қайырар. Мал көтерер өлімді, дос көтерер көңілді. Бірлік болмай тірлік болмас. Жауға жаныңды бер, сырынды берме. Қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес. Ел ұрыссыз болмас, тау бөрісіз болмас, ордалы құлан ақсағын білдірмес. Жалт-жұт етеді, жалмап жұтады. Қара сиырым қарап тұр, қызыл сиырым жалап тұр.

ШЫЛАУ СӨЗДЕР

I. ҮСТЕУ

Кей сөздер басқа сөздердің мағынасын толтыру үшін үстеу болады. Мәселен: «әрең келдім» дегенде, «әрең» демесем де, келгенім көрініп тұр, бірақ «әрен»-ді қосқанда келгендік үстіне қалай келгендік көрініп тұр. «Әбден бітірді» дегенде «әбден» демей де, бітіргендік көрініп тұр; бірақ қалай бітіргендік көрінбейді, «Бітірді»-нің үстіне «әбден» деген сөз жамалса, қалай бітіргендігі де көрінеді, «дөп тиді» дегенде тигендігі «дөп» деп айтпасақ та, көрінеді, бірақ қалай тигендігі көрінбейді, «дөп» деген сөзді қосып айтсақ, қалай тигендігі де көрінеді. «Ол әрі кетті», «мен бері келдім» дегенде «әрі», «бері» деген сөздерді айтпасақ та оның кеткендігі, менің келгендігім көрініп тұр. Бірақ оның қайда кеткендігі, менің қайда келгендігім «әрі», «бері» деген сөзді айтпасақ, көрінбейді. Сондай-ақ *«Бұрын адам аз, жер кең болған, енді адам көп, жер тар болды»*. «Бұрын» деген сөзді айтпасақ та адам аз болғаны, жер кең болғаны көрініп тұр, бірақ адам қашан аз болғаны, жер қашан кең болғаны көрінбейді. «Бұрын» деген сөзді қосып айтсақ, қашан аз болғандығы көрініп, сөздің мағынасы түгелденеді. «Енді» деген сөзді айтпай «адам көп, жер тар болды» десек де, адам аз, жер тар болғандығы көрінеді. Бірақ қашан солай болғандығы керінбейді. «Енді» деген сөзді қосып айтсақ, адам қашан аз болғандығы, жер қашан тар болғандығы анық көрініп, сөздің мағынасы түгелденеді.

Осындай сөз үстіне қосылып, сөздің мағынасын толықтыратын сөздерді *үстеу* дейміз.

Көбінесе үстеу сөз орнына басқа сөздер, не басқа сөзден туынды үстеу сөздер жүреді. Нағыз таза үстеу сөздер қазақ тілінде аз. Үстеу сөз де, туынды үстеу сөз де, үстеу сөз орнындағы басқа сөз де – бәрі сұраудан білінеді. Қалай?, қашан?, қайда? деген сөздерге жауап болып айтылатын сөздердің бәрі де я үстеу сөз, я соның орнындағы төлеу сөз.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, үстеу сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Кеше ыстық болды, бүгін жаңбыр болып тұр. Былтыр қар ерте кетті, биыл кеш кетті. Мана басым ауырып еді, осы кезде ауырғанын қойды. Дүркін-дүркін ит үріп жатты.

Соңыра барып келермін. Баяғыда бір бай болған екен. Ат артынан аулақ жүр. Нұрман кітапты жылдам оқып шықты, Бірман шабан оқиды.

Екі кісі ауыл сыртында оңаша сөйлесіп отыр екен. Ана кісі арман бара жатыр, мына кісі бермен келе жатыр. Анда-санда айтақтаған дауыс естіледі. Екеуіміз жүзбе-жүз сөйлестік. Осы сөзімді әдейі ауызыма-ауыз өзіне айт. Құс кеш келді. Екеуі далаға бірге шықты. Ауылға таяу келіп, жаяу жүрді. Бірге келіп, басқа кетті. «Бүгін ойнайын, ертең оқырмын» деп жалқау бала айтады, «бүгін оқийын, ертең ойнармын» деп іскер бала айтады.

II. ДЕМЕУ

Демеу дегеніміз екі сөздің яки сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер. Мәселен: «Мен де, сен де сонда болдық», «ол оқиды да, жазады да».

«Да», «де» деген сөздер екі арасындағы жүйесін келтіріп, жалғастыруға демеу болып тұр.

«Не ол тұрар, не мен тұрармын». «Бұл жұмыс не бітер, не бітпес немесе осы күйінде қалар».

«Не», «немесе» деген сөздер басқа сөздердің арасындағы жүйелерін келтіріп, жалғастыруға демеу болып тұр. «Мен саған ұрыстым ба? Әйтпесе сөктім бе? немесе соқтым ба?». Балаң қазақша оқи ма? Орысша оқи ма? Әлде, тіпті босқа жүр ме? «ба», «бе», «ма», «ме», «әлде», «әйтпесе», «немесе» деген сөздер басқа сөздердің арасындағы жүйесін келтіріп, жалғастыру үшін тұр.

Демеу сөздер қазақ тілінде аз. Оның да көбі басқа сөзден шыққан туынды демеулер; мәселен: үйткені, сүйткені, үйтсе де, бүйтсе де, сүйтсе де, әйтсе де, әйтпесе, бүйтпесе, немесе – бәрі туынды демеулер.

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп, ішіндегі демеу сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Ол саған әлде күйеу, әлде құда, (сүймейді қой атаулы мені жүдә). Я бөлең, я жиенің, я нағашың, әйтеуір саған ұқсас еді о да. Адам да, ұшқан құс та, жүрген аң да, жұмыссыз тек тұрған жоқ ешбір жан да. Мен бүгін сабаққа бара алғаным жоқ, үйткені басым ауырған еді. Басың ауырған шығар, сүйтсе де сабақтан қалғаның жарамаған екен. Әлде мен сылап-сипап бақпадым ба? Болмаса жемнен қысып сақтадым ба? Әйтпесе әбзелдерің сәнді емес пе? Жібектен тізгінінді тақпадым ба? Оқымадың, қой бақтың, сүйткенде сен не таптың? Қалаға балаңды жібер немесе өзің барып кел. Үйтсе де, бүйтсе де еш нәрсе өнетін емес. Берем деп ойлаймын, сүйтсе де сұрап көр! Бір мәнісі бар шығар, әйтпесе неге жазбасын. Ол саған ұрысар, әйтсе де әзір бару керек. Ол сенің арызыңды жазып бермес, үйткені арыз жазбайтын адам.

III. ЖАЛҒАУЛЫҚ

Кей сөздер жалғау орнына жүреді жана жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді *жалғаулық* дейміз.

Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тіпті аз, мәселен: *мен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы*.

«менен» алдындағы дыбыстың түріне қарай «бенен» болып айтылады, қысқа түрінде «мен», «бен» болып айтылады.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, жалғаулық сөздердің астын сызып көрсетіңдер.

Күштімен күреспе, байменен тіреспе. Отпен ойнама күйерсің, баламен ойнама, шаршарсың. Бұлардың дауы жер тақырыбы, олардың дауы – жесір тақырыбы. Хабарды телеграм арқылы алдым, хатты пошта арқылы алдым. Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін. Жоқ-барды ертегіні термек үшін. Ат туралы сөзді қысқарталық. Қолмен істегенді мойынмен көтеремді. Таспен ұрғанды аспен ұр.

IV. ОДАҒАЙ СӨЗ

Кей сөздер басқа сөздерден оңаша, одағай айтылады. Мәселен: Апырымай! Шошып кеттім ғой. Ай-қай, қай. Жаным жаңа райыс тапты ғой. Ай-қай, менің өз үйім, кең сарайым, боз үйім! Әлди-әлди, ақ бөпем! Пай-пай, қалай аяндайды! «Ау-қау» деп дауыстап еді, сиыр мөңіреді. Тарс-тұрс еткен мылтықтың дауысы естіледі. «Сорап-сорап!» деген дауыс құлағыма келді.

Апырым-ай! ай-қай! әлди-әлди! пай-пай! ау-қау! тарс-тұрс, сорап-сорап. Осылай айтылатын сөздерді *одағай сөздер* дейміз.

Одағай сөз қазақ тілінде көп, қуаныш, реніш, күйініш, қайғы, жан күйзелгенде, тән күйзелгенде, жан рақат тапқанда, шығатын дыбыстар, дауыстар, айтылатын сөздер, хайуандарға айтатын сөздер, дауыстар, шақырулар бәрі одағай сөз табына кіреді.

Мәселен: У! А! ойбай-ай! Жаным-ай! Құдайым-ай! Апырым-ай! Ау-отағасы-ау! Апырым-ау! Ал! Ай-қай, қай! Е-е-е! Ой тәңір-ай! Күс-күс! Құр-кұр! Қош-қош! Құру! Шөре-шөре! Ау-қау! Сорап-сорап! Шәум-шәум! Ка-ка! Шөк-шөк! Әукім-әукім! Өк! Мыш-мыш! Айт-айт! Тарс-тарс. Дүңк-дүңк. Сықыр-сықыр. Тырс-тырс. Сылдыр-сылдыр. Күлдір-күлдір. Тық-тық. Күмп-күмп. Сарт-сұрт. Қырық-қарық. Шың-шың. Шыр-шыр. Қаңқ-қаңқ. Пыс-пыс.

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп, ішіндегі одағай сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Алақай, әкем кітап әкеп берді. Ойбай! Көзі аларып кетті. Бұ қорлыққа қалай шыдармын, ойбай! У! Жаңа адам болдым ғой. Жарықтық-ау! Не істе дейсің. Ой Тәңірі-ай! Жоқ сөзді айтқан несі! Апырым-ау! мына бала таласады ойбай-ау! Мынасы кім еді? Ие, ие, манағы көрген адамым сол екен ғой. Қой! Жай отыршы. Күс-күс, жануар! «Әукім-әукім» деп еді, сиыр тыпырлағанын қойды. «Сорап-сорап» деген дауысты естіп түйелер құдыққа келеді. Арбаға сиыр сүйкеніп жатыр, «өк!» деші. Түйе тұрып кетер, «шоқ-шоқ» деп тұрғайсың. Қамыс ішінен тарс-тұрс өткен мылтық дауысы шықты. Күмп-күмп пісіп-пісіп, сабадан қымыз құйды. Күлдір-күлдір кісінетіп, күрең мінген бар ма екен? Ал келдік, жаман жерге, енді сақтан! Ай-қай, менің өз үйім!

ҚОРЫТУ

Сүйтіп, сөз тұлғасына қарай беске бөлінеді:

1) Түбір сөз	4) Қосалқы сөз
2) Туынды сөз (туғын сөз)	5) Қосымшалар
3) Қос сөз	

Сөздер мағынасына қарай тоғыз тапқа бөлінеді:

1. Зат есім	}	есімдеуіш атау сөздер
2. Сын есім		
3. Сан есім		
4. Есімдік		
5. Етістік		
6. Үстеу (үстеуіш)	}	шылау сөздер
7. Демеу (демеуіш)		
8. Жалғау (жалғауыш)		
9. Одағай (еліктеуіш, лептеуіш)		

ТАСЫМАЛ

Жазып келе жатқанда жол аяғында орын аз қалып, сөз сыймайтын болса, ол сөзге тасымал керек яғни сөзді екі бөліп; бір бөлігін сол жолда қалдырып, екінші бөлігін келесі жолға асыру керек. Тасымал үшін әуелі сөзді буынға бөлу, сыймаған буындарын келесі жолға асыру. Бұл туралы ереже мынадай:

1. Тасымалдағанда әр буын бөлінбей, не тұтас қалады, не тұтас асырылады, мәселен: жол аяғында «шақырғанға» деген сөз тұтас сыймады; не істеу керек? Сөзді дұрыстап буынға бөлу керек. «Ша-қыр-ған-ға», «ша» буынды қалдырып, басқаларын келесі жолға асыруға болады. Не «шақыр» деген буындарын қалдырып, «ғанға»-ны асыруға болады немесе «шақырған» дегенге дейін қалдырып «ға»-ны асыру керек.

«Шақ» деп бөліп, қалғанын асырсақ, «шақырға» деп бөліп «ынға»-ны асырсақ, дұрыс болмайды. Неге десең ереже бойынша буын бөлінбеске тиіс, мұнда буындар бөлініп тұр, «шақ» деп бөлгенде «қыр...» буыны екі бөлініп тұр, «шақырға» деп бөлгенде «ған» буыны екі бөлініп тұр.

2. Жалғыз қаріп буын бола тұрса да, қалыңбайды да, асырылмайды да. Мәселен: «ағалар» дегенде бас буын жалғыз «а», бұл «а» өз алдына буын бола тұрса да, қалыңбайды. Мәселен, «а»-ны ғана қалдырып, басқа буындарын келесі жолға асырмаймыз. Сөйтіп, жолға сыймайтын сөзді тасымалдау үшін не істеу керек?

Әуелі, сөзді буынға дұрыс бөлу. Екінші бір буынды бөлмей, тұтас күйінде асыру. Үшінші, жалғыз қаріпті буын бола тұрса да қалдырмай келесі жолға асыру.

Сынау. Әртүрлі сөздерді алып тасымалдату.

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

ТІЛ – ҚҰРАЛ

(Қазақ тілінің сарфы)

2-нші жылдық

Орынбор – 1915

СӨЙЛЕУ БӨЛІМДЕРІ

I. ЗАТ ЕСІМ

Зат есім – нәрселердің атын көрсететін сөздер. Нәрсе деп не түрлі де болса бар заттарды айтамыз. Зат тегінде екі түрлі. Біреулері – көзге көрінетін, құлаққа естілетін, мұрынға иіс келетін, тілге татылатын, денеге сезілетін деректі заттар. Екіншілері – көзге көрінбейтін, құлаққа естілмейтін, мұрынға иіс келмейтін, тілге татылмайтын денеге сезілмейтін, адам ақылмен ғана білетін дерексіз заттар.

Сол деректі һәм дерексіз заттардың атын көрсететін сөздерді *зат есім* дейміз.

Деректі заттардың есімін көрсететін сөздер, мысалы: *жер, су, ай, күн, дыбыс, ән, күй, иіс-қоңыс, дәм, ащылық, тұщылық, жылулық, суықтық, уа ғайрилары*¹⁴.

Дерексіз заттардың есімін көрсететін сөздер. Мәселен: *бақ, бәле, жан, өлім, ой, мінез, ұят, реніш, қуаныш, уа ғайрилары*.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі деректі, дерексіз заттардың есімін айырту.

Тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар. Өлген арыстаннан тірі тышқан артық. Ат аунаған жерге түк қалады. Иті құтырса, иесін қабар. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Көлде жүрген қоңыр қаз көл қадірін білер ме? Шөлде жүрген дуадақ шөл қадірін білер ме? Тәңірі асыраған тоқтыны бөрі жемес. Шортанның өзі өлсе де, тісі өлмес. Көрмес түйені кермес. Битке пышақ суырма! Екі сұңқар таласса, бір қарғаға жем түсер. Бүркіт қартайса, тышқан аулар. Құста сүт жоқ, жылқыда өт жоқ. Ойлай берсең ой да көп, сана да көп, ойнай берсең, ой да жоқ, сана да жоқ. Есің барда етегіңді жап. Ашу дұшпан, ақыл дос, ақылына ақыл қос. Сабыр түбі сары алтын. Сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа.

Зат есім екі түрлі болады: біреулері – нәрсенің дербес өз басына ғана қойылған: *Жалқы есім*. Екіншілері – нәрсенің біріне емес, барлық табына қойылған: *Жалпы есім*.

¹⁴ Уа ғайри – арабша тағы басқалары деген мағынаны білдіреді.

Жалқы есімдер: *Ахмет, Атымтай, Атығай, Қызылжар, Семей, Қырым, Қытай.*

Жалпы есімдер: *Кісі, еркек, қала, дала, ел, жұрт, ұлт, өлке, патшалық.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі жалқы һәм жалпы есімдерді айырту.

Сайымның ұлы Қараман! Қазанға кетіп барамын. Қобыланды батыр дем алып, алдыңғы жаққа қарады: көз ұшында бір адам шауып өтіп барады. Боқанға келді «Ар ма?» – деп, «Алдыңда кісің бар ма?» – деп. А, Жанақ, тимей отыр қытығыма! Найманның кім жетеді ұшығына? Жиылып тамам арғын тең келе ме? Бір үйлі Тоқабайдай пұшығыма? Байлыққа кім тұрғанда Досан тұрған, қасында Байжан, Сыман қоса тұрған. Қорадан он төрт мың қой бірден өрген, Аламан шеннен шыққан. Асан тұрған, шапса қылыш өтпейтін Мұсам тұрған. Маған неге сөйлейді осы антұрған? Еділ қатса, кім өтпес; Едіге өлсе кім кетпес. Атаң жаман кісі еді: ат бергеннің құлы еді; шешен жаман кісі еді: Мәскеуден келген күң еді. Ыстамбұл патша болсаң да Құдыс, Шамға, Бұхармен, Хүкім етсең де Хиндүстанға. Ағылшын, Қытай, Йапон, Румды алып, дін түзеп, әмір етсең де бұл жаһанға. Тұтсаң да жеті ықылымның бәрін тегіс, кірерсің ақыр бір күн көрістанға. Есепсіз бай болсаң да Қарымбайдай; **сахи**¹⁵ боп мал шашсаң да Атымтайдай, патшадай Әмір Темірден түзетіп болсаң да әйдік батыр Арыстандай, болсаң да Жиреншедей тілге шешен, Ақырда жатар орның тар лақат жай.

Зат есімде екі айырыс бар: 1) Жекелік; 2) Көптік.

Жекелік айырыс – нәрсенің жеке күйіндегі есімнің түрі, мәселен: *ата, дене, омырау, белбеу, ой, сырнай, керней, ашу, шыны, қаз, құнан, аяқ, шелек.*

Көптік айырыс – нәрсенің көп күйіндегі есімнің түрі, мәселен: *аталар, денелер, омыраулар, белбеулер, ойлар, сырнайлар, кернейлер, ашулар, шынылар, қаздар, құнандар, аяқтар, шелектер.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді жекелік айырыстан көптік айырысқа көшірту.

¹⁵ сахи – арабша мүлік иесі, қожа.

Кісі, адам, жан, бас, шаш, маңдай, мый, желке, бет, жүз, көз, кірпік, қас, мұрын, танау, ауыз, ерін, тіл, тіс, мұрт, таңдай, тамақ, өңеш, жақ, құлақ, самай иек, сақал, кеуде, қабырға, арка, тері, өкпе, бел, иін, аяқ, тізе, шөп, арпа, бидай, тары, сұлы, жүгері, жуа, шие, қайың, жөке, ожау, аяқ, табақ, қар, жаңбыр, саз, балшық, бие, құлын, айғыр, қошқар, бұзау, қаз, үйрек, торғай, үкі, ителгі.

Зат есімде екі қалып бар: 1) Жай қалып; 2) Тәуелді қалып.

Жай қалып нәрсенің битарап күйіндегі есімнің түрі, мәселен, **жекеше**: ата, дене, омырау, белбеу, ой, үй, сырнай, керней, ашу, шыны, қаз, құнан, аяқ, шелек.

Көпше: аталар, денелер, омыраулар, белбеулер, ойлар, үйлер, сырнайлар, кернейлер, ашулар, шынылар, қаздар, құнандар, аяқтар, шелектер.

Тәуелді қалып – бір нәрсені екінші нәрсе меншіктеуін көрсеткендегі сөздің түрі.

Тәуелдік екі түрлі: 1) Оңаша тәуелдік; 2) Ортақ тәуелдік.

Оңаша тәуелдік бір нәрсені екінші нәрсе оңаша меншіктеуін көрсетеді. **Ортақ тәуелдік** бір нәрсені басқа нәрселер ортақ меншіктеуін көрсетеді.

Тәуелді қалыпта үш жақ бар: **I-нші жақ** (мендік), **II-інші жақ** (сендік), **III-нші жақ** (бөгделік).

Тәуелді қалыпта екі рет (түрі) бар: 1. Анайылық рет; 2. Сыпайылық рет.

ТӘУЕЛДІ ҚАЛЫП

ОҢАША ТӘУЕЛДІК

Жекеше: I-нші жақ (мендік): *атам, денем, омырауым, белбеуім, ойым, үйім, сырнайым, кернейім, ашуым, шыным, қазым, құнаным, аяғым, шелегім.*

II-нші жақ (сендік): *атаң, денең, омырауың, белбеуің, ойың, үйің, сырнайың, кернейің, ашуың, шының, қазың, құнаның, аяғың, шелегің.*

III-інші жақ (бөгделік): *атасы, денесі, омырауы, белбеуі, ойы, үйі, сырнайы, кернейі, ашуы, шынысы, қазы, құнаны, аяғы, шелегі.*

Көпше: I-нші жақ (мендік): *аталарым, денелерім, омырауларым, белбеулерім, ойларым, үйлерім, сырнайларым, кернейлерім, ашуларым, шыныларым, қаздарым, құнандарым, аяқтарым, шелектерім.*

II-нші жақ (сендік): *аталарың, денелерің, омырауларың, белбеулерің, ойларың, үйлерің, сырнайларың, кернейлерің, ашуларың, шыныларың, қаздарың, құнандарың, аяқтарың, шелектерің.*

III-інші жақ (бөгделік): *аталары, денелері, омыраулары, белбеулері, ойлары, үйлері, сырнайлары, кернейлері, ашулары, шынылары, қаздары, құнандары, аяқтары, шелектері.*

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша басқа зат есім сөздерді алып, оңаша тәуелдік түріне түсірту.

II. ОРТАҚ ТӘУЕЛДІК

Жекеше: I-інші жақ (біздік): *атамыз, денеміз, омырауымыз, белбеуіміз, ойымыз, үйіміз, сырнайымыз, кернейіміз, ашуымыз, шынымыз, қазымыз, құнанымыз, аяғымыз, шелегіміз.*

II-нші жақ (сіздік): *атаңыз, денеңіз, омырауыңыз, белбеуіңіз, ойыңыз, үйіңіз, сырнайыңыз, кернейіңіз, ашуыңыз, шыныңыз, қазыңыз, құнаныңыз, аяғыңыз, шелегіңіз.*

III-інші жақ (бөгделік): *атасы, денесі, омырауы, белбеуі, ойы, үйі, сырнайы, кернейі, ашуы, шынысы, қазы, құнаны, аяғы, шелегі.*

Көпше: I-інші жақ (біздік): *аталарымыз, денелеріміз, омырауларымыз, белбеулеріміз, ойларымыз, үйлеріміз, сырнайларымыз, кернейлеріміз, ашуларымыз, шыныларымыз, қаздарымыз, құнандарымыз, аяқтарымыз, шелектеріміз.*

II-інші жақ (сіздік): *аталарыңыз, денелеріңіз, омырауларыңыз, белбеулеріңіз, ойларыңыз, үйлеріңіз, сырнайларыңыз, кернейлеріңіз, ашуларыңыз, шыныларыңыз, қаздарыңыз, құнандарыңыз, аяқтарыңыз, шелектеріңіз.*

III-інші жақ (бөгделік): *аталары, денелері, омыраулары, белбеулері, ойлары, сырнайлары, кернейлері, ашулары, шынылары, қаздары, құнандары, аяқтары, шелектері.*

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша басқа зат есім сөздерді алып, ортақ тәуелдік түріне түсірту.

Ескерту. Анайылық ретпен сөйлегенде, онаша тәуелдік түрмен айтылады, сыпайылық ретпен сөйлегенде, ортақ тәуелдік түрмен айтылады, мәселен:

Анайылық рет.

Жекеше: I-інші жақ – *атам, апам, балам, атым, асым, басым.*

II-інші жақ – *атаң, апаң, балаң, атың, асың, басың.*

III-інші жақ – *атасы, анасы, баласы, аты, асы, басы.*

Көпше: I-інші жақ – *аталарым, аналарым, балаларым, аттарым, астарым, бастарым.*

II-інші жақ – *аталарың, аналарың, балаларың, аттарың, астарың, бастарың.*

III-інші жақ – *аталары, аналары, балалары, аттары, бастары*

Сыпайылық рет.

Жекеше: I-інші жақ – *атамыз, анамыз, баламыз, асымыз, басымыз.*

II-інші жақ – *атаңыз, анаңыз, балаңыз, атыңыз, асыңыз, басыңыз.*

III-інші жақ – *анайылық ретше.*

Көпше: I-ші жақ – аталарымыз, аналарымыз, балаларымыз, аттарымыз, астарымыз, бастарымыз.

II-ші жақ – аталарыңыз, аналарыңыз, балаларыңыз, аттарыңыз, астарыңыз, бастарыңыз.

III-інші жақ – анайылық ретше.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді осы үлгі бойынша әуелі анайы ретке, сонан соң сыпайы ретке аударту (жекеше, көпше, үш жақтық түрлерімен).

Арба, көрпе, тау, егеу, тай, көмей, сый, ши, от, бет, саз, өз, таң, көң, нар, айыр.

Сұраулар.

Зат туралы қазақ тілінде екі сұрау бар: кісі туралы «кім?» деп сұраймыз, басқа заттар туралы «не?» деп сұраймыз.

Жалғау һәм жалғаулықтар.

Жалғау екі түрлі: 1) Септік жалғау; 2) Көптік жалғау.

Септік жалғаулар сөздердің үйлесуіне сеп болады. **Көптік жалғаулар** нәрсенің жеке емес, көп күйдегі есімін көрсетеді.

Септік жалғау бесеу: 1. Ілік жалғау «-дың»; 2. Барыс жалғау «-ға»; 3. Табыс жалғау «-ды»; 4. Жатыс жалғау «-да»; 5. Шығыс жалғау «-дан».

Көптік жалғау біреу-ақ: «-лар», «-лар» жалғау жіңішке сөзде «-лер» болады.

Сөздің аяқ дыбысы дауыссыз яки жарты дауысты болса, «-лар» жалғау «-дар» болып, «-лер» жалғау «-дер» болып өзгереді.

Жалғаулықтар: *менен, үшін, арқылы, туралы, тақырыпты* уа ғайри сондай жалғау мағынасында жүретін сөздер.

Алдындағы сөздің аяқ дыбысының әуеніне қарап, жалғаулық «бенен» болып та айтылады. Қысқа түрлері «мен», «бен».

Септік жалғаулықтар да сөздің аяқ дыбысына қарай түрліше жалғанады. Мысал үшін түрлі-түрлі сөздер алып, жалғап қарайық.

Жай қалып.

§1. Жуан сөздің аяғы дауысты дыбыс болса:

«Аға» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? Аға	кімдер? ағалар
Ілік жалғау	кімнің? Ағаның	кімдердің? ағалардың
Барыс жалғау	кімге? Ағаға	кімдерге? ағаларға
Табыс жалғау	кімді? Ағаны	кімдерді? ағаларды
Жатыс жалғау	кімде? Ағада	кімдерде? ағаларда
Шығыс жалғау	кімнен? Ағадан	кімдерден? ағалардан

Дағдыландыру. Аға, бала, ана, апа, қала, дала һәм басқа аяғы «а» сөздерді жалғаулату.

«Тары» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Тары	нелер? тарылар
Ілік жалғау	ненің? Тарының	нелердің? тарылардың
Барыс жалғау	неге? Тарыға	нелерге? тарыларға
Табыс жалғау	нені? Тарыны	нелерді? тарыларды
Жатыс жалғау	неде? Тарыда	нелерде? тарыларда
Шығыс жалғау	неден? Тарыдан	нелерден? тарылардан

Дағдыландыру. Қазы, тазы, сұлы, қылы, шыны, талқы һәм басқа аяғы «ы» сөздерді жалғаулату.

§2. Жіңішке сөздің аяғы дауысты болса:

«Кеме» деген сөз	Көпше	Жекеше
Атау	не? Кеме	ненің? Кеменің
Ілік жалғау	нелер? Кемелер	нелердің? кемелердің
Барыс жалғау	неге? Кемеге	нелерге? кемелерге
Табыс жалғау	нені? Кемені	нелерді? кемелерді
Жатыс жалғау	неде? Кемеден	нелерде? кемелерде
Шығыс жалғау	неден? Кемеден	нелерден? кемелерден

3) **Дағдыландыру.** Әке, шеше, шеге, көше, теке, тізе, түйе һәм басқа аяғы «е» сөздерді жалғаулату.

§3. Жуан сөздің аяқ дыбысы жарты дауысты болса:

«Кісі» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? Кісі	кімнің? кісінің
Ілік жалғау	кімдер? Кісілер	кімдердің? кісілердің
Барыс жалғау	кімге? Кісіге	кімдерге? кісілерге
Табыс жалғау	кімді? Кісіні	кімдерді? кісілерді
Жатыс жалғау	кімде? Кісінде	кімдерде? кісілерде
Шығыс жалғау	кімнен? Кісіден	кімдерден? кісілерден

4) **Дағдыландыру.** Түлкі, күпі, ешкі, түрпі, келі, күлкі басқа аяғы «і» сөздерді жалғаулату.

Жалғаулату қазіргі септеу деген мағынада (құраст.).

«Жау» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? Жау	кімдер? жаулар
Ілік жалғау	кімнің? Жаудың	кімдердің? жаулардың
Барыс жалғау	кімге? Жауға	кімдерге? жауларға
Табыс жалғау	кімді? Жауды	кімдерді? жауларды
Жатыс жалғау	кімде? Жауда	кімдерде? жауларда
Шығыс жалғау	кімнен? Жаудан	кімдерден? Жаулардан

5) **Дағдыландыру.** Мынау сөздерді жалғаулату: Тау, бау, отау, танау, ау, су, бу, у.

«Тай» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Тай	нелер? тайлар
Ілік жалғау	ненің? Тайдың	нелердің? тайлардың
Барыс жалғау	неге? Тайға	нелерге? тайларға
Табыс жалғау	нені? Тайды	нелерді? тайларды

Жатыс жалғау неде? Тайда нелерде? тайларда

Шығыс жалғау неден? Тайдан нелерден? тайлардан

6) **Дағдыландыру.** Мынау сөздерді жалғаулату: Қой, бой, май, сай, сый, мый, қый.

§4. Жіңішке сөздің аяғы жарты дауысты болса:

«Күйеу»

Жекеше

Көпше

деген сөз

Атау

кім? Күйеу

кімдер? күйеулер

Ілік жалғау

кімнің? Күйеудің

кімдердің? күйеулердің

Барыс жалғау

кімге? Күйеуге

кімдерге? күйеулерге

Табыс жалғау

кімді? Күйеуді

кімдерді? күйеулерді

Жатыс жалғау

кімдерге? Күйеулерге

кімдерде? күйеулерде

Шығыс жалғау

кімнен? Күйеуден

кімдерден? күйеулерден

7) **Дағдыландыру.** Мынау сөздерді жалғаулату: егеу, селеу, елеу, белбеу, көсеу.

«Үй» деген сөз

Жекеше

Көпше

Атау

не? Үй

нелер? үйлер

Ілік жалғау

ненің? Үйдің

нелердің? үйлердің

Барыс жалғау

неге? Үйге

нелерге? үйлерге

Табыс жалғау

нені? Үйді

нелерді? үйлерді

Жатыс жалғау

неде? Үйде

нелерде? үйлерде

Шығыс жалғау

неден? Үйден

нелерден? үйлерден

Дағдыландыру. Мынау сөздерді жалғаулату: Күй, көмей, ши, ай, кеней, сәуегей.

Мұнан көрінеді: жіңішке сөздің аяғы жарты дауысты дыбыс болса, жалғауларда өзгеріс болатыны, мәселен *-ға* жалғау *-ге* болып, *-да* жалғау *-де* болып, *-дан* жалғау *-ден* болып өзгерілгені; жана да көптік жалғаулар жіңішке сөздерде *-лер* болып өзгерілгені.

Ескерту. Жалғаулықтар жуан, жіңішке сөздердің іне бірдей. Мәселен, жау менен, жау үшін, жау арқылы, жау туралы, жау тақырыпты.

Тай... тай... тай... тай... тай...,
күйеу... күйеу... күйеу... күйеу... күйеу...,
үй... үй... үй... үй... үй...

§5. Жуан сөздің аяғы қатаң дыбыс болса:

«Аяқ» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Аяқ	нелер? аяқтар
Ілік жалғау	ненің? Аяқтың	нелердің? аяқтардың
Барыс жалғау	неге? Аяққа	нелерге? аяқтарға
Табыс жалғау	нені? Аяқты	нелерді? аяқтарды
Жатыс жалғау	неде? Аяқта	нелерде? аяқтарда
Шығыс жалғау	неден? Аяқтан	нелерден? аяқтардан

Ескерту. Сөз аяғы қатаң дыбыс болса, жалғау басындағы «д» дыбысы «т» сияқты естіледі. Ондай орында «т» сияқты естіледі. Ондай орында «т» жазбай, «д» қаріпін жазу тиіс.

9) **Дағдыландыру.** *Тайлақ, ат, құс, қап, шап, топ* һәм басқа аяғы қатаң дыбысты сөздерді жалғаулату.

§6. Жіңішке сөздің аяғы қатаң дыбыс болса:

«Бет» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Бет	нелер? беттер
Ілік жалғау	ненің? Беттің	нелердің? беттердің
Барыс жалғау	неге? Бетке	нелерге? беттерге
Табыс жалғау	нені? Бетті	нелерді? беттерді
Жатыс жалғау	неде? Бетте	нелерде? беттерде
Шығыс жалғау	неден? Беттен	нелерден? беттерден

10) **Дағдыландыру.** Ет, тіс, іш, жүрек, жіп, шөп һәм басқа аяғы қатаң дыбысты жіңішке сөздерді жалғаулату.

§7. Жуан сөздің аяғы ымыралы дыбыс болса:

«Мал» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? мал	нелер? малдар
Ілік жалғау	ненің? малдың	нелердің? малдардың
Барыс жалғау	неге? малға	нелерге? малдарға
Табыс жалғау	нені? малды	нелерді? малдарды
Жатыс жалғау	неде? малда	нелерде? малдарда
Шығыс жалғау	неден? малдан	нелерден? малдардан

11) **Дағдыландыру.** Құл, жар, жаз, баж, жал, қыз, тұз һәм басқа аяғы ымыралы дыбысты жуан сөздерді жалғаулату.

§8. Жіңішке сөздің аяғы ымыралы дыбыс болса:

«Көз» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? көз	нелер? көздер
Ілік жалғау	ненің? көздің	нелердің? көздердің
Барыс жалғау	неге? көзге	нелерге? көздерге
Табыс жалғау	нені? көзді	нелерді? көздерді
Жатыс жалғау	неде? көзде	нелерде? көздерде
Шығыс жалғау	неден? көзден	нелерден? көздерден

Ескерту. Сөз аяғы «р» болса, көптік жалғау «-дар», «-дер» болмай, «-лар», «-лер» күйінде қалады.

12) **Дағдыландыру.** Сөз, көл, ел, жер, із, көз һәм басқа аяғы ымыралы дыбысты жіңішке сөздерді жалғаулату.

§9. Жуан сөздің аяғы ымырасыз дыбыс болса:

«Нан» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? нан	нелер? нандар
Ілік жалғау	ненің? нанның	нелердің? нандардың
Барыс жалғау	неге? нанға	нелерге? нандарға
Табыс жалғау	нені? нанды	нелерді? нандарды
Жатыс жалғау	неде? нанда	нелерде? нандарда
Шығыс жалғау	неден? наннан	нелерден? нандардан

13) **Дағдыландыру.** Жан, аң, шам, сам, шаң, таң, һәм басқа аяғы ымырасыз дыбысты жуан сөздерді жалғаулату.

§10. Жіңішке сөздің аяғы ымырасыз дыбыс болса:

«Жем» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? жем	нелер? жемдер
Ілік жалғау	ненің? жемнің	нелердің? жемдердің
Барыс жалғау	неге? жемге	нелерге? жемдерге
Табыс жалғау	нені? жемді	нелерді? жемдерді
Жатыс жалғау	неде? жемде	нелерде? жемдерде
Шығыс жалғау	неден? жемнен	нелерден? жемдерден

14) **Дағдыландыру.** Сең, күн, ем, күң, кілем, жүген басқа аяғы ымырасыз дыбысты жіңішке сөздерді жалғаулату.

ТӘУЕЛДІ ҚАЛЫП ОҢАША ТӘУЕЛДЕУ

§11. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

«Ата» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	атам	атаң	атасы
Ілік жалғау	атамның	атаңның	атасының
Барыс жалғау	атама	атаңа	атасына
Табыс жалғау	атамды	атаңды	атасын
Жатыс жалғау	атамда	атаңда	атасыңда
Шығыс жалғау	атамды	атаңнан	атасынан

Көпше: Атау	аталарым	аталарың	аталары
Ілік жалғау	аталарымның	аталарыңның	аталарының
Барыс жалғау	аталарыма	аталарыңа	аталарына
Табыс жалғау	аталарымды	аталарыңды	аталарын
Жатыс жалғау	аталарымда	аталарыңда	аталарыңда
Шығыс жалғау	аталарымнан	аталарыңнан	аталарынан

15) **Дағдыландыру.** Бала, жаға, тары, шырпы, қора уа ғайри сондай сөздерді осы жоғарғы үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

§12. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

«Тері» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	терім	терің	терісі
Ілік жалғау	терімнің	теріңнің	терісінің
Барыс жалғау	теріме	теріңе	терісіне
Табыс жалғау	терімді	теріңді	терісін

Жатыс жалғау	терімде	теріңде	терісінде
Шығыс жалғау	терімнен	теріңнен	терісінен

Көпше: Атау	терілерім	терілерің	терілері
Ілік жалғау	терілерімнің	терілеріңнің	терілерінің
Барыс жалғау	терілеріме	терілеріңе	терілеріне
Табыс жалғау	терілерімді	терілеріңді	терілерің
Жатыс жалғау	терілерімде	терілеріңде	терілерінде
Шығыс жалғау	терілерімнен	терілеріңнен	терілерінен

16) **Дағдыландыру.** Кеуде, шеге, түлкі, кірпі, күні уа ғайри сондай сөздерді осы көрсетілген үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

§13. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта жарты дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

Танау» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	танауым	танауың	танауы
Ілік жалғау	танауымның	танауың	танауының
Барыс жалғау	танауыма	танауыңа	танауына
Табыс жалғау	танауымды	танауыңды	танауын
Жатыс жалғау	танауымда	танауыңда	танауында
Шығыс жалғау	танауымнан	танауыңнан	танауынан

Көпше:

Атау	танауларым	танауларың	танаулары
Ілік жалғау	танауларымның	танауларыңның	танауларының
Барыс жалғау	танауларыма	танауларыңа	танауларына
Табыс жалғау	танауларымды	танауларыңды	танауларын

Жатыс жалғау	танауларымда	танауларыңда	танауларында
Шығыс жалғау	танауларымнан	танауларыңнан	танауларынан

17) **Дағдыландыру.** Ау, бау, тау, жау, қару, жылу уа ғайри сондай сөздерді осы көрсеткен үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

«Қой» деген сөз

	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
--	-----------------	------------------	-------------------

Жекеше: Атау	қойым	қойың	қойы
Ілік жалғау	қойымның	қойыңның	қойының
Барыс жалғау	қойыма	қойыңа	қойына
Табыс жалғау	қойымды	қойыңды	қойын
Жатыс жалғау	қойымда	қойыңда	қойында
Шығыс жалғау	қойымнан	қойыңнан	қойынан

Көпше: Атау	қойларым	қойларың	қойлары
Ілік жалғау	қойларымның	қойларыңның	қойларының
Барыс жалғау	қойларыма	қойларыңа	қойларына
Табыс жалғау	қойларымды	қойларыңды	қойларын
Жатыс жалғау	қойларымда	қойларыңда	қойларында
Шығыс жалғау	қойларымнан	қойларыңнан	қойларынан

18) **Дағдыландыру.** Бай, малай, сай, тай, той, жай ғайри сондай сөздерді осы көрсеткен үлгі бойынша

«Ми» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	миым	миың	миы
Ілік жалғау	миымның	миыңның	миының
Барыс жалғау	миыма	миыңа	миына
Табыс жалғау	миымды	миыңды	миын

Жатыс жалғау	миымда	миыңда	миыңда
Шығыс жалғау	миымнан	миыңнан	миыңнан

Көпше: Атау	миларым	миларың	милары
Ілік жалғау	миларымның	миларыңның	миларының
Барыс жалғау	миларыма	миларына	миларына
Табыс жалғау	миларымды	миларыңды	миларын
Жатыс жалғау	миларымда	миларыңда	миларында
Шығыс жалғау	миларымнан	миларыңнан	миларынан

19) **Дағдыландыру.** Сый, ки уа ғайри сондай сөздерді осы көрсеткен үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

§14. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта жарты дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады.

«Егеу» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші жақ**

Жекеше: Атау	егеуім	егеуің	егеуі
Ілік жалғау	егеуімнің	егеуіңнің	егеуінің
Барыс жалғау	егеуіме	егеуіңе	егеуіне
Табыс жалғау	егеуімді	егеуіңді	егеуін
Жатыс жалғау	егеуімде	егеуіңде	егеуінде
Шығыс жалғау	егеуімнен	егеуіңнен	егеуінен

Көпше: Атау	егеулерім	егеулерің	егеулері
Ілік жалғау	егеулерімнің	егеулеріңнің	егеулерінің
Барыс жалғау	егеулеріме	егеулеріңе	егеулеріне
Табыс жалғау	егеулерімді	егеулеріңді	егеулерін
Жатыс жалғау	егеулерімде	егеулеріңде	егеулерінде
Шығыс жалғау	егеулерімнен	егеулеріңнен	егеулерінен

«Күй» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші жақ**

Жекеше: Атау	күйім	күйің	күйі
Ілік жалғау	күйімнің	күйіңнің	күйінің
Барыс жалғау	күйіме	күйіңе	күйіне
Табыс жалғау	күйімді	күйіңді	күйін

Жатыс жалғау	күйімде	күйінде	күйінде
Шығыс жалғау	күйімнен	күйіңнен	күйінен
Көпше: Атау	күйлерім	күйлерің	күйлері
Ілік жалғау	күйлерімнің	күйлеріңнің	күйлерінің
Барыс жалғау	күйлеріме	күйлеріңе	күйлеріне
Табыс жалғау	күйлерімді	күйлеріңді	күйлерін
Жатыс жалғау	күйлерімде	күйлеріңде	күйлерінде
Шығыс жалғау	күйлерімнен	күйлеріңнен	күйлерінен
«Би» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	биім	биің	биі
Ілік жалғау	биімнің	биіңнің	биінің
Барыс жалғау	биіме	биіңе	биіне
Табыс жалғау	биімді	биіңді	биін
Жатыс жалғау	биімде	биіңде	биінде
Шығыс жалғау	биімнен	биіңнен	биінен
Көпше: Атау	билерім	билерің	билері
Ілік жалғау	билерімнің	билеріңнің	билерінің
Барыс жалғау	билеріме	билеріңе	билеріне
Табыс жалғау	билерімді	билеріңді	билерін
Жатыс жалғау	билерімде	билеріңде	билерінде
Шығыс жалғау	билерімнен	билеріңнен	билерінен

20) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша уй, көмей, ій, ши, кеней уа ғайри жай қалыпта аяғында жарты дауысты «й» бар сөздерді жалғаулату.

§15. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады.

«Мал» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	малым	малың	малы
Ілік жалғау	малымның	малыңның	малының
Барыс жалғау	малыма	малына	малына

Табыс жалғау	малымды	малыңды	малын
Жатыс жалғау	малымда	малыңда	малында
Шығыс жалғау	малымнан	малыңнан	малынан

Көпше: Атау	малдарым	малдарың	малдары
Ілік жалғау	малдарымның	малдарыңның	малдарының
Барыс жалғау	малдарыма	малдарына	малдарына
Табыс жалғау	малдарымды	малдарыңды	малдарын
Жатыс жалғау	малдарымда	малдарыңда	малдарында
Шығыс жалғау	малдарымнан	малдарыңнан	малдарынан

21) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша шал, қар, қаз, қап, қан, шақ, ас уа ғайри сондай аяғы дауыссыз дыбысты сөздерді тәуелді қалыпта жалғаулату.

§16. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады.

«Ет» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	етім	етің	еті
Ілік жалғау	етімнің	етіңнің	етінің
Барыс жалғау	етіме	етіңе	етіне
Табыс жалғау	етімді	етіңді	етін
Жатыс жалғау	етімде	етіңде	етінде
Шығыс жалғау	етімнен	етіңнен	етінен

Көпше: Атау	еттерім	еттерің	еттері
Ілік жалғау	еттерімнің	еттеріңнің	еттерінің
Барыс жалғау	еттеріме	еттеріне	еттеріне
Табыс жалғау	еттерімді	еттеріңді	еттерін
Жатыс жалғау	еттерімде	еттеріңде	еттерінде
Шығыс жалғау	еттерімнен	еттеріңнен	еттерінен

22) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша ел, жыр, күз, бет, иек, күш, тіс, жең, жем уа ғайри сондай аяғы дауыссыз дыбысты жіңішке сөздерді тәуелді қалыпта жалғаулату.

II. ОРТАҚ ТӘУЕЛДІК

§17. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз дыбыс болса, ортақ тәуелдік түріне жалғаулар былай жалғанады:

«Апа» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	апамыз	апаңыз	апасы ^{16*}
Ілік жалғау	апамыздың	апаңыздың	апасының
Барыс жалғау	апамызға	апаңызға	апасына
Табыс жалғау	апамызды	апаңызды	апасын
Жатыс жалғау	апамызда	апаңызда	апасында
Шығыс жалғау	апамыздан	апаңыздан	апасынан
Көпше: Атау	апаларымыз	апаларыңыз	апалары
Ілік жалғау	апаларымыздың	апаларыңыздың	апаларының
Барыс жалғау	апаларымызға	апаларыңызға	апаларына
Табыс жалғау	апаларымызды	апаларыңызды	апаларын
Жатыс жалғау	апаларымызда	апаларыңызда	апаларында
Шығыс жалғау	апаларымыздан	апаларыңыздан	апаларынан

23) **Дағдыландыру.** Аяғында дауысты дыбыс бар жуан сөздерді осы үлгі бойынша жалғаулату. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, ортақ тәуелдік қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

«Іні» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	ініміз	інііңіз	інісі
Ілік жалғау	ініміздің	інііңіздің	інісінің
Барыс жалғау	інімізге	інііңізге	інісіне
Табыс жалғау	інімізді	інііңізді	інісін
Жатыс жалғау	інімізде	інііңізде	інісінде
Шығыс жалғау	інімізден	інііңізден	інісінен

¹⁶ III-жақ оңаша тәуелдік сияқты ортақтығын «олардың» деген сөз көрсетеді. Мәселен, «олардың апасы», «олардың апалары», «олардың үйі», «олардың үйлері».

Көпше: Атау	інілеріміз	інілеріңіз	інілері
Ілік жалғау	інілеріміздің	інілеріңіздің	інілерінің
Барыс жалғау	інілерімізге	інілеріңізге	інілеріне
Табыс жалғау	інілерімізді	інілеріңізді	інілерін
Жатыс жалғау	інілерімізде	інілеріңізде	інілерінде
Шығыс жалғау	інілерімізден	інілеріңізден	інілерінен

24) **Дағдыландыру.** Осы үлгі аяғы дауысты жіңішке көздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

§18. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, ортақ жалғаулар былай жалғанады:

«Бас» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	басымыз	басыңыз	басы
Ілік жалғау	басымыздың	басыңыздың	басының
Барыс жалғау	басымызға	басыңызға	басына
Табыс жалғау	басымызды	басыңызды	басын
Жатыс жалғау	басымызда	басыңызда	басында
Шығыс жалғау	басымыздан	басыңыздан	басынан

Көпше: Атау	бастарымыз	бастарыңыз	бастары
Ілік жалғау	бастарымыздың	бастарыңыздың	бастарының
Барыс жалғау	бастарымызға	бастарыңызға	бастарына
Табыс жалғау	бастарымызды	бастарыңызды	бастарын
Жатыс жалғау	бастарымызда	бастарыңызда	бастарында
Шығыс жалғау	бастарымыздан	бастарыңыздан	бастарынан

25) **Дағдыландыру.** Осы үлгі аяғы дауыссыз хәм жарты дауысты жуан сөздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

§19. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз я жарты дауысты дыбыс болса, ортақ тәуелдік түрінде былай жалғанады:

«Күш» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	күшіміз	күшіңіз	күші

Ілік жалғау	күшіміздің	күшіңіздің	күшінің
Барыс жалғау	күшімізге	күшіңізге	күшіне
Табыс жалғау	күшімізді	күшіңізді	күшін
Жатыс жалғау	күшімізде	күшіңізде	күшінде
Шығыс жалғау	күшімізден	күшіңізден	күшінен

Көпше: Атау	күштеріміз	күштеріңіз	күштері
Ілік жалғау	күштеріміздің	күштеріңіздің	күштерінің
Барыс жалғау	күштерімізге	күштеріңізге	күштеріне
Табыс жалғау	күштерімізді	күштеріңізді	күштерін
Жатыс жалғау	күштілерімізде	күштеріңізде	күштерінде
Шығыс жалғау	күштерімізден	күштеріңізден	күштерінен

26) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша аяғы дауыссыз я жарты дауысты жіңішке сөздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

Жай қалып пен тәуелді қалып арасындағы айырықтар

Жай қалыпта:	Тәуелді қалыпта:		
	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Барыс жалғау	-ға, -ге	-а, -е	-на, -не
Табыс жалғау	-ды, -ні	—	-н
Жатыс жалғау	-да, -де	—	-нда, -нде
Шығыс жалғау	-дан, -ден -нан, -нен	—	-нан, -нен —

ҚОРЫТУ

Жалғаулар

Септік — *-ның, -дың, -ға, -ге, -қа, -ке, -ны, -ды, -да, -дан, -нан, -ден, -нен.*

Көптік — *-лар, -лер, -дар, -дер.*

Тәуелдіктер

1) **Оңаша** – -м, -ң, -бі, (-сы)¹⁷

2) **Ортақ** – -мыз (-ымыз), -ңыз (-ыңыз), -бі (-сы)¹⁸

ЗАТ ЕСІМНЕН ТУҒАН СӨЗДЕР

Түпкі зат есімдер түпкі заттың есімін көрсетеді. Түпкі затқа қатысқан екінші зат болса, ол екінші затты атау үшін түпкі заттың есіміне һәр түрлі жұрнақтар жалғанады. Мысалдар:

§1. «-шы» жұрнақ заттың есіміне жалғанады: сол затқа қатысы бар адамдарды атау үшін. Мәселен: «Үй» деген сөзге «-ші» жұрнағын жалғап «үйші» дейміз, үй істейтін адамды атау үшін; «Жылқы» деген сөзге «-шы» жұрнағын жалғап «жылқышы» дейміз, жылқы бағатын адамды атау үшін; «Балық» деген сөзге «-шы» жұрнағын жалғап «балықшы» дейміз, балық аулайтын адамды атау үшін; «Егін» деген сөзге «-ші» жұрнағын жалғап «егінші» дейміз, егін егуші адамды атау үшін. «Су» деген сөзге «-шы» жұрнағын жалғап «сушы» дейміз, су таситын адамды атау үшін уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шы» жұрнағы жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 2. «-лық» (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақ зат есімге жалғанады:

Әуелі, сол зат үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін. Мәселен: «Арқа» деген сөзге «-лық» жұрнағын қосып «арқалық» дейміз, арқа үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «Тер» деген сөзге «-лік» жұрнағын қосып «терлік» дейміз, тер үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «Мұрын» деген сөзге «-дық» жұрнағын

¹⁷ Сөз аяғы дауысты дыбыс болса, «ы» алдында «с» қосылады.

¹⁸ Ортақ тәуелдіктің III-ші жағы оңаша тәуелдікпен бірдей; Ортақтығын «олар» деген сөз қосылғанынан білеміз.

қосып «мұрындық» дейміз, мұрын үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «Түн» деген сөзге «-дік» жұрнағын қосып «түндік» дейміз түн үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «От» деген сөзге «-тық» жұрнағын қосып «оттық» дейміз, от үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін. «Өркеш» деген сөзге «-тік» жұрнағын қосып «өркештік» дейміз, өркеш үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін уа ғайри сондай.

Екінші, басқа нәрселерге сол затты өлшеу болатындығын көрсету үшін. Мәселен: «Ай» деген сөзге «-лық» жұрнағын жалғап «айлық» дейміз, айдың өлшеу болғандығын көрсету үшін; «Түйе» деген сөзге «-лік» жұрнағын жалғап «түйелік» дейміз, түйенің басқаларға өлшеу екендігін көрсету үшін; «Жыл» деген сөзге «-дық» жұрнағын жалғап «жылдық» дейміз, жылдың басқаларға өлшеу болғандығын көрсету үшін; «Күн» деген сөзге «-дік» жұрнағын жалғап, «күндік» дейміз, күннің басқаларға өлшеу болғандығын көрсету үшін; «Оқ» деген сөзге «-тық» жұрнағын жалғап «оқтық» дейміз, оқтық басқаларға өлшеу болғанын көрсету үшін; «Көйлек» деген сөзге «-тік» жұрнағын жалғап «көйлектік» дейміз, көйлек басқаларға өлшеу болғанын көрсету үшін.

Үшінші, сол заттың қалпын көрсету үшін, мәселен: «Аға» деген сөзге «-лық» жұрнағын жалғап, «ағалық» дейміз, аға қалпын көрсету үшін; «Іні» деген сөзге «-лік» жұрнағын жалғап, «інілік» дейміз, іні қалпын көрсету үшін; «Шал» деген сөзге «-дық» жұрнағын жалғап «шалдық» дейміз, шал қалпын көрсету үшін; «Ел» деген сөзге «-дік» жұрнағын жалғап «елдік» дейміз, ел қалпын көрсету үшін; «Жұрт» деген сөзге «-тық» жұрнағын жалғап «жұрттық» дейміз, жұрт қалпын көрсету үшін.

Дағдыландыру. «-лық», (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақ жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 3. «-шылық» (-шілік) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затқа лайық қалпын атау үшін. Мәселен: «Адам» деген сөзге «-шылық» жұрнағын жалғап «адамшылық» дейміз, адамға лайық қалпын атау үшін; «Жігіт» деген сөзге «-шілік» жұрнағын жалғап «жігітшілік» дейміз, жігітке лайық қалпын

атау үшін; «Қазақ» деген сөзге «-шылық» жұрнағын жалғап «қазақшылық» дейміз, қазаққа лайық қалпын атау үшін.

Ескерту. Бұл «-шылық» (-шілік) жұрнағынан «балықшылық», «егіншілік» деген сөздердегі «-шылық», «-шілік» жұрнақтарын айыру тиіс, үйткені бұлардағы «-шылық» екі жұрнақтан болған: «-шы» һәм «-лық» (балықшылық, егіншілік) һәм бұлар заттың жай ғана қалпын көрсетеді.

Дағдыландыру. «-шылық», «-шілік», жұрнақтарын жалғарлық сөздерді тапқызып жалғату.

§ 4. «-шыл» жұрнақ зат есіміне жалғанады. Сол затты екінші зат жарататындығын, сүйетіндігін көрсету үшін. Мәселен: «Ұйқы» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап «ұйқышыл» деп, ұйқыны сүйетіндігін көрсетеміз; «Ұлт» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап «ұлтшыл» деп, ұлтты сүйетіндігін көрсетеміз; «Қазақ» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап «қазақшыл» деп, қазақты сүйетіндігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шыл» жұрнағын жалғарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 5. «-шық» (-шік) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол заттың кішкенеелігін көрсету үшін. Мәселен: «Қап» деген сөзге «-шық» жұрнағын жалғап «қапшық» деп, қаптың кішкенеелігін көрсетеміз; «Үй» деген сөзге «-шік» жұрнағын жалғап «үйшік» деп, үйдің кішкенеелігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шық» (-шік) жұрнақ жалғарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 6. «-ша» (-ше) жұрнақ та зат есіміне жалғанады, сол заттың кішкенеелігін көрсету үшін. Мәселен: «Құман» деген сөзге «-ша» жұрнағын жалғап «құманша» деп, құманның кішкенеелігін көрсетеміз; «Көрпе» деген сөзге «-ше» жұрнағын жалғап «көрпеше» деп, көрпенің кішкенеелігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Ескерту. *Құнаниша, дөненше, бұқаша, өгізше, інгенше, тайынша* уа ғайри сондай сөздерді осы жолмен болған заттың кішкене һәм сүйкімділігін көрсету үшін сол заттың есіміне

мынау жұрнақтар жалғанады: «-шақ», «-қан», «-қай». Мысалы: *құлын-құлынишақ, бота-бота-қан, бала-балақай.*

Дағдыландыру. «-ша» (-ше) жұрнақ жалғанарлық сөздерді тапқызып жалғату.

§ 7. «-қой» (-көй -гөй) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затты күйттеушіні атау үшін. Мәселен: «Сықақ» деген сөзге «-қой» жұрнағын жалғап «сықаққой» деп күйттеушіні айтамыз; «Әзіл» деген сөзге «-гөй» жұрнағын жалғап «әзілгөй» деп, әзіл күйттеушіні атаймыз; «Бата» деген сөзге «гөй» жұрнағын жалғап «батагөй» деп, бата күйттеушіні атаймыз.

Дағдыландыру. «-қой» (-көй, -гөй) жұрнақ жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 8 «-нікі» (-дікі)¹⁹ жұрнақ зат есіміне жалғанады, нәрсенің сол затқа тиісті екендігін көрсету үшін: Мәселен: «Кісі» деген сөзге «-нікі» жұрнағын жалғап «кісінікі» дейміз, нәрсенің кісіге тиісті екендігін білдіру үшін; «Мал» деген сөзге «-дікі» жұрнағын жалғап «малдікі» деп, нәрсенің малға тиісті екендігін білдіреміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-нікі» (-дікі) жұрнақ жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 9. «-лы» (-ды, -ты) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол заттың екінші затта барлығын, хаттә молдығын да көрсету үшін. Мәселен: «Бала» деген сөзге «-лы» жұрнағын жалғап «балалы» деп, баласы көптігін көрсетеміз; «Мал» деген сөзге «-ды» жұрнағын жалғап «малды» деп, малы барлығын, молдығын көрсетеміз; «Ұлақ» деген сөзге «-ты» жұрнағын жалғап «ұлақты» деп, ұлағы барлығын көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лы» (-ды, -ты) жұрнақ жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

¹⁹ «-нікі», «-дікі» жұрнақ «-ның» (-дың) жалғауларынан шыққан; «-ныңкі», «-діңкі» орнына «-нікі», «-дікі» болып кеткен.

§ 10. «-сыз» жұрнақ зат есіміне жалғанады сол заттың екінші затта жоқтығын көрсету үшін. Мәселен: «Бала» деген сөзге «-сыз» жұрнағын жалғап «баласыз» деп, баласы жоқтығын көрсетеміз; «Мал» деген сөзге «-сыз» жұрнағын жалғап «малсыз» деп, малы жоқтығын көрсетеміз; «Жан» деген сөзге «-сыз» жұрнағын жалғап «жансыз» деп, жаны жоқтығын көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-сыз» жұрнағын жалғайтын сөздер тапқызып, жалғату.

§ 11. «-лас» (-лес, -дас, -дес, -тас, -тес) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затқа басқалар ортақ екендігін көрсету үшін. Мәселен: «Ата» деген сөзге «-лас» жұрнағын жалғап «аталас» деп, атаға ортақ екендігін көрсетеміз; «Жер» деген сөзге «-лес» жұрнағын жалғап «жерлес» деп, жерге ортақ екендігі» көрсетеміз; «Жол» деген сөзге «-дас» жұрнағын жалғап «жолдас» деп, жолға ортақтығын көрсетеміз. «Көл» деген сөзге «-дес» жұрнағын жалғап «көлдес» деп, көлге ортақ екендігін көрсетеміз; «Кұдық» деген сөзге «-тас» жұрнағын жалғап «кұдықтас» деп құдыққа ортақ екендігін көрсетеміз; «Шек» деген сөзге «-тес» жұрнағын жалғап «шектес» деп, шекке ортақ екендігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лас» (-лес, -дас, -дес, -тас, -тес) жұрнағын жалғайтын сөздер тапқызып, жалғату.

§ 12. «-еке» жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затты зор тұту үшін я көңіл аулау үшін. «Аға» деген сөзге «еке» деген жұрнақ жалғап «ағаеке» десек, ағаны зор тұтқанымыз яки көңілін аулағанымыз көрінеді. «-еке» жұрнақ жалпы есімге жай жалғанады. Жалпы есімге жалғанғанда ол есім қысқартылып айтылады. Мәселен: «Ысмайыл» деген есім жұрнақ жалғанғанда қысқарылып «Ыс-еке» болады; «Ыбраһім» деген есім жұрнақ жалғанғанда қысқарылып «Ыб-екең болады уа ғайри сондай.

Ескерту. «-еке» жұрнақ көбінесе үлкен адамдарға айтылады. Кей сөздерде «-еке» орнына жалғыз «-й» қосылады. Мәселен: *аға-ағай, ана-анай, ата-атай.*

Кішіге сөйлегенде есіміне басқа жұрнақ яки жұрнақ орнына бүтін сөз жалғанады. Мәселен: *-жан, -ан, -ман, -и*. Сүйткенде «Тұрмұхаммед» деген есім «Тұрман» болып, «Ермұхаммед» деген есім «Ержан» болып, «Қосмұхаммед» деген есім «Қосан», «Жұмағали» деген есім «Жұмаш» болып уа ғайри сондай жұрнақтар я сөздер қосылып айтылады.

Дағдыландыру. Жоғарыда көрсетілген «-еке», «-жан», «-ман», «-ан», «-ш» жұрнақтарын жалғарлық сөздер тапқызып жалғату.

§ 13. «-шаң» (-ше) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат екінші затта көрнеу екендігін көрсету үшін, мәселен: «шапан» деген сөзге «-шаң» жұрнағын жалғап «шапаншаң» дейміз: кісі үстінде шапан көрнеу екендігін көрсету үшін; «бөрік» деген сөзге «-шең» жұрнағын жалғап, «бөрікшең» дейміз: кісі басында бөрік көрнеу екендігін көрсету үшін.

Ескерту. «-шаң» (-шең) жұрнақ басқа мағынада да жүреді яғни зат есіміне жалғанады басқа мағына туғызу үшін. Мәселен: «Ашу» деген сөзге «-шаң» жұрнағын жалғап «ашушаң» дейміз, ашуы оңай пайда болғандығын көрсету үшін; «Тер» деген сөзге «-шең» жұрнағын жалғап «тершең» дейміз, тері тез шығатындығын көрсету үшін; «Кір» деген сөзге «-шең» жұрнағын жалғап «кіршең» дейміз, кір оңай қонатындығын көрсету үшін.

Сүйтіп, «-шаң» (-шең) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол заттың оңай пайда болғандығын көрсету үшін де.

Дағдыландыру. «-шаң» (-шең) жұрнақтар екі түрлі мағынасында жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 14. «-а» (-е) жұрнақ зат есіміне жалғанады сол затты іске айналдыру үшін. Мәселен: «Ас» деген сөзге «-а» жұрнағын жалғап «аса» дейміз, асты іске айналдыру үшін; «Дем» деген сөзге «-е» жұрнағын жалғап «деме» дейміз, демді іске аудару үшін.

Дағдыландыру. «-а» (-е) жұрнақ жалғарлық сөз тапқызып, жалғату.

§ 15. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ зат есіміне жалғанады, істі сол затпен істеу үшін. Мәселен: «Таға» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап «тағала» дейміз, істі тағамен істеу үшін; «Шеге» деген сөзге «-ле» жұрнағын қосып «шегеле» дейміз, істі шегемен істеу үшін; «Тұз» деген сөзге «-да» жұрнағын жалғап «тұзда» дейміз, істі тұзбен істеу үшін; «Көз» деген сөзге «-де» жұрнағын жалғап «көзде» дейміз, істі көзбен істеу үшін; «Таяқ» деген сөзге «-та» жұрнағын жалғап «таяқта» дейміз істі таяқпен істеу үшін; «Тіс» деген сөзге «-те» жұрнағын жалғап «тісте» дейміз, істі тіспен істеу үшін.

Дағдыландыру. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 16. «-ғар» (-қар, -кер) жұрнақ зат есіміне жалғанады: басқаны сол затта болдыру үшін. Мәселен: «Аң» деген сөзге «-ғар» жұрнағын жалғап «аңғар» дейміз, аңында болдыру үшін; «Бас» деген сөзге «-қар» жұрнағын жалғап «басқар» дейміз, басында болдыру үшін; «Ес» деген сөзге «-кер» жұрнағын жалғап «ескер» дейміз, есінде болдыру үшін.

Дағдыландыру. «-ғар» (-қар, -кер) жұрнақ жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 17. «-сын» жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат сияқтану үшін. Мәселен: «Адам» деген сөзге «-сын» жұрнағын жалғап «адамсын» дейміз, адам сияқтану үшін; «Жігіт» деген сөзге «-сін» жұрнағын жалғап «жігітсін» дейміз, жігіт сияқтану үшін.

Дағдыландыру. «-сын» жұрнағы жалғарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 18. «-шыла» (-шіле) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат сияқты істеуді көрсету үшін. Мәселен: «Қазақ» деген сөзге «-шыла» жұрнағын жалғап «қазақшыла» дейміз, қазақ сияқты істеу үшін; «Естек» деген сөзге «-шіле» жұрнағын қосып «естекшіле» дейміз, естек сияқты істеу үшін.

Дағдыландыру. «-шыла» (-шіле) жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 19. «-ық» (-ік) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат пайда болуын көрсету үшін. Мәселен: «От» деген сөзге «-ық» жұрнағын жалғап «отық» дейміз, от пайда болуын көрсету үшін; «Жел» деген сөзге «-ік» жұрнағын қосып «желік» дейміз, жел пайда болуын көрсету үшін. Бұл жұрнақтар орнына кей сөздерде «-ай» (-ей) жұрнақ та айтылады. Мәселен: «От» деген сөзге «-ай» жұрнағын жалғап «отай» дейміз, от пайда болуын көрсету үшін; «Іс» деген сөзге «-ей» жұрнағын жалғап «ісей» дейміз, іс пайда болуын көрсету үшін.

Дағдыландыру. «-ық» (-ік), «-ай» (-ей) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 20. «-гер» жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затты қолданушыны көрсету үшін. Мәселен: «Сауда» деген сөзге «-гер» жұрнағын жалғап «саудагер» дейміз, сауданы қолданушыны көрсету үшін.

Дағдыландыру. «-гер» жұрнағы жалғанарлық сөздер тапқызып жалғату.

§ 21. «-дай» (-дей) жұрнақ зат есіміне жалғанады, басқа затты сол затқа балау үшін, теңеу үшін. Мәселен: «Ай» деген сөзге «-дай» жұрнағын жалғап «айдай» дейміз, бір нәрсені айға балағанда; «Күн» деген сөзге «-дей» жұрнағын жалғап «күндей» дейміз, нәрсені күнге балағанда; «Оқ» деген сөзге «-тай» жұрнағын жалғап «оқтай» дейміз, оққа балағанда; «Шөп» деген сөзге «-тей» жұрнағын жалғап «шөптей» дейміз, шөпке балағанда.

Дағдыландыру. «-дай» (-дей) жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 22. «-дағы» (-дегі) жұрнақ зат есіміне жалғанады, нәрсенің болуы сол затта екендігін көрсету үшін. Мәселен: «Тау» деген сөзге «-дағы» жұрнағын жалғап «таудағы» дейміз, болуы тауда болса; «Үй» деген сөзге «-дегі» жұрнағын жалғап «үйдегі» дейміз, болуы үйде болса; «Жас» деген сөзге «-тағы» жұрнағын жалғап «жастағы» дейміз, болуы жас кезде болса; «Түс» деген сөзге «-тегі» жұрнағын жалғап «түстегі» дейміз, болуы түс кезде болса.

Дағдыландыру. «-дағы» (-дегі) жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

СЫН ЕСІМ

Нәрселердің сынын көрсететін сөздерді **сын есім** дейміз. Сын екі түрлі 1. Тек сыны, 2. Сыр сыны. **Тек сыны** нәрсенің тегін көрсетеді. Мәселен: *ағаш аяқ, күміс қасық алтын жүзік, қағаз ақша, жез құман, киіз қалпақ, мақта жіп, қайыс жүген* уа ғайри сондайлар.

Іздету. Тек сыны сөздер таптыру.

Сыр сыны нәрсенің ішкі, тысқы сырын, реңін яғни түрін, түсін, тегін, тұлғасын, пішінін, жайын, күйін көрсетеді. Мәселен: *биік, аласа, жуан, жіңішке, толық, нәзік, арық, семіз, тоқ, аш, шебер, шорқақ, ұста, олақ, ақ, қара, қызыл, сары, көк, жасыл, торы, күрең, шабдар, бұрыл, зерек, кеңе, тентек, жуас, шадыр, момын, қу, сұм, аңқау* уа ғайри сондайлар.

Іздету. Сыр сыны сөздер таптыру.

Сыр сынында үш шырай бар: 1. Жай шырай. 2. Талғаулы шырай. 3. Таңдаулы шырай.

Жай шырай артық-кем демей, нәрсенің сикын жай көрсетеді. Мәселен: *жақсы атан, жаман қой, тентек бала, жуас ат, шорқақ кісі, қызыл шүберек, биік ағаш* уа ғайри сондайлар.

Талғаулы шырай нәрсе сикының бірінен-бірі я кемдігін көрсетеді; оны көрсету үшін жай сындағы сөзге «-рақ», «-рек» деген талғау қосымшалары

§ 1. «-рақ» қосымша жуан сөзге, «-рек» қосымша жіңішке сөзге тіркеледі. Мәселен: *жақсы-жақсырақ жаман-жаманьырақ, зерек-зерегірек, семіз-семізірек* уа ғайри солайша.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге талғау қосымшаларын тіркету.

Аласа, төмен, ақ, қызыл, сұр, қара, сары, шұбар, бай, батыр, жарлы, жақын, алыс, үлкен, кіші, биік! ескі, жаңа, терең, таяз, саяз, арзан, қымбат, қою, сұйық, ерке, тік, жеңіл, тегіс.

Іздету. Талғау қосымшаларын тіркерлік сөздер таптыру.

§ 2. «-рак», «-рек» қосымшаларсыз талғау шырай да болады. Мәселен: *Сырдан жылқы биік; Аттан атан мықты; Қарағайдан қайың аласа; Асаннан Досан кіші; Темірден ағаш жеңіл* уа ғайри сондай.

Талғау шырайын күшейткенде, көптеген сөз қосылып айтылады. Мәселен: Сыыр түйеден көп²⁰ аласа; Қой аттан көп арзан; Талдан қарағай көп биік; Темірден ағаш көп жеңіл уа ғайри солай.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді талғау шыраймен күшейткізу.

Қыстан күз жылы, күзден шілде жылы; Айраннан қымыз жақсы; Ағаштан темір берік; Тезектен тас ауыр; Түлкіден қасқыр үлкен; Кесірткеден жылан ұзын; Түйеден піл зор; Шекпеннен күпі қалың; Бүлдіргеннен шие қызыл; Жазудан оқу оңай; Теңізден көл кіші; Айдан күн жарық; Таяқтан құрық ұзын; Бидайдан тары ұсақ; Киізден шүберек жұқа; Көлден теңіз терең, Қатықтан қымыз сұйық.

Іздету. Осылар сияқты сөздерді балаларға таптыру.

§ 3. Таңдаулы шырай нәрсенің сиқы өте артық екендігін көрсетеді. Оны көрсету үшін жай шырайдағы сөздің алдына *ең, нақ, тап, тым, бек, хас* деген сөздер қосылып айтылады. Мәселен: ең жақсы, нақ шешен, тап зерек, тым қорқақ, бек нәзік, хас батыр уа ғайри сондайлар.

Дағдыландыру. Жай шырайлы сөздер таптырып, оларға қосалқы сөздерін қостырту.

§ 4. Таңдаулы шырай екінші түрлі де болады: жай шырайдағы сөз таңдаулы шырайға түсуге бас дыбыстары бөлек алынып, оған «-п» дыбысы жалғанып, сол бөлектенген дыбыстар сөз алдына қойылып айтыла. Мәселен: *анық – ап-анық, аулақ – ап-аулақ, шолақ – шоп-шолақ, қысқа – қып-қысқа, тайпақ – тап-тайпақ, жалпақ – жап-жалпақ, семіз – сеп-семіз, ақшам – ап-ақшам* уа ғайри сондайлар.

²⁰ «Көп» деген сөз орнына «анағұрлым» деген сөз де айтылады

Дағдыландыру. Жай шырайдағы сөздерді тапқызып, оларға «-п» қостырып, таңдау шырай еткізу.

§ 5. Кеңде таңдау қосалқы сөздердің орнына басқа сөздер де жүреді. Мәселен: *өте жақсы, айрықша жүйрік, аса құнтақты, тіпті әдемі, артықша шебер. Өте, айрықша, артықша, тіпті, аса* деген сөздер мұнда *ең, нақ тым бек, хас* деген сөздердің орнында айтылып тұр.

Дағдыландыру. Жай шырайдағы сөздерді тапқызып, оларға *өте, айрықша, артықша, аса, тіпті* деген сөздерді қостырып, таңдау шырай еткізу.

Ескерту. Есімдер заттың сынын да, істің сынын да көрсетеді. Мәселен: жақсы: *жақсы кісі* деп те, *жақсы екен* деп те айтамыз; *Жаман ат* деп те, *жаман жүреді* деп те айтамыз; *Оңай жұмыс* деп те айтамыз, *оңай істедім* деп те айтамыз; *Шапшаң адам* деп те, *шапшаң сөйлейді* деп те айтамыз; *Шабан ат* деп те, *шабан жүреді* деп те айтамыз уа ғайри сондай. Бұлар үстеу сөздердің орнына жүргендіктен, сын есім болмай, үстеу болады.

Сын есімнің кейбіреулері зат есімнің орнына жүреді. Мәселен: «*Арзан еттің сорпасы татымас*» дегеннің орнына «арзанның сорпасы татымас» деп айтылады. «Арзан еттің» деген екі сөздің орнына «арзан» деген жалғыз сөз жарап тұр. Сондықтан мұндай зат пен сын орнына бірдей жүретін сөздерді **зат сын** дейміз. Жалғыз сынды көрсететін сөзді **жай сын** деміз. **Зат сынның** жалғаулары да, зат есім жалғаулары да бірдей. **Жай сынның** жалғауы өзіне жалғанбай, соңындағы зат есімге жалғаады. Түсінікті болу үшін мысал келтіреміз.

I. ЗАТ ЕСІМ

1) «Аласа» деген сөз **Жекеше** **Көпше**

Атау	кім? аласа	кімдер? аласалар
Ілік жалғау	кімнің? аласаның	кімдердің? аласалардың
Барыс жалғау	кімге? аласаға	кімдерге? аласаларға
Табыс жалғау	кімді? аласаны	кімдерді? аласаларды
Жатыс жалғау	кімде? аласада	кімдерде? аласаларда
Шығыс жалғау	кімнен? аласадан	кімдерден? аласалардан

2) «Семіз» деген сөз **Жекеше** **Көпше**

Атау	не? семіз	нелер? семіздер
Ілік жалғау	ненің? семіздің	нелердің? семіздердің
Барыс жалғау	неге? семізге	нелерге? семіздерге
Табыс жалғау	нені? семізді	нелерді? семіздерді
Жатыс жалғау	неде? семізде	нелерде? семіздерде
Шығыс жалғау	неден? семізден	нелерден? семіздерден

Қысқасы: зат-сынның жалғаулары зат есімнің жалғауларындай аяқ дыбысына қарайды.

Зат-сын – зат есім сияқты жай қалпында да, тәуелді қалпында да айтылады.

Дағдыландыру. Зат-сын сөздерді алып жалғаулату. Мәселен, арзан, қымбат, асыл, жасық, бай, кедей уа ғайри сондай.

II. ЖАЙ СЫН

1) «Аласа адам» деген сөз

Жекеше Атау	қандай адам?	аласа адам
Ілік жалғау	қандай адамның?	аласа адамның
Барыс жалғау	қандай адамға?	аласа адамға
Табыс жалғау	қандай адамды?	аласа адамды

Жатыс жалғау	қандай адамда?	аласа адамда
Шығыс жалғау	қандай адамнан?	аласа адамнан

Көпше Атау	қандай адамдар?	аласа адамдар
Ілік жалғау	қандай адамдардың?	аласа адамдардың
Барыс жалғау	қандай адамдарға?	аласа адамдарға
Табыс жалғау	қандай адамдарды?	аласа адамдарды
Жатыс жалғау	қандай адамдарда?	аласа адамдарда
Шығыс жалғау	қандай адамдардан?	аласа адамдардан

2) «Семіз мал» деген сөз

Жекеше Атау	қандай мал?	семіз мал
Ілік жалғау	қандай малдың?	семіз малдың
Барыс жалғау	қандай малға?	семіз малға
Табыс жалғау	қандай малды?	семіз малды
Жатыс жалғау	қандай малда?	семіз малда
Шығыс жалғау	қандай малдан?	семіз малдан

Көпше Атау	қандай малдар?	семіз малдар
Ілік жалғау	қандай малдардың?	семіз малдардың
Барыс жалғау	қандай малдарға?	семіз малдарға
Табыс жалғау	қандай малдарды?	семіз малдарды
Жатыс жалғау	қандай малдарда?	семіз малдарда
Шығыс жалғау	қандай малдардан?	семіз малдардан

Мұнан көрінеді: жалғаулар сын есімге жалғанбай, соңындағы зат есімге жалғанатындығы.

Дағдыландыру. Жай сынды сөздерді жалғаулату. Мәселен: *бай қазақ, сараң кісі, қара сиыр, торы ат, қызыл шапан, ақ көйлек, зерек бала* уа ғайри сондай сөздер.

Тек сынын көрсететін сөздерге де жалғаулар осылайша жалғанады яғни нәрсенің тегі атаушы сөзге жалғанбай, нәрсенің өзі атаушы сөзге жалғанады. Мысалмен көрсетейік.

2) «Алтын ақша» деген сөз

Жекеше Атау	қандай ақша?	алтын ақша
--------------------	--------------	------------

Ілік жалғау	қандай ақшаның?	алтын ақшаның
Барыс жалғау	қандай ақшаға?	алтын ақшаға
Табыс жалғау	қандай ақшаны?	алтын ақшаны
Жатыс жалғау	қандай ақшада?	алтын ақшада
Шығыс жалғау	қандай ақшадан?	алтын ақшадан

Көпше Атау	қандай ақшалар?	алтын ақшалар
Ілік жалғау	қандай ақшалардың?	алтын ақшалардың
Барыс жалғау	қандай ақшаларға?	алтын ақшаларға
Табыс жалғау	қандай ақшаларды?	алтын ақшаларды
Жатыс жалғау	қандай ақшаларда?	алтын ақшаларда
Шығыс жалғау	қандай ақшалардан?	алтын ақшалардан

Ескерту. «Қандай ақша?» деген сөздердің орнына «не ақша?» деп те сұралады. Хәтте, тек сынында «қандайдан» гөрі «не» деп сұрау көбірек жұмсалады.

Дағдыландыру. Тек сынын көрсететін сөздерді жалғаулату. Мәселен: *күміс қасық, ағаш аяқ, қайыс жүген* уа ғайри сондай сөздерді.

Сын есімнен туған сөздер.

Түбір сын есімдер заттың сындарын көрсетеді Нәрсенің сыны қалыпты күйінен тысқары болса яки сыннан өтетін басқа нәрсе я іс болса, сын есіміне һәр түрлі жұрнақтар жалғанады.

§ 1. «-лау» (-леу, -дау, -деу, -тау, -теу) жұрнақ сын есіміне жалғанады, анық сол сын еместігін көрсету үшін. Мәселен: «Сары» деген сөзге «-лау» жұрнағын жалғап «сарылау» деп, анық сары еместігін көрсетеміз; «Кір» деген сөзге «-леу» жұрнағын жалғап «кірлеу» деп, анық кір еместігін көрсетеміз; «Ұзын» деген сөзге «-дау» жұрнағын жалғап «ұзындау» деп, онша ұзын еместігін көрсетеміз; «Күрең» деген сөзге «-деу» жұрнағын жалғап «күреңдеу» деп, анық күрең еместігін көрсетеміз; «Ақ» деген сөзге «-тау» жұрнағын жалғап, «ақтау» деп, анық ақ еместігін көрсетеміз; «Көк» деген сөзге «-теу» жұрнағын жалғап «көктеу» деп, анық көк еместігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лау» (-леу, -дау, -деу, -тау, -теу) жұрнақтары жалғанарлық сын есімдер тапқызып, жалғату.

§ 2. «-шыл» жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол сынға бейімдігін көрсету үшін. Мәселен: «Ақ» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап, «ақшыл» деп, ақ түске бейімдігін көрсетеміз; «Көк» деген сөзге «-шіл» жұрнағын жалғап «көкшіл» деп, көк түске бейімдігін көрсетеміз.

Кей сын есімдерге «-шыл» орнына «-ғыл», «-ғылт» жұрнақтар жалғанады. Мәселен: «Сары» – «сарғыл» яки «сарғылт»; «сұр» – «сұрғыл» яки «сұрғылт»; «боз» – «бозғыл» яки бозғылт; «қызыл» – «қызғыл» яки қызғылт; «торы» – «торғыл» уа ғайри сондай.

Кей сын есімдерге «-ғылт» орнына «қылтым» жұрнақ жалғанады. Мәселен: «ащы» – «ашқылтым», «тұщы» – «тұшқылтым».

Дағдыландыру. «-шыл», «-ғыл», «-ғылт», «-ғылтым» жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 3. «-лық» (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол сыннан шыққан дерексіз заттың есімін көрсету үшін. Мәселен: «Жақсы» деген сөзге «-лық» жұрнағын жалғап «жақсылық» деген заттың есімін көрсетеміз; «Игі» деген сөзге «-лік» жұрнағын жалғап «игілік» деген заттың есімін көрсетеміз; «Араз» деген сөзге «-дық» жұрнағын жалғап «араздық» деген заттың есімін көрсетеміз; «Тең» деген сөзге «-дік» жұрнағын жалғап «теңдік» деген заттың есімін көрсетеміз; «Тоқ» деген сөзге «-тық» жұрнағын жалғап «тоқтық» деген заттың есімін көрсетеміз; «Зерек» деген сөзге «-тік» жұрнағын жалғап «зеректік» деген заттың есімін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лық» (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып жалғату.

§ 4. «-шылық» (-шілік) жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол күй, қалып болғандығын көрсету үшін. Мәселен: «Тар» деген сөзге «-шылық» жұрнағын жалғап «таршылық» деп

тар күй, қалып болғандығын көрсетеміз; «Еркін» деген сөзге «-шілік» жұрнағын жалғап «еркіншілік» деп еркін күй, қалып болғандығын көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шылық» (-шілік) жұрнақтарын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

Ескерту. «Кішкене», (азғана) деген сын есімдер қос сөздер: кішкене – кіші, гәнә, азғана – аз, ғана.

§ 5. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол түрде болдыру үшін. Мәселен: «Жақсы» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап «жақсыла» дейміз, жақсы түрде болдыру үшін; «Әдемі» деген сөзге «-ле» жұрнағын жалғап, «әдеміле» дейміз, әдемі түрде болдыру үшін; «Жаман» деген сөзге «-да» жұрнағын жалғап, «жаманда» дейміз, жаман түрде болдыру үшін; «Тең» деген сөзге «-де» жұрнағын жалғап «теңде» дейміз, тең болдыру үшін; «Ақ» деген сөзге «-та» жұрнағын жалғап «ақта» дейміз, ақ түрде болдыру үшін; «Тегіс» деген сөзге «-те» жұрнағын жалғап «тегісте» дейміз, тегіс болдыру үшін.

Дағдыландыру. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақтар жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 6. «-ар» (-ер) жұрнақ сын есіміне жалғанады. Сол түрде болу үшін. Мәселен: «Ақ» деген сөзге «-ар» жұрнағын жалғап «ағар» дейміз, ақ түрде болу үшін; «Көк» деген сөзге «-ер» жұрнағын жалғап «көгер» дейміз, көк түрде болу үшін.

Бұл жұрнақтар орнына «-ай» (-ей) жұрнақтар да жалғанады. Мәселен: «Қоңыр» деген сөзге «-ай» жұрнағын жалғап «қоңырай» дейміз, қоңыр түрде болу үшін; «Көп» деген сөзге «-ей» жұрнағын жалғап «көбей» дейміз, көп күйінде болу үшін.

Ескерту: «-ар» (-ер), «ай» (-ей) жұрнақтар аяғы дауысты сөздерге «-р» болып жалғанады. Мәселен: қысқа–қысқар, ескі–ескір.

Дағдыландыру. «-ар» (-ер), -ай (-ей) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 7. «-сын» жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол сынды сияқтану үшін. Мәселен: «Жақсы» деген сөзге «-сын» жұрнағын жалғап «жақсысын» дейміз, жақсы сияқтану үшін; «Үлкен» деген сөзге «-сін» жұрнағын жалғап, «үлкенсін» дейміз, үлкен сияқтану үшін.

Дағдыландыру. «-сын» жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

III. САН ЕСІМ

Сан есім нәрселердің есебін һәм ретін көрсететін сөздер. Есебін көрсететін сөздер. Мәселен: *Бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, жиырма, отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, мың, миллион, түмен.* Бұлар **есептік** деп аталады.

Ретін көрсететін сөздер. Мәселен: *Бірінші, екінші, үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші, сегізінші, тоғызыншы, оныншы, жиырманшы, отызыншы, қырқыншы, елуінші, алпысыншы, жетпісінші, сексенінші, тоқсаныншы, жүзінші, мыңыншы, миллионыншы.* Бұлар **реттік** деп аталады.

Есептік сан екіге бөлінеді: Бірі – жоғарғы көрсетілген қалыпта айтылады. Ол жай есептік. Екіншісі – зат есімге тіркелмей сөйленетінігінен басқарақ айтылады: *бір–біреу, екі–екеу, үш–үшеу, төрт–төртеу, бес–бесеу, алты–алтау, жеті–жетеу* делініп. Бұлайша айтылу жетіге шейін-ақ бар. Бұлар **жадағай есептік** деп аталады.

Есептік үлкендете саналады. Мәселен: «он бір» дегенде әуелі үлкенін айтып, сонан соң кішісін айтамыз: ол «онның» «бірден» үлкендігінен. «Елу алты» дегенде әуелі «елуді айтып, сонан соң «алтыны» айтамыз: ол «елудің» «алтыдан» үлкендігінен. «Жүз елу» дегенде, әуелі «жүзді» айтып, сонан «елуді» айтамыз: ол «жүздің» «елуден» үлкендігінен.

Реттік те үлкендете саналады. Мәселен «он бірінші» дегенде, әуелі «онды» айтып, сонан соң «бірінші» дейміз. «Жүз елуінші» дегенде, «жүзді» «елуіншіден» бұрын айтамыз. Реттікпен саналғанда есептікпен саналғандай айтылып келіп,

ең ақырғы сөздің аяғына реттік жұрнағы «-ншы» жалғанады. Мәселен: «мың тоғыз жүз он төртінші», «мың тоғыз жүз он бесінші» дегендей.

Бұлардан басқа нәрсенің бүтіні емес, бөлімтігінің санын көрсететін сөздер бар. Олар темілдік аталады. Темілдік сан: *жарты, жарым, ширек*. Қазақтың тілінде темілдік санның есімі тіпті аз.

Сан есім жалғаулары зат есім сын есім жалғауларымен бірдей. Айтылуына қарай жалғаулар я тікелей санға жалғанады, я жанындағы басқа есімге жалғанады. Жадағай есептік басқа есімге қосарланып айтылмайтын болғандықтан, жалғаулар оларға қай кезде де өзіне жалғанады. Мысалдар алып, қарайық.

I. ЖАЙ ҚАЛЫП

Жадағай септік

§1. Жуан сөздің жалғаулары:

«Алтау» деген сөз **Жекеше**

Атау	нешеу? алтау
Ілік жалғау	нешеудің? алтаудың
Барыс жалғау	нешеуге? алтауға
Табыс жалғау	нешеуді? алтауды
Жатыс жалғау	нешеуде? алтауда
Шығыс жалғау	нешеуден? алтаудан

Көпше

нешеулер? алтаулар
нешеулердің? алтаулардың
нешеулерге? алтауларға
нешеулерді? алтауларды
нешеулерде? алтауларда
нешеулерден? алтаулардан

§2. Жіңішке сөздің жалғаулары:

«Біреу» деген сөз

Жекеше

Атау	нешеуден? біреуден
Ілік жалғау	нешеудің? біреудің
Барыс жалғау	нешеуге? біреуге

Көпше

нешеулер? біреулер
нешеулердің? біреулердің
нешеулерге? біреулерге

Табыс жалғау	нешеуді? біреуді	нешеулерді? біреулерді
Жатыс жалғау	нешеуде? біреуде	нешеулерде? біреулерде
Шығыс жалғау	нешеуден? біреуден	нешеулерден? біреулерден

Дағдыландыру. Жадағай сандағы сөздердің баршасын жалғаулату.

«Біреу» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	неше кісі? он кісі	жоқ
Ілік жалғау	неше кісінің? он кісінің	—
Барыс жалғау	неше кісіге? он кісіге	—
Табыс жалғау	неше кісіні? он кісіні	—
Жатыс жалғау	неше кісінде? он кісінде	—
Шығыс жалғау	неше кісіден? он кісіден	

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша жай есептіктердің басқаларын жалғаулату.

ТӘУЕЛДІК ҚАЛЫП

Жадағай есептік

Оңаша тәуелдік

1) «Алтау» деген сөз **І-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші жақ**

Жекеше: Атау	алтауым	алтауың	алтауы
Ілік жалғау	алтауымның	алтауыңның	алтауының
Барыс жалғау	алтауыма	алтауыңа	алтауына
Табыс жалғау	алтауымды	алтауыңды	алтауын
Жатыс жалғау	алтауымда	алтауыңда	алтауында
Шығыс жалғау	алтауымнан	алтауыңнан	алтауынан

Көпше: Атау	алтауларым	алтауларың	алтаулары
Ілік жалғау	алтауларымның	алтауларыңның	алтауларының
Барыс жалғау	алтауларыма	алтауларыңа	алтауларына
Табыс жалғау	алтауларымды	алтауларыңды	алтауларын
Жатыс жалғау	алтауларымда	алтауларыңда	алтауларында
Шығыс жалғау	алтауларымнан	алтауларыңнан	алтауларынан

«Жетеу» деген сөз **I-ші жақ****II-ші жақ****III-ші жақ**

Жекеше: Атау	жетеуіміз	жетеуіңіз	жетеуі
Ілік жалғау	жетеуіміздің	жетеуіңіздің	жетеуінің
Барыс жалғау	жетеуімізге	жетеуіңізге	жетеуіне
Табыс жалғау	жетеуімізді	жетеуіңізді	жетеуін
Жатыс жалғау	жетеуімізде	жетеуіңізде	жетеуінде
Шығыс жалғау	жетеуімізден	жетеуіңізден	жетеуіңізнен

Көпше: Атау	жетеулеріміз	жетеулеріңіз	жетеулері
Ілік жалғау	жетеулеріміздің	жетеулеріңіздің	жетеулерінің
Барыс жалғау	жетеулерімізге	жетеулеріңізге	жетеулеріне
Табыс жалғау	жетеулерімізді	жетеулеріңізді	жетеулерін
Жатыс жалғау	жетеулерімізде	жетеулеріңізде	жетеулерінде
Шығыс жалғау	жетеулерімізден	жетеулеріңізден	жетеулерінен

Дағдыландыру. Басқа жадағай сандағы сөздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

РЕТТІК

Жай қалып

«Тоғызыншы»

деген сөз

Жекеше**Көпше**

Атау	нешінші? тоғызыншы	нешіншілер? тоғызыншылар
Ілік жалғау	нешіншінің? тоғызыншының	нешіншілердің? тоғызыншылардың
Барыс жалғау	нешіншіге? тоғызыншыға	нешеулерге? тоғызыншыларға
Табыс жалғау	нешіншіні? тоғызыншыны	нешіншілерді? тоғызыншыларды

Жатыс жалғау нешіншіде? тоғызыншыда нешіншілерде?
тоғызыншыларда
Шығыс жалғау нешіншіден? тоғызыншыдан нешіншілерден?
тоғызыншылардан

Дағдыландыру. Басқа реттіктерді алып, осы үлгі бойынша жалғаулату²¹.

«-тық» жұрнағын жалғап, «алпыстық» деген: алпысқа жүретін заттың есімін атау үшін; «Жетпіс» деген сөзге «-тік» жұрнағын жалғап, «жетпістік» деген жетпіске жүретін затты атау үшін уа ғайри солдай.

Дағдыландыру. Сан есіміне «-лық» (-лік, -дық, -дік -тық, -тік) жұрнақтарды жалғау.

«-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ. Бұл жұрнақ сан есіміне жалғанады: кілең сол санмен есептеу үшін. Мәселен: «Жиырма» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап «жиырмала» дейміз, кілең жиырмамен есептеу үшін. «Екі» деген сөзге «-ле» жұрнағын қосып «екіле» дейміз кілең екімен есептеу үшін; «Тоғыз» деген сөзге «-да» жұрнағын жалғап «тоғызда» дейміз, кілең тоғызбен есептеу үшін; «Сегіз» деген сөзге «-де» жұрнағын жалғап «сегізде» дейміз, кілең сегізбен есептеу үшін; «Қырық» деген сөзге «-та» жұрнағын жалғап «қырықта» дейміз, кілең қырықпен есептеу үшін; «Үш» деген сөзге «-те» жұрнағын жалғап үште дейміз, кілең үшпен есептеу үшін уа ғайри сондай.

I. Ескерту. «-ла» (-ле) жұрнақ жадағай сан есіміне жалғанса, сол санда болып іс етуді көрсетеді. Мәселен: «Екеу» деген сөзге «-ле» жұрнағын жалғап «екеуле» десек, екеу болып істе деген мағынада; «Алтау» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап, «алтаула» десек, алтау болып істе деген мағынада.

II. Ескерту. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ орнына «-дан» (-ден), «-нан» (нен) жалғаулар да айтылады. Мәселен: «Алтыла» дегеннің орнына «алтыдан» есепте дейміз; «Же-

²¹ Кітаптың 52-53-беттері жоқ болғандықтан, осы жердегі материалдар калып қойды.

тіле» дегеннің орнына «жетіден» есептейміз. Көбінесе бұл жалғаулармен айтылғанда сөз қайта айтылғаннан кейін жалғау қосылады, мәселен: «алты-алтыдан», «жеті-жетіден», «тоқсан-тоқсаннан», «сексен-сексеннен» уа ғайри солай.

Дағдыландыру. «-ла», (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақтарын жай санға һәм жадағай санға жалғату.

ЕСІМДІК

Есімдік дегеніміз есімдердің яғни зат есімнің, сын есімнің орнына жүретін сөздер. Мәселен, мұғалім дегеннің орнына «мен» деймін, саған сөйлегенде атыңды атаудың орнына «мен», «сен», «ол» деген сөздер зат есімнің орнына жүретін себептен есімдік болады.

Есімдік қазақ тілінде 5 тарау болады: 1. Жіктеу есімдігі; 2. Сілтеу есімдігі; 3. Сұрау есімдігі; 4. Жалпылау есімдігі; 5. Танықтық есімдігі.

ЖІКТЕУ ЕСІМДІГІ

Жіктеу есімдігі дегеніміз сөйлеген кезде сөйлеушінің, тыңдаушының һәм бөгдедегілердің жігін ашатын сөздер. Сондықтан жіктеу есімдігі үш жақты болады: 1. Сөйлеуші үшін «мен» дейді, бұл бірінші жақ. 2) Тыңдаушыға сөйлеуші «сен» дейді, бұл екінші жақ. 3) Сөйлеуші өзі мен тыңдаушыдан басқаны «ол» дейді, бұл үшінші жақ.

Сыпайылап сөйлегенде сөйлеуші өзін «мен» деудің орнына «біз»²² дейді, тыңдаушыға «сен» деудің орнына «сіз» дейді, бөгде кісіні «ол» деудің орнына «о кісі» (ол кісі) дейді. Сондықтан «біз» бірінші жақ болады, «сіз» екінші жақ болады, «о кісі» үшінші жақ болады.

Жіктеу есімдігінің жалғыз ғана жалғаулары емес, өзі де азырақ өзгеріпкіреді. Мәселен:

²² Көпше айтылғанда «біз» деп сөйленеді.

«Мен» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? мен	біз
Ілік жалғау	кімнің? менің (меннің орнына)	біздің
Барыс жалғау	кімге? маған (менге орнына)	бізге
Табыс жалғау	кімді? мені	бізді
Жатыс жалғау	кімде? менде	бізде
Шығыс жалғау	кімнен? менен (меннен орнына)	бізден

«Сен» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? сен	кімдер? сендер
Ілік жалғау	кімнің? сенің (сеннің орнына)	кімдердің? сендердің
Барыс жалғау	кімге? саған (сенге орнына)	кімдерге? сендерге
Табыс жалғау	кімді? сені (сенді орнына)	кімдерді? сендерді
Жатыс жалғау	кімде? сенде	кімдерде? сендерде
Шығыс жалғау	кімнен? сеннен (сеннен орнына)	кімдерден? сендерден

«Ол» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? ол	кімдер? олар
Ілік жалғау	кімнің? оның (олдың орнына)	кімдердің? олардың
Барыс жалғау	кімге? оған (олға орнына)	кімдерге? оларға
Табыс жалғау	кімді? оны (олды орнына)	кімдерді? оларды
Жатыс жалғау	кімде? онда (олда орнына)	кімдерде? оларда
Шығыс жалғау	кімнен? сеннен (олдан орнына)	кімдерден? олардан

Жіктеу есімдігінің сыпайы түрі есімдіктерше жалғауланады. Мәселен, «біз», «сіз», «о кісі», деген сөздер:

Жекеше: Атау	кім?	біз	сіз	о кісі
Ілік жалғау	кімнің?	біздің	сіздің	о кісінің
Барыс жалғау	кімге?	бізге	сізге	о кісіге
Табыс жалғау	кімді?	бізді	сізді	о кісіні
Жатыс жалғау	кімде?	бізде	сізде	о кісіде
Шығыс жалғау	кімнен?	бізден	сізден	о кісіден

Көпше: Атау	кімдер?	біздер	сіздер	о кісілер
Ілік жалғау	кімдерің?	біздердің	сіздердің	о кісілердің
Барыс жалғау	кімдерге?	біздерге	сіздерге	о кісілерге
Табыс жалғау	кімдерді?	біздерді	сіздерді	о кісілерді
Жатыс жалғау	кімдерде?	біздерде	сіздерде	о кісілерде
Шығыс жалғау	кімдернен?	біздерден	сіздерден	о кісілерден

СІЛТЕУ ЕСІМДІГІ

Сілтеу есімдігі дегеніміз – ол нәрсені көрсеткенде айтылатын сөздер. Мәселен, жақын нәрсені көрсеткенде: *осы, бұл, мынау* дейміз, алыс нәрсені көрсеткенде: *сол, анау* дейміз. *Осы, бұл, мынау, сол, анау* деген сөздер сілтеу есімдігі болады.

Сілтеу есімдігінің де жалғыз жалғаулары ғана өзгеріліп қоймайды, өздері де өзгеріңкірейді. Мысалмен көрсетейік:

1) «Осы»

деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? осы	осылар
Ілік жалғау	қайсының? осының	осылардың
Барыс жалғау	қайсыға? осыған	(олға орнына) осыларға
Табыс жалғау	қайсыны? осыны	(осыда орнына) осыларды
Жатыс жалғау	қайсыда? осында	(осыда орнына) осыларда
Шығыс жалғау	қайсыдан? осынан	(осыдан орнына) осылардан

2) «Бұл» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? бұл	бұлар
Ілік жалғау	қайсының? бұның (бұлдың орнына)	бұлардың
Барыс жалғау	қайсыған? бұған (бұлға орнына)	бұларға
Табыс жалғау	қайсыны? бұны бұлды орнына)	бұларды
Жатыс жалғау	қайсыда? мұнда (бұлда орнына)	бұларда
Шығыс жалғау	қайсыдан? бұнан	бұлардан

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша «сол» деген сөзді жалғаулату.

3) «Мынау» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? мынау	мыналар
Ілік жалғау	қайсының?	мыналардың
Барыс жалғау	қайсыған? ²³ бұған (мынаға орнына)	мыналарға
Табыс жалғау	қайсыны? мынаны	мыналарды
Жатыс жалғау	қайсыда? мынада	мыналарда
Шығыс жалғау	қайсыдан? мынадан	мыналардан

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша «анау» деген сөзді жалғаулату.

СҰРАУ ЕСІМДІГІ

Сұрау есімдігі дегеніміз – біреуден бір нәрсе туралы сұрағанда айтылатын сөздер. Адам туралы сұрасақ «кім?» дейміз, басқа заттар туралы сұрасақ «не?» дейміз. Қай нәрсе екендігін сұрасақ «қайсы» дейміз. Нәрсенің сыны тақырыпты сұрасақ «қандай?» дейміз. Нәрсенің дәл санын сұрасақ «нешеу?», «неше?» дейміз. Нәрсенің саны емес, шамасын сұрағанда «қанша?» дейміз. Нәрсенің қатарда қайсы екендігін сұрасақ «нешінші?» дейміз. Мезгіл туралы сұрасақ «қашан?»

²³ «Қайсыған» аз айтылады. Көбінесе тәуелді қалыпта.

дейміз. Кім?, не?, қайсы?, қандай?, нешеу?, неше?, қанша?, нешінші?, қашан? деген сөздер сұрау есімдігі болады. Сұрау есімдіктерінің бірсыпырасы есімдерше, бірсыпыралары есімдікше өзгереді, бірсыпыралары бұлардың бәрінде де басқаша өзгереді. Мысалмен көрсетейік.

«Кім? не?» деген сөздер	Жекеше	Көпше
Атау	кім? не?	кімдер? нелер?
Ілік жалғау	кімнің? ненің?	кімдердің? нелердің?
Барыс жалғау	кімге? неге?	кімдерге? нелерге?
Табыс жалғау	кімді? нені?	кімдерді? нелерді?
Жатыс жалғау	кімде? неде?	кімдерде? нелерде?
Шығыс жалғау	кімнен? неден?	кімдерден? нелерден?

«Нешеу? Нешінші?»	Жекеше	Көпше
Атау	нешеу? нешінші?	нешеулер? нешіншілер?
Ілік жалғау	нешеудің? нешіншінің?	нешеулердің? нешіншілердің?
Барыс жалғау	нешеуге? нешіншіге?	нешеулерге? нешіншілерге?
Табыс жалғау	нешеуді? нешіншіні?	нешеулерді? нешіншілерді?
Жатыс жалғау	нешеуде? нешіншіде?	нешеулерде? нешіншілерде?
Шығыс жалғау	нешеуден? нешіншіден?	нешеулерден? нешіншілерден?

«Қайсы? қандай?»	Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? қандай?	қайсылар? қандайлар?
Ілік жалғау	қайсының? қандайдың?	қайсылардың? қандайлардың?
Барыс жалғау	қайсыған? қандайға?	қайсыларға? қандайларға?

Табыс жалғау	қайсыны? қандайды?	қайсыларды? қандайларды?
Жатыс жалғау	қайсыда? қандайда?	қайсыларда? қандайларда?
Шығыс жалғау	қайсыдан? қандайдан?	қайсылардан? қандайлардан?

«Қанша? Қашан?»	Жекеше	Көпше
Атау	қанша? қашан?	жоқ
Ілік жалғау	қаншаның?	–
Барыс жалғау	қаншаға? қашанға?	–
Табыс жалғау	қаншаны?	–
Жатыс жалғау	қаншада?	–
Шығыс жалғау	қаншадан? қашаннан?	–

Сұрау есімдіктерінің «қашан?» дегенінен басқалары тәуелді қалыппен де айтылады.

Дағдыландыру. Жоғарғы жазылған сұрау есімдіктердің бәрінде тәуелді қалыппен жалғаулату.

ЖІКТЕУ ЕСІМДІГІ ²⁴

Жіктеу есімдігі дегеніміз – нәрсенің жігін айта сөйлегенде айтылатын сөздер. Мәселен: *бәрі, барша*.

«*һәр*» деген сөз өзі жіктеу һәм басқа сөздерге де қосылып, жіктеу есімдігінің орнына жүреді. Мәселен, *һәр кім, һәр бір, һәр* қайсысы уа ғайри сондай сөздер.

Жіктеу есімдігі нәрсенің жігін бөлетін себебінен тәуелдік қосымшаларымен айтылады. Мысал келтірейік.

I. Анайы қалып

1) «өз» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	өзім	өзің	өзі

²⁴ Жалпылау есімдігі деп түсінген жөн (*Құраст.*)

Ілік жалғау	өзімнің	өзіңнің	өзінің
Барыс жалғау	өзімде	өзіңде	өзіңде
Табыс жалғау	өзімді	өзіңді	өзін
Жатыс жалғау	өзімде	өзіңде	өзінде
Шығыс жалғау	өзімнен	өзіңнен	өзінен

Көпше: Атау	жоқ	өздерін	өздеріңнің
Ілік жалғау		өздеріңнің	өздерінің
Барыс жалғау		өздеріңе	өздеріне
Табыс жалғау		өздеріңді	өздерін
Жатыс жалғау		өздеріңде	өздерінде
Шығыс жалғау		өздеріңнен	өздерінен

II. Сыпайы қалып

Жекеше: Атау	өзіміз	өзіңіз	жоқ
Ілік жалғау	өзіміздің	өзіңіздің	—
Барыс жалғау	өзімізге	өзіңізге	—
Табыс жалғау	өзімізді	өзіңізді	—
Жатыс жалғау	өзімізде	өзіңізде	—
Шығыс жалғау	өзімізден	өзіңізден	—

Көпше: Атау	өздеріміз	өздеріңіз	—
Ілік жалғау	өздеріміздің	өздеріңіздің	—
Барыс жалғау	өздерімізге	өздеріңізге	—
Табыс жалғау	өздерімізді	өздеріңізді	—
Жатыс жалғау	өздерімізде	өздеріңізде	—
Шығыс жалғау	өздерімізден	өздеріңізден	—

I. Анайы қалып

«Бәрі» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше:	жоқ	жоқ	жоқ
Көпше: Атау	жоқ	бәрің	бәрі
Ілік жалғау	—	бәріңнің	бәрінің

Барыс жалғау	–	бәріңе	бәріне
Табыс жалғау	–	бәріңді	бәрін
Жатыс жалғау	–	бәріңде	бәрінде
Шығыс жалғау	–	бәріңнен	бәрінен

II. Сыпайы қалып

Жекеше:	жоқ	жоқ	жоқ
Көпше: Атау	бәріміз	бәріңіз	–
Ілік жалғау	бәріміздің	бәріңіздің	–
Барыс жалғау	бәрімізге	бәрімізге	–
Табыс жалғау	бәрімізді	бәріңізді	–
Жатыс жалғау	бәрімізде	бәріңізде	–
Шығыс жалғау	бәрімізден	бәріңізден	–

I. Анайы қалып

«Барша» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	жоқ	баршаң	баршасы
Ілік жалғау	–	баршаңның	баршасының
Барыс жалғау	–	баршана	баршасына
Табыс жалғау	–	баршанды	баршасын
Жатыс жалғау	–	баршаңда	баршасында
Шығыс жалғау	–	баршаңнан	баршасынан
Көпше: Атау	жоқ	баршаларың	баршалары
Ілік жалғау	–	баршаларыңның	баршаларының
Барыс жалғау	–	баршаларыңа	баршаларына
Табыс жалғау	–	баршаларыңды	баршаларын
Жатыс жалғау	–	баршаларыңда	баршаларында
Шығыс жалғау	–	баршаларыңнан	баршаларынан

Сыпайы қалып

Жекеше: Атау	баршамыз	баршаңыз	—
Ілік жалғау	баршамыздың	баршаңыздың	—
Барыс жалғау	баршамызға	баршаңызға	—
Табыс жалғау	баршамызды	баршаңызды	—
Жатыс жалғау	баршамызда	баршаңызда	—
Шығыс жалғау	баршамыздан	баршаңыздан	—

Көпше: Атау	баршаларымыз	баршаларыңыз	—
Ілік жалғау	баршаларымызды	баршаларыңыздың	—
Барыс жалғау	баршаларымызға	баршаларыңызға	—
Табыс жалғау	баршаларымызды	баршаларыңызды	—
Жатыс жалғау	баршаларымызда	баршаларыңызда	—
Шығыс жалғау	баршаларымыздан	баршаларыңыздан	—

ТАНЫҚТЫҚ ЕСІМДІГІ

Танықтық есімдігі дегеніміз – нәрсенің жоқтығын яки анық белгілі еместігін яки түгел еместігін көрсеткенде айтылатын сөздер. Мәселен: *ешкім, ештеме, дәнеме, ешбір*. Бұлар жоқтықты көрсетеді. *Кей, Қайсыбір* – бұлар түгел еместігін көрсетеді. *Біреу, әлдекім, әлдене* – анық, белгілі еместігін көрсетеді.

Ешкім, ештеме, дәнеме, біреу, әлдекім, әлдене деген сөздердің есімдерше жалғаулары ғана өзгереді. Яғни тәуелдік ғана жалғаулары қосылады, мәселен:

I. Анайы қалып

«Кей» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	—	кейің	кейі
Ілік жалғау	—	кейіңнің	кейінің
Барыс жалғау	—	кейіңе	кейіңе
Табыс жалғау	—	кейіңді	кейінде
Жатыс жалғау	—	кейіңе	кейін
Шығыс жалғау	—	кейіңнен	кейінен

II. Сыпайы қалып

Жекеше: Атау	кейіміз	кейіңіз	—
Ілік жалғау	кейіміздің	кейіңіздің	—
Барыс жалғау	кейімізге	кейіңізге	—
Табыс жалғау	кейімізді	кейіңізді	—
Жатыс жалғау	кейімізде	кейіңізде	—
Шығыс жалғау	кейімізден	кейіңізден	—

I. Анайы қалып

«Ешбір» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	—	ешбірің	ешбірі
Ілік жалғау	—	ешбіріңнің	ешбірінің
Барыс жалғау	—	ешбіріңе	ешбіріне
Табыс жалғау	—	ешбіріңді	ешбіріңді
Жатыс жалғау	—	ешбіріңде	ешбірінде
Шығыс жалғау	—	ешбіріңнен	ешбірінен

II. Сыпайы қалып

Атау	ешбіріміз	ешбіріңіз	—
Ілік жалғау	ешбіріміздің	ешбіріңіздің	—
Барыс жалғау	ешбірімізге	ешбіріңізге	—
Табыс жалғау	ешбірімізді	ешбіріңізді	—
Жатыс жалғау	ешбірімізде	ешбіріңізде	—
Шығыс жалғау	ешбірімізден	ешбіріңізден	—

ЕТІСТІК

Етістік дегеніміз — заттардың еткен-етпеген істерін көрсететін сөздер.

«Бұлт торлады», «күн жауды», «су тасыды». «Бұлт торлама-
дй, «күн жаумады», «су тасымады» дейміз. Бұлт, күн, су – зат-
тар, «торлады», «жауды», «тасыды» деген сөздер болған істерді
көрсетеді. «Торламады», «жаумады», «тасымады» деген сөздер
болмаған істерді көрсетеді. «Торлады»-торламады», «жауды –
жаумады», «тасыды – тасымады» деген сөздер *етістік* бола-
ды.

Етістік болған-болмаған екі түрлі істі көрсеткендіктен екіге
бөлінеді. 1. Болымды. 2. Болымсыз. Мұнан басқа етістіктің
өзгеше екі түрі бар: 1. Көсемше. 2. Есімше.

Дағдыландыру. Оң болымды етістік, оң болымсыз етістік
сөз тапқызып жаздыру.

ЕТІСТЕР

Етістікте он түрлі етіс бар: 1) Сабақты етіс. 2) Салт етіс.
3) Ортақ етіс. 4) Өздік етіс. 5) Өзгелік етіс. 6) Беделді етіс. 7)
Ырықсыз етіс. 8) Шағыс етіс. 9) Дүркінді етіс. 10) Өсіңкі етіс.

1. САБАҚТЫ ЕТІС

Сабақты етіс дейміз – өткен іске бір нәрсе сабақтаулы
болса, мәселен: *хат жаздым, шөп шаптым, қармақ салдым*
дегенде: жаздым, шаптым, салдым – істер.

«Хат жаздым» дегенде жазу ісіне хат сабақталып тұр. «Шөп
шаптым» дегенде шабу ісіне шөп сабақталып тұр. «Қармақ
салдым» дегенде салу ісіне қармақ сабақталып тұр. «Жаздым»,
«шаптым», «салдым» деген сияқты, нәрсе сабақталатын істі
көрсететін сөздерді *сабақты етіс* дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабындағы мақаланың бірін
алып, соның ішіндегі сабақты етістерді көрсеткізу.

2. САЛТ ЕТІС

Салт етіс дейміз – өткен іске сабақталып, байланып тұрған шешнәрсе болмаса, мәселен: *мен жүрмін, сен тұрсың, ол отыр.*

Менің жүргеніме, сенің тұрғаныңа, оның отырғанына сабақталып тұрған шешнәрсе жоқ.

Ержан күлді, Нұрман жылады, Бірман жүгірді. Ержанның күлгеніне, Нұрманның жылағанына, Бірманның жүгіргеніне сабақталып тұрған шешнәрсе жоқ.

«*Жүрмін*», «*тұрсын*», «*отыр*», «*күлді*», «*жылады*» «*жүгірді*» деген сияқты сабақсыз істі көрсететін сөздерді **салт етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып сондағы салт етістіктерді көрсету.

3. ОРТАҚ ЕТІС

Ортақ етіс дейміз – іс жеке істелмесе, мәселен: *бала жарысты, жау соғысты, балуан күресті.*

Бала жалғыз жарысуға болмайды, біреумен жарысады; Жау өзімен өзі соғыспайды, біреумен соғысады. Балуан өзімен-өзі күреспейді, біреумен күреседі. Осындай жеке істелмейтін, екі жақтап істейтін істерді көрсететін сөздерді **ортақ етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сонда ортақ етістерді көрсеткізу.

4. ӨЗДІК ЕТІС

Өздік етіс дейміз – істеуі басқаға істерлік ісін өзіне істесе, мәселен: *мен жуындым, сен тарандың, ол мақтанды.*

«*Жудым*» десе, басқаны жуған болар еді; «*жуындым*» дегенде өзін жуған болады яғни істі басқаға емес, өзіне істеген болады.

«Тарадым» десе, басқаны тараған болар еді, «тарандым» дегенде істі басқаға емес, өзіне істеген болады.

«Мақтады» десе, басқаны мақтаған болар еді, «мақтанды» дегенде басқаны емес, өзін мақтаған болады.

«Жуындым», «тарандың», «мақтанды» деген сияқты басқаға істерлік істі өзіне істеуді көрсететін сөздерді **өздік етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы өзіндік етістерді көрсеткізу.

5. ӨЗГЕЛІК ЕТІС

Өзгелік етіс дейміз – біреудің ісіне себепкер болуды, мәселен: *атты жүргізді, қойды өргізді, түйені тұрғызды* дегенде аттың жүруіне, қойдың өруіне, түйенің тұруына себепкер болғанды көрсетеді. Олар өздігінен істесе ат жүрді, қой өрді, түйе тұрды болар еді.

«Жүргіздім», «өргіздім», «тұрғыздым» деген сияқты біреудің ісіне себепкер істі көрсететін сөздерді **өзгелік етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы өзгелік етістерді көрсеткізу.

6. БЕДЕЛДІ ЕТІС

Беделді етіс дейміз – істі біреу арқылы істеуді. Мәселен: *хат жаздырды, өлең айттырды, үй салдырды, кітап алдырды* дейміз.

«Жаздырды», «айттырды», «салдырды», «алдырды» дегенде бәрі де біреу арқылы істеген іс болады. Осындай сөздерді **беделді етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы беделді етістерді көрсеткізу.

7. БЫРҚСЫЗ ЕТІС

Бырықсыз етіс дейміз – істелу ыркы істеушіден басқада болған істі. Мәселен: *ат жегілді, қоян қуылды, қозы сойылды* дегенде ат ырықсыз жегіліп тұр, қоян ырықсыз қуылып тұр, қозы ырықсыз сойылып тұр.

«Жегілді», «қуылды», «сойылды» деген сияқты сөздерді **ырықсыз етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы ырықсыз етістерді көрсеткізу.

8. ШАҒЫС ЕТІС

Шағыс етіс дейміз – ортақ істі істеуге себепкер болуды. Мәселен: *балаларды күрестірдім, елді табыстырдым, екі жағын соғыстырдым.*

«Күрестірдім» дегенде күресулеріне мен себепкер болғанмын; «Табыстырдым» дегенде табысуларына мен себепкер болғанмын. «Соғыстырдым» дегенде соғысуларына мен себепкер болғанмын. «Күрестірдім», «табыстырдым», «соғыстырдым» деген сияқты сөздерді **шағыс етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан мақала алып, сондағы шағыс етістерді көрсеткізу.

9. ДҮРКІНДІ ЕТІС

Дүркінді етіс дейміз – қайта-қайта істелетін істі, мәселен: *хат жазғылады, мылтық атқылады, қолынан жұлқылады.* «Жазғылады», «атқылады», «жұлқылады» деген сөздер істің бір рет емес, бірнеше рет істелгенін көрсетеді. «Жазғылады», «атқылады» «жұлқылады» деген сияқты сөздерді **дүркінді етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы дүркінді етістерді көрсеткізу.

10. ӨСІҢКІ ЕТІС

Өсіңкі етіс дейміз – күшейген істі, мәселен: *ат жүріңкіреді, су тасыңқырады, бала ұйықтаңқырады*. «Жүріңкіреді» дегенде жүру күшейгені көрінеді, «тасыңқырады» дегенде тасқын күшейгені көрінеді, «ұйықтаңқырады» дегенде ұйқы күшейгені көрінеді. «Жүгіріңкіреді», «тасыңқырады», «ұйықтаңқырады» деген сияқты сөздерді **өсіңкі етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Бала басына бірнеше өсіңкі істерді көрсететін сөздерді тапқызу:

РАЙЛАР

Етістікте 14 рай бар; 1) Тұйық рай. 2) Билік рай. 3) Ашық рай. 4) Шартты рай. 5) Ереуіл рай. 6) Реніш рай. 7) Қалау рай. 8) Сенімді рай. 9) Сенімсіз рай. 10) Мұң рай. 11) Көніс рай. 12) Қайрау рай. 13) Азалы рай. 14) Теріс рай.

1. ТҰЙЫҚ РАЙ

Тұйық рай дейміз – істің беті белгісіз тұйық күйінде тұрғандағы айтылатын сөз түрін. Мәселен: *қарамақ, саумақ, бармақ, жазбақ, атпақ, ермек, үймек, жүрмек, тізбек, кетпек* дегенде кім? қашан? қалай? істегені мәлім емес. Осындай сөздер тұйық рай болады.

Тұйық рай етістіктің бейтарап, жалпы түрі, сондықтан жалпы етістік жайынан сөйлегенде осы тұйық райдағы түрі алынады. Тұйық райдан әрі етістік өзгереді. Өзгергенде һәр райдың жалғауы өзінше басқа болады.

Райларда үш жақ болады: I-ші жақ (айтушы), II-ші жақ (тыңдаушы), III-ші жақ (бөгделік). Екі айырыс бар: 1. Жекелік айырыс. 2. Көптік айырыс. Үш шақ бар: Осы шақ. 2) Өткен шақ. 3) Келер шақ. Осы үш жақ, екі айырыс, үш шақ бойынша сөз түбірінің аяқ дыбысына қарай етістік өзгереді. Етістік өзгеруі турасында дыбыстар екі-ақ тапқа бөлінеді: 1) Дауысты

дыбыс. 2) Басқа дыбыстар (дауыссыз һәм жарты дауысты дыбыстар). Сөз түбірінің аяғы дауысты дыбыс болса, жалғау мен түбір арасына «и» дәнекер болады; дауыссыз яки жарты дауысты дыбыс болса «а», «е» дәнекер болады.

Етістіктер райлармен өзгергенде екі түрлі айтылады: 1) *Дара түрде* 2) *Қосар түрде*. Қосар түрде сөйлегенде көмекші етістіктер қосыла айтылады. *Көмекші етістіктер* дегеніміз: *тұрмақ, жүрмек, отырмақ, жатпақ, бармақ, болмақ, алмақ, бермек, келмек, кетпек, көрмек, өтпек, тастамақ, қоймақ, қалмақ, имек*. Мұнан басқа етістіктер *жай етістік* болады.

Қосар түрде сөйлегенде, жай етістіктер мағына беруші болып, алда жүреді; көмекші етістіктер өзгеруші болып, сонда жүреді. Қосар түрін қоя тұрып, қазір де дара түрін көрсетеміз. Қосар түрі етістіктің көсемше һәм есімше түрлері жайынан сөйлегенде көрсетілмекші.

Етістіктің түпкі түрі *салт етіс* пен *сабақты етіс*; өзгелері туынды етістер. Сондықтан бастапқы екеуі екі-ақ мүшелі: 1) Түбір. 2) Жалғау. Басқа етістер үш мүшелі: 1) Түбір. 2) Жұрнақ. 3) Жалғау. Түбір мен жұрнақ екеуін жалғаудан айырып сөйлегенде, тұқыл дейміз. Сүйтіп жалғау түпкі етістердің түбіріне жалғанады, туынды етістердің тұқылына жалғанады. Етістік жалғаулары есім жалғауларынан өзгеше болғандықтан, һәр заттың ісінің жігін айырып айтатын болғандықтан жалғау орнына *жіктеу* дейміз.

2. БИЛІК РАЙ

Билік рай дейміз – істі істеуге-істемеуге кесіп айтқандағы сөз түрін. һәр етістіктен түбірі мен тұқылын алып, билік рай түрінде жіктеп айтып көрейік. *Болымды түрде*: *жазбақ* (сабақты етіс), *жыламақ* (салт етіс) *күреспек* (ортақ етіс), *жуынбақ* (өздік етіс), *жатқызбақ* (өзгелік етіс) *қаздырмақ* (беделді етіс), *жегіллек* (ырықсыз етіс), *атыстырмақ* (шағысты етіс), *шапқыламақ* (дүркінді етіс), *алыңқырамақ* (өсіңкі етіс); *Болымсыз түрде*: *жазбасқа, жыламасқа, күреспеске,*

жуынбасқа, қаздырмасқа, жатқызбасқа, жегілмеске, атыстырмасқа, шапқыламасқа, алыңқырамасқа.

Жіктеу

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазайын	жаз	жазсын
жыла	жылайын	жыла	жыласын
күрес	күресейін	күрес	күрессін
жуын	жуынайын	жуын	жуынсын
қаздыр	қаздырайын	қаздыр	қаздырсын
жатқыз	жатқызайын	жатқыз	жатқызсын
жегіл	жегілейін	жегіл	жегілсін
атыстыр	атыстырайын	атыстар	атыстырсын
шапқыла	шапқылайын	шапқыла	шапқыласын
алыңқыра	алыңқырайын	алыңқыра	алыңқырасын

Көпше:

жаз	жазайық	жазындар	жазсын
жыла	жылайық	жыландар	жыласын
күрес	күресейік	күресіндер	күрессін
жуын	жуынайық	жуыныңдар	жуынсын
қаздыр	қаздырайық	қаздырындар	қаздырсын
жатқыз	жатқызайық	жатқызындар	жатқызсын
жегіл	жегілейік	жегіліңдер	жегілсін
атыстыр	атыртырайық	атыстырындар	атыстырсын
шапқыла	шапқылайық	шапқыландар	шапқыласын
алыңқыра	алыңқырайық	алыңқырандар	алыңқырасын

Болымсыз турлері:

Жекеше:

жазба	жазбайын	жазба	жазбасын
жылама	жыламайын	жылама	жыламасын
күреспе	күреспейін	күреспе	күреспесін
жуынба	жуынбайын	жуынба	жуынбасын
қаздырма	қаздырмайын	қаздырма	қаздырмасын

жатқызба	жатқызбайын	жатқызба	жатқызбасын
жегілме	жегілмейін	жегілме	жегілмесін
атыстырма	атыстырмайын	атыстырма	атыстырмасын
шапқылама	шапқыламайын	шапқылама	шапқыламасын
алыңқырама	алыңқырамайын	алыңқырама	алыңқырамасын

Көпше:

жазба	жазбайық	жазбандар	жазбасын
жылама	жыламайық	жыламаңдар	жыламасын
күреспе	күреспейік	күреспендер	күреспесін
жуынба	жуынбайық	жуынбандар	жуынбасын
қаздырма	қаздырмайық	қаздырмаңдар	қаздырмасын
жатқызба	жатқызбайық	жатқызбандар	жатқызбасын
жегілме	жегілмейік	жегілмендер	жегілмесін
атыстырма	атыстырмайық	атыстырмаңдар	атыстырмасын
шапқылама	шапқыламайық	шапқыламаңдар	шапқыламасын
алыңқырама	алыңқырамайық	алыңқырамаңдар	алыңқырамасын

Дағдыландыру. Һәр етістен һәр түрлі сөздер алып, билік раймен жіктету.

3. АШЫҚ РАЙ

Ашық рай дейміз – істі ашық баяндайтын сөздің түрін. Ашық райдағы сөздер билік райдағы екі айырыс, үш жақтан басқа үш мезгілмен сөйленіп өзгереді.

Жіктеу

Осы шақ

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазамын	жазасың	жазады
жыла	жылаймын	жылайсың	жылайды

күрес	күресемін	күресесің	күреседі
жуын	жуынамын	жуынасың	жуынады
қаздыр	қаздырамын	қаздырасың	қаздырады
жатқыз	жатқызамын	жатқызасың	жатқызады
жегіл	жегілемін	жегілесің	жегіледі
атыстыр	атыстырамын	атыстарасың	атыстырады
шапқыла	шапқылаймын	шапқылайсың	шапқылайды
алыңқыра	алыңқыраймын	алыңқырайсың	алыңқырайды

Көпше:

жаз	жазамыз	жазасындар	жазады
жыла	жылаймыз	жылайсындар	жылайды
күрес	күресеміз	күресіндер	күреседі
жуын	жуынамыз	жуынасындар	жуынады
қаздыр	қаздырамыз	қаздырасындар	қаздырады
жатқыз	жатқызамыз	жатқызындар	жатқызады
жегіл	жегілеміз	жегілесіндер	жегіледі
атыстыр	атыстырамыз	атыстырасындар	атыстырады
шапқыла	шапқылаймыз	шапқылайсындар	шапқылайды
алыңқыра	алыңқыраймыз	алыңқырайсындар	алыңқырайды

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбаймын	жазбайсың	жазбайды
жылама	жыламаймын	жыламайсың	жыламайды
күреспе	күреспеймін	күреспейсің	күреспейді
жуынба	жуынбаймын	жуынбайсың	жуынбайды
қаздырма	қаздырмаймын	қаздырмайсың	қаздырмайды
жатқызба	жатқызбаймын	жатқызбайсың	жатқызбайды
жегілме	жегілмеймін	жегілмейсің	жегілмейді
атыстырма	атыстырмаймын	атыстырмайсың	атыстырмайды
шапқылама	шапқыламаймын	шапқыламайсың	шапқыламайды
алыңқырама	алыңқырамаймын	алыңқырамайсың	алыңқырмайды

Көпше:

жазба	жазбаймыз	жазбайсындар	жазбайды
жылама	жыламаймыз	жыламайсындар	жыламайды

күреспе	күреспейміз	күреспейсіңдер	күреспейді
жуынба	жуынбаймыз	жуынбайсыңдар	жуынбайды
қаздырма	қаздырмаймыз	қаздырбайсыңдар	қаздырмайды
жатқызба	жатқызбаймыз	жатқызбайсыңдар	жатқызбайды
жегілме	жегілмейміз	жегілмейсіңдер	жегілмейді
атыстырма	атыстырмаймыз	атыстырмайсыңдар	атыстырмайды
шапқылама	шапқыламаймыз	шапқыламайсыңдар	шапқыламайды
алыңқырама	алыңқырамаймыз	алыңқырамайсыңдар	алыңқырамайды

Дағдыландыру. Һәр етістен сөздер алып, осы үлгі ашық райдың осы шағымен жіктету.

Өткен шақ

Болымды түрлері:

Жекеше:	І-ші жақ	2-ші жақ	3-ші жақ
жаз	жаздым	жаздың	жазды
жыла	жыладым	жыладың	жылады
күрес	күрестім	күрестің	күресті
жуын	жуындым	жуындың	жуынды
қаздыр	қаздырдым	қаздырдың	қаздырды
жатқыз	жатқыздым	жатқыздың	жатқызды
жегіл	жегілдім	жегілдің	жегілді
атыстыр	атыстырдым	атыстырдың	атыстырды
шапқыла	шапқыладым	шапқыладың	шапқылады
алыңқыра	алыңқырадым	алыңқырадың	алыңқырады

Көпше:

жаз	жаздық	жаздыңдар	жазды
жыла	жыладық	жыладыңдар	жылады
күрес	күрестік	күрестіндер	күресті
жуын	жуындық	жуындыңдар	жуынды
қаздыр	қаздырдық	қаздырдыңдар	қаздырды
жатқыз	жатқыздық	жатқыздыңдар	жатқызды
жегіл	жегілдік	жегілдіңдер	жегілді
атыстыр	атыстырдық	атыстырдыңдар	атыстырды

шапқыла	шапқыладық	шапқыладыңдар	шапқылады
алыңқыра	алыңқырадық	алыңқырадыңдар	алыңқырады

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбадым	жазбадың	жазбады
жылама	жыламадым	жыламадың	жыламады
күреспе	күреспедім	күреспедің	күреспеді
жуынба	жуынбадым	жуынбадың	жуынбады
қаздырма	қаздырмадым	қаздырмадың	қаздырмады
жатқызба	жатқызбадым	жатқызбадың	жатқызбады
жегілме	жегілмедім	жегілмедің	жегілмеді
атыстырма	атыстырмадым	атыстырмадың	атыстырмады
шапқылама	шапқыламадым	шапқыламадың	шапқыламады
алыңқырама	алыңқырамадым	алыңқырамадың	алыңқырамады

Болымсыз түрлері:

Көпше:

жазба	жазбадық	жазбадыңдар	жазбады
жылама	жыламадық	жыламадыңдар	жыламады
күреспе	күреспедік	күреспедіндер	күреспеді
жуынба	жуынбадық	жуынбадыңдар	жуынбады
қаздырма	қаздырмадық	қаздырмадыңдар	қаздырмады
жатқызба	жатқызбадық	жатқызбадыңдар	жатқызбады
жегілме	жегілмедік	жегілмедіндер	жегілмеді
атыстырма	атыстырмадық	атыстырмадыңдар	атыстырмады
шапқылама	шапқыламадық	шапқыламадыңдар	шапқыламады
алыңқырама	алыңқырамадық	алыңқырамадыңдар	алыңқырамады

Дағдыландыру. Нәр етістен нәр түрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша ашық райдың өткен шағымен жіктету.

Келер шақ

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазармын	жазарсың	жазар
жыла	жылармын	жыларсың	жылар
күрес	күресермін	күресерсің	күресер
жуын	жуынармын	жуынарсың	жуындар
қаздыр	қаздырармын	қаздырарсың	қаздырар
жатқыз	жатқызармын	жатқызарсың	жатқызар
жегіл	жегілермін	жегілерсің	жегілер
атыстыр	атыстырармын	атыстырарсың	атыстырар
шапқыла	шапқылармын	шапқыларсың	шапқылар
алыңқыра	алыңқырармын	алыңқырарсың	алыңқырар

Көпше:

жаз	жазармын	жазарсың	жазар
жыла	жылармыз	жыларсыңдар	жылар
күрес	күресерміз	күресерсіңдер	күресер
жуын	жуынармыз	жуынарсыңдар	жуынар
қаздыр	қаздырармыз	қаздырарсыңдар	қаздырар
жатқыз	жатқызармыз	жатқызарсыңдар	жатқызар
жегіл	жегілерміз	жегілерсіңдер	жегілер
атыстыр	атыстырармыз	атыстырарсыңдар	атыстырар
шапқыла	шапқылармыз	шапқыларсыңдар	шапқылар
алыңқыра	алыңқырармыз	алыңқырарсыңдар	алыңқырар

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбаспын	жазбассың	жазбас
жылама	жыламаспын	жыламассың	жыламас
күреспе	күреспеспін	күреспессің	күреспес
жуынба	жуынбаспын	жуынбассың	жуынбас
қаздырма	қаздырмаспын	қаздырмассың	қаздырмас
жатқызба	жатқызбаспын	жатқызбассың	жатқызбас

жегілме	жегілмеспін	жегілмессің	жегілмес
атыстырма	атыстырмасын	атыстырмасың	атыстырмас
шапқылама	шапқыламасын	шапқыламасың	шапқыламас
алыңқырама	алыңқырамасын	алыңқырамасың	алыңқырамас

Көпше:

жазба	жазбаспыз	жазбассыздар	жазбас
жылама	жыламаспыз	жыламассыздар	жыламас
күреспе	күреспеспіз	күреспессіздер	күреспес
жуынба	жуынбаспыз	жуынбассыздар	жуынбас
қаздырма	қаздырмасыз	қаздырмассыздар	қаздырмас
жатқызба	жатқызбаспыз	жатқызбассыздар	жатқызбас
жегілме	жегілмеспіз	жегілмессіздер	жегілмес
атыстырма	атыстырмасыз	атыстырмассыздар	атыстырмас
шапқылама	шапқыламасыз	шапқыламассыздар	шапқыламас
алыңқырама	алыңқырамасыз	алыңқырамассыздар	алыңқырамас

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөз алып, ашық райдың келер шағымен жіктету.

4. ШАРТТЫ РАЙ

Шартты рай дейміз – істің істелуіне шарт көрсететін сөздің түрін. Мәселен: «Берсең аларсың, ексең оарарсың». Алуға – беру шарттығын, оруға – егу шарттығын «берсең», «ексең» деген сөздер көрсетіп тұр. Сөздің осындай түрі шартты рай болады.

Жоғарыда билік рай һәм ашық раймен айтылған сөздерді шартты раймен айтып көрейік.

ЖІКТЕУ

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазсам	жазсаң	жазса

жыла	жыласам	жыласаң	жыласа
күрес	күрессем	күрессең	күрессе
жуын	жуынсам	жуынсаң	жуынса
қаздыр	қаздырсам	қаздырсаң	қаздырса
жатқыз	жатқызсам	жатқызсаң	жатқызса
жегіл	жегілерсем	жегілсең	жегілсе
атыстыр	атыстырсам	атыстырсаң	атыстырса
шапқыла	шапқыласам	шапқыласаң	шапқыласа
алыңқыра	алыңқырасам	алыңқырасаң	алыңқыраса

Көпше:

жаз	жазсақ	жазсаңдар	жазса
жыла	жыласақ	жыласаңдар	жыласа
күрес	күрессек	күрессеңдер	күрессе
жуын	жуынсақ	жуынсаңдар	жуынса
қаздыр	қаздырсақ	қаздырсаңдар	қаздырса
жатқыз	жатқызсақ	жатқызсаңдар	жатқызса
жегіл	жегілсек	жегілсеңдер	жегілсе
атыстыр	атыстырсақ	атыстырсаңдар	атыстырса
шапқыла	шапқыласақ	шапқыласаңдар	шапқыласа
алыңқыра	алыңқырасақ	алыңқырасаңдар	алыңқыраса

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбасам	жазбасаң	жазбаса
жылама	жыламасам	жыламасаң	жыламаса
күреспе	күреспесем	күреспесең	күреспесе
жуынба	жуынбасам	жуынбасаң	жуынбаса
қаздырма	қаздырмасам	қаздырмасаң	қаздырмаса
жатқызба	жатқызбасам	жатқызбасаң	жатқызбаса
жегілме	жегілмесем	жегілмесең	жегілмесе
атыстырма	атыстырмасам	атыстырмасаң	атыстырмаса
шапқылама	шапқыламасам	шапқыламасаң	шапқыламаса
алыңқырама	алыңқырамасам	алыңқырамасаң	алыңқырамаса

Көпше:

жазба	жазбасақ	жазбасаңдар	жазбаса
жылама	жыламасақ	жыламасаңдар	жыламаса
күреспе	күреспесек	күреспесеңдер	күреспесе
жуынба	жуынбасақ	жуынбасаңдар	жуынбаса
қаздырма	қаздырмасақ	қаздырмасаңдар	қаздырмаса
жатқызба	жатқызмасақ	жатқызбасаңдар	жатқызбаса
жегілме	жегілмесек	жегілмесеңдер	жегілмесе
атыстырма	атыстырмасақ	атыстырмасаңдар	атыстырмаса
шапқылама	шапқыламасақ	шапқыламасаңдар	шапқыламаса
алыңқырама	алыңқырамасақ	алыңқырасаңдар	алыңқырамаса

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөздер алып, шартты раймен жіктейміз.

5. ЕРЕУІЛ РАЙ

Ереуіл рай дейміз – істейтін істің мақсұтына болымы қарсы, ереуіл болғанда айтылатын сөз түрін. Мәселен: «Сұрасаң да бермеймін, сүйресең де ермеймін» деген сөздерде «сұрасаң да», «сүйресең де» деген ереуіл рай болады. Сұрағанда алу мақсұт, сүйрегенде еру мақсұт еді. Бермеген соң, ермеген соң, істің болымы істің мақсұтына қарсы келіп тұр. Сөздің осындай түрі **ереуіл рай** болады.

Жоғарыда билік, ашық һәм шартты раилармен ай- тылған сөздерді ереуіл раймен айтып көрейік.

Жіктеу

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазсамда ²⁵	жазсаңда	жазсада

²⁵ Қазіргі емле бойынша «да» шылауы да бөлек жазылады, мұнда түпнұсқадағы жазылуы сақталды.

жыла	жыласамда	жыласаңда	жыласада
күрес	күрессемде	күрессеңде	күресседе
жуын	жуынсамда	жуынсаңда	жуынсада
қаздыр	қаздырсам	қаздырсаңда	қаздырсада
жатқыз	жатқызсамда	жатқызсаңда	жатқызсада
жегіл	жегілерсемде	жегілсеңде	жегілседе
атыстыр	атыстырсамда	атыстырсаңда	атыстырсада
шапқыла	шапқыласамда	шапқыласаңда	шапқыласада
алыңқыра	алыңқырасамда	алыңқырасаңда	алыңқырасада

Көпше:

жаз	жазсақта	жазсаңдарда	жазсада
жыла	жыласақта	жыласаңдарда	жыласада
күрес	күресекте	күресеңдерде	күреседе
жуын	жуынсақта	жуынсаңдарда	жуынсада
қаздыр	қаздырсақта	қаздырсаңдарда	қаздырсада
жатқыз	жатқызсақта	жатқызсаңдарда	жатқызсада
жегіл	жегілсекте	жегілсеңдерде	жегілседе
атыстыр	атыстырсақта	атыстырсаңдарда	атыстырсада
шапқыла	шапқыласақта	шапқыласаңдарда	шапқыласада
алыңқыра	алыңқырасақта	алыңқырасаңдарда	алыңқырасада

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбасамда	жазбасаңдар	жазбасада
жылама	жыламасамда	жыламасаңдар	жыламасада
күреспе	күреспесемде	күреспесеңде	күреспеседе
жуынба	жуынбасамда	жуынбасаңдар	жуынбасада
қаздырма	қаздырмасамда	қаздырмасаңдар	қаздырмасада
жатқызба	жатқызбасамда	жатқызбасаңдар	жатқызбасада
жегілме	жегілмесемде	жегілмесеңдерде	жегілмеседе
атыстырма	атыстырмасамда	атыстырмасаңдар	атыстырмасада
шапқылама	шапқыламасамда	шапқыламасаңдар	шапқыламасада
алыңқырама	алыңқырамасамда	алыңқырамасаңдар	алыңқырамасада

Көпше:

жазба	жазбасақта	жазбасаңдар	жазбаса
жылама	жыламасақта	жыламасаңдарда	жыламасада

күреспе	күреспесекте	күреспесендерде	күреспеседе
жуынба	жуынбасақта	жуынбасандарда	жуынбасада
қаздырма	қаздырмасақта	қаздырмасандарда	қаздырмасада
жатқызба	жатқызбасақта	жатқызбасандарда	жатқызбасада
жегілме	жегілмесекте	жегілмесендерде	жегілмеседе
атыстырма	атыстырмасақта	атыстырмасандарда	атыстырмасада
шапқылама	шапқыламасақта	шапқыламасандарда	шапқыламасада
алыңқырама	алыңқырамасақта	алыңқырасандарда	алыңқырамасада

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөздер алып, ереуіл раймен жіктету.

6. РЕНІШ РАЙ

Реніш рай дейміз – істеген-істемеген істерге реніш еткенде айтылатын сөз түрін. Мәселен: «Шақырғанда барсамшы!»; «Көрдім деп айтпасамшы!». «Барсамшы» дегенде бармағанына реніш айтады. «Айтпасамшы» дегенде айтқанына реніш айтады. «Барсамшы», «айтпасамшы» деген реніш көрсететін сөздер реніш рай болады. Жоғарыда басқа райлармен айтылған сөздерді реніш раймен айтып қарайық.

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазсамшы	жазсаңшы	жазсайшы
жыла	жыласамшы	жыласайшы	жыласайшы
күрес	күрессемші	күрессеңші	күрессейші
жуын	жуынсамшы	жуынсаңшы	жуынсайшы
қаздыр	қаздырсамшы	қаздырсаңшы	қаздырсайшы
жатқыз	жатқызсамшы	жатқызсаңшы	жатқызсайшы
жегіл	жегілрсемші	жегілсеңші	жегілсейші
атыстыр	атыстырсамшы	атыстырсаңшы	атыстырсайшы
шапқыла	шапқыласамшы	шапқыласаңшы	шапқыласайшы
алыңқыра	алыңқырасамшы	алыңқырасаңшы	алыңқырасайшы

Көпше:

жаз	жазсақшы	жазсаңдаршы	жазсайшы
-----	----------	-------------	----------

жыла	жыласақшы	жыласаңдаршы	жыласайшы
күрес	күрессекші	күрескендерші	күрессейші
жуын	жуынсақшы	жуынсаңдаршы	жуынсайшы
қаздыр	қаздырсақшы	қаздырсаңдаршы	қаздырсайшы
жатқыз	жатқызсақшы	жатқызсаңдаршы	жатқызсайшы
жегіл	жегілсекші	жегілсендерші	жегілсейші
шапқыла	шапқыласақшы	шапқыласаңдаршы	шапқыласайшы
алыңқыра	алыңқырасақшы	алыңқырасаңдаршы	алыңқырасайшы

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбасамшы	жазбасаңшы	жазбасайшы
жылама	жыламасамшы	жыламасаңшы	жыламасайшы
күреспе	күреспесемші	күреспесеңші	күреспесейші
жуынба	жуынбасамшы	жуынбасаңшы	жуынбасайшы
қаздырма	қаздырмасамшы	аздырмасаңшы	қаздырмасайшы
жатқызба	жатқызбасамшы	атқызбасаңшы	атқызбасайшы
жегілме	жегілмесемші	жегілмесеңші	жегілмесейші
шапқылама	шапқыласамшы	шапқыламасаңшы	шапқыламасайшы
алыңқырама	алыңқырасамшы	алыңқырамасаңшы	алыңқырамасайшы

Көпше:

жазба	жазбақшы	жазбасаңдаршы	жазбасайшы
жылама	жыламасақшы	жыламасаңдаршы	жыламасайшы
күреспе	күреспесекші	күреспесендерші	күреспесейші
жуынба	жуынбасақшы	жуынбасаңдаршы	жуынбасайшы
қаздырма	қаздырмасақшы	қаздырмасаңдаршы	қаздырмасайшы
жатқызба	жатқызмасақшы	жатқызбасаңдаршы	жатқызбасайшы
жегілме	жегілмесекші	жегілмесендерші	жегілмесейші
атыстырма	атыстырма- сақшы	атыстырмасаң- даршы	атыстырмасайшы

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөздеп алып, реніш раймен жіктеу.

7. ҚАЛАУ РАЙ

Қалау рай дейміз – істі көңіл қалау, қаламауын көрсететін сөз түрін. Мәселен: *Барсам екен, бармасам екен; Айтсаң екен, айтпасаң екен; Білдірсе екен білдірмесе екен* деген сияқты сөздер қалау рай болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райларда көрсеткен үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерде, жекеше, көпше, үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, жоғарғы үлгілер бойынша қалау раймен жіктету.

8. СЕНІМДІ РАЙ

Сенімді рай дейміз – істің істелу-істелмеуіне көңіл сеніп сөйлегенде айтылатын сөз түрін. Мәселен: *алғаймын, алмағаймын, тұрғайсың, тұрмағайсың, болғай, болмағай* деген сияқты сөздер сенімді рай болады: *жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра* деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша: болымды-болымсыз түрлерінде жекеше, көпше үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, сол үлгілер бойынша сенімді раймен жіктету.

9. СЕНІМСІЗ РАЙ

Сенімсіз рай дейміз – істің болу-болмасына көңіл сенбегенін көрсететін сөздің түрін. Мәселен: *Барар ма екем, бармас па екем; Көрер ме екенсің, көрмес пе екенсің; Жүрер ме екен, жүрмес пе екен* деген сияқты сөздер сенімсіз рай болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерінде, жекеше, көпше үш жақпен айтқызу.

10. БОЛЖАЛ РАЙ

Болжал рай дейміз – істі шартқа қарайлап болжалдағандағы сөздің түрін. Мәселен: *оқыр едім* (ақшам болса), *ішер едің* (су болса), *барар еді* (жалдаса) деген сияқты сөздер болжал рай болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерінде жекеше, көпше үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша болжал раймен жіктету.

11. МҰҢ РАЙ

Мұң рай дейміз – істерлік іске мұң болғанда айтылатын сөздің түрін. Мәселен: *айтар ма едім, айтпас па едім, жүрер ме едің, жүрмес пе едің* деген сияқты сөздер **мұң рай** болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, шапқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерінде жекеше, көпше, үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, мұң раймен жіктету.

12. КӨНІС РАЙ

Көніс рай дейміз – іске көнгенде, мойындағанда айтылатын сөз түрін. Мәселен: *кетемін-та, кетпеймін-та, барамын-та, бармайсын-та, көреді-та, көрмейді-та.*

Ескерту. Көніс рай екінші түрлі де айтылады, мәселен: *кетемін-тағы, кетпеймін-тағы, кетесін-тағы, кетпейсін-тағы, кетпейді-тағы* деген сөздер де **көніс рай** болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша айтқызу.

13. ҚАЙРАУ РАЙ

Қайрау рай дейміз – істі істеуге я істемеуге қайрай сөйлегендегі сөз түрін. Мәселен: *барайыншы, бармайыншы, баршы, бармақшы, барсыншы, бармасыншы* деген сияқты сөздер **қайрау рай** болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, жоғары үлгілер бойынша қайрау раймен жіктету.

14. АЗАЛЫ РАЙ

Азалы рай дейміз – қайрау райдың азамен айтылатын түрін. Мәселен: *жүрсейші, жүрмесейші, қалсайшы, қалмасайшы, барсайшы, бармасайшы*.

Ескерту. Азалы райдың түріне жақын өгініштеу рай бар: Мәселен: *барсана, тұрсана, жүрсана, қойсана, кетсана* уа ғайри солай. Бұл рай бұрын айтылса да, бұл күнде тіпті, айтылмайды десе де болар. Некен-саяқ бұрынғы ертегілерде ғана келеді («Қара батыр» деген ертегіні қара).

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша азалы раймен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша азалы раймен жіктету.

15. ТЕРІС РАЙ

Теріс рай дейміз – істелетін іске айтылатын сөз теріс түрін. Мәселен: *барса игі едім, бармаса игі едім, алса игі едің, алмаса игі едің, жүрсе игі еді, жүрмесе игі еді* деген сөздер теріс рай болады.

Ашық рай:	1) «Барасың»	орнына	«барасыз»
	2) «Бардың»	орнына	«бардыңыз»
	3) «Барарсың»	орнына	«барарсыз»
Шартты рай:	«Барсаң»	орнына	«барсаңыз»
Ереуіл рай:	«Барсаңда»	орнына	«барсаңызда»
Азалы рай:	«Барсаңшы»	орнына	«барсаңызшы»

басқалары да осылайша.

Көпше:

Билік рай	«барыңдар»	орнына	«барыңыздар»
Ашық рай	1) «Барасыңдар»	орнына	«барарсыздар»
	2) «Бардыңдар»	орнына	«бардыңыздар»
	3) «Барарсыңдар»	орнына	«барарсыздар»
Шартты рай:	«барасыңыздар»	орнына	«барсаңдар»
Ереуіл рай:	«барсаңдар да»	орнына	«барсаңдар»
Азалы рай:	«барсаңдаршы»	орнына	«барсаңыздаршы»

басқалары да осылайша.

КӨСЕМШЕ

Көсемше дейміз – екі етістік қосарынан сөйленгенде, алдында айтылатын етістіктің қысқа түрін. Мәселен, *жаза бер, қарап тұр, жүріп келді* дегенде алдыңғы сөздер көсемше етістік болады.

Көсемше үш түрлі: 1) үнемді, 2) үнемсіз, 3) ниетті.

Үнемді көсемше – созымды істі көрсету үшін айтылады. Мәселен, *айта бердім, айта бердің, айта берді*.

Ниетті көсемше – істеуге ниеттеніп тұрғанды көрсететін сөз түрі. Мәселен, *барғалы тұрмын, барғалы тұрсың, барғалы тұр* уа ғайри солай.

Жоғарыда райлар турасында сөйлегенде етістіктер қосарлы күйінде, көсемше түрде айтылады деп едік. Сол қосарлы күйі көсемше түрде қалай айтылатындығын көрсету үшін жоғарыдағы райларынан жіктеген сөздерден: аяқ дыбысы дауысты бір сөз, аяқ дыбысы дауыссыз я жарты дауысты бір сөз алып һәм көмекші етістіктерден бірнешесін алып, қосарлы түрде өзгертіп көрейік.

ТҰЙЫҚ РАЙ

Жаза бермек, сынай тұрмақ.

БИЛІК РАЙ

Үнемді көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жаза берейін сынай тұрайын	II-ші жақ жаза бер сынай тұр	III-ші жақ жаза берсін сынай тұрсын
--	------------------------------------	---

Көпше:

жаза берейік сынай тұрайық	жаза беріңдер сынай тұрындар	жаза берсін сынай тұрсын
-------------------------------	---------------------------------	-----------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермейін сынай тұрмайын	жаза берме сынай тұрма	жаза бермесін сынай тұрмасын
---------------------------------	---------------------------	---------------------------------

Көпше:

жаза бермейік сынай тұрмайық	жаза бермеңдер сынай тұрмаңдар	жаза бермесін сынай тұрмасын
---------------------------------	-----------------------------------	---------------------------------

Үнемсіз көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жазып берейін сынап тұрайын	II-ші жақ жазып бер сынап тұрсын	III-ші жақ жазып берсін сынап тұрсын
---	--	--

Көпше:

жазып берейік сынап тұрайық	жазып беріңдер сынап тұрындар	жазып берсін сынап тұрсын
--------------------------------	----------------------------------	------------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермейін	жазып берме	жазып бермесін
сынап тұрмайын	сынап тұрма	сынап тұрмасын

Көпше:

жазып бермейік	жазып бермендер	жазып бермесін
сынап тұрмайық	сынап тұрмандар	сынап тұрмасын

Дағдыландыру. һәр етістен әр трлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде билік раймен жіктету.

АШЫҚ РАЙ

1) Осы шақ

Үнемді көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаза беремін	жаза бересің	жаза береді
сынай тұрамын	сынай тұрасың	сынай тұрады

Көпше:

жаза береміз	жаза бересіңдер	жаза береді
сынай тұрамыз	сынай тұрмайсыңдар	сынай тұрады

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермеймін	жаза бермейсің	жаза бермейді
сынай тұрмаймын	сынай тұрмайсың	сынай тұрмайды

Көпше:

жаза бермейміз	жаза бермейсіңдер	жаза бермейді
сынай тұрмаймыз	сынай тұрмайсыңдар	сынай тұрмайды

Үнемсіз көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жазып беремін	жазып бересің	жазып береді
сынап тұрамын ²⁶	сынап тұрасың	сынап тұрады
Көпше:		
жазып береміз	жазып бересіңдер	жазып береді
сынап тұрамыз	сынап тұрасыңдар	сынап тұрады

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермеймін	жазып бермейсің	жазып бермейді
сынап тұрмаймын	сынап тұрмайсың	сынап тұрмайды

Көпше:

жазып бермейміз	жазып бермейсіңдер	жазып бермейді
сынап тұрмаймыз	сынап тұрмайсыңдар	сынап тұрмайды

Дағдыландыру. Әр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде ашық райдың осы шағын жіктету.

2) Өткен шақ

Үнемді көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: 1-ші жақ	2-ші жақ	3-ші жақ
жаза бердім	жаза бердің	жаза берді
сынай тұрдым	сынай тұрдың	сынай тұрды
Көпше:		
жаза берді	жаза бердіңдер	жаза берді
сынай тұрды	сынай тұрдыңдар	сынай тұрды

²⁶ «Тұр» өзгеше түрінде: сынап тұрамын, сынап тұрасың, сынап тұр болады. Өзгеше түрдегі басқа үшеуі де, яғни «жүр», «отыр», «жат» олар да осылайша.

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермедім	жаза бермедің	жаза бермеді
сынай тұрмадым	сынай тұрмадың	сынай тұрмады

Көпше:

жаза бермедік	жаза бермедіңдер	жаза бермеді
сынай тұрмадық	сынай тұрмадыңдар	сынай тұрмады

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаза бердім	жазып бердің	жазып берді
сынап тұрдым	сынап тұрдың	сынап тұрды

Көпше:

жазып бердік	жазып бердіңдер	жазып берді
сынап тұрдық	сынап тұрдыңдар	сынап тұрды

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермедім	жазып бермедің	жазып бермеді
сынап тұрмадым	сынап тұрмадың	сынап тұрмады

Көпше:

жазып бермедік	жазып бермедіңдер	жазып бермеді
сынап тұрмадық	сынап тұрмадыңдар	сынап тұрмады

Дағдыландыру. һәр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде ашық райдың өткен шағымен жіктету.

3) Келер шақ

Үнемді көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жаза берермін сынай тұрармын	II-ші жақ жаза берерсің сынай тұрарсың	III-ші жақ жаза берер сынай тұрар
--	--	---

Көпше:

жаза берерміз сынай тұрармыз	жаза берерсіңдер сынай тұрарсыңдар	жаза берер сынай тұрар
---------------------------------	---------------------------------------	---------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше

жаза бермеспін сынай тұрмаспын	жаза бермесің сынай тұрмасың	жаза бермес сынай тұрмас
-----------------------------------	---------------------------------	-----------------------------

Көпше:

жаза бермеспіз сынай тұрмаспыз	жаза бермесіңдер сынай тұрмасыңдар	жаза бермес сынай тұрмас
-----------------------------------	---------------------------------------	-----------------------------

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше:

I-ші жақ жазып берермін сынап тұрармын	II-ші жақ жазып берерсің сынап тұрарсың	III-ші жақ жазып берер сынап тұрар
--	---	--

Көпше:

жазып берерміз сынап тұрармыз	жазып берерсіңдер сынап тұрарсыңдар	жазып берер сынап тұрар
----------------------------------	--	----------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермеспін сынап тұрмаспын	жазып бермесің сынап тұрмасың	жазып бермес сынап тұрмас
------------------------------------	----------------------------------	------------------------------

Көпше:

жазып бермеспіз жазып бермессіңдер жазып бермес
сынап тұрмаспыз сынап тұрмассыңдар сынап тұрмас

Дағдыландыру: һәр етістен әртүрлі сөздер алып, сол үлгі бойынша қосар түрде ашық райдың келер шағымен жіктету.

ШАРТТЫ РАЙ**Үнемді көсемше:**

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ

жаза берсем
сынай тұрсам

II-ші жақ

жаза берсең
сынай тұрсаң

III-ші жақ

жаза берсе
сынай тұрса

Көпше:

жаза берсек
сынай тұрсақ

жаза берсеңдер
сынай тұрсаңдар

жаза берсе
сынай тұрса

Болымды түрлері:

Жекеше:

жаза бермесем
сынай тұрмасам

жаза бермесен
сынай тұрмасаң

жаза бермесе
сынай тұрмаса

Көпше:

жаза бермесек
сынай тұрмасақ

жаза бермесендер
сынай тұрмасаңдар

жаза бермесе
сынай тұрмаса

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше:

жазып берсем
сынап тұрсам

жазып берсең
сынап тұрсаң

жазып берсе
сынап тұрса

Көпше:

жазып берсек	жазып берсеңдер	жазып берсе
сынап тұрсақ	сынап тұрсаңдар	сынап тұрса

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермесем	жазып бермесең	жазып бермесе
сынап тұрмасам	сынап тұрмасаң	сынап тұрмаса

Көпше:

жазып бермесек	жазып бермесеңдер	жазып бермесе
сынап тұрмасақ	сынап тұрмасаңдар	сынап тұрмаса

Дағдыландыру. һәр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде шартты раймен жіктету.

ЕРЕУІЛ РАЙ

Үнемді көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаза берсемде	жаза берсеңде	жаза берседе
сынай тұрсамда	сынай тұрсаңда	сынай тұрсада

Көпше:

жаза берсекте	жаза берсеңдерде	жаза берседе
сынай тұрсақта	сынай тұрсаңдарда	сынай тұрсада

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермесемде	жаза берсеңде	жаза бермеседе
сынай тұрмасамда	сынай тұрмасаңда	сынай тұрмасада

Көпше:

жаза бермесенде жаза бермесендерде жаза бермесесе
сынай тұрмасақта сынай тұрмасандарда сынай тұрмасада

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше:

жазып берсемде жазып берсеңде жазып берседе
сынап тұрсамда сынап тұрсаңда сынап тұрсада

Көпше:

жазып берсекте жазып берсеңдерде жазып берседе
сынап тұрсақта сынап тұрсаңдарда сынап тұрсада

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермесемде жазып бермесенде жазып бермесесе
сынап тұрмасамда сынап тұрмасаңда сынап тұрмасада

Көпше:

жазып бермесекте жазып бермесендерде жазып бермесесе
сынап тұрмасақта сынап тұрмасандарда сынап тұрмасада

Дағдыландыру. hәр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде ереуіл раймен жіктету.

РЕНІШ РАЙ

Бұл рай үшін де *жаза бермек, сынай тұрмақ* деген сөздерді алып, басқа райлардағы көрсеткен үлгі бойынша үнемді, үнемсіз көсемшенің болымды, болымсыз түрлерінде қосар күйде айтқызу.

Дағдыландыру үшін әр етістен әртүрлі сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша реніш раймен жіктету.

Қалау рай, сенімді рай, болжам рай, мұң рай, көніс рай, қайрау рай, азалы рай, теріс рай – бұлар үшін де *жаза бермек, сынай тұрмақ* деген сөздерді алып, басқа райларда көрсеткен үлгі бойынша үнемді, үнемсіз көсемшенің болымды, болымсыз түрлерінде қосар күйде айтқызу.

Дағдыландыру үшін әр етістен әртүрлі сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша жіктету.

Ниетті көсемше де үнемді көсемше сияқты, жалғыз-ақ айырмасы сол үнемді көсемшенің жалғауы «а» (жіңішке сөзде «е») һәм «й», ниетті көсемшеде «ғалы» (жіңішке сөзде «гелі»).

ЕСІМШЕ

Есімше дейміз – есім сияқты айтылатын етістіктің түрін, мәселен, *айтушы адам, шабатын ат, жазған хат* дегенде «айтушы», «шабатын», «жазған» деген сөздер есімше болады. Есім сияқты дейтініміз: сын есімше «қандай?» деп сұраймыз.

Есімше үш түрлі: 1) Осы шақтық, 2) Өткен шақтық 3) Ұйғарынды.

Осы шақтық есімше дейміз – осы шақта істеп тұрғанды көрсеткенде, мәселен: *өлең айтушы, бие сауушы, құдық қазушы* деген сияқты сөздер.

Өткен шақтық есімше дейміз – бұрын істелген істі көрсететін іс түрін. Мәселен, *өлең айтқан, бие сауған, құдық қазған* дегендегі «айтқан», «сауған», «қазған» деген сияқты сөздер өткен шақтық есімше болады.

Ұйғарынды есімше дейміз – істеуге ұйғарылған істі көрсету үшін айтылатын сөз түрін. Мәселен, *жазатын хат, сөйлейтін сөз, көретін көз* дегендегі «жазатын», «сөйлейтін», «көретін» деген сияқты сөздер ұйғарынды есімше болады.

Есімшеге есімдер сияқты жалғаулар да, етістіктер сияқты жіктеулер де жалғанады. Жіктегенде де есімдерше жіктеледі. Әуелі есімдерше өзгертіп, сонан соң етістікше өзгертіп қарайық.

ЖАЛҒАУЛАР

Жай қалып

«Барушы», «барған», «баратын»²⁷

Жекеше:	<i>Осы шақтық</i>	<i>Өткен шақтық</i>	<i>Ұйғарынды</i>
Атау	барушы	барған	баратын
Ілік жалғау	барушының	барғанның	баратынның
Барыс жалғау	барушыға	барғанға	баратынға
Табыс жалғау	барушыны	барғанды	баратынды
Жатыс жалғау	барушыда	барғанда	баратында
Шығыс жалғау	барушыдан	барғаннан	баратыннан

Көпшесі:	<i>Осы шақтық</i>	<i>Өткен шақтық</i>	<i>Ұйғарынды</i>
Атау	барушылар	барғандар	баратындар
Ілік жалғау	барушылардың	барғандардың	баратындардың
Барыс жалғау	барушыларға	барғандарға	баратындарға
Табыс жалғау	барушыларды	барғандарды	баратындарды
Жатыс жалғау	барушыларда	барғандарда	баратындарда
Шығыс жалғау	барушылардан	барғандардан	баратындардан

Дағдыландыру. Райларда алынған басқа сөздерді де есімше түрінде алып, осы үлгі бойынша есімдерше жай қалыпта жалғаулату.

Тәуелді қалып

1. Оңаша тәуелдік

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Атау			
Осы шақтық	барушым	барушың	барушысы
Өткен шақтық	барғаным	барғаның	барғаны

²⁷ «Баратын» деген сөз – «бара тұғыннан» қысқарған сөз. Сондықтан екеуінің қайсысын айтса да, жазса да хате болмайды.

Ұйғарынды	баратыным	баратының	баратыны
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушымның	барушыңның	барушысының
Өткен шақтық	барғанымның	барғаныңның	барғанының
Ұйғарынды	баратынымның	баратыныңның	баратынының
Барыс жалғау			
Осы шақтық	барушыма	барушыңа	барушысына
Өткен шақтық	барғаныма	барғаныңа	барғанына
Ұйғарынды	баратынына	баратыныңа	баратынына
Табыс жалғау			
Осы шақтық	барушымды	барушыңды	барушысын
Өткен шақтық	барғанымды	барғаныңды	барғанын
Ұйғарынды	баратынымды	баратыныңды	баратынын
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушымда	барушыңда	барушысында
Өткен шақтық	барғанымда	барғаныңда	барғанында
Ұйғарынды	баратынымда	баратыныңда	баратынында
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушымнан	барушыңнан	барушысынан
Өткен шақтық	барғанымнан	барғаныңнан	баратынынан
Ұйғарынды	баратынымнан	баратыныңнан	баратынынан

Көпше: I-ші жақ II-ші жақ III-ші жақ

Атау

Осы шақтық	барушыларым	барушыларың	барушылары
Өткен шақтық	барғандарым	барғандарың	барғандары
Ұйғарынды	баратындарым	баратындарың	баратындары
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушыларымның	барушыларыңның	барушыларының
Өткен шақтық	барғандарымның	барғандарыңның	барғандарының
Ұйғарынды	баратындарының	баратындарыңның	баратындарының
Барыс жалғауы			
Осы шақтық	барушыларыма	барушыларыңа	барушыларына
Өткен шақтық	барғандарыма	барғандарыңа	барғандарына
Ұйғарынды	баратындарыма	баратындарыңа	баратындарына
Табыс жалғауы			
Осы шақтық	барушыларымды	барушыларыңды	барушыларын

Өткен шақтық	барғандарымды	барғандарыңды	барғандарын
Ұйғарынды	баратындарымды	баратындарыңды	баратындарым
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымда	барушыларыңда	барушыларыда
Өткен шақтық	барғандарымда	барғандарыңда	барғандарында
Ұйғарынды	баратындарымда	баратындарыңда	баратындарында
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымнан	барушыларыңнан	барушыларынан
Өткен шақтық	барғандарымнан	барғандарыңнан	барғандарынан
Ұйғарынды	баратындарымнан	баратындарыңнан	баратындарынан

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша басқа сөздерді есімше түрінде алып, оңаша тәуелдік қалыпта жалғаулату.

II. Ортақ тәуелдік

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Атау			
Осы шақтық	барушымыз	барушыңыз	барушысы
Өткен шақтық	барғанымыз	барғаныңыз	барғаны
Ұйғарынды	баратынымыз	баратыныңыз	баратыны
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушымыздың	барушыңыздың	барушысының
Өткен шақтық	барғанымыздың	барғаныңыздың	барғанының
Ұйғарынды	баратынымыздың	баратыныңыздың	баратынының
Барыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызға	барушыңызға	барушысына
Өткен шақтық	барғанымызға	барғаныңызға	барғанына
Ұйғарынды	баратынымызға	баратыныңызға	баратынына
Табыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызды	барушыңызды	барушысын
Өткен шақтық	барғанымызды	барғаныңызды	барғанын
Ұйғарынды	баратынымызды	баратыныңызды	баратынын
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызда	барушыңызда	барушысында
Өткен шақтық	барғанымызда	барғаныңызда	барғаныңда

Ұйғарынды	баратынымда	баратыныңызда	баратыныңда
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушымыздан	барушыңыздан	барушысынан
Өткен шақтық	барғанмыздан	барғаныңыздан	барғанынан
Ұйғарынды	баратынымыздан	баратыныңыздан	баратынынан
Көпше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Атау			
Осы шақтық	барушыларымыз	барушыларыңыз	барушылары
Өткен шақтық	барғандарымыз	барғандарыңыз	барғандары
Ұйғарынды	баратындарымыз	баратындарыңыз	баратындары
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушыларымыздың	барушыларыңыздың	барушыла- рының
Өткен шақтық	барғандарымыздың	барғандарыңыздың	барғанда- рының
Ұйғарынды	баратындарымыздың	баратындарыңыздың	баратын- дарының
Барыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымызға	барушыларыңызға	барушыларына
Өткен шақтық	барғандарымызға	барғандарыңызға	барғандарына
Ұйғарынды	баратындарымызға	баратындарыңызға	баратындарына
Табыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымызды	барушыларыңызды	барушыларын
Өткен шақтық	барғандарымызды	барғандарыңызды	барғандарын
Ұйғарынды	баратындарымызды	баратындарыңызды	баратындарын
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымызда	барушыларыңызда	барушыларында
Өткен шақтық	барғандарымызда	барғандарыңызда	барғандарында
Ұйғарынды	баратындарымызда	баратындарыңызда	баратындарында
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымыздан	барушыларыңыздан	барушыларынан
Өткен шақтық	барғандарымыздан	барғандарыңыздан	барғандарынан
Ұйғарынды	баратындарымыздан	баратындарыңыздан	баратындарынан

Дағдыландыру. Басқа сөздерді алып, осы үлгі бойынша есімше түрінде ортақ тәуелдік қалыпша жалғаулату.

1) Жіктеу (жай түрде)²⁸

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Осы шақтық	барушымын	барушысың	барушы
Өткен шақтық	барғанмын	барғансың	барғанды
Ұйғарынды	баратынмын	баратынсың	баратынды

Көпше:

Осы шақтық	барушымыз	барушысыңдар	барушыды
Өткен шақтық	барғанбыз	барғансыңдар	барғанды
Ұйғарынды	баратынбыз	баратынсыңдар	баратынды

Дағдыландыру: Басқа сөздерді есімше түрінде алып, осы үлгі бойынша жіктету.

2) Жіктеу (косар түрде)

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Осы шақтық	барушы едім	барушы едің	барушы еді
Өткен шақтық	барған едім	барған едің	барған еді
Ұйғарынды	баратын едім	баратын едің	баратын еді

Көпше:

Осы шақтық	барушы едік	барушы едіңдер	барушы еді
Өткен шақтық	барған едік	барған едіңдер	барған еді
Ұйғарынды	баратын едік	баратын едіңдер	баратын еді

Дағдыландыру. Басқа сөздерді есімше түрінде алып, осы үлгі бойынша жіктету.

Ескерту. Есімшеге «еді» қосылып айтылса, бұрынғы істі көрсетеді. Сондықтан ол түрін «бұрынғылық» дейміз, есімшеге «екен» қосылып айтылса, баяғы істі көрсетеді: сондықтан бұл түрін «баяғылық» дейміз, мәселен: *барушы едім, барушы едің, барушы еді* – бұлар бұрынғылық. *Барған екенмін, барған екенсің, барған екен* – бұлар баяғылық.

²⁸ Бұлайша жіктеу атауыш сөздердің бәрінде де бар.

ЕТІСТІКТЕН ТУҒАН СӨЗДЕР

Етістіктің түпкі түрі сабақты һәм салтаң етіс. Осы екі етістің түбіріне түрлі жұрнақтар жалғанып, түрлі сөздер туады. Етіс жұрнақтар: 1. Бір етістен екінші етістік сөздер туғызады. 2. Етістерден басқа есімдік сөздер туғызады. Сабақты етіс пен салтаң етістен басқалары туынды етіс.

Туынды етістердегі жұрнақтар:

1. «-с» жұрнақ (ұр–ұрыс, күре–күрес, соқ–соғыс)
2. «-н» жұрнақ (жу–жуын, тара–таран, бақ–бағын)
3. «-дыр» (-тыр) жұрнақ (қаз–қаздыр, қал–қалдыр, айт–айт-тыр)
4. «-қыз» (-ғыз, -кіз, -гіз) жұрнақ (жатқыз, барғыз жеткіз, бергіз)
5. «-л» жұрнақ (ас–асыл, жек–жегіл)
6. «-т» жұрнақ (құла–құлат, ер–ерт, құры–құрт).
7. «-тыр» жұрнақ (құла–құлаттыр, сұра–сұраттыр, күре–күреттір).
8. «-стыр» (ұр–ұрыстыр, соқ–соғыстыр, күре–күрестір).
9. «-қыла» (-ғыла, -кіле, -гіле) жұрнақ (шап–шап–қыла, жу–жуғыла, кес–кескіле, тіл–тілгіле).
10. «-ыңқыра» -(іңкіре) жұрнақ (ал–алыңқыра, барың–қыра, беріңкіре, жүріңкіре). Бұлар етіс жұрнақтары деп аталады.

Етістіктен туатын басқа сөздердегі жұрнақтар:

1. «-у», «-м», «-с», «-ш» жұрнақтар етістік түбіріне жалғанып, сол етістік көрсететін ісін атайды. Мәселен: *сұра–сұрау, сау–сауу, айт–айту*²⁹ *оқы–оқу, ал–алым, біл–білім, өл–өлім, ас–асым, сау–сауым, бар–барыс, жүр–жүріс, қу–қуыс, қара–қарас, қуан–қуаныш.*

²⁹ Етістік түрінің аяғы дауыссыз дыбыс я «й», «у» болса, жұрнақ екі «уу» болып жалғанады.

Дағдыландыру. *Тұр, қос, қой, саба, сана, бу* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, «у», «м», «а», «й» жұрнақтарын жалғату.

2. «-ымсақ» (-імсек), «-аған» (-еген), «-шақ» (-шек), «-қақ» (-ғақ) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге заттың сүйегіне біткен мінезін атайды. Мәселен: *ал-алымсақ, кел-келімсек, қаш-қашаған, көр-көреген, ұрын-ұрыншақ, ерін-еріншек, ұрыс-ұрысқақ, сын-сынғақ.*

Дағдыландыру. *Жара, бер, қап, кет, теп, ұмыт, жи-рен, теріс-оң* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

3. «-қыш» (-ғыш, -кіш, -гіш) «-қыр» (-ғыр, -кір, -гір) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге жанды нәрсе болса, ұсталығын, икемділігін атайды, жансыз нәрсе болса, сол іске қолайлы, жақсылығын атайды яки әншейін сол іске құрал нәрселігін атайды. Мәселен: *жанды нәрселер туралы:* айт-айтқыш, сой-сойғыш, кес-кескіш, көр-көргіш, тап-тапқыр, ал-алғыр, үш-үшкір, біл-білгір. *Жансыз нәрселер туралы:* ақ-аққыш, жан-жанғыш, өс-өскіш, сын-сынғыш, тұт-тұтқыр, өт-өткір, бас-басқыш, сыпыр-сыпырғыш, сұрт-сұрткіш, кер-кергіш.

Дағдыландыру. *Ат, сау, қыс, ұт, күл, жсау, тұт, өң, көн, тес* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

4. «-уыш», «-гі», «-қ» (-к) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін іске құралдығын атайды. Мәселен: *ора-орауыш, бұр-бұрғы, сүз-сүзгі, тара-тарак, төсе-төсек.*

Дағдыландыру. *Тырна, қыр, тая, ес* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

Ескерту. «-к» (-к) жұрнақ басқа мағынада да жалғанады, мәселен: *аш-ашық, тес-тесік, ұш-ұшық, кет-кетік* уа ғайри сондай.

5. «-қын» (-ғый), «-ма» (-ба, -ме, -бе), «-мал», «-мақыл» (-бақыл, -мекіл, -бекіл) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істің түрін атайды: *тас-тасқын,*

қыр–қырғын, сал–салма, тарт–тартпа, өр–өрме, кес–кеспе, тасы–тасымал, айны–айнымал, таста–тастамақыл, ат–атпақыл, шерт–шертпекіл, иір–иірмекіл.

Дағдыландыру. *Қаш, шал, сана, орама, бас, тер, сез* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

6. «-ақ» (-ек), «-н» жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істерден өнген затты атайды, мәселен: *қаш–қашақ, кес–кесек, шап–шабын, ек–егін.*

Дағдыландыру. *Қос, қон, жат, бөл, ақ, жек, шық* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, жалғату.

7. «-лық» (-лік) жұрнақ етістіктің келер шақ түріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге тұрарлық күйін атайды. Мәселен: *барар–барарлық, көрер–көрерлік.*

Дағдыландыру. Келер шақ түрдегі етістіктерді алып «-лық» (-лік) жұрнағын жалғату.

8. «-уыл» (-уіл) жұрнақ етістікке жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеушіні атайды. Мәселен: *жаса–жасауыл, жорт–жортуыл, бөге–бөгеуіл.*

Сол мағынада етістіктің келер шақ түріне «-ман» (-мен) жұрнақ жалғанады. Мәселен: *алар–аларман, берер–берермен.*

Дағдыландыру. Етістіктің түбірлерін һәм келер шақ түрлерін алып, «-уыл» (-уіл) һәм «-ман» (-мен) жұрнақтарды жалғату.

ҮСТЕУ

Үстеу дейміз – сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздерді толықтыру, күшейту үшін айтылатын сөздерді. Мәселен: *«тым жақсы», «он есе», «тап өзі», «әрең келдім»* уа ғайри сондай.

«Қалай?» – «тым жақсы», «қанша?» – «он есе», «қайсысы?» – «тап өзі», «қайттың?» – «әрең келдім».

Қазақ тілінде түпкі үстеу сөздер тіпті аз. Көбінесе, үстеу мағынасында басқа есімдерден, есімдіктен, етістіктен шыққан сөздер жүреді. Әуелі түпкі үстеу сөздерді алып қарайық:

Сан есім һәм есімді күшейтуші үстеулерді *жай үстеу*

дейміз, олар мынау: *әбден, тым, тіпті, хас, сірә, есе, тап, нақ, нағыз, әрең, дәл, дөп, дейім, әрі, бері, әбден, бұрын, енді, мана, әні, міне, ең, ылғи, таман, сайын, әлі, жария, жорта, дік.*

Дағдыландыру. Осы үстеулерге жалғас айтарлық сан есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер тапқызып, айтқызу.

Үстеу бес түрлі: 1) Нықтаулық. 2) Сынаулық. 3) Өлшеулік. 4) Мезгілдік. 5) Мекендік.

1. НЫҚТАУЛЫҚ ҮСТЕУ

Нықтаулық үстеу дейміз – басқа сөздердің мағынасын нығыздау үшін айтылатын сөздерді. Мәселен: *ең жақсы, бек нашар, әбден қанды, тым шабан, өте тығыз, тіпті қысқа, тап өзі, нақ сол, нағыз арзан, дәл тиді, дөп келді, дәлме-дәл он кісі, хас жаман, қасақана айтты, әдейі айтпады, жүдә шаршады, тікелей қоя берді, әсіресе мақтағаны.* Көбінесе қарап отырғаны. Осындағы ірі³⁰ харіптермен жазылған сөздер нықтаулық үстеу болады. Бұлардан басқа да сөздердің мағынасын күшейтетін, нықтайтын сөздер нықтаулық үстеу болады.

Дағдыландыру. Осындағы нықтаулық үстеулердің қасындағы сөздердің орнына лайық басқа сөздерді қойғызып айтқызу һәм жазғызу.

2. СЫНАУЛЫҚ ҮСТЕУ

Сынаулық үстеу дейміз – істің сынын көрсететін сөздерді. Сынаулық үстеу болатын – зат есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың үстеу екен-еместігін сұраудан айырамыз. Сынаулық үстеу сұрауы: *қалай? қалайша?* Осы сұрауға жауап болмаған сөз үстеу болмайды.

Жақсы оқиды, жаман жазады, сыбай қонады, жаяу жүреді дегенде ірі жазылған сөздер *қалай?* деп сұрағанға жауап болып

³⁰ Қазіргі ирек шрифтпен берілген сөздер (*Құраст.*)

тұр (оқиды қалай? – жақсы, жазады қалай? – жаман, қонады қалай? – сыбай, жүреді қалай? – жаяу). Бұлар үстеу орнына жүретін сын есімдері.

Шалқасынан түсті, етбетінен құлады, орысша айтуы, адамша сөйледі дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (түсті қалай? – шалқасынан, құлады қалай? – етбетінен, сөйледі қалай – адамша). Бұлар үстеу орнына жүретін зат есімдер.

Екі-екіден бөлді, үш-үштен алды, төрт-төрттен қойды, он-оннан санады, жиырмадан үлестірді дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (бөлді қалай? – екі-екіден, алды қалай? – үш-үштен, қойды қалай? – төрт-төрттен, санады қалай? – он-оннан, үлестірді қалай? – жиырмадан). Бұлар орнына жүретін сан есімдер.

Олай айтпады, *солай* сөйледі, *бұлайша* етпелік, *сеніңше* болсын, *біздерше* ойламапты дегенде ірі жазылған сөздер қалай? қалайша? деп сұрағанға жауап болып тұр (Айтпады қалай? – солай, сөйледі қалай? – солай, етпелік – қалайша? – олайша, болсын қалайша? – сеніңше ойламапты қалайша? – біздерше). Бұлар үстеу орнына жүретін есімдіктер.

Саулап жанды, *жантайып* жатты, *еңкейіп* қарады, *еңіреп* жылады дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (жанды қалай? – саулап, жатты қалай? – жантайып, қарады қалай? – еңкейіп, жылады қалай? – еңіреп). Бұлар үстеу орнына жүретін етістіктің көсемше түрлері.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа сынаулық үстеу орнына жүретін атаушы сөздер тапқызып жаздыру.

3. ӨЛШЕУЛІК ҮСТЕУ

Өлшеулік үстеу дейміз – сынның я істің шамасын көрсететін сөздерді. Өлшеулік үстеу болатын зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардын да үстеу екен-еместігін сұраудан айырамыз. Өлшеулік үстеу сұраулары: *қанша? неше есе?* Осы сұрауларға жауап болмаған сөз өлшеулік үстеу болмайды.

Түске шейін ұйықтады, *кешке дейін* жатты, *ауылға шейін* қуды дейміз. «Түске шейін», «кешке дейін», «ауылға шейін» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады, (ұйықтады қанша? – түске шейін, жатты қанша? – кешке дейін, қуды қанша? – ауылға шейін). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Аз берді, *көп* алды дейміз. «Аз», «көп» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады, (берді қанша? – аз, алды қанша? – көп). Бұлар үстеу орнындағы сын есім сөздер.

Екі есе артық, *бес есе* кем дейміз. «Екі есе», «бес есе» деген сөздер неше есе? деп сұрағанға жауап болады, (артық неше есе? – екі есе, кем неше есе – бес есе). Бұлар үстеу орнындағы сан есім сөздер.

Сонша әдемі, *мұнша* кешікті, *онша* шапшаң емес дейміз. «Сонша», «мұнша», «онша» деген сөздер қанша деп сұрағанға жауап болады (қанша әдемі? – сонша әдемі, кешікті қанша? – мұнша, шапшаң емес қанша? – онша).

Бұлар үстеу орнындағы есімдіктер.

Тойғанша жеді, *қанғанша* ішті, *жеткенше* шапты «Тойғанша», «қанғанша», «жеткенше» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады (жеді қанша? – тойғанша, ішті қанша? – қанғанша, шапты қанша? – жеткенше).

Бұлар үстеу орнындағы етістік сөздер.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа өлшеулік үстеу орнына жүретін сөздер тапқызып жаздырту.

4. МЕЗГІЛДІК ҮСТЕУ

Мезгілдік үстеу дейміз – істің мезгілін көрсететін сөздерді. Мезгілдік үстеу болатын зат есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың үстеу екен-емесін сұраудан айырамыз. Мезгілдік үстеу сұраулары қашан? қашаннан? Бұл сұрауларға жауап болмаған сөз мезгілдік үстеу болмайды.

Атам заманнан солай, *күн сайын* толады дейміз. «Атам заманнан», «күн сайын» деген сөздер қашаннан? қашан? деп сұрағанға жауап болады (қашаннан солай? – атам заманнан,

қашан толады – күн сайын). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Мұнан басқа туынды һәм түпкі үстеулер бар. Мәселен: *бүгін, кеше, ертең, биыл, бүрсі күн (бұрнағы күн), бұрнағы жыл, алдыңғы күн, алдыңғы жыл, соңыра, қашаннан, ілезде* (бұлар туынды үстеу), *бұрын, мана, әлі, тағы, дәйім, дереу* (бұлар түпкі мезгілдік үстеулер).

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа мезгілдік үстеу орнына жүретін атауыш сөздер тапқызып, жаздырту.

5. МЕКЕНДІК ҮСТЕУ

Мекендік үстеу дейміз – істің мекенін көрсететін сөздерді. Мекендік үстеу болатын зат есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың мекендік үстеу екен-емесін сұраудан айырамыз. Мекендік үстеу сұраулары: қайда? қайдан? Бұл сұрауларға жауап болмаған сөздер мекендік үстеу болмайды.

Тыста жатыр, *қалаға* барды, *жайлаудан* қайтты дейміз. «Тыста», «қалаға», «жайлаудан» деген сөздер қайда?, қайдан? деп сұрағанға жауап болады (жатыр қайда? – тыста, барды қайда? – қалаға, қайтты қайдан? – жайлаудан). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Онда бармады, *мұнда* келді дейміз. «Онда», «мұнда» деген сөздер қайда? қайдан? деп сұрағанға жауап болады (бармады қайда? – онда, келді қайда? – мұнда). Бұлар үстеу орнындағы есімдіктер.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа мекендік үстеу орнына жүретін атауыш сөздер тапқызып жаздырту.

ДЕМЕУ

Демеу дейміз – сөздің я сөйлемдердің арасын үйлестіруге демеу болатын сөздерді. Қазақ тілінде түбір демеу сөздер, тіпті жоқ қасында. Мәселен: **Сұрау демеу:** *ма, ба, ме, бе, да; Жай демеу:* *гой, ақ, әше, бәсе, әлде, та, тағы, бәлкім.* Көбінесе демеу

орнына басқа сөздер жүреді. Басқа сөздер дегенде демеу орнына есімдік пен етістік екеуінің біте қайнаған сияқты қосылған түрлері әсіресе көп жүреді. Мысал: *үйткені* (олай еткені дегеннен қысқарған), *үйтпесе* (олай етпесе), *үйткенде* (олай еткенде), *үйтпесіне* (олай етпесіне), *үйткенше* (олай еткенше), *сүйтіп* (солай етіп), *сүйтседе* (солай етседе), *сүйткенде* (солай еткенде), *сүйткен сайын* (солай еткен сайын), *қайткенде* (қалай еткенде), *қайткенде де* (қалай еткенде де), *әйтпесе* (алай етпесе), *немесе* (не емес болса), *әйтсе де* (алай етсе де).

Бұлардан басқа демеу орнында толық күйінде айтылмаған етістік һәм басқа сөздер де бар. Мәселен: *олай болса, олай болғанда, солай болған соң, болмаса, неғұрлым, соғұрлым, неге десем* уа ғайри сондай сөздер.

Демеу орнына «мен» (бен) жалғаулық та жүреді.

Басқа жұрнақ демеу сөздерінен қазаққа кіріп, сіңіскен: *һәм, я, яки, егер, уа*. Сұрау демеуден басқалары өзге сөзге қосылмай жазылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің арасындағы демеу сөздерді тапқызу.

Бара ма, бармай ма – белгісіз. Барамыз ғой, барған соң көреміз ғой. Соның айтқаны-ақ болсыншы. Сен келмейді екенсің, әше мен барайын. Бәсе, солай болса керек. Әлде сен оқымадың ба? Мен бара алмасам, бәлкім өзің келерсің. Түріне қарағанда малы жоқтай ғой. Ол кешке келетін шығар, үйткені жылқыны да көре қайтатын шығар. Жайлауға көшетін болдық, үйтпесе малы тұратын емес. Қонақ келіп шыға алмадым, әйтпесе мана келетін едім. Су өткел бермес, үйткенде не қылмақпыз? Ағын бөгетті бұза беретін, үйтпесіне амал табу керек. Кеш барсақ, кеш келеді екенбіз, үйткенше ерте барып, ерте келейік. Түлкі талай жалтарып, айлалады, сүйтсе де тазы қоймады. Ол мені көп алдағаны бар, сүйткен үшін сенбеймін. Қайткенде жақсы болар екен? – қайткенде де жақсы болмас. Ол өзі барар, үйтпесе сен бар. Жүре тұрсын немесе күте тұрсын. Әйтсе де болады екен. Үйтпесіне қоймады.

ЖАЛҒАУЛЫҚТАР

Жалғаулық дейміз – жалғау орнына жүріп, жалғау сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайтын сөздерді. Жалғаулық сөздер қазақ тілінде аз. Болғаны мынау-ақ: *менен* (бенен, мен, бен), *үшін, шейін, дейін, таман, сайын, гөрі, арқылы, мақырыпты, туралы*.

Көбінесе, жалғаулықтар орнына басқа сөздер жүреді. Мәселен: *әрі, бері, соң, бойы, бойын, бөтен, басқа, өзге, орнына, басына, қасына, жанына, маңайына, қасында* уа ғайри сондай сөздер.

Ескерту. *Шейін, дейін* жалғаулықтар барыс жалғаудан соң қойылады, *гөрі* жалғаулық шығыс жалғаудан соң қойылады, басқалары жалғаусыз түрінің соңынан қойылады. Жалғаулық орнына жүретін сөздердің: *әрі, бері, соң, бөтен, басқа, өзге* дегендері шығыс жалғаудан соң қойылады, *бой, бойын* дегендер табыс жалғаудан соң я тікелей жалғаусыз түрінен соң қойылады, басқалары ілік жалғаудан соң я тіпті жалғаусыз түрінен соң қойылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің соңынан жалғаулықтарды я жалғаулықтар орнына жүретін сөздерді қойып жаздырту.

Құдай, Алла, әулие, періште, пайғамбар тамұқ, кісі, адам, жан, дене, бас, шаш, маңдай, ми, желке, бет, жүз, көз, қарашық, көз-қабак, кірпік, құлақ, жас, қас, мұрын, желбезек, ауыз, ерін, тіл таңдай, азу, ақыл азу, түп азу, самай, иек, жақ, сақал-мұрт, ата сақал, миық, езу, мойын, кеуде, көкірек, омырау, төс, тамақ, алқым, өндірішек, ұша қабырға, омырытқа, өкпе, бауыр, жүрек, қолқа, от, ұйқы қарын, жұлын, тамыр, қара тамыр, күре тамыр, бауыр, ішек-қарын, ішек бүйен, ұлтабар, қатпаршақ, тақия қарын, таз қарын, шандыр, шажырқай, талақ, кіндік, құрсақ, қол, аяқ, арқа, жауырын, білек, йық, иін, қар, шынтак, саусақ, шеміршек, сіңір, сүйек, жілік, жамбас, балтыр, тізе, сан, қоң, таң, борбай, бақай, өкше, тобық, топай асық, мойын омыртқа, арқа омыртқа (қара омыртқа), бел омыртқа, құйымшақ, кеңірдек, көмей, жұтқыншақ, бүйрек, алақан, бармақ, тырнақ.

ОДАҒАЙ

Одағай дейміз – одағайланып, оңаша айтылатын сөздерді. Одағай сөздер қазақ тілінде көп. Барша шапшаң болған істі көрсету үшін айтылатын, барша шабыттау үшін айтылатын, барша жекіру, ақыру, тыйу, қайыру, тоқтату, басу, жұбату үшін айтылатын, барша қуаныш, реніш, кейістік, уайым, қайғы, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, шошығанда, танданғанда, тамсанғанда, жан я тән күйзелгенде, қиналғанда я рахаттанғанда айтылатын сөздер һәм шығатын дыбыстар – бәрі одағай болады. Солай болған соң да одағай бірнеше тапқа бөлінеді.

1. **Ілездік одағай:** *лап, шап, жұлт, жалт, зып, сып, дік, күмп, дүре, күрс, мырс, қалт, бырт, кірт, кілт, шақ, тақ, шық, зырқ, дүңк, сап, қып, жып* уа ғайри осындай сөздер (лап етіп, шап етіп дегендегі сияқты).

2. **Еліктеу одағай:** *шыр-шыр! быр-быр! сықыр-сықыр, сылдыр-сылдыр! күлдір-күлдір! былдыр-былдыр! дыбыр-дыбыр! қарқ-қарқ! қаңқ-қаңқ! сұңқ-сұңқ! шық-шық, күмп-күмп, дүңк-дүңк! пыс-пыс!* уа ғайри сондай сөздер.

3. **Шақырыс одағай:** *Адамды шақырғанда* әй! «аттан! Һәм ұран сөздер, һәр жүздің, һәр рудың, һәр атаның шақыратын өз ұрандары болғандықтан, қазақ ұран сөздері басқа-басқа. Бірақ қазақ біткеннің бәріне бірдей жалпы ұраны «Алаш!». *Малды шақырғанда* түйеге – күс-күс!, жылқыға – құру-құру!, сиырға – ау-қау!, қойға – пышайт-пышайт!, ешкіге – шөре-шөре-ау!, итті шақырғанда – ка-ка!, көйт-көйт!, құсты шақырғанда – қайт-кел!, мысықты шақырғанда – мыс-мыс!

Суға шақырғанда, түйеге – сорап-сорап, жылқыға ысқыр-ғылайды, сиырға – шәум-шәум!, қойға һәм ешкіге – құрай-құрай!, итке – күш-күш!, мысыққа – міш-міш!

Жекіргенде адамға – тек! тәйт! қой!, түйеге – шоқ, жылқыға – құрр! құрр!, сиырға – өк! өк!, қойға – шәйт! шәйт!, итке – кет!, мысыққа – бырс!

Мейіріммен я жұмсақ раймен айтқанда, адамға – қарағым!, өкпем!, сәулем!, жаным!, жүрегім!, қалқам!, қарашығым!, айналайын!, садағаң кетейін!, құрбандығың болайын!³¹

³¹ Баланы бөпелегенде, үлкенге жалынғанда да осы сөздер айтылады.

Мал турасында түйеге – шөк, жануар, шөк!, жылқыға – құр, жануар, құр!, сиырға – әукім!, әукім!, қойға – қош, жануар!, итке – күшім!, күшім!, мысыққа – мышым!, мышым!; *күйзелгенде*: ух!, ах!, ай! (жаным-ай), *қуанғанда*: алақай!; *рахаттанғанда*: айқай-қай!, *кейінгенде*: ой, тәңірі-ай! қойшы!; *жақтырмағанда*: апырым-ау!, жаным-ау!, жарықтық-ау!, шіркін-ау!, отағасы-ау!, ойбай-ау!; *күйінгенде*: айырым-ай!, құдай-ай!, ойбай-ай!; *сыйынғанда*: а, Құдай!, а, аруак!, а, бабам пәленше!, я Құдай!, я әруак!, я, бабам пәленше! (тілегенде де осы сөздер айтылады); *қорыққанда*: ойбай!, Алла!; *таңырқағанда*: пай-апырым-ай!, ах!, шіркін-ай, ах!; *өкінгенде*: қап!, ах!; *қайғырғанда*: ух!; *опық жегенде*: әттегене-ай! (әттең ғана-ай); *кіжінгенде*: әттен!, әттең ғана!; *ұнатқанда*: әйа!; *қостағанда*: ой,пәлі!; *сүйінгенде*: бәрекелде (бәраһ Алла), жарайды!; *алғыс бергенде*: көп жаса!, жасың ұзақ болсын; *әйел сәлем еткенде*: көп жаса!, ұл тап!; *қарғағанда*: Құдай ұрсын!, аруак атсын!, ант соқсын!; *сөйлес қылғанда*: үйде кім-ау!, сөйлеселік-ау!; *көрмей сұрағанда*: Бұ қайсың-ай!; *бала тербеткенде*: әлди! әлди!; жетелегенде: *ал! қанекей!*

ОДАҒАЙДАН ТУҒАН СӨЗДЕР

Одағайдан сөз екі түрлі туады. Басқа сөздер одағайдан көмекші етістік һәм жұрнақ арқылы туады; Етістік арқылы, мәселен: *лап ету, шап ету, жалт ету, жылт ету, зып ету, сып ету, дік ету, күмп ету, ду ету, күрс ету, мырс ету, қылт ету, барт ету, кірт ету, кілт ету, тырс ету, шақ ету, тақ ету, шық ету, тақ ету, зырқ ету, дік ету, сап ету, қып ету, жып ету.*

Жұрнақ арқылы мәселен: *лапылдау, шапылдау, жалтылдау, жылтылдау, зыпылдау, сыпылдау, дікілдеу, күмпілдеу, дүрсілдеу, күрсілдеу, мырсылдау, қылтылдау, сыртылдау, кіртілдеу, кілтілдеу, тырсылдау, шықылдау, тақылдау, шиқылдау, қыпылдау, жылпылдау.*

Еліктеу одағайдан да осылайша етістік һәм жұрнақ арқылы туады. Етістік арқылы, мәселен: *шыр-шыр ету, быр-быр ету, сықыр-сықыр ету, сылдыр-сылдыр ету, күлдір-күлдір ету,*

былдыр-былдыр ету, дыбыр-дыбыр ету, қарқ-қарқ ету, қаңқ-қаңқ ету, сұңқ-сұңқ ету, шық-шық ету, маңқ-маңқ ету, күмп-күмп ету, дүңк-дүңк ету, ныс-ныс ету.

Жұрнақ арқылы, мәселен: *шырылдау, бырылдау, сыпырлау, салдырлау, күлдірлеу, қаңқылдау, сұңқылдау, шықылдау, маңқылдау күмпілдеу, дүңкілдеу, нысылдау.*

Шақырыс одағайлардан жұрнақ арқылы ғана туады. Мәселен: *аттандау, алаштау, көс-көстеу, құраулау, ауқаулау, бышайттау, шөре-шөрелеу, көйт-көйттпеу, қайткелдеу, мысмыстау, сораптау, шәйімдеу, құрайлау, күш-күштеу, мышмыштау.*

Мұнан басқа одағайлардан туатын сөздер: *апырымдау, ойбайлау, ахылау, ухілеу, әлдилеу* уа ғайри сондайлар.

титул

БАЙТҰРСЫН ҰЛЫ АҚЫМЕТ

ТІЛ – ҚҰРАЛ

Сөйлем жүйесі мен түрлері

III-нші тіл танытқыш кітап

Түзетіліп, толықтырылып, жаңа емлемен 3-нші
басылуы

Қазағыстан Қалық Ағарту Комиссариатының
білім-әдеби кеңесі ұнатқан

Қазағыстан мемлекет баспақанасы
Қызыл-Орда 1925

СӨЙЛЕМ ЖҮЙЕСІ

Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса ойын айтады. Ойын айтуға тиісті сөздерді алады да, олардың басын құрап, біріне бірінің қырын келтіріп, қиындастырады. Қыры келетін сөздер тұрған күйінде алса да, қиындасады. Қыры келмейтін сөздерді қиындастыру үшін қырларын өзгертіп қиюын келтіреміз.

Қыры келетін, келмейтін сөздерді мысалмен көрсетейік: «Қыс қатты, қар қалың, күн суық» дегенде үш сөйлем бар. Үшеуінің де ішіндегі сөздер өзгерілместен алынған жана өзгерілмей-ақ қырлары келіп, қиындасып тұр. Енді басқа сөйлемдерді алып қарайық: «Елдің малы далада, біткен жаны жалада, көбі жатыр қалада». Мұнда да үш сөйлем. Үшеуінің ішіндегі сөздер өзгерілмей алынған бір сөз жоқ – бәрі де өзгеріліп тұр. Қырларын келтіріп, қиындастыру үшін өзгертпей, тұрған-тұрған түпкілікті күйінде алсақ қырлары жанаспайды, біріне-бірі қиындаспайды. Қырларын өзгертпей алып қарайық, не болып шығар екен: «Ел, мал, дала, біткен, жан, жала, көп, жат, қала» – осы сөздерден «елдің малы далада, біткен жаны жалада, көбі жатыр қалада» деген ойларды ұғуға болар ма? – Әрине, болмайды.

Сондықтан ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады. Сондықтан сөйлемнің жаны – сөздердің басы мағыналы болып құралуы (қысқа айтқанда, сөйлемнің мағынасы). Олай болмаса, құр сөздердің басын құрап айтқанмен, сөйлем болмайды. Сөйлем ішіндегі сөздердің басын түсінікті етіп құрастыру, сөйлемдерді түсінікті етіп жасау туралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар, тәртіптер бар – қысқасынан айтқанда, өз алдына білерлік толып жатқан білімдер бар.

Ол білімдер *сөйлем жүйесі* деп аталады. Сөйлем жүйесі екіге бөлінеді: бірі – сөйлем ішіндегі сөздер турасындағы білім. Сөйлем ішіндегі сөздер сөйлем мүшелері деп аталады.

БІРІНШІ БӨЛІМ

СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІ

Сөйлем мүшелері тұрлаулы, тұрлаусыз болып екіге бөлінеді. **Тұрлаулы мүше** болады сөйлем болған жерде қалмай айтылатын сөздер немесе қалса да қалғандығы сезіліп тұратын сөздер. Мәселен, «асыл тастан, ақыл жастан» я болмаса «баланы жастан, қатынды бастан» дегенде: бірінші мысалда «шығады» деген сөз, екінші мысалда «үйрет» я «үйрету» деген сөз қалып тұрғандығы сезіліп тұр. Не болмаса «жығылған күреске тоймас я «ауызы күйген үріп ішер» деген сөйлемдердің біріншісінде де, екіншісінде де «адам» деген сөз қалып тұрғаны анық сезіледі. Толықтырып айтсақ, бұлай дер едік: «асыл тастан шығады, ақыл жастан шығады», «баланы жастан үйрет, қатынды бастан үйрет», «жығылған адам күреске тоймас», «ауызы күйген адам үріп ішер».

Осындай сөйлем ішінде бірде болып, бірде болмайтын сөздер немесе керек болған жерде айтылып, керек болмаған орында айтылмай қалып отырған сөздер, жана да, қалған жерде қалғандығы ашық сезілмейтін сөздер **тұрлаусыз мүше** деп аталады. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері екеу: 1. Бас мүше. 2. Баяншы мүше.

Бас мүше дейміз – сөйлем ішіндегі сөздер байланатын қазық сөзін, сөйлем иесін. Ол қазық сөз болатын қандай сөз? Сөйлегенде бір нәрсе туралы сырын-сипатын, жайын, амалын, болмысын сөйлейміз. Сөйлем ішінде сол нәрсенің атын көрсететін сөз бас мүше болады. Ол нәрсенің сырын-сипатын, жайын, амалын, болмысын айтып баяндайтын сөз баяншы мүше болады. Бұлар бас мүше мен баяншы мүшенің ішкі белгілері. Бұлардан басқа тысқы белгілері бар.

Бас мүшенің тысқы белгілері «кім?» «не?» деген сұрауларға жауап беру. Баяншы мүшенің белгілері, негізі «не етпек?», «не қылмақ?», Баяншы мүшенің тысқы белгілері «не болмақ?», «нешік?», «немене?», «қалай?», «кімдікі?», «қайсы?», «ненікі?» деген сұрауларға жауап беру.

Жеңілдік үшін бас мүше – *бастауыш* деп баяншы мүше – *баяндауыш* деп аталады. Мұнан бұлай жеңілдік үшін бас мүше, баяншы мүше деп жатпай, бастауыш баяндауыш деп қысқа түрлерін тұтынамыз.

Бірнеше сөйлемдерді мысалға алып, бастауыш пен баяндауыш қалай табылатынын көрейік.

§ 1. БАСТАУЫШ

Бастауыш болатын сөз таптары

Әуелі бастауыш болатын – атау тұлғасындағы зат есім. Мысалы: *Бала ойнайды. Ат шабады. От жанады.* Бұл сөйлемдердің ішінде бастауыш қай сөз екенін әуелі ішкі белгісімен тауып қарайық. Олай табу үшін мысалға алынған сөйлемнің әрқайсысында не туралы сөйленіп тұрғанын ашу керек.

1-інші сөйлем: *Бала ойнайды.* Мұнда кім турасынан сөйленіп тұр? – Бала турасынан.

2-інші сөйлем: *Ат шабады.* Мұнда не турасынан сөйленіп тұр? – Ат турасынан.

3-інші сөйлем: *От жанады.* Мұнда не турасынан сөйленіп тұр? – От турасынан.

Сүйтіп, бұл сөйлемдерде *бала, ат, от* турасынан сөйленген болып шықты. Олай болса, бұл сөздерде бастауыштың ішкі белгілері бар, сондықтан бұлар бастауыш болуға тиіс.

Енді тысқы белгілерімен тауып қаралық. Олай табу үшін «кім?», «не?» деп сұрау салу керек. Сол сұрауға қай сөз жауап берсе, ашып айтқанда, қай сөз сұрауға жауап болып табылса, сол сөз бастауыш болмақ. 1-інші сөйлем: *Бала ойнайды.* Кім ойнайды? – Бала. 2-інші сөйлем: *Ат шабады.* Не шабады? – ат. 3-інші сөйлем: *От жанады.* Не жанады? – от. Сүйтіп, бұл сөйлемдер: «кім?», «не?» деген сұрауларға жауап берген сөздерде *бала, ат, от* болып шықты. Олай болса, бұл сөздерде бастауыштың тысқы белгілері бар болып табылды. Ішкі, тысқы екі белгісі де бар болған соң, бұл сөздер бастауыш болады.

Бала, ат, от – атау тұлғасындағы тұрған *зат есімдер*. **Екінші**, бастауыш болатын – атау тұлғасындағы сын есім. Мысалы: *Көп қорқытады, терең батырады*. Бұл сөйлемдерде сөйленіп, сөз болып отырған – *көп* пен *терең*. Солай болған соң ішкі белгісі бойынша бастауыш *көп* пен *терең* болуға тиіс. Тысқы белгісімен қарағанда, «кім қорқытады?» – *көп*, «не батырады?» – *терең*. Мұнда да «кім?», «не?» деген сұрауларға жауап беріп тұрған «*көп*» пен «*терең*» деген сөздер. Ішкі, тысқы белгісі бірден табылып тұрған соң, бұл сөздер бастауыш болады. «*Көп*», «*терең*» деген сөздер атау тұлғасында тұрған *сын есімдер*. **Үшінші**, бастауыш болатын атау тұлғалы *сан есім*, мысалы: *Берерменге бесеу көп. Біреу тойып секіреді*. Ішкі белгісі бойынша бастауыш – *бесеу, біреу* болуға тиіс, өйткені 1-інші сөйлемде сөз болып отырған *бесеу*, 2-інші сөйлемде *біреу* деген сөздер.

Тысқы белгісімен іздесек: берерменге не көп? – *бесеу*, кім тойып секіреді? – *біреу*.

Бұл бастауыштың тысқы белгілері *бесеу, біреу* деген сөздерден табылған соң, бастауыш осылар болады.

Бесеу, біреу атау тұлғасында тұрған сан есімдер. **Төртінші**, бастауыш болатын – атау тұлғалы *есімдік*. Мысалы: *Мен келдім, сен кеттің. Ол терең, бұл тайыз*.

1-інші сөйлемде *мен* туралы, 2-інші сөйлемде *сен* туралы, 3-інші сөйлемде *ол* туралы, 4-інші сөйлемде *бұл* туралы сөйленіп тұр. Сондықтан *мен, сен, ол, бұл* бастауыш болады. Бұл ішкі белгісі бойынша. Енді тысқы белгісімен қарайық: Кім келді? – *мен*, кім кетті? – *сен*, не терең? – *ол*, не тайыз? – *бұл*. «Кім?», «не?» деген сұрауларға жауап беріп тұрған сөздер – *мен, сен, ол, бұл*. Сондықтан бұл сөздер бастауыш болатыны даусыз. Сүйтіп *мен, сен, ол, бұл* деген сөздер ішкі белгісімен де бастауыш болып шығып тұр. Бұл сөздер атау тұлғасында тұрған есімдіктер.

Бесінші, бастауыш болатын – *етістіктің тұйық райы* мен *есімшеге* айналған түрлері. Мысалы: *Алыспақ жоқ, атыспақ бар. Оқу оңайланды. Жығылған күреске тоймас*.

Мұнда сөз болып отырғандар: 1-інші сөйлемде *алыспақ*, 2-інші сөйлемде *атыспақ*, 3-інші сөйлемде *оқу*, 4-інші сөйлемде *жығылған*.

Ішкі белгісінше *алыспақ, атыспақ, оқу, жығылған* бастауыш болады (солар туралы сөйлеп отырмыз) Тысқы белгісінше де бастауыш болатын сол сөздер не жоқ? – алыспақ, не бар – атыспақ, не оңайланды? – оқу, кім күреске тоймас? – жығылған.

Алыспақ, атыспақ етістіктің тұйық райындағы сөздер, оқу мен жығылған етістіктің есімшеге айналған түріндегі сөздер.

Алтыншы, бастауыш болатын – *үстеу* жана *үстеу орнында жүретін сөздер*. Мысалы: *Әрі алыстатады, бері жақындатады, шапшаң асықтырады, соңыра кешіктіреді*. Бұл сөйлемдерде *әрі, бері, шапшаң, соңыра* туралы сөйленіп тұр. Бұлар бастауыш болу керек. Бұл ішкі белгісінше, не алыстатады? – әрі, не жақындатады? – бері, не асықтырады? – шапшаң, не кешіктіреді? – соңыра. Сұрау бойынша да немесе тысқы белгісі бойынша дегенде де *әрі, бері, шапшаң*³², *соңыра* деген сөздер бастауыш болады.

Бұл төрт сөздің төртеуі де не үстеулер, не үстеу орнына жүретін сөздер.

Жетінші, бастауыш болатын – *демеу* мен *демеу орнында жүретін сөздер*. Мысалы: *«Әлде» аз айтылады, «ба» көп айтылады, «бәлки» сирек айтылады*. Бұл сөйлемдерде сөз болып тұрған «әлде», «ба», «бәлки», бұлар сондықтан бастауыш болуға тиіс. Бұл ішкі белгісінше.

Не аз айтылады? – «әлде», не көп айтылады? – «ба», не сирек айтылады? – «бәлки».

Тысқы белгісінше де «әлде», «ба», «бәлки» бастауыш болып шығады. «Әлде», «ба», «бәлки» деген сөздер демеулер.

Сегізінші, бастауыш болатын – *жалғаулық* жана да *жалғаулық орнында жүретін сөздер*. Мысалы: *«Үшін» үш айтылғанда, «арқылы» бір де айтылмайды*. Мұнда болып тұрған «үшін» мен «арқылы». Сондықтан бастауыш болады дейміз. Бұл ішкі белгісіне қарайтып тұрғанымыз.

Енді тысқы белгісіне қарайық. Не үш айтылғанда? – үш. Не бір де айтылмайды? – «арқылы». Тысқы белгісі бойынша да бастауыш болатын «үшін» мен «арқылы». «Үшін» мен «арқылы» деген сөздер жалғаулықтар.

³² Шапшаң үстеу орнына жүретін сын есім.

Тоғзынышы, бастауыш болатын – *одағай*. Мысалы: «Ә, Құдай!», «о, Құдай» – *күйзелгеннің белгісі*; «тек!», «тәйт!», «шәйт!» – *бұйырғанның белгісі*. Мұнда сөз болып тұрған «ә, Құдай!», «о, Құдай!», «тек!», «тәйт!», «шәйт!», сондықтан бұл сөздер бастауыш болады. Бұл ішкі белгісімен білгеніміз.

Енді тысқы белгісімен қарайық. Не күйзелгеннің белгісі? – «ә, Құдай!», «о, Құдай!», не бұйырғанның белгісі? – «тек!», «тәйт!», «шәйт!» тысқы белгісімен де бұл сөздер бастауыш болып шықты. «Ә, Құдай!», «о, Құдай!», «тек!», «тәйт!», «шәйт!» деген сөздер одағайлар.

Онынышы, бастауыш болатын – *бүтін сөйлем*. Мысалы: «*Сенікі, менікі*» деген көңіл тарлығы, «*ары жат, бері жат*» деген төсек тарлығы.

Мұнда айтылып тұр «менікі, сенікі деген» жана «ары жат, бері жат» деген» туралы. Сондықтан бұл сөйлемдер ішкі белгісі бойынша бастауыш болуға тиіс. Тысқы белгісі бойынша не болып шығар екен?!

Не көңіл тарлығы? – «сенікі, менікі» деген. Не төсек тарлығы? – «ары жат, бері жат!» деген тысқы белгісі бойынша да бұл сөйлемдер бастауыш болып шықты. Сүйтіп, енді қорытып айтқанымызда, бастауыш болады сөз таптарының тоғзы да: 1. Зат есім. 2. Сын есім. 3. Сан есім. 4. Есімдік. 5. Етістік. 6. Үстеу. 7. Демеу. 8. Жалғаулық. 9. Одағай жана бүтін сөйлемдер.

Қосарлы бастауыш. Бастауыш бір сөзбен айтылмай, бірнеше сөзбен айтылса, *қосарлы* немесе *күрделі* деп атаймыз.

Мысалдар: 1) *Тамағы жоқтық таптырар*. Мұнда тамақ жоқтық жайынан айтылып тұр. Не таптырар? – тамағы жоқтық (бастауыш екі сөзбен айтылып тұр).

2. *Асық ойнаған азар*. Мұнда асық ойнаған туралы айтылып тұр. Кім азар? – асық ойнаған.

3. *Жөнге тартқан жөндер*. Мұнда жөнге тартқан туралы айтылып тұр. Кім жөндер? – жөнге тартқан.

4. *Сыпыра жалмаң жалмар*. Мұнда сыпыра жалмаң жайынан айтылып тұр. Кім жалмар? – сыпыра жалмаң.

5. *Тоны жаман тоңар*. Мұнда тоны жаман туралы айтылып тұр. Кім тоңар? – Тоны жаман.

6. *Жеті атасын білмеген – жетім.* Мұнда жеті атасын білмегеннің жайынан айтылып тұр. Кім жетім? – жеті атасын білмеген.

Асылында, бастауыш болатын – зат есім. Бастауыш болған жерде зат есім болмай қалмайды, бірақ бірде айтылады, бірде айтылмай ойда тұрады. Зат есімнен басқа бастауыш болған сөздер зат есімнің орнында немесе арқасында бастауыш бола алады. Жоғарыда мысалға алынған сөйлемдерде сөйлеу бөлімдерінің бәрі бастауыш болуға жарайтын болып шықты. Түбін қазып қарастыра келгенде, солардың бәрі де (зат есімнен басқасы) бастауыш болып тұрғандары – не зат есімнің орнында тұрғандықтан не зат есімнің көмегі болғандықтан. Сол бастауыштардың түбін қазыңқырап қарастырып көрейік, қалай бастауыш болып тұр екен.

Зат есімнен басқа бастауыш болып тұрған әуелі – сын есім. Мысалға алынған: *Көп қорқытады, терең батырады.* «Көп қорқытады» деген де қорқытатын шөп емес, әрине адам. «Терең батырады» дегенде де батыратын терең су екені анық. Олай болса мұндағы «көп» пен «терең» – «көп адам», «терең су» деген сөздердің орнында тұр. Жеңілдік үшін «адам» мен «су» деген сөздер айтылмаған, бірақ ойда тұр.

Екінші – сан есім. Мысалға алынған: *Берерменге бес те көп, аларманға алты да аз. Біреу тойып секіреді.* «Бес те», «алты да» дегенде, мұнда нәрсе көңілде тұр. Құр ғана сан болса, азсынуға да, көпсінуге де орын болмас еді: «Бесеу», «алтау» нәрсесіз құр сан болса, берермен бесеу түгіл, мыңын көпсінбес еді, аларман алтау түгіл, бірін де азсынбас еді. Берермен көпсінетіні, аларман азсынатыны – берілетін, алынатын құр сан емес, нәрсе болғандығы. Мұндағы «бесеу» мен «алтау» сан ғана емес, нәрсені де көрсетіп тұр. Сондай-ақ, *біреу тойып секіреді* дегенде, әрине, секірмейді. Олай болса, «біреу» деген сөз мұнда есім орнында тұр.

Үшінші – есімдік. Мысалға алынған: *Мен келдім, сен кедің; Ол терең, бұл тайыз.*

Есімдік өзі есім орнына жүретін сөз болған соң, бастауыш болған есімдіктер зат есім орнында тұрғаны анық. *Мен, сен, ол, бұл* – бәрі де зат есім орнына жүретін есімдіктер.

Төртінші – етістік. Мысалға алынған: *Алыспақ жоқ, атыспақ бар. Оқу оңайланды. Жығылған күреске тоймас. Алыспақ, атыспақ* деген сөздер бұл жерде алысу, атысу, күресу есімдерін көрсететін етістіктен шыққан зат есімдері. «Жығылған күреске тоймас» дегенде, күреске тоймайтын жығылған мал я ағаш емес, адам екендігі анық. Солай болған соң «жығылған» деген сөздің бастауыш болып тұрғаны – «жығылған адам» дегеннің орнында тұрғандықтан. Жеңілдік үшін «адам» айтылмаған, бірақ көңілде тұр.

Бесінші – үстеу. Мысалға алынған: *Әрі алыстатады, бері жақындатады, шапшаң асықтырады, соңыра кешіктіреді.* Жеңілдік үшін қысқартпай айтқанда, бұл сөздер бұлай айтылар еді: *Әрі деу – алыстатады, бері деу – жақындатады. Шапшаң деу – асықтырады, соңыра деу – кешіктіреді.* «Деу» деген сөз бәрінде де айтылмаған. «Деу» – етістіктен шыққан зат есім. «Әрі», «бері», шапшаң», «соңыра» деген сөздердің бастауыш болып тұрғандары «әрі деу», «бері деу», «шапшаң деу», «соңыра деу» орнында болғандықтан.

Бастауыш болған демеу, жалғаулық, одағай – бәрі де осы ретпен болып тұр. Сүйтіп, түбін қазып қарастырып келгенде, бастауыш болатын – зат есім. Басқа сөз таптары зат есімнің орнында немесе арқасында ғана бастауыш бола алады.

§ 2. БАЯНДАУЫШ

Баяндауыш болатын сөз таптары

Әуелі баяндауыш болады – *емістік*. Мысалы: *Қой үрікті. Ит үрді. Адам айқайлады.* Бұл сөйлемдердің ішінде баяндауыш болатын қай сөз екенін әуелі ішкі белгісімен тауып қарайық. Баяндауыш болмақ керек қандай сөздер? Жоғарыда айтуымыз бойыша баяндауыш болатын сөз бастауыш атаған нәрсенің не сипатын, не амалын, не жайын, не болмысын көрсету керек. Олай болса, алынған сөйлемдердің ішіндегі бастауышты тауып, сонан соң ол бастауыш атаған нәрсенің не сыр-сипатын, не амалын, не жайын, не болмысын көрсететін сөзді табу керек.

1-інші сөйлем: Қой үрікті. Не үрікті? – қой. Бастауыш қой деген сөз болып шықты. Үрікті деген қойдың не істегенін амалын көрсетіп тұр.

2-інші сөйлем: Ит үрді. Не үрді? – ит. Бастауыш ит деген сөз болып шықты. Үрді деген сөз иттің не істегенін — амалын көрсетіп тұр.

3-інші сөйлем: Адам айқайлады. Кім айқайлады? – адам. Бастауыш адам деген сөз болып шықты. Айқайлады деген сөз адамның не істегенін — амалын көрсетіп тұр.

Сүйтіп, бұл сөйлемдердің ішінде бастауыш атаған нәрселердің амалын көрсетуші үрікті, үрді, айқайлады деген сөздер болып шықты немесе, екінші сөзбен айтқанда, баяндауыштың ішкі белгісі осы сөздерге келеді. Сондықтан бұл сөздер баяндауыш болуға тиіс.

Енді тысқы белгісімен тауып көрейік. Баяндауыштың тысқы белгісі – «не етпек?», «не қылмақ?», «қайтпек?», «не болмақ?», «нешік?», «немене?», «қалай?», «кімдікі?» я «ненікі?», «қайсы?» негізді сұрауларға жауап беру. Сондықтан бұл негізді сұраулар баяндауыш сұраулары деп аталады.

Алынған сөйлемдер ішінде қай сөз баяндауыш сұрауларына жауап берер екен, қарайық.

1-інші сөйлем: Қой үрікті. Қой не етті? – үрікті.

2-інші сөйлем: Ит үрді. Ит қайтті? – үрді.

3-інші сөйлем: Адам айқайлады. Адам не қылды? – айқайлады. Мұнда «не етті?», «қайтті?», «не қылды?» деген баяндауыш сұрауларына жауап беріп тұрған сол үрікті, үрді, айқайлады деген сөздер. Олай баяндауыштың тысқы белгілері де осы сөздерге кел ішкі, тысқы белгісі бірдей келген соң баяндауыш болып тұрған осы сөздер – үрікті, үрді, айқайлады деген сөздер – етістіктер. Етістіктің есімше мен көсемше түрлері де баяндауыш болады. Етістік есімше күйінде ғана баяндауыш болады. Екеуіне де мысал келтірейік. Есімше дара күйінде баяндауыш болатын мысалдар.

1. *Мен сөйлеушімін, сен тыңдаушысың.* Мұнда «сөйлеушімін», «тыңдаушысың» деген сөздер «мен», «сен» жайын баяндап тұр (бұл – баяндауыштың ішкі белгісі). Мен неменемін? – сөйлеушімін. Сен неменесің? – тыңдаушысын (бұл – баяндауыштың тысқы белгісі).

2. *Заман өзгерген, білім күшейген.* Мұнда «өзгерген», «күшейген» деген сөздер «заман» мен «білім» жайын айтып, бірінің өзгергендігін, екіншісінің күшейгендігін баяндап тұр (бұл – ішкі белгісімен қарағандағысы). Заман не еткен? – өзгерген. Білім не еткен? – күшейген. (Бұл – тысқы белгілері).

3. Біреу беретін, біреу алатын. Мұнда біреу жайынан беретіндігі мен алатындығы сөйленіп тұр. (Бұл – ішкі белгілері). Біреу не ететін? – беретін. Біреу не ететін? – алатын. (Бұл – тысқы белгілері).

Есімше мен көсемше қосар күйінде баяндауыш болатынына мысалдар:

1. Бала жылай берген. Кім жылай берген? – бала (бастауыш). Бала не қылған? – жылай берген (баяндауыш).

2. Оспан оқып жүрген.

Кім оқып жүрген? – Оспан (бастауыш). Оспан не қылған? – оқып жүрген (баяндауыш).

3. Асан айтқан екен.

Кім айтқан екен? – Асан (бастауыш). Асан не қылған екен? – айтқан екен (баяндауыш).

Көсемше баяндауыш болатынына мысалдар.

1. *Ат тулай берді.*

Не тулай берді? – ат (бастауыш). Ат не қылды? – тулай берді (баяндауыш).

2. *Әлжан алып берді.*

Кім алып берді? – Әлжан (бастауыш). Әлжан не алып берді (баяндауыш).

3. *Тауық ұша алмайды.*

Не ұша алмайды? – тауық (бастауыш). Тауық не қылмайды? – ұша алмайды (баяндауыш).

4. *Ақын айта беріпті.*

Кім айта беріпті? – Ақын (бастауыш). Ақын не етіпті? – айта беріпті (баяндауыш).

Екінші – баяндауыш болатын **сын есім**. *Қыс жақсы. Мал семіз. Ел тоқ.* Не жақсы? – қыс. Не семіз? – Мал, Кім тоқ? – ел. Қыс, мал, ел – бастауыштар. Баяндауыш болатын сөз, әуелі, ішкі белгісімен келу бастауыш атаған нәрсенің яғни қыстың, малдың я амалын, я жайын, я болмысын көрсету екінші,

баяндауыштың тысқы белгісі болған сұрауларға жауап беру керек. Қалай болар екен, қарайық.

1-інші сөйлем: Қыс жақсы. Қыс қалай? – жақсы

2-інші сөйлем. Мал семіз. Мал қалай? – семіз

3-інші сөйлем: Ел тоқ. Ел қалай? – тоқ.

Мұнда жақсы, семіз, тоқ деген сөздер қыстың малдың, елдің жай-күйін көрсетіп тұр. Жана «қалай?» деген баяндауыш сұрауына жауап беріп тұр.

Ол баяндауыштың ішкі-тысқы белгісі бірдей осы сөздерге келгенін көрсетеді. Сондықтан бұл сөздер баяндауыш болады. Жақсы, семіз, тоқ деген сөздер сын есімдер.

Үшінші – баяндауыш болады – зат есім. Мысалы: Ат – көлік. Атшы – кісі. Қамшы – қару. Не көлік? – ат. Кім кісі? – атшы. Не қару? – қамшы. Ат, атшы, қамшы бастауыштар. Баяндауыш болатын сөзде оның ішкі-тысқы белгілері болу керек.

Ат немене? – көлік. Атшы немене? – кісі. Қамшы немене? – қару. Көлік, кісі, қару деген сөздер аттың, атшының, қамшының немене болатын болмысын айтып тұр. Сондықтан бұлар баяндауыштың ішкі белгісіне тура келеді.

Көлік, кісі, қару деген сөздер «немене?» деген баяндауыштың сұрауына да жауап беріп тұр. Бұл тысқы белгісіне тура келгені, баяндауыштың ішкі, тысқы белгісіне бірдей келген соң, бұл сөздер, әрине, баяндауыш болмақ.

Көлік, кісі, қару – зат есімдер.

Төртінші – баяндауыш болатын – сан есім. Мысалы: Ер кезегі үш. Не үш? – ер кезегі. Ер кезегі деген сөз бастауыш.

Баяндауыш болатын сөзде оның ішкі-тысқы белгілері болу керек.

Ер кезегі немене? – үш. Үш деген сөз ер кезегінің немене болатынын айтып тұр. Болмысын айтып соң, бұл сөз баяндауыш болмақ (ішкі белгісі бойынша). Үш деген сөз «немене?» деген баяндауыштың сұрауына жауап беріп тұр. Бұл тысқы белгісінің де осы сөзден табылғанын көрсетеді. Ішкі-тысқы белгісі келгені «үш» деген сөз баяндауыш болғанын көрсетеді. Үш деген сөз деген сөз – сан есім.

Бесінші – баяндауыш болатын **есімдік**. Мысал: *Медеуі – мен. Омары – ол. Өтегені – өзі.* Мен кім? – Медеуі. Ол кім?

– Омары. Өзі кім? – Өтегені. Медеуі, Омары, Өтегені деген сөздер бастауыштар. Баяндауыш балатын сөзде ішкі-тысқы баяндауыш белгісі бұларға тиіс.

Медеуі қайсы? – мен. Омары қайсы? – ол. Өтегені қайсы? – өзі. Мен, ол, өзі деген сөздер Медеуінің, Омарының, Өтегенінің кім болатындығын айтып тұр. Болмысын айтып тұрған соң, бұл сөздер баяндауыш болады.

Оның үстіне мен, ол, өзі деген сөздер «қайсы?» деген баяндауыш сұрауына жауап беріп тұр.

Ішкі-тысқы белгісі бірдей келген соң, бұл сөздер, әрине, баяндауыш болады.

Мен, ол, өзі деген сөздер есімдіктер.

Алтыншы – етістікпен қосыла **одағай** және **басқа сөздер** баяндауыш болады. Мысал: *Мылтық тарс етті. От жылт етті. Күн жаз болды. Ет аз болды. Беретіні бес екен.*

Не тарс етті? – мылтық. Не жылт етті? – от. Не жаз болды? – күн. Не аз болды? – ет. Несі бес екен? – беретіні.

Мылтық, от, күн, ет, беретіні деген сөздер – бастауыштар. Баяндауыш болатын сөзде ішкі-тысқы баяндауыш белгісі боларға керек. Мылтық не етті? – тарс етті. От не етті? – жылт етті. Күн қайтті? – жаз болды. Ет қайтті? – аз болды. Беретіні не екен? – бес екен. *Тарс етті, жылт етті, жаз болды, аз болды, бес екен* деген сөздер мылтықтың, оттың, күннің, еттің, беретіннің амалдарын, жайларын, болмыстарын айтып отыр. Онымен тұрмай жана да баяндауыш сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан ол сөздер баяндауыш етістік «Тарс етт» дегенде, «тарс» – одағай, «етті» – етістік. «Жылт етті» дегенде, «жылт» – одағай, «етті» – етістік. «Жаз болды» дегенде «жаз» – зат есім, «болды» – етістік. «Аз болды» дегенде, «аз» – сын есім, «болды» – етістік. «Бес екен» дегенде, «бес» – сан есім, «екен» – етістік. Мұнан көрініп тұр: бәрінде де түрлі сөздер етістікке қосылып баяндауыш болып шыққаны. Осындай екі сөзден, үш сөзден, әйтеуір, бір емес, бірнеше сөзден қосылып болған баяндауыш қосарлы немесе күрделі деп аталатыны жоғарыда айтылған.

Жетінші – баяндауыш болады – **бүгін сөйлем**. Мысал: «Білемін» деген – «бүлемін» деген болады. «Білемін» деген

(бастауыш). «Білемін» деген немене – «бүлемін» деген (баяндауыш). Бұл – тысқы белгісімен табу. Ішкі белгісімен қарайық: мұнда не жайынан айтылып тұр? – «білемін» дегеннің жайынан. Оның жайынан не айтылып тұр? – оның «бүлемін» деген болатындығы айтылып тұр. Бұл мысалда бастауыш та баяндауыш та бүтін сөйлемнен болған. Баяндауыш бастауышқа жақтарымен ғана жанасып, қиындасады. Мысал: *Мен оқыдым. Сен жазу жаздың. Ол шай қайнатты.* Мұнда әр жақ өз жағымен жанасып, қиындасып тұр.

Мен кітап оқыды, сен жазу жазды, ол шай қайнаттым, шай қайнаттың деп айтылмайды. Сөйлем ішіндегі сөздер қиындаспай кетеді. Мұндай әр жақ өз жағымен жанасу жалғыз етіс болған баяндауышта емес, басқа сөз таптарынан болған баяндауыштарда да бар.

Мысал: *мен жаспын, сен жассың, ол жас, біз жаспыз, сіз жассыз*, басқалары жана солай. Бірақ «да», «де» демеулер қосылғанда, бұл ымыра бұзылып, «да» айтылады.

Мысал: *мен де жас, сен де жас, ол да жас, біз жас, сіз де жас, олар да жас* деп айтуға да болады.

Ескерту. Етістіктен болған баяндауыштардағы ымыра «да», «де» демеулер қосылса да бұзылмайды.

Баяндауыш жекелік, көптік жүзінен де ымыр ды. Бірақ ол ымырасы толық емес, тұрақты емес. Мысал: *мен барамын, сен барасың, ол барады, біз барамыз, сіз барасыз* немесе *сендер барасыңдар. Олар барады* («барадылар» орнына «барады» болып тұр). *Мен саумын, сен саусын, ол сау, біз саумыз, сіз саусыз* немесе *сендер саусыңдар, олар сау* («саулар» орнына «сау» ғана болып тұр). Мұнан не көрініп тұр. Жекелік, көптік, бірінші, екінші жақтарында баяндауыш бастауышпен ымыраласып, үшінші жаққа келгенде көпше айтылмай, ымырадан шығып кететіні көрініп тұр. Сүйтіп баяндауыш бастауышпен жеке айтылғанда үш жағымен ымыраласып, көпше айтылғанда, үшінші жағымен ымыраласпайтын болып шығады.

БАСЫМ ЖАҚ

Бастауыш бір жақты болса, баяндауыш онымен айтылған түрде ымыраласады. Бастауыш әр жақты болса мәселен, бастауыш біреу емес, бірнеше болса жана әрқайсы әр жақты болса, онда баяндауыш басым жағымен ымыраласады.

Бізге мәлім бірінші жақ айтушы, екінші жақ тыңдаушы, үшінші жақ бөгделік болатыны. Бірінші, екінші, үшінші жақ қатар келгенде айтушы сөзді өзіне орайлай сөйлегендіктен, бірінші жақ екінші, үшінші жақтан басым болады. Сондықтан айтушы мен тыңдаушы екеуінің бірдей амалын, жайын, болмысын көрсететін баяндауыш о да бірінші жақпен айтылады.

Мысал: 1. *мен, сен – екеуіміз барамыз.* 2. *мен, сен, Омар – үшеуіміз кетеміз.* Бірінші мысалда – *мен, сен* – екеуі де бастауыш. Екеуі екі жақ: *мен* – бірінші жақ, *сен* – екінші жақ. Бұл екеуінің бірдей амалын көрсетіп тұрған ортақ баяндауыш «барамыз» бірінші жақпен ғана айтылып тұр. Екінші мысалда – *мен, сен, Омар* – үшеуі бастауыш. Үшеуі – үш жақ. *Мен* – бірінші жақ. *Сен* – екінші жақ. *Омар* – үшінші жақ. Бұл үшеуінің бірдей амалын көрсетіп тұрған ортақ баяндауыш «кетеміз» – бірінші жақпен ғана айтылып тұр.

Бірінші, екінші, үшінші жақ – үшеуі қатар келген жерде бірінші жақ басым болады деген осы.

Айтушы жақ өзіне қоспай, тыңдаушымен бөгделік жақты сөз қылғанда сөзді тыңдаушы жағына орайлай сөйлейді. Сондықтан екінші жақ үшінші жақтан басым болады. Тыңдаушы мен бөгделік екеуінің амалын, жайын, болмысын көрсететін баяндауыш екінші жақпен айтылады. Мысалы: *Сен, Омар екеуің келерсіңдер.* Бұл мысалда «Сен», «Омар» екеуі де бастауыш. Екеуі екі жақ. *Сен* – екінші жақ, *Омар* – үшінші жақ. Екеуінің бірдей көрсетіп тұрған баяндауыш «келерсіңдер» екінші жақпен айтылып тұр.

Екінші, үшінші жақ екеуі қатар келген жерде екінші жақ басым болады дегеннің мағынасы осы.

ҚОСАРЛЫ БАЯНДАУЫШ

Жоғарыда баяндауыш екі немесе үш, әйтеуір бір емес, бірнеше сөзбен айтылған болса, «қосарлы» баяндауыш болады деп айтылды.

Жай баяндауыш жай етістікпен айтылады, қосарлы баяндауыш көмекші етістіктер қосылып айтылғанда болады, бірақ етістік жүрмеген жерде баяндауыш болмайды. Етістіктен басқа сөз таптары баяндауыш болса, олар етістік көмегімен ғана бола алады. Оларға көмек болатын көбінесе, көмекші етістіктер. Көмегі үртіс көріне болмай, көрінбей болатын да орындары бар. Бірақ түбін қазып, қарастырып келгенде, баяндауыш болған жерде етістік бар екені даусыз болып шығады. Етістік көмегі көріне болатын орындары мен көрінбей болатын орындарына мысал келтіріп көрейік.

1. Күн жаз болды; 2. Ет аз болды.

Мұнда бірінші мысалда *күн* – бастауыш, *жаз болды* – баяндауыш. Екінші мысалда *ет* – бастауыш, *аз болды* – баяндауыш. *Жаз болды, аз болды* деген баяндауыштың екеуі де екі-екі сөзбен айтылған. Екі сөзбен айтылған соң, бұлар қосарлы баяндауыш болады. Қосарлы баяндауыш көмекші етістік қосылған жерде болады. Бұл екі баяндауыш та, «жаз болды», «аз болды» дегенде, «болды» көмекші етістік екендігі көзге көрініп тұр.

1. Ағаш көркі жапырақ. 2) Адам көркі шүберек. Мұнда бірінші мысалда бастауыш – көркі, екінші мысалда да бастауыш – көркі. Баяндауыш бірінші мысалда – жапырақ, екінші мысалда – шүберек.

Жапырақ, шүберек деген сөздер етістік көмегініңсіз-ақ баяндауыш болып тұрған сияқты көрініп тұр. Шынында олай емес, мұнда да етістіктің жасырын көмегі бар. Ол көмегі, егер, жоғарыдағы мысалға алынған сөйлемдерді қысқартпай, толық түрінде айтсақ көрінеді. Мәселен: *Ағаш көркі жапырақ* болады. *Адам көркі шүберек* болады десек, қысқартып айтқанда, көрінбей тұрған көмекші етістік – «болады» толықтырып айтқанда шыға келеді.

Етістік көмегімен баяндауыш болатын сөз таптары:
Зат есім. 2) Сын есім. 3) Сан есім. 4) Есімдік. 5) Етістік (есімше, көсемше түрінде).

Мысал: 1) Жаман жүрісінен құл болады. 2) Жақсы жүрісінен пұл болады. 3) Жұп негізі – екі. 4) Оспан – осы. 5) Ол – біздің қорғаушымыз. 6) От жанып тұр. Бұл мысалдарда: 1) Баяндауыш – құл болады. Құл – зат есім, болады – көмекші етістік. 2) Баяндауыш пұл болады. Пұл – сын есім, болады – көмекші етістік. 3) Баяндауыш – екі. Екі – сан есім, болады деген көмекші етістіктің көрінбей тұрған көмегі бар (Жұп негізі екі болады). 4) Баяндауыш осы. Осы – есімдік. Етістіктің көрінбей тұрған «болады» деген көмегі бар (Оспан осы болады). 5) Баяндауыш – қорғаушымыз. Қорғаушымыз – есімше. Мұнда да етістіктің көрінбей тұрған көмегі бар. (Ол біздің қорғаушымыз болады). 6) Баяндауыш – жанып тұр. Жанып – көсемше, тұр – көмекші етістік.

ЖАЛАҢ СӨЙЛЕМ МЕН ЖАЙЫЛМА СӨЙЛЕМ

Бастауышы мен баяндауышы бар екі мүшелі ғана сөйлем **жалаң сөйлем** деп аталады. Бастауыш пен баяндауыш сөйлемнің тұрлаулы мүшелері, олардан басқа сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері де бар деп жоғарыда айтылды. Бастауыш, баяндауыштан басқа мүшелері бар сөйлем **жайылма сөйлем** деп аталады. Сөйлеудің асыл мағынасы – біреуге білдірейін деген ойын айту. Айтушының мақсаты – тыңдаушыға ойын түгел түсіндіру. Ойын түсіндіру үшін соған керек сөздерді алу қажет. Бір сөзді ойын анықтау үшін сөзді екінші сөзді ойын толықтау үшін алады, үшінші сөзді ойын пысықтау үшін алады. Сондықтан сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері: 1. Анықтауыш мүше. 2. Толықтауыш мүше. 3. Пысықтауыш сөздер болып үшке бөлінеді.

§ 3. АНЫҚТАУЫШ

Анықтауыш деп сөйлем ішінде анықтық үшін айтылатын сөзді айтамыз. Мәселен, алайық «Қысқа жіп күрмеуге келмес» деген сөйлемді. Не күрмеуге келмес? – жіп. Жіп не етпес? –

күрмеуге келмес. Мұнда жіп – бастауыш, күрмеуге келмес – баяндауыш. «Қысқа» деген сөз не болмақ? Бұл «қысқа» деген сөзді айтпай, құр «жіп күрмеуге келмес» деп ғана қойсақ, қандай жіп күрмеуге келмейтіні белгісіз, жіптің бәрі күрмеуге келмейтін сияқты болып шығады. Күрмеуге келмейтін аты жіп болғанның бәрі емес, «қысқа жіп». «Қысқа» деген сөз қосылса, күрмеуге келмейтін қандай жіп екені ашылып, анықталады. Сондықтан «қысқа» деген сөз мұнда анықтық үшін алынған сөз болады. Ондай сөз сөйлемнің «анықтауыш мүшесі» деп немесе жеңілдік үшін тікелей «анықтауыш» деп аталады. Әлгі айтылған – анықтауыштың ішкі белгісі. Мұнан басқа тысқы белгілері бар. Олары «қандай?», «не?», «неше?», «нешінші?», «кімнің?», «не етуші?», «не еткен?» деген сұрауларға жауап беру. Бұл сұраулар анықтауыш сұраулары деп аталады.

Сөйлем ішінде анықтауыш қай сөз екенін осы сұраулармен жана ішкі белгісімен табамыз.

Анықтауыш болатын сөз таптары

Әуелі, анықтауыш болатын – *сын есім*.

Мысал: *Аш кісі ұрысқақ?* Кім ұрысқақ? – кісі. Аш кісі қалай? – ұрысқақ, қандай кісі ұрысқақ? – аш (кісі). «Аш» дегенді айтпай, тек ғана «кісі ұрысқақ» дегенде, қандай кісі ұрысқақ болатыны белгісіз, кісінің бәрі ұрысқақ сияқты болып шығады. Дұрысында, кісінің бәрі ұрысқақ емес, аш кісі ұрысқақ келеді. «Аш» деген сөз ұрысқақ болатын қандай кісі екенін айтып, анықтап тұр жана қандай? деген анықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан алынған сөйлемнің ішінде «аш» деген сөз анықтауыш.

Бұл сөз – сын есім (сыр сыны).

Мысал: *Алтын жүзік жоғалды.* Не жоғалды? – жүзік. Жүзік не қылды? – жоғалды. Қандай жүзік? – алтын (жүзік). «Алтын» дегенді айтпай, «жүзік жоғалды» деп ғана қойғанда, жоғалған қандай жүзік екені белгісіз, әйтеуір бір жүзік жоғалған болып шығады. «Алтын» деген сөз – жоғалған жүзік қандай екенін ашып, анықтап тұр жана «қандай?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр («қандай жүзік?» деп сұраудың ор-

нына, «не жүзік?» деп те сұрайды). Сондықтан, «алтын» деген сөз анықтауыш болады. Бұл сөз жүзіктің «алтын» деген сөзден жасалған тегін көрсететін сын есім (тек сыны).

Екінші – анықтауыш болатын – **зат есім** (жалқы, жалпы түрінде).

1-інші мысал: *Асан ауылнай келді*. Кім келді? – ауылнай. Ауылнай не қылды? – келді. Қай ауылнай келді? – Асан (ауылнай).

«Асан» демей, құр «ауылнай келді» деп ғана қойса, келген қай ауылнай екені белгісіз, әйтеуір бір ауылнай келген болып шығады. «Асан ауылнай келді» дегенде, «Асан» деген сөз қай ауылнай келгенін ашып, анықтап тұр жана «қай?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөз анықтауыш болады. «Асан» – жалқы зат есім.

2-інші мысал: *Хан Жәнібек қайғырды*. Кім қайғырды? – Жәнібек. Не қылды? – қайғырды. Қай Жәнібек қайғырды? – хан (Жәнібек). Хан дегенді айтпай, тек «Жәнібек қайғырды» деп ғана қойсақ, қай Жәнібек қайғырғаны белгісіз болар еді. Үйткені, Жәнібек атты адам көп. Хан дегенді қосып айтқанда, қай Жәнібек екені ашылып, анық болады. «Хан» деген сөз қай Жәнібек екенін де ашып, анықтап тұр, «қай?» деген анықтауыш сұрауына да жауап беріп тұр. Сондықтан, хан – анықтауыш болады. Хан – зат есім.

3-інші мысал: *Арыстан, аң патшасы ауырыпты*. Кім ауырыпты? – арыстан. Арыстан кайтіпті? – ауырыпты. Қай Арыстан ауырыпты? – аң патшасы (арыстан). «Аң патшасы» дегенді айтпай, «арыстан ауырыпты» деп ғана қойсақ, ауырған аң арыстан ба, Арыстан атты адам ба, белгісіз болады. «Аң патшасы арыстан» дегенде қай Арыстан ауырғаны ашылып, анық болады. Бұл «аң патшасы» деген «қай?» деген анықтауыш сұрауында жауап беріп тұр, қай арыстан ауырғанын да анықтап тұр, сондықтан анықтауыш болады. Аң патшасы – зат есім.

4-ші мысал: *Шебердің қолы ортақ*. Шебердің несі ортақ? Шебердің қолы қалай? – ортақ. Кімнің қолы ортақ? – шебердің, «шебердің» дегенді айтпай, құр «қолы ортақ» деп қойғанда, кімнің қолы ортақ болатыны белгісіз, әйтеуір біреудің қолы ортақ болып шығар еді. «Шебердің» деген қосылғанда, ортақ болатын шебердің қолы екендігі ашылып, анықталады.

«Шебердің» деген сөз ортақ болатын кімнің қолы екенін анықтап тұрған соң жаңа «кімнің» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұрған соң анықтауыш болады. Шебердің – зат есім (иелік жалғау).

Үшінші – анықтауыш болатын – **сан есім** (есептік реттік екі түрінде де). Мысал: 1. *Үш жыл өтті.* 2. *Төртінші жыл жетті.* Не өтті? – жыл. Жыл не етті? – өтті. Неше жыл өтті? – үш (жыл). «Үшті» айтпай, тек «жыл өтті» деп қойғанда, неше жыл өткені белгісіз, бір ғана жыл өткен деп түсінуге болады.

Өткен бір жыл емес, үш жыл. «Үш» деген сөз өткен неше жыл екенін ашып, анық көрсетеді жана «неше?» деген анықтауыш сұрауына жауап береді. Екінші мысалда: «төртінші» демей, құр «жыл жетті» деп қойғанда, нешінші жыл жеткені белгісіз, әйтеуір бір жыл жеткен болады да қояды. «Төртінші» деген сөзді қосқанда, жыл анықталып, нешінші екені ашылады. «Төртінші» деген сөз жылдың нешінші екенін анықтап та тұр, «нешінші?» деген анықтауыш сұрауына жауап та беріп тұр. «Үш», «төртінші» деген сөздер мысалға алынған сөйлемдердің ішінде жылдың нешеу жана нешінші екенін анықтап тұрған соң жана «неше?», «нешінші?» деген анықтауыш сұрауларына жауап беріп тұрған соң анықтауыш болады.

«Үш», «төртінші» деген сөздің біреуі есептік сан есім, екіншісі реттік сан есім.

Төртінші – анықтауыш болатын – **есімдік**. Мысалы: 1. *Біздің ауыл көшті.* 2. *Осы ат жүйрік.* 1) Не көшті? – ауыл. Біздің ауыл не етті? – көшті. Қай ауыл көшті – біздің (ауыл). 2) Не жүйрік? – ат. Осы ат қалай? – жүйрік. Қай ат жүйрік? – осы (ат). Біздің дегенді айтпай, «ауыл көшті» деп ғана қойса, қай ауыл көшкені белгісіз болар еді. «Біздің» деген сөз қай ауыл көшкенін анық көрсетіп тұр жана «қай?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр.

Екінші мысалда: «ат жүйрік» деп ғана қойса, қай аттың жүйріктігі айтылып тұрғаны белгісіз, аттың бәрі деген болып шығады. «Осы» деген сөз қай аттың жүйрік екенін анықтайды жана «қай?» деген анықтауыш сұрауына жауап береді.

Сүйтіп, «біздің», «осы» деген сөздер сөйлем ішіндегі сөздерді анықтап, анықтауыш сұрауларына жауап беріп тұрған

соң анықтауыш болады. Бұл сөздің екеуі де есімдік, біреуі жіктеу есімдігі, екіншісі сілтеу есімдігі.

Бесінші – анықтауыш болатын – **етістік** (көбінесе, есімше түрінде). Мысалы: 1. *Алушы адам алданды.* 2. *Барған кісі келмеді.* 1) Кім алданды? – адам. Алушы адам не қылды? – алданды. Қай адам алданды? – алушы (адам). 2) Кім келмеді? – кісі. Барған кісі не қылды? – келмеді. Қай кісі келмеді? – барған (кісі). «Алушы» дегенді айтпай, құр «адам алданды» деп ғана қойса, қай адам алданғаны белгісіз, әйтеуір адам алданған ғана болып табылады. «Алушы» деген сөз қосылса, алданған қай адам екені ашылып, анықталады. «Алушы» деген сөз «қай?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Екінші мысалда: «Барған» деген сөзді айтпай, «кісі келмеді» деп ғана қойғанда, келмеген қай кісі екені белгісіз, тек біреу келмеген болып шығады. «Барған» деген сөзді қосқанда, келмеген қай кісі екені анық болады. «Барған» деген сөз қай деген анықтауыш сұрауына да жауап беріп тұр. «Алушы», барған» деген сөздер анықтауыш. Бұл сөздің екеуі де есімше етістік, бірі – осы шақтық, екіншісі – өткен шақтық түрде айтылған.

Ескерту. Етістік жалғыз есімше түрінде ғана анықтауыш болмайды. Басқа түрінде де болады. Мәселен: *Алмақтың бермегі бар.* Алмақтың несі бар? – бермегі (бастауыш), алмақтың бермегі нешік? – бар (баяндауыш). Ненің бермегі бар? – алмақтың (анықтауыш).

Етістіктің басқа түрлері де осылайша.

Алтыншы – анықтауыш болатын – **үстеу**. Мысал: «*Әбденнің*» айтылуы *жіңішке*. «*Әбденнің*» несі жіңішке? – айтылуы (бастауыш). «*Әбденнің*» айтылуы қалай? – «жіңішке» (баяндауыш). Ненің айтылуы жіңішке? – «*Әбденнің*» (анықтауыш).

Сүйтіп, бұл мысалда «*Әбденнің*» анықтауыш болады, үйткені «*Әбден*» деген сөзді айтпай, тек «айтылуы жіңішке» деп қойса, ненің айтылуы екені белгісіз еді. «*Әбденнің*» деген сөз айтылғанда, ненің айтылуы жіңішке екендігі анық болады.

Осылайша демеу, жалғаулық, одағай, қатта бүтін сөйлем анықтауыш болады. Мысалдар:

1. «*да*»-ның *мағынасы екі түрлі*. «*да*»-ның несі екі түрлі? – *мағынасы (бастауыш)*. «*да*»-ның *мағынасы қалай?* – екі

түрлі (баяндауыш). Ненің мағынасы екі түрлі? – «да»-ның (анықтауыш).

2. «менен»-нің айтылуы екі түрлі. Мененнің несі екі түрлі? – айтылуы (бастауыш). «менен»-нің айтылуы қалай? – екі түрлі (баяндауыш). Ненің айтылуы екі түрлі? – «менен»-нің (анықтауыш).

3. «Ойбайдың» аяғы жылау болды. «Ойбайдың» несі жылау болды? – аяғы (бастауыш). «Ойбайдың» аяғы немене болды? – жылау болды (баяндауыш). Ненің аяғы жылау болды? – «ойбайдың» (анықтауыш).

4. «Адам болды» дегеннің алды жайлы. «Адам болды» дегеннің несі жайлы? – алды (бастауыш). «Адам болды» дегеннің алды қалай? – жайлы (баяндауыш). Кімнің алды жайлы? – «адам болды» дегеннің (анықтауыш).

§ 4. ТОЛЫҚТАУЫШ

Толықтауыш деп нәрсе амалын, жайын, болмысын толықтыру үшін айтылатын сөзді айтамыз. Сөйлем ішінде нәрсенің амалын, жайын, болмысын айтатын сөз көбіне баяндауыш. Солай болған соң толықтауыш көбінесе, баяндауышты толықтау үшін айтылатын сөйлем мүшесі болып шығады.

Мысал үшін алайық: «Мерген құс атты» деген сөйлемді. Кім атты? – мерген. Мерген не қылды? атты. Не атты? – құс. Мұнда «мерген» деген сөз бастауыш, «атты» деген сөз баяндауыш.

«Құс» деген сөз не болмақшы? Мұның не болатынын білу үшін «құс» деген сөз неге айтылып тұрғанын ашу керек, тегінде неменеге керек болғаннан айтылып тұрғанын білу керек. Оны білу үшін «құс» деген сөзді тастап, тіпті айтпай қоя тұрып қарау керек. Айтпағанда келетін кемшілік бар ма екен? Жана қандай екен? Құс дегенді қалдырып, «мерген атты» деп ғана қойғанда, мерген атқанын ғана білеміз, нені атқанын білмейміз. Екінші сөзбен айтқанда, мергеннің амалын ғана білеміз, ол амалын неге жұмсағанын білмейміз. «Атты» дегенде нені атқаны белгісіз болып, сөйлемнің жетпей тұрған жері бар: амал неге жұмсалғанын айтпай тұр, сөйлемде кемістік

бар. Сол кемістікті толықтыратын сөз – «құс», «құс атты» дегенде мерген амалы неге жұмсалғаны мағлұм болады. «Құс» деген сөздің жоқтығынан «атты» деген сөзге келіп тұрған кемшілік жоғалады. «Атты» – баяндауыш. «Атты» деген сөзге келіп тұрған кемшілік жоғалып, мұның толыққаны баяндауыш толыққаны болып табылады. Сүйтіп, «құс» деген «атты» деген баяндауышты толықтаушы сөз болып шықты. Жоғарыда ондай баяндауышты толықтау үшін айтылатын сөз толықтауыш болады дедік. Бұл – ішкі белгісі.

Мұнан басқа толықтауыштың тысқы белгілері бар. Ол белгілері – толықтауыш сұрауларына жауап беру. Толықтауыш сұраулары мынау: «кімге?», «неге?», «кімді?», «нені?», «не?», «кімде?», «неде?», «кімнен?», «неден?», «не қылуға?», «не етуге?», жана да «кім?», «не?» деген сұрауларға «мен», «үшін», «туралы», «тақырыпты» және басқа жалғаулықтар қосылу мүмкін. Сөйлем ішінде толықтауышты осы сұраулармен, жоғарыда айтылған ішкі белгісімен табамыз.

Әуелі толықтауыш болады **зат есім** (жалғаулы-жалғаусыз жана жалғаулық қосылған күйінде). Мысал: 1. *Әкесі баласына кітап сатып алды.* 2. *Асан Үсенмен ақылдасты.* 1) Кім кітап сатып алды? – әкесі. Әкесі не қылды? – сатып алды. Не сатып алды? – кітап. Кімге сатып алды? – баласына. 2) Кім ақылдасты? – Асан. Асан не қылды? – ақылдасты. Кіммен ақылдасты? – Үсенмен.

1-інші мысалда – «кітап», «баласына» деген сөздер «сатып алды» деген баяндауышты толықтап тұр. Жана «не?», «кімге?» деген толықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр.

2-інші мысалда «Үсенмен» деген сөз «ақылдасты» деген баяндауышты толықтап тұр жана «кіммен?» деген толықтауыш сұрағына жауап беріп тұр. Сондықтан «кітап», «баласына», «Үсенмен» деген сөздер толықтауыш болады. «Кітап», «баласына», «Үсенмен» деген сөздер – зат есім (бірінші сөз жалғаулықпен тұр. Жалғаусыз жана жалғаулықсыз толықтауыш **тура толықтауыш** деп аталады.

Екінші – толықтауыш болатын – **сын есім**. Жалғаулы күйінде. Мысал: *«Күштіден істі озды»*. Кім озды? – істі. Кімнен озды? – күштіден. Мұнда «күштіден» деген сөз «озды» деген

баяндауышты толықтап тұр жана «кімнен» деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан «күштіден» толықтауыш болды. «Күштіден» – сын есім (жалғаулы).

Үшінші толықтауыш болатын – **сан есім**, жалғаулы күйінде. Мысал: *Бала төрт пен бесті қоса алмады.* Кім не қылды? – қоса алмады. Кім қоса алмады? – бала. Бала не қылды? – қоса алмады. Нені қоса алмады? – бесті. Немен қоса алмады? – төртпен. Мұнда «төрт» пен «бесті» деген сөздер «қоса алмады» деген баяндауышты толықтап тұр. Жана «немен?», «нені?» деген толықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұлар толықтауыш болады. «Бесті», «төртпен» деген сөздер сан есім (жалғаулы жана жалғаулық қосылған күйінде).

Төртінші толықтауыш болады – **есімдік**. Мысал: 1. *Бізде азық жоқ. Сенде жазық жоқ.* 1) Не жоқ? – азық. Кімде жоқ? – бізде. 2) Не жоқ? – жазық. Нешік? – жоқ. Кімде жоқ? – сенде. Мұнда «бізде», «сенде» деген сөздер «жоқ» деген баяндауышты толықтап тұр жана «кімде?» деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұлар толықтауыш болады.

«Бізде», «сенде» деген сөздер есімдік (жалғаулы күйінде).

Бесінші – толықтауыш болатын – **етістік**. Етістік толықтауыш болады, көбінесе есімге айналған түрі мен есімше түрінде. Мысал: 1. *Күресуге дәрмен жоқ.* Не жоқ? – дәрмен. Дәрмен нешік? – жоқ. Неменеге жоқ? – күресуге. 2. *Жұмаш жүру үшін қайғырмады.* Кім қайғырмады? – Жұмаш. Жұмаш не қылды? – қайғырмады. Немене үшін қайғырмады? – жүру үшін. 3. *Қорушыны торушы алады.* Кім алады? – торушы. Торушы не қылады? – алады. Кімді алады? – торушыны. 4. *Жаман сыйлағанды білмес.* Кім білмес? – жаман. Жаман не етпес? – білмес. Нені? – сыйлағанды. 1-інші мысалда «күресуге» деген сөз «жоқ» деген баяндауышты толықтап тұр, 2-інші мысалда «жүру үшін» деген сөз «қайғырмады» деген баяндауышты толықтап тұр. 3-інші мысалда «қорушыны» деген сөз «алады» деген баяндауышты толықтап тұр. 4-інші мысалда «сыйлағанды» деген сөз «білмес» деген баяндауышты толықтап тұр. Жана да бұл «күресуге», «жүру үшін», «қорушыны», «сыйлағанды» деген сөздер «неменеге?», «немене үшін?», «кімді?», «нені?» деген толықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұлар

толықтауыш болады («күресуге», «жүру үшін» етістіктің есімге айналған түрлері, «қорушыны», «сыйлағанды» есімшенің осы шақтық, өткен шақтық түрлері).

Алтыншы – толықтауыш болатын – **үстеу**. Мысал: «Әні»-ден «міні» көп айтылады. Не көп айтылады? – «міні». «Міні» не етеді? – көп айтылады. «Міні» неден көп айтылады? – «әні»-ден. Мұнда «әні»-ден деген «көп айтылады» деген баяндауышты толықтап тұр жана «неден?» деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер толықтауыш болады. «Әні» – үстеу. Осы сияқты демеу де, жалғаулық та, одағай да, қатта буын сөйлем де толықтауыш бола алады.

1. «Әше»-ден «тағы» көп жұмсалады. Не көп жұмсалады? – «тағы» (бастауыш). «Тағы» не қылады? – көп жұмсалады (баяндауыш). Неден көп жұмсалады? – «әше»-ден (толықтауыш). *Әше, тағы* – үстеулер.

2. Мен «дейін»-нен «шейін»-ді көп айтамын. Кім «дейін»-нен «шейін»-ді көп айтады? – мен (бастауыш). Мен не етемін? – көп айтамын (баяндауыш). Мен нені көп айтамын? – «шейін»-ді (толықтауыш). Мен «шейін»-ді неден көп айтамын? – «дейіннен» (толықтауыш). «дейін», «шейін» – жалғаулықтар.

3. «Ой, Аллаңнан» ойбайым тыныш. Не тыныш? – ойбайым (бастауыш). Ойбайым қалай? – тыныш (баяндауыш). Ойбайым неден тыныш? – «ой, Аллаңнан» (толықтауыш). «Ой, Алла!» – одағай.

4. «Бай бол» дегеннен адам байымайды. Кім байымайды? – адам (бастауыш). Адам не қылмайды? – байымайды (баяндауыш). Адам неден байымайды? – «бай бол» дегеннен (толықтауыш). «Бай бол» деген бүтін сөйлем.

§ 5. ПЫСЫҚТАУЫШ СӨЗДЕР

Пысықтауыш сөздер деп амал пысықтау үшін айтылатын сөздерді айтамыз. Сөйлем ішінде нәрсенің амалын көрсететін сөз – баяндауыш. Сондықтан пысықтауыш сөздер баяндауышты пысықтайтын сөздер болып шығады. Бұлар баяндауышты қалай пысықтайды? Әуелі баяндауыш көрсетіп тұрған

амалдың мезгілін айтып, екінші, орнын айтып, үшінші, сынын, сыйқын айтып, төртінші, себебін айтып, бесінші, мақсатын айтып пысықтайды. Сондықтан пысықтауыш сөздердің өзі бес топқа бөлінеді. Жана да әр тобы өзінің пысықтау мәнісіне қарай: Мезгіл пысықтауыш; Мекен пысықтауыш; Сын пысықтауыш; Себеп пысықтауыш; Мақсат пысықтауыш деп аталады. Амалдың мезгілін мекенін, сынын, себебін, мақсатын көрсету бұл пысықтауыш сөздердің ішкі белгілері, бұлардан басқа тысқы белгілері де бар. Әр пысықтауыш сөздің өз алдына жауап беретін сұраулары бар. Олар тысқы белгісі болады. Қай пысықтауыш екенін ішкі, тысқы белгілерімен тауып аламыз.

1. МЕЗГІЛ ПЫСЫҚТАУЫШЫ

Мезгіл пысықтауышы амалдың мезгілін көрсететін сөз болғандықтан, «қашан?», «қай уақыт?» (жалғаулы жалғаусыз) сұрауларға жауап береді. Мезгіл пысықтауышы болатын сөз таптары:

Әуелі – мезгіл пысықтауышы болатын – *мезгілдік үстеу*.

Мысал: *Мана қар жауды*. Не жауды? – қар не етті? – жауды. Қашан жауды? – мана.

Екінші – мезгіл пысықтауышы болатын – *мезгілдік үстеуге айналған зат есім*. Мысал: *Ертең боран болар*. Не болар? – боран. Боран не етер? – болар. Қашан болар? – ертең.

Үшінші – мезгіл пысықтауыш болатын – мезгілдік үстеуінің орнына айтылған зат есім. Мысал: *Хатшы күні бойы жазды*. Кім жазды? – Хатшы не қылды? – жазды. Қанша уақыт жазды? – күні бойы.

Төртінші – мезгіл пысықтауыш болатын – зат есім жана да сан есіммен қосылып екеуі.

Мысал: *Оқу он сағатта басталды*. Не басталды? – оқу. Оқу не қылды? – басталды. Қай уақытта басталды? – он сағатта.

1-інші мысалда – «манна», 2-інші мысалда – «ертең», 3-мысалда – «күні бойы», 4-інші мысалда – «он сағатта» деген сөздер болған амалдың мезгілін көрсетіп тұр. Жана «қашан?», «қанша уақыт?», «қай уақытта?» деген мезгіл пысықтауыштың сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер мезгіл

пысықтауышы болады.

«Манна» – мезгілдік үстеу, «ертең» – мезгілдік үстеуіне айналған зат есім, «күні бойы» – мезгілдік үстеу орнына айтылған зат есім, «он сағатта» дегеннің – оны – сан есім, сағаты – зат есім.

2. МЕКЕН ПЫСЫҚТАУЫШЫ

Мекен пысықтауышы амалдың орнын көрсететін сөз болғандықтан, «қайда?», «қайдан?», «қалай?» деген сұрауларға жауап береді.

Мекен пысықтауышы болатын сөз таптары:

Әуелі – мекен пысықтауышы болатын – **мекендік үстеу**.

1. Мысал: *Атты әрман бара жатыр*. Кім бара жатыр? – атты. Атты нешік? – бара жатыр. Қайда бара жатыр? – әрман.

Екінші – мекен пысықтауышы болатын – мекендік үстеуге айналған зат есім.

2. Мысал: *Тыста тықыр естілді*. Не естілді? – тықыр. Тықыр не қылды? – естілді. Қайда естілді? – тыста.

Үшінші – мекен пысықтауыш болатын – зат есім өз қалпында.

Мысал: *Қапаш қалаға кетті*. Кім кетті? – Қапаш не қылды? – кетті. Қайда кетті? – қалаға кетті.

Төртінші – мекен пысықтауышы болатын **мекен үстеуіне айналған есімдік**.

Мысал: *Мұқан мұнда келді*. Кім келді? – Мұқан. Мұқан не қылды? – келді. Қайда келді? – мұнда.

Бесінші – мекен пысықтауышы болатын – **үстеу орнына айтылған есімдік**.

Мысал: *Оспан осыннан аттанды*. Кім аттанды? – Оспан. Оспан не қылды? – аттанды. Қайдан аттанды? – осыннан.

Алтыншы – мекен пысықтауышы болатын – **үстеуге айналған зат есім**.

Мысал: *Қонақ тысқа шықты*. Кім шықты? – қонақ. Қонақ не қылды? – шықты. Қайда шықты? – тысқа.

Жетінші – зат есім мен үстеуге айналған **көсемше қосылып мекен пысықтауышы** болады.

Мысалы: *Қалашы елге қарай бұрылды.* Кім бұрылды? – қалашы. Қалашы не қылды? – бұрылды. Қалай қарай (қайда) бұрылды? – елге қарай.

1-інші мысалда – «эрман», 2-інші мысалда «тыста», 3-інші мысалда – «қалаға», 4-інші мысалда – «мұнда», 5-інші мысалда – «осыннан», 6-ыншы мысалда – «тысқа», 7-інші мысалда – «елге қарай» деген сөздердің бәрі амал орнын көрсетіп тұр жана «қайда?», «қайдан?», «қалай қарай?» (қайда) деген мекен пысықтауыштың сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер мекен пысықтауышы болады.

«Эрман» – мекендік үстеу, «тыста» – мекендік үстеуіне айналған зат есім, «қалаға» – зат есім, «мұнда» – мекендік үстеуге айналған есімдік, «тысқа» үстеуге айналған зат есім, «елге қарай», «елі» – зат есім, «қарайы» – үстеуге айналған көсемше.

3. СЫН ПЫСЫҚТАУЫШЫ

Сын пысықтауышы амалдың сынын көрсететін сөз болғандықтан, «қалай?», «қалайша?», «қайтіп?» деген сұрауларға жауап береді.

Сын пысықтауышы болатын сөз таптары:

Әуелі – сын пысықтауыш болатын – ***сынаулық үстеулер.***

Мысал: *Тазы түлкіге әрең жетті.* Кім жетті? – Тазы не қылды? – жетті. Кімге жетті? – түлкіге. Қалай жетті? – әрең.

Екінші – сын пысықтауыш болатын – ***үстеу орнына айтылған зат есім.***

Мысал: *Құс ұшар жүйесімен аспандағы.* Не ұшар? – құс. Құс не қылар? – ұшар. Қай құс? – аспандағы. Қалай ұшар? – жүйесімен.

Үшінші – сын пысықтауыш болатын – ***үстеуге айналған зат есім.*** Мысал: *Бала шалқасынан құлады.* Кім құлады? – бала. Бала не етті? – құлады. Қалай құлады? – шалқасынан.

Төртінші – сын пысықтауыш болатын – ***үстеу орнына айтылған зат есім.*** Мысал: *Әскер жаяу жүрді.* Кім жүрді? – әскер. Әскер не етті? – жүрді. Қалай жүрді? – жаяу.

Бесінші – сын пысықтауыш болатын – ***үстеуге айналған есімдік.*** Мысал: *Омар олай ойламады.* Кім ойламады? – Омар. Омар не қылды? – ойламады. Қалай ойламады? – олай.

Алтыншы – сын пысықтауыш болатын – сан есім. Мысал: *Балшы ноқатын төрт-төрттен санады.* Кім санады? – балшы. Балшы не қылды? – санады. Нені санады? – ноқатын. Қалай санады? – төрт-төрттен. Жетінші – сын пысықтауыш болады – көсемше. Мысал: *От саулап жанды.* Не жанды? – от. От не қылды? – жанды. Қалай жанды? – саулап.

1-інші мысалда – «әрең», 2-інші мысалда – «жүйесімен», 3-інші мысалда – «шалқасынан», 4-інші мысалда – «жаяу», 5-інші мысалда – «олай», 6-ыншы мысалда – «төрт-төрттен», 7-інші мысалда «саулап» деген сөздер амалдың сынын көрсетіп тұр жана да «қалай?» деген сын пысықтауышының сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер сын пысықтауышы

«Әрең» – сынаулық үстеу, «жүйесімен» – үстеу орнына айтылған сын есім, «олай» – үстеуге айналған есімдік, «төрт-төрттен» – сан есім, «саулап» – көсемше.

4. СЕБЕП ПЫСЫҚТАУЫШЫ

Себеп пысықтауышы амалдың себебін көрсететін сөз болғандықтан, «неден?», «неге?», «неліктен?», «не себептен?» деген сұрауларға жауап береді.

Әуелі – себеп пысықтауыш болатын – *зат есім*. Мысал: *Атасы аштан өліпті.* Кім өліпті? – атасы не қылыпты? – өліпті. Неден өліпті? – аштан.

Екінші – себеп пысықтауыш болады есімше Мысал: *Бала ұялғанынан қызарды.* Кім қызарды? – бала. Бала не қылды? – қызарды. Не себептен қызарды? – ұялғанынан.

Үшінші – себеп пысықтауыш болатын – *үстеуге айналған есімдік*.

Мысал: *Сондықтан от жанбады.* Не жанбады? – от. От не қылды? – жанбады. Неліктен жанбады? – сондықтан.

1-інші мысалда – «аштан», 2-інші мысалда – «ұялғанынан», 3-інші мысалда – «сондықтан» деген сөздер амалдың себебін көрсетіп тұр жана да «неден?», «не себептен?», «неліктен?», деген себеп пысықтауышының сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер себеп пысықтауышы болады.

«Аштан» – зат есім, «ұялғанынан» – есімше, «сондықтан» – үстеуге айналған есімдік.

5. МАҚСАТ ПЫСЫҚТАУЫШЫ

Мақсат пысықтауышы амалдың мақсатын көрсететін сөз болған соң, «неге?», «не үшін?» деген сұрауларға жауап береді.

Мақсат пысықтауышы болатын сөз таптары:

Әуелі – мақсат пысықтауыш болатын – етістік. Мысал: *Жұрт өлең тыңдауға жиылды.* Кім жиылды? – жұрт. Неге жиылды? – тыңдауға. Не тыңдауға? – өлең.

Екінші – мақсат пысықтауыш болатын ***етістіктен есімге айналған*** жана да **«үшін»** жалғаулық қосылған сөздер.

Мысал: *Жігіт қыз таңдау үшін жүріпті?* – жігіт. Жігіт не қылыпты? – жүріпті. Не жүріпті? – таңдау үшін. Не таңдау үшін? – қыз.

Үшінші – мақсат пысықтауыш болатын – ***зат есім***. Мысал: *Біреу танысына қонаққа барыпты.* Кім барыпты? – біреу. Біреу не қылыпты? – барыпты. Кімге барыпты? – танысына. Неге барыпты? – қонаққа.

1-інші мысалда – «тыңдауға», 2-інші мысалда – «таңдау» (үшін), 3-інші мысалда – «қонаққа» деген сөздер амалдың мақсатын көрсетіп тұр жана «неге?», «не үшін?» деген сұрауларға жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер мақсат пысықтауышы болады.

«Тыңдауға» – етістік, «таңдау» – есімге айналған етістік, «қонаққа» – зат есім.

§ 6. БҰРАТАНА СӨЗДЕР

Бұл айтылған сөйлем мүшелерінен басқа сөйлем маңайында жүретін бұратана сөздер болады. Ол бұратана сөздер екі түрлі. Бір түрі – сөз арасына керек жерінде қыстырыла айтылатын сөздер. Бұлар ***қыстырма сөз*** деп аталады. Қыстырма сөздер сөйлем ішіндегі басқа сөздерімен үйлеспейді, байласпайды. Алып тастағанда орны ойсырай қоймайды.

Екінші түрі сөз бетін біреуге қарата, қадап сөйлегенде айтылатын сөз. Бұлар қаратпа сөз деп аталады.

Бұлар да сөйлем ішіндегі басқа сөздермен үйлеспейді, байласпайды.

а) Қыстырма сөз

Ауру, әрине, жақсы нәрсе емес. Әзірге, шүкір, жаман еспіз. Бұл сөйлемдерге қыстырылып айтылып тұрған қыстырма сөздер «әрине» мен «шүкір» деген сөздер.

Бұлар басқа сөздермен үйлесіп, байласып тұрған жоқ, құр қыстырылып тұр. Оны алып тастағанда, сөйлемге келе қоятын кемшілік жоқ. Мәселен: «Ауру жақсы емес» десек немесе «әзір жаман емеспіз» десек, «әрине» мен «шүкір» деген сөздердің орны үңірейіп, жоқтығы сезіліп тұрған жоқ.

б) Қаратпа сөз

Қызым, саған айтамын, келінім, сен тыңда! Сөз тыңдаңыз, әлеумет! Әй, Әлжан, қайда барасың?. Құдай оңда! Оңға баста... Мұнда қаратпа сөз болатындар: «қызым», «келінім», «әлеумет», «Әлжан», «Құдай», үйкені сөз беті соларға қаратылып айтылып тұр.

Сөйлем мүшелерін айыруға керек сөйлем мысалдары

Сөйлем мүшелерін айырту жүзінде сөйлем мысалдарымен үш түрлі іс істеледі: 1) Өлеңмен жазылған сөйлемдерді өлеңсіз түрге айналдыру. 2) Сөйлем ішіндегі мүшелерін айырту. 3) Сөйлемнің қажет болған түрлерін оқушылардың өзіне тапқызу.

Ат арыды, тон тозды. Бұлт шықты, жел күшейді, дауыл болды, күн жауды. Күн батты, ымырт жабылды! Қасқыр шапты, қой үрікті, ит шулады. Егін шықты, астық арзандады, ел тоғайды.

Тау тауға қосылмайды, адам адамға қосылады. Жомарт жоқтығын білмейді, жүйрік тоқтығын білмейді. Жақсы жатырқамайды. Аңқау аңдамайды, әңгі тыңдамайды. Жалқау жаратпайды. Ауру аздырады, суық тондырады. Үлкен бастар, кіші қостар. Ескі жаңа болмас, жаман жақсы болмас. Шірік шірігеді, бұзық бүлдіреді.

Біреу екеу болмас, екеу үшеу болмас. Аларманға алтау аз. Жүзді мың жығады. Түгел төртеу, ала алтауды алады. Қырықтан елу көп. Біріншісі берді, екіншісі алды.

Мен келдім Мырзалының ордасына. Сен маған қарамадың. Ол саған атын бере алмайды. Өзім бара алмадым, сөзім жете алмады. Олар көшіп кетті, біздікі еру қалды. Өзі жығылған өкінбейді. Еттің бәрі қазы болмас, иттің бәрі тазы болмас. Бұлар бүгін жүреді, олар ертең кетеді.

Сөздің расын айтпақ керек. Көпке ұнамақ қиын. Ат ұстаған азабынан құтылар. Асыққан жетпес, бұйырған кетпес. Ас қадірін ашыққан білер, ат қадірін асыққан білер. Беруші бесті қимайды, алушы алтыны азсынады. Ескерген ескі асынан сақтайды. Ұялған тек тұрмас. Атқанның құсын жатқан байланар. «Тағы» жуан айтылады, «әбден» жіңішке айтылады. «Тіпті» – нықтаулық үстеу, «адамша» – сынаулық үстеу. «Ма», «ба» сұрағанда айтылады; «да» екі мағынада айтылады. Отырғандардың құлағына «ойбай» естілді. «Айтақ» қойылды, «аттан» естілді. «Шәуім-шәуім» – одағай, арқылы – жалғаулық; «менен» – мен болған; «таман» жақындауды көрсетеді. «Көрдім» деген көп сөз, «көрмедім» деген бір сөз.

Ашу – кәпір, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос. Жақсы сөз сүйіндіреді, жаман сөз күйіндіреді. Ақымақты үйрету – өлгенді тірілту. Оқу түбі – тоқу, өнер алды – қызыл тіл. Тыймаған ауызда бәле бар. Тіл қылыштан өткір. Адам сөзінен жазар, сиыр мүйізінен жазар. Жүздің көркі – сақал, сөздің көркі – мақал. Тауды, тасты жел бұзар, адамзатты сөз бұзар. Тамақ тоқ, көйлек көк, уайым жоқ. Аузы жаман елді былғар, аяғы жаман төрді былғар. Жастық – мастық. Оңқа ойын бұзар, тентек жиын бұзар. Жаман еркек той бұзар, жаман әйел үй бұзар. Елсіз көлге бақа айғыр. Біреудің өзі жақсы, біреудің көзі жақсы. «Ел біледі» деген күлер, «өзім білем», деген бүлер. Ел құлағы елу. Алдыңғысы алты, кейінгісі жеті. Сөйлеген – мен, тыңдаған сен. Берген – өзі, алған – өзі. Малың – анау, ұрың – мынау. Сан сұрауы дай?». Дәйекшілі үстеу – «әрі», дәйекшісіз үстеу – «бері». «Ол»-дан туған олай, «бұл»-дан туған бұлай, «сол»-дан туған солай. «Білемін» деген «бүлемін» деген. Жомарт ер жоқтығын білмейді, жүйрік ат тоқтығын білмейді. Ит тойған жерін іздейді. Ер туған жерін іздейді. Жүк ауырын нар көтереді, қаза ауырын ер көтереді. Жақсылыққа жақсылық – әр кісінің ісі-ді, жамандыққа жақсылық – ер кісінің ісі-ді. Жаңбырмен

жер көгереді, батамемен ер көгереді. Бітімі жаман қамысты су ішінен өрт шалар, туысы жаман жігітті түйе үстінен ит қабар. Есек семірген күні иесін тебер. Жақсының шарапаты тиер тар жерде, жаманның кесепеті тиер әр жерде. Жақсы жүрген жеріне кент салады, жаман жүрген жеріне өрт салады. Жорға жүрісінен пұл болады, жаман жүрісінен құл болады. Жаман ерден жайдағым, жаман қатыннан бойдағым жақсы. Өзі ұры жігіттің бәрін ұры дейді, өзі қар жұрттың бәрін қар дейді. Өзі өле-өлгенше ақпын дейді. Көп жортқан түлкі терісін алдырады. Алдырған анасының қойнын ашады. Шығасыға иесі басшы болады. Халқы жаманның биі азады, қатыны жаманның үйі азады. Жанын аямаған жау алады, малын аямаған дау алады Сөз жүйесін табады, мал иесін табады. Шоқпарды сала алмаған өзіне тигізеді. Тау белгісі тасында, бай белгісі асында. Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі. Мені мен менікінің мағынасы екі. Мен өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан.

Бұл тойда топтан озған мен айтамын. Сөйлемес бөтен қазақ мен тұрғанда. Аузымда тәңірі берген жел тұрғанда. Той қылмақ бұл дүниенің зейнеті еді. Бір баланың зарынан жиын тойға бармадым. Құлдан көрдім қорлықты, жалшыдан көрдім зорлықты.

Майқара Қарасайға бітер қалың. Қошалақ семіртеді арғын малын. Қарасай Қошалақты мекен еткен. Бір жылы Кенесары ағаларым, қаңтарда Қошалақты мекен еткен, Жайлауға Торғай суын көктей откен. Қарасай, Қошалақтың қара отына, Наурызбай, Кенесары мал семірткен. Қасында Төлеңгіті жүз қаралы үй. Жігіттің айтқаны өлең, тартқаны күй. Кәсібі – жортуылдан мал әкелу. Қанына жақсы ат тартқан алады сый. Жиылған атақты аттар талай жерден, Барлығы асқан жүйрік тайпалы елден. Бір күні бір үш жігіт атқа мінген. Тұсаулы жауыр торы оттап тұрған. Желқом ер жерде жатыр басы сынған. Үшеуі жөнеледі елге таман, бір жігіт, бір ат олжа, өздері аман. Үшеуі бишараны ортаға алған. Қарасай ел жағына кейін салған. Біз сені Кене ханға апарамыз. Тайынан бұл торымды бағып едім. Үкіні құйрық, жалға тағып едім. Түн қатып үш-төрт күндей олар жүрді. Еліне хан Кененің жақын келді. Үшеуі ол жігітке жауап берген. Хан Кене зекет алады көшкен елден. Жатпайды жігіттері ханның текке. Жолыққан жортуылшы шығар шетке.

Семізін келген малдың сойып жеген. Олжада жетім-жесір малдан артық: келеді халқы олардың тарту тартып. Халыққа Кене жатыр қорқу салып. Төңіректе ел қалмады бағынбаған. Бақыты Кене ханның қабындаған. Бұл күнде күшті боп тұр Кенесары. Кенеге бағынған ел қойдан жуас. Қыстауға Жыланшыққа мекен салдық. Биыл қыс қатты болды, жұтап қалдық. Жаппаста Жылгелдінің баласы бай. Айдарға мал, артарға атаны сай. Бесінде бұл төртеуі елге келді. Алыстан ел қарасын көзі көрді. Жайылған Қарасайды жүз қаралы үй. Бишара тұтқын жігіт ой ойлайды. Ортада қатар тіккен үш ақ орда. Алыстан көрінеді жігіт сорға. Үй сайын байлаулы ат, қара найза. Белдеуде қыстырылған бір-бір дорба. Далада Кенесары жүрген екен. Төртеуін Кенесары көзі көрді. Айтады сонда тұтқын: Алдияр, хан! Қорқады қаһарыңнан неше мың жан. «Ерлікпен мені байлап алдым» деген, тақсыр-ау, жігіттің сөзі жалған. Мен, тақсыр, ұйықтаймын деп ғапыл қалдым. Үшеуің қандарыңа өтірік айтпа. Жерімде ұйықтап жатқан байлап алдың. Қапы қалдым, атыма міне алмадым. Білекке қылышымды іле алмадым. Тақсыр-ау, астымда атым жүйрік желден. Жарыста озушы едім қалың елден. Мақтаған тұтқын жігіт осы ма атың? Әлгі желден жүйрік асыл затың? Мәстекті тайыншадан оза алмайтын, жібермес жүйрік десең ердің датын. Жүйрік жоқ алты алашта торы атымдай. Баяғы қолда ықтияр тұрған күнде, Атыма алмаушы едім екі жүз тай. Не пайда! Торы атыммен қаша алмаймын. Елестеп белден белге аса алмаймын. Кене хан Орда-сына қарай жүрді. Арқанда жауыр торы тойып алған. Қызарып күн батысқа күн де барған. Қызарып таң атады шығыс жақтан. Көрсетті күнде нұрын шашыратқан. Құйынған шық суына шалғын мен қау. Терлеген орман ағаш, бақша мен бау. Биік шарлап ұшады бозторғайлар. Түндік жабық, киіз үй іші самал. Қорада қыймылдас бір қара мал. Бәйтөбеттер ұйқыда: дыбысы жоқ. Тәтті ұйқыда барлығы жаралғанның, естілмес дыбысы шығып жалғыз жанның. Күн сәске көтерілді сағым жүріп. Желге үйездеп тұр жылқы келіп. Түндігі Кене ханның ашылады. Халыққа хан жарлығы шашылады. Аты жүйрік талапкер қусын дейді. Кене хан бір тұтқынды қашырады. Бір шаншып жеткен жерде жоқ қылуға. Найзасын өткір қылып қайраған бар. Хан

үшін ту түбіне жайған кілем. Патшайы көрпе төсеп қойған білем. Торы атқа тұтқын жігіт қамшы басты. Ілезде жауыр торы белден асты. Қырық адам бір адамды қуып кетті. Шандағы шапқан аттың көкке шықты. Қуғыншы кешке жақын Қайтып келген. Жүйрігін жауыр аттың айтып келген.

Сәске түсте киіз үй іші салқын. Салқын қымыз қыздырар қазақ халқын. Сыйлы-сыйлы Кененің жігіттері жиылысқан. Ордаға ердің бәрі. Хан атасы төрде отыр Өтетілеу, босағада топталған нөкерлері.

Осындай әурелікпен жаз өтеді. Қараңғы түндері ұзақ күз жетеді. Ауылдың жігіттері кезек-кезек, қасқырдан қойды түнде күзетеді. Арқаннан Құбақанды шешіп алдым. Қойшының желқом ерін оған салдым. Өткен қыс Жайық бойын жағаладым. Жаппасым сөйлер сөзге кен екенсің. Еліңнен шығып жүрген ер екенсің. Арамза аңқау елге заңқой болған, Кеншімбай деген молда сен екенсің. «Көпті сөкпе, кенді төкпе» деген қайда? Байқадым өнеріңді сен екенсің. Атаңыз есітемін қара көзді. Айтасың маған неге жаман сөзді? Жүсіпбек, Төрекемен асқан заңға. Жүргенде жол бермейді тірі жанға. Жақсысын сіздің елдің көріп жүрмін. Тең келер осыларға кісің бар ма? Жаппасым, сен мақтама Мырқыңызды. Әуелі Мырқы бұзған ырқыңызды. Жаппасым, мен де айтайын бас адамды, мақтайсың қай-қайдағы нас адамды.

Ит жаманы иесін қабар. Қаратаудың басынан көш келеді. Қара көзден мөлтілдеп жас келеді. Үш жүзге біздің қазақ бөлінеді. Осылай шежіреден көрінеді. Болмайды кемшіліксіз ешбір халық. Бөрінен кейін қалған қазақ анық. Басқа жұрт біз секілді жалқау емес. Ғылыммен қараңғыны етер жарық. Оқуға жұрттың бәрі емес құмар. Айырсын оқушылар мағынасын.

Сатады қызды қазақ мал орнына. Ол Кебек мықты болған жас басынан. Тоқаң да тастамайды өз қасынан. Он бесінде Кебектің аты шықты. Мың қарға залал қылмас бір сұңқарға. Әкімдер жаңа өспірім жастан болды. Басына ұрылардың бостан болды. Әуелі қор болғанның бірі билік. Мен көрдім неше жүйрік даналарды. Орысша жазуларын көрді көзің. Жүректі ұйықтап жатқан ән оятар. Құдая, құдіретіңе таң қаламын. Жолында бір ғашықтың зарланамын. Ішімді ғашық оты күйдіреді,

сыртыма шығаруға арланамын. Ақ ерке алма мойын, қалды кейін. Қолымнан жібек баулы ұшты тұйғын. «Татбир жоқ тағдырына» деген мысал. Дүниеде айырылмаған кімнің досты? Қайғанда Жақып ұлы Жүсіп өткен. Жүсіпке Зылиқаны ғашық еткен.

Ғашыққа қапа көрмек бастан тағы. Ой түспек бір-біріне достан тағы. Мақсатын осылардың етті қасыл. Әуелде тағдыр құда қосқан тағы. Ғазиза, хат жазамын, жаным сізге. Біраз күн бара алмадым себеппенен. Өлеңмен білдірейін қалым сізге. Досыңның екі болмас айтқан серті. Түбінде терезенің «көкек!» деген: «Қам калма – бастан дәурен өтед» деген. Қарағым, сапар шектің бөтен елге. «Қош» айту қиын болды кетер жерде. Бұл жерде қатар жүрген төртеу едік. Төртеуіміз мәжілістің көркемі едік. Төртеуіміз келуші едік күнде кешке, ақ сұңқар бала ителгі аршын төске. Қарағым, бөтен елге сапар шектің, досыңды бірге жүрген зар еңіреттің.

Қуаныштың ақыры болды мұндай. Алдымнан қарсы келдің ханзада қыз! Әр өнер, еркем, сізден табылады. Құрбыңыз еске алғанда сағынады. Жамандар ақылынан жаңылады. Ішім толып барады қайғыменен. Айырылмаспын деуші едім сүйгенімнен. Басымда тұр бар қайғы дүниедегі, өлеңменен айтамын күйгенімнен. Ел іші өсек, ғайбат қаптап жүрген. Жаманның етек-жеңі тар сықылды. Сүйеді жамандарды кейбір сабаз, бүтінді аудармайтын нар сықылды. Сипаған сиыр білмес қызметінді. Сыйлаған жаман білмес құрметінді, әрқалай бір сияпат еткен жаман, болады атқарғандай міндетінді. Кейбіреу сөйлейтұғын от басында, ол күні ешбір жан жоқ оған теңдес. Құр кеуде көтергенмен ұзамайды. Үйдегі түздегімен тура келмес. Мен, жасымнан атандым Мұса Жаяу. Жақсылық жамандықпен тұрсын таяу. Шорманның Мұстапасы атымды алған, Сол себептен атандым Мұса Жаяу. Кенесары, Наурызбай – хан Абылай баласы. Әуелі мекен қонысы – Көкшетаудың панасы. Жазғы жайлау өрісі – о да соның даласы. Өңшең бұзық, қанішер, қасына ерген қарашы. Ақырында не болды? Қырғыздан жетті қазасы. Кенесары ер болды. Ел ішінде бір болды. Асуы қиын бел болды. Қарсы келген адамның, көзінің жасы көл болды. Алатаудың жырасы қазулы дайын көр болды.

Күмісті садақ, алтын оқ Кенекем жауға жолықты. Асаулар үзер шідерді. Кене хан үзді күдерді. Қабағы ханның түнерді. Қырғызға көше үдерді. Оңайлықпен Қазаққа, Асуын қырғыз бермеді. Қарабалта Сокқылық аңғарына шаң асты, қырғыз, қазақ екі жар – жалғыз жолға таласты. Сол уақытта Хан Кене ақылынан адасты. Ойдан атқан зеңбірек тау басына жетпеді. Ей, Бұғабай, Бұғабай! Амал тапшы бұған-ай! Былтыр өзін келгеннен, ханның алдың жарлығын. Тайғақ кешу тар жолда. Қолдың алдың жабдығын. Бір ізіңнен жүргіздің үш алаштың барлығын. Қысылғанда әрқашан, білінуші еді нарлығын. Осы сапар, Бұғабай, қырғыздың көрдім құрығын. Қырғызға лық, толыпты. Басытау мен төбенің. Салатұғын алдыма Бұғабай басшы ер дейді, адыра қалғыр Алатау! Асуы қиын бел дейді. Кене хан сонда сөйлейді. Кетпесін жауға ар дейді. Қолдағы өңшең батырдың. Іріктеп бәрін ал дейді. Екі-үш жүздей батырмен, ойранды барып сал дейді. Қиын жерде қандарға, болады көмек қарашы. Қысылған жерде әркімнің, болады Алла панасы. Аз кісіге жақсы ғой, Алатаудың арасы. «Мақұл» деді Хан Кене Наурызбайдың сөзіне. Сол уақытта Науанның, жан көрінбес көзіне. Отыз жігіт жөнелді, тамам қолдың бектері. Наурызбай кетті бектермен, тау басына барғалы. Тау басына қырғыздың камалын бұзып алғалы. Кенесары бастығы, етекте тұрып қалғалы. Талап қылып ұрынды, тыңнаң бір жол салғалы. Қол көрінбес шаң болды. Алатаудың арасы. Қара ағаштай көп қазақ, ханға болдың қарашы. Ойда Қоқан, қырда орыс, әкім болды қаласы. Кімнен таяқ жегендей, біздің қазақ баласы, алдырып жүрген дұшпанға, өз аузының аласы. Дін мұсылман баласы! Бірге міндік кемеге, үш алаштың баласы. Байұзақ датқа түсінді. Бұл жауаптың тегіне. Ханның көңілі соғып тұр. Тыңнан бір жол салуға. Қалай да енді бет қойды. Тау басына баруға. Ұят шығар төреден, бөлініп кейін қалуға. Осыны айтып Байұзақ, қамшы болды нөкерге. Талап қылды Байұзақ, бір басшылық етерге. Түсе қалдық бәріміз. Жабыр-жұбыр қол қойдық. Жасымыз бен кәріміз. Тау басынан шу шықты. Отыз көкжал бөрімен, Наурызбай төре ол шықты. Болжал-болжал көрінер: Жау жоғары, біз төмен. Жеткен екен қамалға Наурызбай сынды сұр перен. Қарқарадай астында Байұзақ берген Көкдөнен. Күншығыс

жаудың шетінен, Қамалға кірді көлденең. Ор қояндай бұлтиған, Көкдөнен ат астында, Көрұғлыға бергісіз отыз көкжал қасында Наурызбайдың ерлігін, Қырғыз, қазақ сөкпеді. Төренің алдын орады. Жаяу мерген төккелі. Алып шықты үш жүзден, айғыр менен биесін. Бөліп берді бәріне сыбағалы тиесін. Абылай аспас асуға Кенекем дүкен құрғаны, Кенекем келді біз үшін, үш алаштың қорғаны. Аянбай бүгін іс көрсет, Таманың батыр Құрманы. Денедегі шыбын жан ар намыстың құрбаны. Жар бола гөр, біздерге. Атамыз өткен Абылай! Сендер едің қанатым. Меңдібай, Дулат, Ағыбай! Дабылың асқан үш жігіт. – Шәкір, Жәуке, Төлебай. Ұмтылыңдар, ерлерім! Екі жүз үйдің мекені – Ақсудың аяқ саласы. Сегіз мыңдай бар еді. Соңғы қолдың шамасы. Он екі мың әскердің көбі Дулат халқы еді. «Егескенді мұқатпақ – Кене ханның салты еді. Мерген тұтқан ұлығы. Мәделі деген сарт еді. Ақауыз деген арғымақ. Мәделі берген ат еді. Қара қыстау шүңгірге. Ығысқан қырғыз қамалды. Қазақтың қолы сыймайды Алатаудың бауырына. Дулатты хан айдады. Өшіккен қырғыз жауына. Түсіп жатыр ен қырғыз Кене ханның ауына. Он мың кісі ат қойды Кекіліктің тауына. Бұл сапарда жар болды, Хан Абылай бабасы. Қырғызға лық толыпты, Алатаудың арасы. Ей, Наурызбай, ер төрем, Қарайып, жүрмін қаныма. Не жазығым бар еді, Кенесары ханыңа. Алмаған ары қалды ма, Қырғызда оның тағы да. Абылайдың тұсында қылған ісің жөн келген. Қыстай шаптың елімді. Малымды салдың телімге. Балалы арқар баурайда, баласыз арқар маңырайды. Мейрімсіз мұнша не қылдың: Көп мұсылман зарлайды. Не себептен Қан кене қырғызға мұнша өшікті. Ақ қалпақты қырғыздан Қазаққа берді несіпті. Жақсы айтасың, Кәрібоз, тату едік сенімен. Сен білмейсің, Кәрібоз, мойныңдағы жараңды. Тіпті де үміт қылмаймын, сендегі қатын баладан! Жолығыпты аңсызда, Ержан батыр аранға. Енді мұнда таксыр Хан, тұрмағымыз арамды. Қолға толды Самсамен, Қызылсудың кемері. Шығар мезгіл таянды, ат пен ердің өнері.

Бедер кірді майданға, Қырғыздың бір баласы. Батырлардың майданда, қызбас болды ойыны. Қайғыға толды бұ сапар, қазақтардың қойыны. Сегіз кісі жөнелді, Наурызбайдың соңынан. Шабалмайды қазақы ат, тас пен таудың тоңынан. Бе-

дер менен Наурызбай, жақындасып барысты. Астарына мінген ат, ауыздықпен қарысты. Ат үстінде алысты, найзаменен «салысты». Бір-біріне жабысты, керегедей қабысты. Бедер барып жығылды. Күрең қасқа аттың сауырынан. А, құдайлап шулады, үш алаштың баласы. Шанышқан екен Наурызбай, Ер Бедерді жүректен. Науан бұ жол ағытты, ерлігінің тиегін. Кене хан қақты иегін, Бұқарбай батыр әкелді, ер Бедердің сүйегін. Олжа Болат баласы Ораз кірді майданға. Ер Бедердің артынан. Баяғы сөзден Ағыбай Қарайған екен қанына. Өзір оңға қарап тұр Наурызбайдың жұмысы. Өзір аса біткен жоқ хан Кененің тынысы. Қара ала атты бір қырғыз, Жанқараш бектің інісі, Жекелеп кірді майданға. Батыр екен мұнысы. Наурызбай қарсы шабады. Жеке шыққан батырға хан иек қақты нөкерге. Алдында әскер жоқ болды. Зеңбіректің аузына Селдірсирек дөп келді. Сегіз кісі ұшырды. Селдірсирек шетінен. Бір атты атып ұшырды Қолдың арғы бетінен, Көңілі бітті Науанның Тұз татырған еріне. Науан тағы жөнелді Таудың төскей өріне. Жөңкіліп жүрген қырғыздың Наурызбай үстін қаптады. Жалғыз барған төрені бәрі тегіс атқаны. Лап қоя шапты қырғыздар, Мергеннің атын бергелі. Аллалап жүрген қырғыздың желі туды оңынан. Ай мүйізді қошқардың бөрі тартты қоңынан. Мұрттай ұшты Ақауыз бір мылтықтың оғынан. Наурызбайға лап қойды, Қалың қырғыз шоғынан. Қызылсу мен Дауанның аңғарынан шаң асты. Төреден қазақ адасты. Қырғыз, қазақ екі жақ Наурызбайға таласты. Қияда жүрген Бұқарбай атына қамшы бір басты. Бұл екеуін қорғауға Ағыбай сыртын айналды. Бұқарбай мен Наурызбай мінгесулі бір атқа, Бұлардың қолы байланды. Жалғыз өзі Ағыбай, қорғауға әлі келмеді. Қолындағы жарағын онды-солды сермеді. Атасы даңқты – Абылай Бұқарбай мен Науанға. Өшікті қырғыз жабылды-ай. Кертайлақ атты жеткізді. Жәуке менен Төлебай. Шұбыртпалы Ағыбай. Талайды шанышты жүректен. Ала бір таудың жылғасы, Бауырында ойнар құлжасы. Тар жерде жолдас болады. Ерлердің найза құрдасы.

Белсеніп жауға шабады. Жігіттің жанға мырзасы. Сүйегімнен бұл таңба өле-өлгенше қалмайды. Мен айтайын бір мысал. Төрелер мен қазаққа жақындады бір қысаң. Ержан түсті қырғызға, О да болды бір нысан. Ендігі жерде сөйлейін.

Болған істі бастағы. Жұрттан бұрын Нысанбай. Жоқ сұмдықты бастады. Қобызы қалды қосшыда, Түзеді бетті қашқалы, Өз басын ғана құтқармақ, Ойламады басқаны. Бұл сапары қазақтың. Болмады қабыл тобасы. Рүстем мен Жуатай – Төренің нағыз баласы, Үндес болды қырғызбен. Он екі мың дулатты, қашырды түнде расы. Қазақтың көбі қырылды. Мойнына болсын жазасы. Сол барғаннан төрелер. Елге қайтып келмеген. Топшысынан үзілді Екі бірдей қанатым!

Пайда үшін біреу жақын бүгін таңда. Ендігі жұрттың сөзі – ұрлық-қарлық. Саналы жан көрмедім, сөзді ұғарлық. Осы күнде осы елде дәнеме жоқ. Байлар да мал қызығын біле алмай жүр. Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр. Естілер де ісіне қуанбай жүр. Қарындас қара жерге тыға алмай жүр. Бір күшті көп тентекті жыға алмай жүр. Жетіліп жаз жайлауға қона алмай жүр. Күз күзеуде жанжалсыз бола алмай жүр. Қыз қыстауың қып-қызыл о бір пәле. Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр. Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр. Осындай сідан жігіт елде мол-ақ. Бәрі де шаруаға келеді олақ. Олардың ойында жоқ малын бақпақ. Бір дәурен кемді күнге боз балалық. Жастықта бір күлгенің бір қаралық. Күлкі баққан бір көрер бишаралық. Ат арықтар, тон тозар, қадір кетер, уайым – ер қорғаны, есі барлық. Қыйысы бұл дүниенің қолы тарлық, е-еге елірме, боз балалар! Бұл бес күндік бір майдан ер сынарлық. Алдында уайым көп шошынарлық. Ақыл керек, ес керек, мінез керек. Ері ұялар іс қылмас қатын зерек. Өзін-өзі күндейді. Мәз болады болысың. Арқаға ұлық қаққанға. Өзгелерді біз емес түсірмекші қақпанға. Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез. Нұрын, сырын көруге. Көкірегінде болсын көз. Жүрегі айна, көңілі ояу, Сөз тындамас ол баяу. Өз өнері түр таяу. Ұқпасына сөзді тез. Әбілет басқан елер ме, сөзге жуық келер ме? Байлаулы емес ақыл-ой. Бай сейілді, бір пейілді. Елде жақсы қалмады. Жөнді-жөнсіз сөз теңеусіз. Бас пен аяқ бір қисап. Кетті бірлік, сөнді ерлік. Енді кімге беттемек. Өтті өмір, қайтты көңілім, Бұл дүниенің ісіне. Түсті мойын, толды қойын, ақты сел. Мен паң едім, Бейғам едім, Ешнәрседен қайғысыз. Тез дерттендім, Кейде өртендім, Кейде мұз. Заман ақыр жастары [бар]. Қосылмас ешбір бастары (бар). Саудасы ар мен

иманы. Қайрат жоқ бойын тыйғалы. Күлмендеп келер көздері. Қалжыңбас келер өздері. Қайғы шығар ілімнен. Ыза шығар білімнен, зар шығады тілімнен. Ақыл бітпес дәулетке. Дәулет бітпес келбетке. Бас алқа сөз сенде жоқ. Ел қағынды. Мал сабылды, Ұрлық-өтірік гу де гу, Байы баспақ, биі саспақ. Әулекі аспақ, сыпыра қу. Бұрынғы түсті еске. Көрінбе ел көзіне, әсте қорқақ. Жанды жан демейтұғын жан шығып бақ. Анда-санда құтырған жаман емес. Жұрт бала: еш нәрсесін тартып алма. Тар жерде жайпалудан танба әр кез. Кеудесі толған қулық ой. Бәрі де пысық езбе емес. Құмары оның айт пен той. Талай сөз бұдан бұрын көп айтқамын. Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын. Бірінің бірі шапшаң ұқпас сөзін. Көздің жасы жүректің қаныменен ерітуге болмайды ішкі мұзын. Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас. Еңбек қылмас, еріншек адам болмас. Мал кетер, мазаң кетер, ар бұйырмас. Асаған, ұрттағанға ез жұбанар. Сенімді дәулет емес ол қуанар. Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста, Малға достың мұңы жоқ малдан басқа. Аларында шара жоқ алдамасқа. Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар. Мақтамапты ешкімді бұл күнде көп. Туғызған ата-ана жоқ. Туғызарлық бала жоқ. Толықсып жүрер шама жоқ. Жастарға жаппас жала жоқ, қартаң шалда сана жоқ. Бір сұлу қыз – келіншек, жүр соңында. Деген сөз: «бұқа буға, тентек «дуға». Хан қарық боп түсіп жүр айқай-шуға. Жар тастан қыз құлапты терең суға. Сән, салтанат жұбантпас жас жүректі. Епке көнер ет жүрек сату емес. Есерлер жас қатынды тұтады екен. Мал өмірді жаңғыртпас, Құдай ұрғыр. Құрбыдай қош тұттым жасың мен кәріңді. Ортаға көп салдым өзімде барымды... «Ұяламын» дегені көңіл үшін. Ұсақ қулық бір ғана өмір үшін. Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар. Жаңа сүйгіш адамзат «көрсө қызар». Өзің үлкен, қылығың бала-шаға. Балаша мәз боп жүрсің тамашаға. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. Қиыннан қиыстырар ер данасы. Айтушы мен тыңдаушы – көбі надан. Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы. Қазаққа өлең деген бір қадірсіз Былжырақ көрінеді ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап. Туғанда дүние есігін ашады өлең. Өлеңмен жер қойнына кірер денең. Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен. Өлең деген әр сөздің ұнасымы. Қарны тоқ хас надан ұқпас сөзді. Көп тойда сөз ұғарлық кісі де аз-ақ. Мен

жазбаймын өлеңді ермек үшін, Көкірегі сезімді, тілі орамды.
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін. Сөз айттым Әзірет-Әлі
айдағарсыз. Мұнда жоқ алтын иек сары ала қыз. Батырдан ба-
рымташы туар даңғой. Көңіл құсы құйқылжыр шар тарапқа.
Салған ән – көлеңкесі сол көңілдің. Ұйықтап жатқан жүректі
ән оятар. Оның тәтті оралған мәні оятар. Баламды медресе-
ге біл деп бердім. Түбінде тыныш жүргенде теріс көрмедім.
Келдік талай жерге енді. Кіруге қалдық көрге енді. Күнгірт
көңілім сырласар. Сұрғылт тартқан бейуаққа. Жасымда албырт
өстім ойдан жырақ. Ой кіргелі тимеді ерік өзіме. Ішім толған
у мен өрт, сыртым дүрдей. Өлең шіркін өсекші жұртқа жаяр.
Жүрегім менің қырық жамау. Қайғысыздың бәрі асау. Алды-
мызда айла жоқ. Дүниені, көңілім, кезесің. Құлпырған жасыл
жер жүзі. Айттым сәлем, қаламқас. Саған құрбан мал мен бас.
Сенен артық жан тумас. Бір өзіңнен басқаға ынтықтығым ай-
тылмас. Асыл адам айнымас. Сізде сымбат (бар), бізде ықылас
(бар).

ЕКІНШІ БӨЛІМ

СӨЙЛЕМ ТҮРЛЕРІ § 1. ЖАЛПЫ ТҮРЛЕРІ

1. Болымды сөйлем

Не жайынан да болса болдыра, бар қыла сөйлеген сөйлем болымды сөйлем деп аталады.

Мысал: Еділ бойы тоғай бар, тоғай толған ноғай бар. Бурыл атта бұғау бар, оны да кесер егеу бар. Сом темірге балға бар, сомсынғанға Алла бар. Хас жорғадан жортақ туар, хас батырдан қорқақ туар, хас шеберден шорқақ туар. Сай сайға құяр. Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар. Көп қорқытар, терең батырар. Үлкен бастар, кіші қостар.

2. Болымсыз сөйлем

Не жайынан да болса болдырмай, жоқ қыла сөйлеген сөйлем болымсыз деліп аталады.

Мысал: Жер жұтуға тоймайды, от отынға тоймайды, кісі ойға тоймайды, бөрі қойға тоймайды. Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз жігіт би болмас. Тез қасында қисық ағаш жатпас. Байлық мұрат емес, жоқтық ұят емес. Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ. Сиыр сипағанды білмес, жаман сыйлағанды білмес. Өткен келмес, өшкен жанбас. Түбі бірге түтпейді. Шам жарығы түбіне түспес. Соқыр көргенінен жазбас.

3. Толымды сөйлем

Тұрлаусыз мүшелері бар сөйлем толымды деліп аталады.

Мысал: Өлген келмес, өшкен жанбас. Берген алар, екен олар. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Көп

қорқытады, терең батырады. Арзанның сорпасы татымас. Соқыр көргенінен жазбас. Ағаш көркі – жапырақ, адам көркі – шүберек. Қоянды қамыс өлтірер. Сай сайға құяр, бай байға құяр. Тентек шоқпар жияр. Ат аунаған жерінде түк қалар. Тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар. Асыл тастан шығар, ақыл жастан шығар. Алтын, күміс тас болар, арпа, бидай ас болар.

4. Толымсыз сөйлем

Тұрлаулы мүшесінің біреуі немесе екеуі де жоқ болса, сөйлем толымсыз деліп аталады.

Мысал: Ит тойған жеріне, ер туған жеріне. Барымен базар, жоқты қайдан табар. Ақыл жас ұланнан, жүйрік тай құнаннан. Күлме досыңа, келер басыңа. Асың-асың, асыңа береке берсін басыңа. Асың барда ел таны, атың барда жер таны. Ауру астан, дау қарындастан. Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала. Шалқайғанға шалқай, Пайғамбардың ұлы емес, еңкейгенге еңкей, атаңнан қалған құл емес. Баланы жастан, қатынды бастан.

5. Жалаң сөйлем

Тұрлаулы мүшелері ғана бар сөйлем жалаң деліп аталады.

Мысал: Ел қонды. Ат аунады. Қой маңырады. Аспан ашық. Ет жасық. Қымыз сусын. Көп қорқытады, терең батырады. Үлкен бастар, кіші қостар. Өлген келмес, өшкен жанбас. Ат тепті, қасқыр қапты. Ат азар, тон тозар. Отын бар, от жоқ.

6. Жайылма сөйлем

Тұрлаулы мүшелерінен басқа тұрлаусыз мүшелері де бар сөйлем жайылма деліп аталады.

Мысал: Ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады. Қоянды қамыс өлтірер, ерді намыс өлтірер. Сай сайға құяды, бай байға

құяды. Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада. Білегі толық бірді жығады, білімі толық мыңды жығады. Екі қатын алғанның дауы үйінде, жаман қатын алғанның жауы үйінде. Қатты жерге қақ тұрар. Жүйріктен шабан туады, жақсыдан жаман туады. Қаратаудың басынан көш келеді. Мен келдім Мырзалының ордасына, сөз айттым қасындағы молдасына. Үйіңе сөйлес қылдым кеш уақытта. Кеш мезгіл келе жатты екі кісі. Қазақтың қазақ иісі тұрған шақта. Алаштың баласына керегімсің.

§ 2. АЙТЫЛУЫНША АЙЫРЫЛАТЫН ТҮРЛЕРІ

Айтылу түрлеріне қарай сөйлем төрт түрлі болады

1. Сұраулы сөйлем

Сұраулы сөйлем деліп жауап сұралғанда айтылатын сөйлем аталады.

Мысал: Сен тамақ іштің бе? Үйде кім бар? Соншама бұл бидайдың дәні көп пе? Суымды неге былғап ылайлайсың? Мүмкін бе, Ылайлауға осы арадан? Әкенді алдындағы танымсың? Үшеуін асырауға көп керек пе? Осындай елде уақиға азғана ма? Бөшкенің қайсысының пұлы қымбат? Тура жол сонан артық табамыз ба? Мысық жан, бұл жердегі жұрттар қандай? Залалдан басқа нәрсе істедің бе? Оңай ма арыстаннан алу ақтап? Шымшық мақтанды ма, ойнады ма? Құныңа тұрар ма сол жеген тауық? Тауықпен мен бе жалғыз ойнайтын? Күймей ме біреу үшін біреу отқа?

Сұрау сөйлемдерінің соңынан сұрау белгісі (?) қойылады.

2. Лепті сөйлем

Лепті сөйлем деліп аталатын адам көңілі күйі, жан жайымен сөйлегенде, мәселен: жан ауырғанда, не кенелгенде, таңданғанда, сұқтанғанда, кейігенде, есіркегенде, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, қуанғанда айтылатын сөйлемдер.

Бұлар айтылғанда жай айтылмай, лепті үнмен айтылады. Сондықтан лепті сөйлем деп аталады.

Мысал: Уф, Алла! Бітті қаным! Шықты жаным! Ей, шіркін, жақсылықты білмейтұғын! Жарайды, бәрекелді, сабаз-ай! Я, раббым! Сол уақытға деді арыстан. Жасаған жалғыз жан ие-ай! Қайран, еркін замандарың! Дариға, ол заманның бәрі өтті! Алда сорлы бишара балалар! Әй, жасынан өлген екен аналары-ай! Тамаша қарағанға нұрың қандай! Мынау көз, мынау мойын, мұрын қандай! Өлген екен, апырым-ай! Қу бақсы! Өтірікші. Алжыған шал! Атымды айырыпсың босқа менен. Қаннан қан, еттен етім, бауыр жұртым! Уа, дариға, өттің бастан қызық жас! Өткен дүние-ай, қалғаным ғой айырылып! Алақай-ай, атам келді ғой!

Лепті сөйлемдердің соңынан леп белгісі (!) қойылады.

3. Тілекті сөйлем

Нәрсенің болғанын, істің істелгенін көңіл тілеген орында айтылатын сөйлем түрлері тілекті деп аталады.

Мысал: Балалар, оқуға бар, жатпа қарап! Ал, келдік жаман жерге, енді сақтан! Жолама, сол жақтағы өзенге аққан! Сөйлеп қал, қызыл тілім! Көруге жазғай еді, Хақ Тағалам! Қолда, өңшең әруақ! Қош, сау бол, Қарқаралы, жуылмаған! Айдай бер, қалса адамың қуылмаған! Әлди-әлди, ақ бөпем! Жылама, бөпем, жылама! Тілің тарт!

Көрінбей жоғал шапшаң, көзіме енді! Әманда сақтан! Айғырсып момындарға ақыр, інім! Ашып айт, бүкпей бәрін еш қаймықпа! Не болар. Айтшы бақсым Құдай сүйген. Достарым осындай бір іс етелік. Жанымды бір шыбындай қи, ақсақал. Айт балыққа: ақсүйек етсін мені. Келіндер, боз балалар, атты алыңдар!

Көңіл тілегі түрлі айтылады: 1) Бұйрық түрде. 2) Өтініш түрде. 3) Үгіт (ақыл) түрде. 4) Жай тілек (мұрат) түрде.

Айтылуы түрлі болған соң, тыныс белгілері де түрлі қойылады. Әр түрдегісін алып, тыныс белгілерін қойып қарайық.

1. Бұйрық түрдегісі

Келіндер, боз балалар, атты алыңдар!
Жетектеп тоғайыма ап барыңдар!
Жабыңдар жабуына түкті кілем,
Тазалап, жуып, тарап, баптаңыздар!
Жеміне ең қалаулы сұлы алыңдар!
Бұлақтың суымен әм суарыңдар!
Ізіңмен үйге кірмей, қайт балыққа!
Ақсүйек етсін мені, – айт балыққа!
Көрінбей жоғал шапшаң, көзіме енді!
Кет, шық!
Бар, Жүгір! Ұш!

2. Өтініш түрдегісі

Даусыңды тым болмаса, бір шығаршы!
Кезек бер бір азырақ сөзге тақсыр!
Достарым, осындай бір іс етелік
Жастарды жетім қалған кісі етелік.
Езгілер орманда да бар екенін
Осындай сауап іспен көрсетелік!
Айта гөр, қайырымды ер бар болса!..
Сала түс әлде болса, бітегене!
Не болар? Айтшы, бақсым Құдай сүйген!
Ашып айт, бүкпей бәрін. Еш қаймықпай!
Бақыл бол, серік атым іренжіме!
Жайымды бір шыбындай қи, ақсақал!

3. Үгіт (ақыл) түрдегісі

Балалар, оқуға бар, жатпа қарап!
Жуынып, киініңдер шапшаңырақ.
Аяғын көріп, асын іш,
Анасын көріп, қызын ал.

Биік таудың төбесін көріп, түбіне барма.
Жақсының атын есітіп, үйіне барма.
Кісі ақылымен бай болғанша,
Өз ақылыңмен жарлы бол.
Еңкейгенге еңкей, басың жерге жеткенше,
Шалқайғанға шалқай, төбең көкке жеткенше.
Сырын білмейтін аттың сыртынан жүрме.
Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле.
Оқ жетпес жерден қылыш суырма.
Қол көтермес шоқпарды белге қыстырма.

4. Жай тілек түрдегісі

Жасаған болғай панамыз көруге жазғай еді.
Есен-сау келгей едің.
Хақ бендесі біздей, сірә, болмасын.
Біздей болса, бұ дүниеге келмесін.
Арманменен інім шөлде өлмесін.
Қайта алмадым жорықтан, бұ дүнияда жолықпан.
Құдай қосқан қосағым ақыретте кез келсін.
Ертеменен қой өрер, жайылғанын жұрт көрер,
Жайылғаны шашыңның соған, балам көрінсін.
Жортқанда жолың болсын, жолдасың қыдыр болсын.

4. Жай сөйлем

Сұраусыз, лепсіз, тілексіз айтылған сөйлемдердің бәрі жай сөйлем деліп аталады.

Мысал: Ат ерінді келеді, ер мұрынды келеді. Өзің қойған зекетші, біздің елде Жүзбай бар. Жана мұның жолдасы қара тамыр Дадан бар. Еріп жүрген соңында қырық-отыздай адам бар. Шоңмұрын деген молда бар. Төлеген деген жорға бар. Атына жемді ілуге алты еннен қылған дорба бар.

§ 3. ҚҰРЫЛУЫНША АЙЫРЫЛАТЫН ТҮРЛЕРІ

Сөйлемдер арасында екі түрлі жақындық болады. Бірі – *ішкі*, бірі – *тысқы*. Тысқы жақындық сөйлемдерді бір-біріне жанастыру жүзіндегі жанастық. Ішкі жақындық – мағына жүзіндегі жақындық. Мағына жақындығынан басқа жақындық жоқ сөйлемдер іргелес деліп, мағына жақындығынан басқа қисын жақындығы бар сөйлемдер *құрмалас* деліп аталады.

1. Іргелес сөйлемдер

1. Күн ашық. Тоғайлар шат. Ың-жың орман.
2. Күн кеш болды. Ат болдырды, ел көрінбеді. Батыр сасын деді.
3. Біссімідә безгелдек! Бұлай жатсын дуадақ! Сыбағама қоңыр қаз. Үлесіме үш үйрек. Екі сартқа бір тартар, аққуды батыр-екең атар.

1-інші мысалға алынған сөйлемдер арасында жақсы күннің жайын сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар. 2-інші мысалға алынған сөйлемдер арасында кеш уақытта болған уақиға жайын сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар. 3-інші мысалға алынған сөйлемдер арасында үлес кіретін сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар.

Сүйтіп, үш мысалдың үшеуіндегі сөйлемдер біріне бірі тек ой іргесімен ғана жанасқаны болмаса, бастарын қосып тұрған басқа еш нәрсе жоқ. Сондықтан бұлардың аралары да біріне бірі қосылмай, ашық-ашық үзіліп айтылады. Жазғанда араларына үлкен тыныс белгісі (.) қойылады. Іргелері жақын болса, ортаншы тыныс белгісі (;) қойылады.

2. Құрмалас сөйлемдер

Сөйлемдердің құрмаласуы екі түрлі: 1) Сыйыса құрмаласу. 2) Қиыса құрмаласу. Сыйыса құрмаласса, сөйлем сыйысулы құрмалас деліп, қиыса құрмаласса, сөйлем қиысулы құрмалас деліп аталады.

1. Сыйысулы құрмалас

1. Қарабай мен Сарыбай аңға шықты.
2. Екі дос бірін-бірі сүйді, құшты.
3. Қолға алды татулықты, араздықты.
4. Далада, ойда, қырда, орман-тауда сау қалған жан болмады бұл індеттен.

Бұл сөйлемдердің әрбірі бірнеше сөйлем сыйысып құрмаласқаннан болған сөйлемдер. Мәселен, 1-інші сөйлем екі сөйлем сыйысып, қосылғаннан болған: қосылмай бөлек тұрғандағы түрлері мынау: *Қарабай аңға шықты. Сарыбай аңға шықты.* Бұларды екі қайта айтып жатпас үшін, екеуін сыйыстырып қосып, бір-ақ айтқан. 2-інші сөйлем де екі сөйлем сыйысып, қосылғаннан болған. Қосылмағандағысы мынау: *Екі дос бірін-бірі сүйді. Екі дос бірін-бірі құшты.* 3-інші сөйлемде екі сөйлем сыйысып, қосылғаннан болған. Қосылмағандағысы мынау: *Қолға алды татулықты. Қолға алды араздықты.* 4-інші сөйлем төрт сөйлемнің сыйысып, қосылғанынан болған. Қосылмағандағысы мынау: *Далада сау қалған жан болмады бұл індеттен. Ойда сау қалған жан болмады бұл індеттен. Қырда сау қалған жан болмады бұл індеттен. Орман-тауда сау қалған жан болмады бұл індеттен.*

Сыйысулы сөйлемдердің белгісі – бірнеше мүшелері бір өңкей болу. Мәселен, 1-інші сөйлемде екі мүшесі бір өңкей: Қарабай, Сарыбай – екеуі де бастауыш. 2-інші сөйлемде де екі мүшесі бір өңкей: сүйді, құшты – екеуі де баяндауыш. 3-інші сөйлемде де екі мүшесі бір өңкей: татулықты, араздықты – екеуі де толықтауыш. 4-інші сөйлемде төрт мүшесі бір өңкей: далада, ойда, қырда, орман-тауда – төртеуі де мекен пысықтауышы. Сыйысулы сөйлемнің бір өңкей мүшелерінің аралары кіші тыныспен (,) айырылады.

«Мен», «жана», «жана да» деген сөздер араларында тұрған шақта ғана кіші тыныс қойылмайды.

Сыйысулы құрмалас екі түрлі айтылады: 1) Шұбалаң түрі.
2) Бқшам түрі.

Шұбалаң түрі

Мен бүгін ерте тұрдым, жуындым, киіндім, шай іштім, сабаққа бардым.

Ықшам түрі

Мен бүгін ерте тұрып, жуынып, киініп, шай ішіп, сабаққа бардым.

Қиысулы құрмалас

Қиысулы құрмаласқа келсек, бұлар біріне-бірі тең болып та, бірінен-бірі кем болып та қиысады. Қиысулы құрмаластағы сөйлемдер тең болса, *салалас құрмалас* деліп аталады. Тең болмай, бірінен бірі кем болып қиысса, онда қиысулы құрмалас *сабақтас* деліп аталады.

а) Салалас сөйлем

Салалас құрмаластың қиысуы 5 түрлі болады: 1) Жиылыңқы. 2) Қайырыңқы. 3) Айырыңқы. 4) Сұйылыңқы. 5) Қойылыңқы.

Егерде бірнеше сөйлемнің қиысуы бірыңғай, бір беткей болса, *жиылыңқы қиысу* болады. Мәселен: «Үлкен бастар, кіші қостар» немесе «Ел де жатты, ай да батты».

Егерде алдыңғы сөйлемге кейінгі сөйлем қарсы мағыналы болып қиысса, *қайырыңқы қиысулы* болады. Мәселен: «Қылыш жарасы бітер, сөз жарасы бітпес» немесе «Мен бардым, сен үйде болмадың».

Екі ұшты мағыналы сөйлемдер қиысқан жерде *айырыңқы қиысу* болады. Мәселен: «Не сен тұрарсың, не мен тұрармын». Не болмаса «Не атың жазым болар, не ер-тұрманың шығындар».

Егерде маңызды, нығыз айтылған сөйлемді басқа сөйлемдер, баяндап тұрса, ол *сұйылыңқы қиысу* болады. Мәселен: «Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар

ұятқа» не болмаса, «Шалқайғанға шалқай, пайғамбардың ұлы емес, еңкейгенге еңкей, атаңнан қалған құл емес»³³

Егерде алдыңғы сөйлемдерді кейінгі сөйлем қорытып айтса, қойылыңқы қиысу болады. Мәселен: «Не өгіз өлер, не арба сынар – екеуінің бірі болар». Немесе «Мал да керек, жан да керек, білім де керек – бәрі де керек». Не болмаса, «Көк шалғын, ағаш, бұлақ – бәрі жақсы»³⁴

Салалас сөйлемдердің аралары әуелі кіші тыныс – теріс³⁵ үтірмен айырылады. Екінші ортаншы тыныс – үтірлі ноқатпен айырылады. Сұйылыңқы, қойылыңқы жалғасу бар жерде қойылтушы сөйлемнің алдына ұзын сызық (–) қойылады. Сұйылтушы сөйлемнің алдында қос ноқат (:) қойылады.

б) Сабақтас сөйлем

Сабақтас сөйлемнің белгісі – бірнеше сөйлемнің бірігіп, біріне-бірі сабақталып, байланысып айтылуы. Сөйлемдер сабақталып біріккенде, бірі басыңқы болып, екіншісі бағыныңқы болып бірігеді.

Басыңқы сөйлем

Басыңқы сөйлемнің бағыныңқы сөйлемнен гөрі сөйлемдік қасиеті молырақ. Басыңқы сөйлемді өз алдына оңаша алып айтқанда да, мағынасы толық, ой тыңғылықта айтылып біткен болып тұрады. Мәселен: «Халыққа жағайын десең, қазаның болсын». Мұнда басыңқы сөйлем «қазаның болсын» деген сөйлем, «қазаның болсын» дегенде, ой айтылып, тынып біткендікті көрсетеді. «Халыққа жағайын десең» деген

³³ Мұндай сұйылыңқылық алдыңғы сөздің мағынасын артқы сөздер бәшелегенде болады.

³⁴ Мұндай қойылыңқылық бөлек-бөлек сөздердің басын қосып бір бұған сияқты етіп айтатын орындарда болады.

³⁵ Төте жазуда теріс (‘) таңбаланғанымен, қазіргі әліпбиде кәдімгі (,) үтір (*Құраст.*)

сөйлемді алсақ, мұнда айтылатын ой бітпей қалады. Сөйлем тыңғылықсыз болып шығады. Сондықтан мұндай сөйлемдер екінші сөйлемге сүйеніп ғана сөйлем даражасына кіреді.

Бағыныңқы сөйлем

Бағыныңқы сөйлем – бітпеген шала сөйлем. Басыңқы сөйлем болмаса, толық мағана оның өзінен шықпайды. Бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің шылауындағы ғана қосшы есебіндегі сөйлем. Басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында болса, бағыныңқы сол мүшенің атымен аталып, сол мүшенің сұрауына жауап береді. Мысал алып қарайық:

а) Бастауыш бағыныңқы сөйлем

«Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер». Мұнда басыңқы сөйлем – «алдыңа сол келер». Енді қарайық: бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында екен. Оны білу үшін, басыңқы сөйлемді алып, сұрау саламыз. Алдыңа не келер? – атаңа не қылсаң, (сол). Сол – басыңқы сөйлемнің бастауыш мүшесі. «Атаңа не қылсаң» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында болып, мұның кемтігін толтырып тұр, жана «не?» деген бастауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем ***бастауыш бағыныңқысы*** болады.

Бағыныңқы сөйлемнің белгісі – бітпеген шалалығы.

б) Анықтауыш бағыныңқы сөйлем

«Кімнің жерін жерлесен, соның, жырын жырларсың». Мұнда басыңқы сөйлем – «соның жырын жырларсың», бағыныңқы сөйлем – «кімнің жерін жерлесен». Бұл бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында екендігін білейік. Оны білу үшін, басыңқы сөйлемді алып, сұрау саламыз.

Кімнің жырын жырларсың? — кімнің жерін жерлесен, (соның). Соның – басыңқы сөйлемнің анықтауыш мүшесі. «Кімнің жерін жерлесен» деген бағыныңқы сөйлем мұның

шылауында болып, кемтігін толтырып тұр жана «кімнің?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем **анықтауыш бағыныңқысы** болады.

Анықтауыш сұрау жалғыз «кімнің?» емес, онан басқа да сұраулары бар. Мәселен: «қандай?», «қанша?», «қайсы?». Бұл сұрауларға да жауап беруші бағыныңқы сөйлемдер болса, олар да анықтауыш бағыныңқысы болады.

Мысал: Түсі қандай болса, ісі сондай болды. Ісі, қандай болды? – түсі қандай болса, (сондай). 2) Күші қанша болса, әркім сонша көтермек. Әркім қанша көтермек? – күші қанша болса, (сонша). Сол сияқты тағы басқалар.

п) Толықтауыш бағыныңқы сөйлем

«Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың». Мұнда басыңқы сөйлем – «ұшқанда соны аларсың», бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұрғанын білейік. Оны білу үшін, мұнда да басыңқы сөйлемді алып, сол арқылы сұрау саламыз. Ұшқанда нені аларсың? – ұядан не көрсең, (соны). «Сонны» – басыңқы сөйлемнің толықтауыш мүшесі. «Ұяда не көрсең» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында тұр жана «нені?» деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем толықтауыш бағыныңқысы болады.

Толықтауыш сұрауы жалғыз «нені?» емес, басқа сұраулары да толып жатыр. Мәселен «кімді?», «кімге?», «неге?», «кіммен?», «немен?» тағы басқалары. Солай болған соң, жалғыз «нені?» деген сұрауға ғана емес, толықтауыштың басқа сұрауларына да жауап берген бағыныңқы сөйлемдер толықтауыш бағыныңқысы болады.

Мысал: 1. *Кім жалқау болса, жоқтық соған жолдас.* Жоқтық кімге жолдас? – кім жалқау болса, (соған). 2. *Кіммен ауылдас болсаң, сонымен қауымдас боларсың.* Кіммен ауылдас болсаң – (сонымен) осы сияқты тағы басқалары да.

с) Мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы

Қашан жер отаяды, мал сонда сүтейеді. Мұнда басыңқы сөйлем – «мал сонда сүтейеді», бағыныңқы сөйлем – «қашан жер отаяды». Бұл бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұрғанын білейік. Оны білу үшін, басыңқы сөйлемді алып, сұрау салу керек.

Мал қашан сүтейеді? – қашан жер отаяды (сонда). «Сонда» – басыңқы сөйлемінің мезгіл пысықтауышы «қашан жер отаяды» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында тұр жана «қашан?» деген мезгіл пысықтауышының сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Мезгіл пысықтауышының сұрауы жалғыз «қашан?» емес, «қашанға дейін?», «қашаннан?» деген сұраулары да бар. Солай болған соң бұл сұрауларға да жауап беруші бағыныңқы сөйлемдер мезгіл бағыныңқысы болады.

Мысал: 1. *Қашанға дейін ұйқым келмесе, соған дейін отырамын.* Қашанға дейін отырамын? – қашанға дейін ұйқым келмесе, (соған дейін).

Қашаннан өзім жүре бастадым – сонан бері малдың өңі кіре бастады.

Қашаннан малдың өңі кіре бастады? – қашаннан өзім жүре бастадым, (сонан бері). Солай тағы басқалар.

ж) Мекен пысықтауышының бағыныңқысы

Егін қайда болса, береке сонда болады. Мұнда басыңқы сөйлем – «береке сонда болады». Бағыныңқы сөйлем – «егін қайда болса». Бұл бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұрғанын білейік. Оны білу үшін, басыңқы сөйлем арқылы сұрау саламыз. Береке қайда болады? – егін қайда болса, (сонда). «Сонда» – басыңқы сөйлемнің мекен пысықтауышы. «Егін қайда болса» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында тұр жана «қайда?» деген мекен пысықтауышының сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем мекен пысықтауышының бағыныңқысы бо-

лады. Мекен пысықтауышының сұрауы жалғыз «қайда?» емес, «қайдан?», «қалай қарай?» деген де сұраулары бар. Сондықтан бұл сұрауларға жауап беруші бағыныңқы сөйлемдердің бәрі мекен пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Мысал: 1. *Алдыңғы арба қай жерден жүрсе, соңғы арба со жерден жүреді.* Соңғы арба қайдан жүреді? – алдыңғы арба қай жерден жүрсе, (со жерден).

2. *Жел қай жаққа қуса, қаңбақ солай қарай домалайды.* Қаңбақ қалай қарай домалайды? – жел қай жаққа қуса, (солай қарай). Басқалары тағы солай.

ш) Сын пысықтауышының бағыныңқысы

Қалай бақсаң, атың солай жүрмек. Мұнда басыңқы сөйлем – «атың солай жүрмек», бағыныңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұр? Оны білуге сұрау салайық.

Атың қалай жүрмек? – қалай бақсаң, (солай). «Солай» – басыңқы сөйлемнің сын пысықтауышы. «Қалай бақсаң» деген бағыныңқы сөйлем «солай»-дың шылауында тұр жана «қалай?» деген сын пысықтауышының сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем сын пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Сын пысықтауышының «қалай?»-дан басқа да сұраулары бар. Мәселен, «қалайша?», «қанша?» жана басқалар. Солай болған соң, жалғыз «қалай?» сұрауға емес, сын пысықтауышының басқа сұрауларына да жауап беруші бағыныңқы сөйлемдер сын пысықтауышының бағыныңқылары болады.

Мысал: 1. *Қалайша үлгі пішілсе, солайша киім тігілмек.* Киім қалайша тігілмек? – қалайша үлгі пішілсе, (солайша).

2. *Қанша іс қыла білсе, сонша жұмыс өнбек.* Жұмыс қанша өнбек? – қанша жұмыс қыла білсе, (ісонша). Басқалары тағы солай.

қ) Себеп пысықтауышының бағыныңқысы

Олар көше алмайды, үйткені көлігі жоқ. Мұнда басыңқы сөйлем – «олар көше алмайды», бағыныңқы сөйлем – «үйткені

көлігі жоқ». Бұл бағыныңқы сөйлем қандай сұрауға жауап береді екен?

Олар неге көше алмайды? – үйткені көлігі жоқ. Бұл бағыныңқы сөйлем «неге?» деген сұрауға жауап беріп тұр. Бұл сұрау – себеп пысықтауышының сұрауы. Сондықтан бұл себеп пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Себеп пысықтауышының «неге?»-ден басқа да сұраулары бар. Мәселен, «неден?», «неліктен?», «не себептен?». Бұл сұрауларға да жауап беруші бағыныңқы сөйлемдер себеп пысықтауышының бағыныңқылары болады.

Мысал: 1. *Қар аз болған соң, су сонан тасымады.* Су неден тасымады? – қар аз болған соң, (сонан).

2. *Малы жұтап қалған соң, ел сондықтан жүдеді.* Ел неліктен жүдеді? – малы жұтап қалған соң, (сондықтан).

3. *Не себептен мал қырылды, сол себептен жұрт аш болды.* Не себептен жұрт аш болды? – не себептен мал қырылды, (сол себептен), басқалары тағы солай.

д) Мақсат пысықтауышының бағыныңқысы

Орақшы шөп шабайын деп, тоғайға барды. Мұнда басыңқы сөйлем – «орақшы тоғайға барды». Бағыныңқы сөйлем – «шөп шабайын деп». Орақшы тоғайға не үшін барды? – шөп шабайын деп. Бұл бағыныңқы сөйлем «не үшін?» деген сұрауға жауап беріп тұр. Ол «не үшін?» деген сұрау – мақсат пысықтауышының сұрауы. Сондықтан «шөп шабайын деп» деген бағыныңқы сөйлем мақсат пысықтауышының бағыныңқысы болады. Мақсат пысықтауышының сұрауы жалғыз «не үшін» емес, «неге?» деген сұрауы да бар. Сондықтан бұл «неге?» деген сұрауға да жауап беруші бағыныңқы сөйлем болса, о да мақсат пысықтауышының бағыныңқысы болады. Мысал: 1. *Өлең тыңдағысы келіп, жұрт жиылды.* Жұрт неге жиылды? – өлең тыңдағысы келіп. 2. *Бата бермекші болып, ақсақал қолын жайды.* Ақсақал қолын неге жайды? – бата бермекші болып. Мұнда ілтипат ететін бір нәрсе мынау: «неге?» деген сұрау себеп пысықтауышында да, мақсат пысықтауышында да бар. Солай болған соң, тек «неге?» деген сұрау бойынша

себеп пысықтаушының немесе мақсат пысықтаушының бағыныңқысы екендігін білуге болмайды. Мұнда мағынасына қарау керек. Егерде бағыныңқы сөйлем істің себебін айтып тұрса, себеп пысықтаушының бағыныңқысы болады, егерде істің мақсатын айтып тұрса, мақсат пысықтаушының бағыныңқысы болады.

Мысал: 1. *Көшпекші болып, ауыл үй жықты.* 2. *Түйе жоқ болып, ауыл көше алмады.*

1-інші мысалда: Ауыл неге үй жықты? – көшпекші болып. Бұл мақсат пысықтаушының бағыныңқысы болады, үйткені үйді көшу мақсатпен жықты.

2-інші мысалда: Ауыл неге көше алмады? – түйе жоқ болып. Бұл себеп пысықтаушының бағыныңқысы болады, үйткені көше алмаудың себебі – түйе жоқ болғаны яғни неге көше алмады? – түйе жоқ болғаны себепті.

е) Шартты бағыныңқы

Көсеу ұзын болса, қол күймейді. Мұнда бағыныңқы сөйлем – «қол күймейді», бағыныңқы сөйлем – «көсеу ұзын болса». Қалай етсе (не етсе) қол күймейді? – көсеу ұзын болса; қол күймеудің шарты – көсеу ұзын болуында. Ішінде шарты болғандықтан, бағыныңқы сөйлемдер шартты бағыныңқы деліп аталады.

Шартты бағыныңқының белгісі сұрауында емес, ішінде шарт болуында. Сондықтан шартты бағыныңқыны сұраумен емес, шарт барлығынан табамыз.

Мысалы: 1. *«Тоқпағы зор болса, киіз қазық жерге кірер».* Мұнда киіз қазық жерге кіруіне тоқпағы зор болу шарт (шарт тоқпақтың зор болуында). Сондықтан «тоқпақ зор болса» деген сөйлем шартты бағыныңқы болады.

Берсең, аларсың. Мұнда алудың шарты беруде (сен берсең саған басқалар да береді).

3) *Ереуіл бағыныңқы*

Тартса да бар күштерін аямай-ақ, аслан жүк орнынан қозғалмады. Мұнда басыңқы сөйлем – «аслан жүк орнынан қозғалмады». Бағыныңқы сөйлем – «тартса да бар күштерін аямай-ақ». Бағыныңқы сөйлем «жүкті тартты» дейді, басыңқы сөйлем «жүк қозғалмады» дейді. Сөйлем мазмұны бір-біріне қарсы ереуіл келіп тұр. Сондықтан мұндай басыңқы сөйлемге ереуіл келетін бағыныңқы сөйлем ереуіл бағыныңқы деліп аталады.

Ереуіл бағыныңқының белгісі пәлен етсе де, пәлен болса да деп ереуіл раймен айтылады.

Мысал: 1. *Күні бойы қараса да, таба алмады.* 2. *Қыс қатты болса да, мал аман шықты.*

ЫҚШАМДАУ

Бағыныңқы сөйлемдер екі түрде айтылады. 1) Толық түрде. 2) Ықшам түрде. Толық түрде айтылған бағыныңқы сөйлемдердің бәрін болмаса да, көбін-ақ ықшам түрге айналдыруға болады. Ықшамдау деп сол толық түрден ықшам түрге айналдыру айтылады. Қазақ тілінде толық түрінен де ықшам түрі көбірек жүреді. Бағыныңқы сөйлемнің көбі ықшам түрге айналғанда, басыңқы сөйлемге сіңісіп, жоғалып кетеді. Жазғанда бағыныңқы сөйлемнің толық түрі мен ықшам түрінің қай қолайлысы, көркемі алынады. Сондықтан ықшам түрінен толық түрі көркем болып шықпайтын болса, онда сөйлемдерді ықшамдаудың қажеті жоқ. Жана да ондай сөйлемдер ықшамдалмайтын сөйлемдерге саналады. Бағыныңқы сөйлемді ықшамдауға болады: 1) зат есім арқылы, 2) сын есім арқылы, 3) етістіктің есімше түрі арқылы, 4) етістіктің көсемше түрі арқылы.

Мысал: 1) Түсі қандай болса, ісі сондай болады. Бұл толық түрі. Ықшам түрінде айтқанда, «Ісі түсіндей болады» дейміз (зат есім арқылы). 2) Ит жүйрік болса, оны түлкі сүймес. Мұны ықшамдап айтқанда, «Ит жүйрігін түлкі сүймес»

дейміз. (Мұнда сын есім арқылы) 3) Қалай пішілсе, киім солай тігілмекші. Мұнда ықшамдап айтқанда, «Пішілуінше киім тігілмекші» дейміз (мұнда етістік зат есімге айналған түрі арқылы). 4) Атаңа не қылсаң, алдына сол келер. Мұны ықшамдап айтқанда, «Атаңа қылғаның алдына келер» дейміз (мұнда етістіктің есімше түрі арқылы). 5) Олар көше алмады, үйткені көлігі жоқ болды. Мұны ықшамдап айтқанда, «Көлігі жоқ болып, олар көше алмады» дейміз (мұнда етістіктің көсемше түрі арқылы).

1-інші мысалда «түсі қандай болса» деген бағыныңқы сөйлем жоғалып, «түсіндей» деген жалғыз ауыз сөз болып, басыңқы сөйлемге сіңісіп кетіп тұр. 2-інші мысалда «ит жүйрік болса» деген бағыныңқы сөйлем жоғалып, «ит жүйрігін» деген екі ауыз сөз болып, басыңқы сөйлемге сіңісіп тұр. 3-інші мысалда «қалай пішілсе» деген бағыныңқы сөйлем жоғалып, «пішілуінше» деген бір ауыз сөз болып сіңіріп тұр. 4-інші мысалда «атаңа не қылсаң» деген бағыныңқы сөйлем жоғалып, «атаңа қылғаның» деген екі ауыз сөз болып, басыңқы сөйлемге сіңісіп тұр. 5-інші мысалда «үйткені көлігі жоқ болды» деген бағыныңқы сөйлем ықшамдалып, «көлігі жоқ болып» деген бағыныңқы сөйлемге айналып тұр. Мұнда алдыңғы сөйлемдер сияқты бағыныңқы сөйлем жоғалып кеткен жоқ, тек ықшамдалған. Оның себебі көсемше арқылы ықшамдалуында. Көсемше арқылы ықшамдалған бағыныңқы сөйлемдер өз алдына сөйлемнің күйін ықшамдалған күнде де жоғалтпайды.

Толық түріндегі бағыныңқы сөйлемдер мен басыңқы сөйлемнің арасы теріс үтірмен айырылады. Ықшам түріндегі бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемге сіңісіп жоқ болып кеткенде, ешбір тыныс белгісімен бөлінбейді. Егер де бағыныңқы сөйлем ықшамдалғанмен, басыңқы сөйлемге сіңісіп кетпей, өз алдына сөйлем күйінде қалса, онда толық түрдегідей теріс үтірмен айырылады.

1. Қыстырынды сөйлем

Кейде бір сөйлемнің ішінде екінші сөйлем қыстырылып айтылады. Сондай қыстырылып айтылған сөйлемді қыстырынды дейміз.

Мысал: 1) Бүгін, Құдай біледі, жауын болса керек. 2. Әзір, Аллаға шүкір, жаман емеспіз. 3) Осы жолы, асылық болмасын, алып келерміз-ақ. 1-інші мысалда «бүгін жауын болса керек» деген сөйлемнің ішіне «Құдай біледі» деген сөйлем қыстырылып айтылып тұр. 2-інші мысалда «әзір жаман емеспіз» деген сөйлемнің ішіне «Аллаға шүкір» деген сөйлем қыстырылып айтылып тұр. 3-інші мысалда «осы жолы алып келерміз-ақ» деген сөйлемнің ішіне «асылық, болмасын» деген сөйлем қыстырылып айтылып тұр.

Сондықтан «Құдай біледі», «Аллаға шүкір», «асылық болмасын» деген сөйлемдер «қыстырынды» болады. Қыстырынды сөйлемдер қыстырушы сөйлемдерден теріс үтірмен айырылады.

2. Келтірінді сөйлем

Сөйлегенде я жазғанда сөйлеуші я жазушы бұрынғыдан қалған мақалды немесе біреудің айтқан сөзін келтіре сөйлейді не жазады. Сондай келтіріп айтқан не жазған мақалдар, болмаса біреудің сөздері келтірінді сөйлем деліп аталады.

Мысал: 1) Нақыл сөз: «Әлін білмес әлек» деген осындай әуре болған жаннан қапты. 2) Бір күні бұлбұл құсты есек көрді. Қасына сөз айтпаққа жақын келді. «Сыртыңнан сайрағыш деп жұрт мақтайды. Тыңдайын, достым, біраз сайра» деді. 1-інші мысалда келтірінді сөйлем – «Әлін білмес әлек» деген мақал. 2-інші мысалда келтірінді сөйлем – «Сыртыңнан сайрағыш деп жұрт мақтайды, тыңдайын, достым, біраз сайра» деген есектің сөзі.

Келтірінді сөйлемде мақалды немесе біреудің айтқан сөзін айтушы не сол айтылған күйінде өзгертпестен айтады, не өзгертіп мағынасын, мазмұнын ғана айтады.

Бірінші түрде айтылса, мақал не біреудің сөзі **төл сөз** деліп аталады.

Екінші түрде айтылса, **төлеу сөз** деліп аталады.

Мысал: 1) Сонда есек сөз айтады бұлбұл құсқа: «Мақтаулы бар ғой әнпаз әрбір тұста, солардың бәрі-дағы әдемі әнге тауықтың айғырындай емес ұста». Мұнда «мақтаулы»... де-

геннен бастап, «ұстаға» дейін бәрі есектің сөзі өзгерместен алынып айтылып тұр. Сондықтан бұл төл сөз болады. 2) Шал тұрып орнынан есен-аман, жақындап жұмыскерге келді таман, әумесер ақылы жоқ, ит, доңыз деп, байғұсты балағаттап сөкті жаман. Мұнда «әумесер»... дегеннен бастап, «деп»-ке дейін шалдың не дегенін нақ айтқан күйінде келтірмей, жай әңгіме түрінде мазмұнын ғана айтып өткен. Мұнда шалдың төл сөзі емес, төлеуі ғана айтылған. Сондықтан бұл төлеу сөз болады.

Төл сөздер қабатша³⁶ (« ») ішіне жазылады. Төлеу сөздерге тыныстар жай сөйлемдерше қойылады, Мәселен: Шал айтты: «Көрмеймісің не еткеніңді? Желігіп жындануға жеткеніңді? Бардай-ақ әкең құны сонша шаншып. Терісін іске алғысыз еткеніңді». Шалдың бұл сөзі төл сөз болған соң, қабатша қойылып тұр.

3. Орамды немесе өрнекті сөйлем

Сөйлегенде ойды тақ-тұқ қысқа айтып, білдіретін орын да болады. Ойды ұзын айтып, орағытып келіп білдіретін орын да болады. Ұзын айтқанда ой дәуірлеген бетімен барып, қайтатын түрі болады. Сөйлеудің сондай түрлері орамды деліп аталады.

Түсінікті болу үшін мысал алып көрсетелік.

Мысал: 1. *«Байлыққа кім тұрғанда, Досан тұрған; Қасында Байжан сымам қоса тұрған; Қорадан он төрт мың қой бірден өрген? Аламан шеннен шыққан Асан тұрған; Шапса қылыш өтбейтін Мұсам тұрған, Сөйлейді маған неге осы антұрған?»* Мұнда басынан бастап «Мұсам тұрған...» деп айтқан жерге келгенінше ой дәуірлеген бетімен келеді. Онан әрі «сөйлейді... дегеннен бастап, ойдың беті келе жатқан жөнін тастап бұрылып кетеді.

2. *Қисапсыз бай болсаң да Қарынбайдай, Сақи боп мал шашсаң да Атымтайдай, Патшадай Әмір-Темір дін түзетіп». Болсаң да Әйдік батыр арыстандай. Болсаң да, Жиреншедей сөзге шешен, Ақырда жатар орның тар лақат жай.* Мұнда ойдың дәуірлеуі «шешен» деген сөзге дейін келіп, беті сонан арғы жерде бұрылады.

³⁶ Тырнақша деген мағынада (Құраст.)

3. *Ыстамбұл патша болсаң да Құддыс Шамға, Бұқар мен үкім етсең де Үндістанға, Ағылшын, Қытай, Мәскеу, Румды алып, Дін түзеп әмір етсең де бұл жианға. Тұтсаң да жеті ықылымның бәрін тегіс, Кірерсің ақыр бір күн көрстанға.* Мұнда ой дәуірлеуі «тегіс» деген сөзге дейін келіп, онан арғы жерде беті бұрылады.

4. *Қосылып бірнеше адам, ортақтасып, Ой салып ортасынан дүкен ашып. Саудасы, жұғымды боп байып әбден, Шат болып көңілдері судай тасып, Ақшаны төбедей қып үйіп қойып, Үлесіп отыр еді шуылдасып. Үйі жанып барады деп хабар берді, Жүгіріп келіп біреуі түсі қашып.* Мұнда ойдың дәуірлеген беті «шуылдасып» деген сөзбен бітіп, сонан әрман беті бұрылады.

ЖАЗУ. ҚОСЫМША БЕЛГІЛЕРІ МЕН ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ЖАЛПЫ ЕРЕЖЕСІ

1. *Кіші сызықша* «-» (тіркестіру белгісі).

Бұл белгі: 1) Бір сөзді екінші сөзге тіркестіретін орында қойылады, сөзді олай тіркестіру екі сөзді қосақтап, бір сөз (қос сөз) қылып айтатын орындарда келеді. Мәселен, *төсек-ағаш, жүк-аяқ, құрт-құмырсқа, аяқ-табақ.* 2) Сөздің бір бөлімін екінші бөліміне тіркестіру керек болған орындарда қойылады, ондай тіркестіру көбінесе, сөздің бөлімдері жазып келе жатқан жолға түгелімен сыймай, сыймаған бөлімін екінші жолға шығару қажет болған жерде келеді. Ондай орында қойылған тіркестіру белгісі сөздің екі жолдағы бөлімдерін тіркестіріп қосып оқу керектігін көрсетеді. Жана да тіркестіру белгісі сөздің жалғауы мен екі арасына бөтен сөз келіп қыстырылған жерде, мәселен, *демеу келіп қыстырылған жерде келеді.* Мұндай орында тіркестіру белгісі сөзді жалғауынан айыруға болмайтындығын, бірінен-бірін айырмай тіркестіріп оқу керектігін көрсетеді.

(Жақсы-ақ-пысың? Жалғыз-ғана-мысың?).

2. *Үлкен сызықша* «—» (жұмақтау белгісі).

Бұл белгі бытыранды ұғымдарды шоғырландырып, жалқыланған ұғымдарды жалпыландырып, теңелерлік нәрселерді теңеп, балап айтатын орындарда қойылады. Мәселен: Көк шалғын, ағаш, бұлақ – бәрі жақсы. Қасқыр – аң. Ақымақты үйрету – өлгенді тірілту.

3. *Ноқат* (нүкте) «.» (ұлы тыныс).

Бұл белгі: 1) Әбден біткен ойлы сөйлемдерді бір-бірінен айыратын орында қойылады; 2) Мақала, кітап басының атауларынан соң қойылады; 3) Қысқартқан сөздің соңынан қойылады; 4) Келте-келте қысқартылып айтқан сөйлемдердің соңынан қойылады.

4. *Үтірлі ноқат* (нүкте) «;» (орта тыныс).

Бұл белгі: 1) Сөйлемдердің ішкі жақындығы күшті болған жерде қойылады. Сөйлемдер арасында ондай жақындық ортақ ой айтылған немесе нәрсе тұтас суреттелген жерде келеді (Шақшам жақсы еді, тау текенің мүйізінен істелген тақысы еді; қырық қой, төрт ат істеген кісінің ақысы еді; сексен маржан көзі бар еді, тоғыз ат болар деген істеген кісінің сөзі бар еді); 2) Сыйысулы құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары де-меулермен құраспай, алды-алдына тұрған жана да қастарында тұрлаусыз сөйлем мүшелері немесе бағыныңқы сөйлем болған орында қойылады (Берген ақыны азсынып, істеген кісі тау жайлаймын деп наршамды алды; ой қыстаймын деп шотымды алды; қыр қыстаймын деп балтамды алды; қалауым деп бөрте атымды алды; жау шапты деп төрт атымды алды; қайқы келген қара атымды алды; тілік құлақ сары атымды алды).

5. *Теріс үтір* «,» (кіші тыныс).

Бұл белгі: 1) Бұратана сөздерді бөлек шығару үшін қойылады; 2) Сыйысулы сөйлемдердің бірөңкей мүшелерінің

арасына қойылады; 3) Бағыныңқы сөйлемнің жігін басыңқы сөйлемнен айыру үшін қойылады; 4) лепті сөйлемдерде одағайдан кейін қойылады; 5) бір сөз не болмаса сөйлем қайта-қайта айтылған орында қойылады.

6. **Қос ноқат** (қос нүкте) «:» (бәшелеу белгісі).

Бұл белгі: 1) Алдыңғы сөйлемдегі пікірді, кейінгі сөйлем ыдыратып (сиретіп, ұсақтап, сұйылтып) сөйлейтін орындарда қойылады. Олай сөйлеу жалпы түрдегі ұғымды жалқы түрлі ұғымға айналдырған жерлерде келеді. (Біздің екі үйіміз бар: жаз тігетін киіз үй, қыс кіретін там үй. Балтамен түрлі жұмыс істеледі: ағаш кесіледі, отын бұталады, қазық қағылады, ойық ойылады, тағысын тағылар істеледі); 2) Келтірінді сөйлем алдында қойылады (Сонда есек сөз айтады бұлбұл құсқа: «Мақтаулы бар ғой әнпаз әрбір тұста. Солардың бәрі-дағы әдемі әнге тауықтың айғырындай емес ұста»).

7. **Сұрау белгісі** «?»

Бұл белгі жауап сұраған сөйлемдердің соңынан қойылады.

8. **Леп белгісі** «!»

Бұл белгі: 1) Лепті сөйлемдерден соң қойылады; 2) Тілекті сөйлемдердің бұйрық, өтініш түрлерінің соңынан қойылады; 3) Тілекті сөйлемнің үгіт түріндегісінің қаратпа сөзділерінің соңынан қойылады. (Бар! Жүгір! Үш! Жанымды бір шыбындай ки, ақсақал! Айта гөр, қайырымды ер бар болса! Балалар, оқуға бар! Жатпа қарап).

9. **Көп ноқат** (көп нүкте) «...» (қалдыру, тастау белгісі).

Бұл белгі сөзді бүкпелеп жорта қалдырып сөйлегенде немесе сөздерді тізіп тұтастыра сөйлемей, үзіп бөлек-бөлек сөйлеген орындарда қойылады.

10. *Қабат үмір*³⁷ « » (қабатша қос тырнақ)

Үндеме! Жетер! Қазір пұрсатым жоқ тұруға ақ, қараңды тергеп сенің! Алда, сорлы, бейшара балалар-ай! Жасынан өлген екен аналары-ай! Көбелек, шыбын аулап күн көрерлік, жоқ екен пақырлардың шамалары-ай! Әй, құстар, тыңданыздар құлақ салып! Кезекпен жем тасыңдар ұшып барып. Үшеуін асырауға қанша қиын? Етіңдер аз күн қайыр бөліп-жарып! Көкек құс, жүнің түлеп жүр ғой бекер! Азырақ жетім үшін жұлсақ нетер? Қайырдың бұл дүниеде жетімге еткен, басқа іс сауабына бар ма жетер?! Бозторғай, қарап тұрма, сен де текке! Жүресің босқа шарлап ұшып көкте! Даладан тоғайлардан тамақ ізде! Бұлардың үшеуіне көп керек пе? Сармойын, ер жетті ғой балаларың! Бәледен Құдай сақтар біреер-жарым! Бұлардың күндіз-түні жанында бол! Жоқтатпай пақырлардың аналарын! Сандуғаш, не қылайын сені қайрап! Қоярсың оқтын-оқтын өзің сайрап! Көңілін біразырақ көтермекке. Зарлының жетім қалған соры қайнап! Достарым, осындай бір іс етелік! Жастарды жетім қалған кісі етелік! Езгілер орманда да бар екенін. Осындай сауап іспен көрсетелік! Дариға, мен бай болсам жұрттан асқан! Үйлерді салдырар ем қандай тастан. Бақыл бол, серік атым іренжіме! Дамыл ал! Қош-аман бол! Мені ұмытпа! Аяғым тимес алтын үзеңгіне. Келіндер, боз балалар, атты алыңдар! Жетектеп тоғайыма апарыңдар! Жабыңдар жабуына түкті кілем! Жеміне ең қолайлы сұлы алыңдар! Бұлақтың суымен суарыңдар.

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да. Алдамаған кім қалды тірі жанда? Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім. Өткірдің жүзі, кестенің бізі өрнегін сендей, сала алмас. Білгенге маржан, білмеске арзан, надандар баға (баһра) ала алмас. Қиналма бекер, тіл мен жак! Көңілсіз құлақ ойға олақ. Нысап, ұят, терең ой. Ойлаған жан жоқ, жауып қой! Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық аздырар адам баласын. Өтірік, шағым толды ғой, ойланар уақытың болды ғой. Кеш деп қайтар жол емес, Жол азығым мол емес. Бір кісі мыңға, Жөн кісі сұмға, әлі жетер заман жоқ.

³⁷ Тырнақша (*Құраст.*)

Қадірлі басым, Қайратты жасым айғаймен кетті, амал жоқ! Қош, қорықты елің. Қорқытқан сенің өнерің қайсы, айтып бер! Бауырыңа тартқан, сырынды айтқан сырласың сыртты айнарлар. Не ол емес, бұл емес: Менің де күнім күн емес! Ақша жүз, ал қызыл бет тіл байлайды. Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес. Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды. Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай. Жапырағынан айырылған ағаш, қурай. Ақ киімді, денелі, ақ сақалды. Соқыр, мылқау танымас ешбір жанды. Үсті-басы ақ қырау, түсі суық, Басқан жері сықырлап келіп қалды. Ол күледі, мен де есалаң күлемін. Ол жылайды, мен де жасым төгемін. Әйел өледі, мен де бірге өлемін. Қыс болды, бақша да өлді, гүлдер солды. Өтер жылдар, қартаямыз, Бірте-бірте құрып шамдай сөнерміз.

Ішім өлген, сыртым сау, бүгінгі дос – ертең жау. Нансаңыз ағам да жоқ, інім де жоқ. Уа ғайри нашарлықтан мінім де жоқ. Нақақтан мені, тақсыр, күйдіресіз. Жауыздық сізге ойлаған күнім де жоқ. Ол саған әлде күйеу, әлде құда (Сүймейді қой атаулы мені жүдә). Жә бөлең, жә жиенің, жә нағашың – әйтеуір саған ұқсас еді о да. Айттырған періште ме яки жын ба – әйтеуір өзен сөзі шықты шынға. Алаштың адамының бәрі мәлім. Кім қалды таразыға тартылмаған. Дегендер мен жақсымын толып жатыр, жақсылық өз басынан артылмаған. Тұмсығымен шапты да, қанның миын шақты да әтеш кетті аспанға. Арбасынан қан ұшты, кеудесінен жан ұшты.

Айлаға, ашуға да жақтым шырақ. Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым, етек басты көп көрдім елден бірақ. Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті. Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей. Мен келмеске кетермін, түк өндірмей.

Халыққа жағайын десең, қазаның болсын. Момынның есебін қу табады, қудың есебін Құдай табады. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Тай жаманы жорға болады, адам жаманы молда болады. Жаңылмас жақ болмас, сүрінбес тұяқ болмас. Бұрынғының кісісі бүгінгінің кісісі. Арғымақ бірде жалды, бірде жалсыз, ер жігіт бірде малды, бірде малсыз. Ердің ерлігін білмеген Құдайдың бірлігін білмейді. Ат баспаймын деген жерін үш басады, ер көрмеймін деген жерін үш көреді. Адаспаймын деген жігітті қараңғы тұман адастырады.

Ат басына күн туса, ауыздықпен су ішер, ер басына күн туса, етігімен су кешер. Ер өтірік айтпайды, ел өтірік айтады. Ердің атын жә аты шығарар, жә қатыны шығарар. Есепдар болмай бай болмайды, есерсоқ болмай ер болмайды. Алып анадан, ат биеден туады. Уайым түбі теңіз, батасың да кетесің, тәуекел түбі қайық, мінесің де өтесің. Арғымақ аттың құйрығы – әрі жібек, әрі қыл; қас жақсының белгісі – әрі мырза, әрі құл. Бай болайын деген жігіт айырбасшыл келеді; адам болайын деген жігіт қарындасшыл келеді.

Жанбыр жауса жердің ырысы, жақсы туса елдің ырысы. Биік таудың төбесін көріп, түбіне барма, жақсының атын естіп, үйіне барма. Жорғаның қадірін желгенде біледі, жақсының қадірін өлгенде біледі. Жаманның айтқаны келмейді, сандырақтағаны келеді. Ит құтырса иесін қабар, торғай құтырса бүркітке шабар. Арық малды асырасаң, аузы-мұрныңды май етер, жаман кісіні асырасаң, аузы-мұрныңды қан етер. Жаманның үсті су болса, кеппестей көрер, жаманға мал бітсе, кетпестей көрер. Жаман атқа жал бітсе жанына торсық байлатпас; жаман кісіге мал бітсе жанына қоңсы қондырмас. Жақсыға айтсаң бітірер, жаманға айтсаң жітірер. Жақсыдан жаман туады бір аяқ асқа алғысыз, жаманнан жақсы туады адам айтса нанғысыз. Хас жақсының белгісі – өз үйіне өзі құл; хас жаманның белгісі өз үйіне өзі сый. Жақсыға берсең асыңды, жақсы сыйлар басыңды; жаманға берсең асыңды, итке тастар басыңды. Жүйрік шабан болады мойнынан жал кетсе, жақсы жаман болады қолынан мал кетсе. Қарға мақтанып сұңқар болмайды; есек мақтанып тұлпар болмайды. Кісі ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен жарлы бол. Жалғыз жүріп жол тапқанша, көп кісімен адас. Жалғыздың жағы жоғалса да, табылмайды, көптің оғы жоғалса да табылады. Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз күйеу болмайды. Орамал тонға жарамайды, жолға жарайды. Еңкейгенге еңкей, басың жерге жеткенше, шалқайғанға шалқай, төбең көкке жеткенше. Өзі біткен жанжалды, жаным десең болмас па; алты ұл тапқан қатыңды ханым десең болмас па?! Атадан алтау туғанша, жалғыз туса не етеді, елге тұлға болғалы; қарағайға қарыс бұтақ біткенше, еменге айыр бұтақ бітсе не етеді – құсқа тұғыр болғалы. Өзіңнен тумай, ұл болмас, сатып

алмай құл болмас. Жетімшілікті көп көрген үш шақыртпай «ә» демес, ашаршылықты көп көрген өзі тоймай «мә» демес. Ақ сұңқардың баласы, алдына қоймай жем жемес. Арғымақ аттың баласы, аз оттап, көп жусайды; асылдардың баласы аз сөйлеп, көп тыңдайды. Ағайынның қадірін жалалы болсаң білерсің. Ата-ананың қадірін балалы болсаң білерсің. Ағайынды жамандап туғанды қайдан табарсың; арғымақты жамандап, буданды қайдан табарсың. Басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол. Ел ағасыз болмайды, тон жағасыз болмайды. Мал бітпес деп ерден түңілме, шөп бітпес деп жерден түңілме. Мал таппас жігіт болмас, тұрарын айт. Бас екеу болмай, мал екеу болмас. Ат аунаған жерінде түк қалады.

Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме. Ат аяған жерге қарар, құс аяған көкке қарар. Құттты қонақ келсе, қой егіз табады. Ешкі егіз тауып қойдан аспас, ит егіз тауып елден аспас. Бір биенің емшегі екі, бірі кетсе, сүті жоқ; бір түйенің өркеші екі, бірі кетсе, күші жоқ. Түйе қашып, жүктен кете алмас. Алты күн атан болғанша, бір күн бура бол. Аузы қисық болса да байдың ұлы сөйлесін. Бағың жүрген шағында, жапалақ салсаң, қаз ілер, бағың қайтқан шағында, лашын салсаң аз ілер. Жемесе де май жақсы, бермесе де бай жақсы. Жарлылық, сені қайтейін, жандай досты жат еттің, кәрілік, сені қайтейін, сөйлер сөзге мат еттің. Бай қасына көшіп бар, байымасаң маған кел; қу қасына көшіп бар, қуылмасаң маған кел. Ұрлық қылсаң жалғыз қыл: екеу болсаң, бірі айғақ; өткел өтсең, бұрын өт: арттан өтсең, жол тайғақ. Айтысқан соң дау емес пе, алысқан соң жау емес пе?! Тапқан қуанса да, таныған алады. Әлі келген алып та, шалып та жығады. Би айтқанды құл да айтады, құл аузының дуасы жоқ. Ақылы жоқ басқа адырайған көз бітеді, дуасы жоқ ауызға сылдыраған сөз бітеді. Ерден елтірі даулап алсаң да теңдік. Арлы арына қараса, арсыз «жеңдім» дейді. Қонғанша қонақ ұялады, қонған соң қонақ иесі ұялады. Қонақ аз отырып көп сынайды. Қонақ келсе ет пісер, ет піспесе, бет пісер. Барында батып іш, жоғында сатып іш. Жақсы ас қалғанша, жаман құрсақ жарылсын. Кісі қандай болса, асы сондай. Жетімнің аузы асқа тисе, мұрны қанайды. Ақымақ алдындағы астан үркіп, аштан өліпті. Жоғалып табылған мал олжа, ауырып жазылған жан олжа.

Көзімен көріп бәрін де, Нысанбай мұны жырлаған. Тұсау көрмей ешкімнен, Хан еді мойны сынбаған. Ерегісіп қырғызға, Хан ойынды шыңдаған. Сол елменен күшейіп, Төрелер жайды қанатты. Аттансын деп жан қалмай, жұртқа салды санатты. Сегіз жүз кісі іріктеп Ылғи батыр манапты. Ақсу деген өзеннен шапты Олжа Болатты. Тау суындай сарқырап, Байұзақ келді төменнен. Көңілі бітті айқасып, Наурызбай асыл беренмен. Тұс-тұсынан құралып, Қырғыздың қолы кернеді. Бесінге дейін атысып, Қазақтың әлі келмеді. Қырғызды түріп шыға алмай, Батырлар сонда бір састы. Үйінде ермек қалдырмай, Қырғыз шыққан айдатып. Қыл құйрық қып бәрін де қару-жарақ сайлатып. Қызықсын деп Асуға Қазына төкті жайнатып. «Келсең кел» деп ақырып, Сары ала туын жайратып. Қырғыздарды жөңкілтіп, Төскейде атын ойнатып. Асуын тастап көп қырғыз, Бас қамын қылып, кетпеді. Ашуланып бұл жерде, (Хан) алдырды, екі түйені. Шөгеріп салып түйеге зеңбірегін сүйеді. Тұрғызып: қойып атса да, Күмпілдеп, тауға тимеді. Алатаудан аса алмай, Қазақтың қолы байланды. Осы бүгін күн батпай, Көрсетші қанат жайғанды. Тау басында қырғызға, Бір тигізіп найзамды. Тау басына жете алмай, Болмай тұр-ау санымыз. Жабырқаған секілді, Көңілі ашылмай жанымыз. Көңілің соқса, Науажан, ханнан жауап алыңыз. Томағамды сыпырып, Қамау тасқа салыңыз. Байұзақ аттан түскен соң, Қасына түсті ханымыз. Ханымыз аттан түскен соң, Төгіле қалды арымыз. Бұзбасак та ол тауды, Түсе қалдық бәріміз. Сол уақытта қарасақ, Тау басынан шу шықты. Қаптаған қара тұмандай, Мұнарланып, бу шықты. Бу десек мылтық түтіні (екен). Шөке атым жер бармай-ақ, Айырылды ханың еркінен. Қойға тиген бөрідей, Қырғызға салды кесірді. Ақ кіреуке бек сауыт, Таза жүрсе тот алмай, Мылтықтың оғын жібермес, Шығыршығы жұқармай. Жарасалық дегенде, Бергендей қырғыз бар малын. Қол алдында жүргенде, Қырғыздың бір данасы, Наурызбайға кез болып, Тұра қалды жанаса. Ашуын бұған басса деп, Жерімді саған тастадым. Олжа қылып қайтсын деп, Малымды саған тастадым.

Қонысты орыс алған соң, Кенекем ауған жерінен, Бауыры суып ол жақта, Қарашы болған елінен. Он екі кісі жіберді, Жеке батыр ерімен. Бізге қоныс берсін деп, Қоқының салған көлінен.

Екі ай жатты тұтқын болып Жанқараш, Жаттай бегіннен. Қорған болып халқына Әркім шықсын табында. Айбатың асып тұрғанда, Айтарсың төре, сөзіңді. Алтын жығаң қисайса, Қырғыздар ояр көзіңді. Күнім туса көрермін. Бұйрық болып Құдайдан қазам жетсе, өлермін. Ержан кеткен түн қатып, Хан болған соң өкімді. Төрт жүз кісі бөлініп, Қалың топтың шетінде, Барлап қарап келгелі, Жау бар ма деп бетінде. Келіспестей көрінді. Наурызбайды бөлген соң. Қырғыздың қолы көбейіп, Жақынға келіп төнген соң. Байұзақ датқа сөйлейді, Ашуланып ақырып. Халқына қарап сөз айтты, Оң-терісті сапырып. Не қылып шықпай отыр деп, Батырларын шақырып. Дулаттан шыққан батырдың Талайына батырып. Шыдамады Наурызбай Киіміне қиналып, Тұра келді орнынан, Шыбықтай белі бұралып. Арасы алыс дауыстап, «Бар ма, мұнда кел» деуге. Екінші рет атқанда, Бір керемет білінді. Ұрмай-сокпай зеңбірек Оргасынан бөлінді. Кертайлақ қолға тиген соң, Мініп алды Наурызбай. Сегіз кісі бас қосып, Су бойында ұрысты. Тоқтата алмайды көп жауды, Үстіртке ойнап шығысты.

Әл кетіп жығылуға таянғанда, Жалынып атқа есек сөз айтты: «Ат достым, жүгім ауыр, қалым бітті. Емеспін жүре алатын енді тіпті. Зорығып жолда өліп қалатынмын, Алмасаң ауыстырып біраз жүкті».

Бір көлдің емен айтты қамысына, Сыбайлас көптен бергі танысына: «Жаратқан мені Құдай сонша артық, Мықты деп жер жарылад дабысыма». Өгізді суға тойған бақа көрді, Секіріп жолдасына жетіп келді. Боламын мен де сонау өгіздей деп, Жел тартып, ісіп-кеуіп, орнын керді. Сұрады жолдасынан толдым ба деп, Өгіздей анау тұрған болдым ба деп. Бұрынғы мықтылықты бұлай қойып, Тырнаға сөз сөйлейді кішілікпен. «Шырағым, дүниеде ұмытпайын, Құтқарсақ мені қазір осы дерттен». Суырып сүйекті алып тастап еді, Үп деп, қасқыр сонда көзін ашты. Құтқарған зор бәледен тырнасына Ол бірақ көрсетпеді ықыласты. Еңбегін бер деп тырна сұрап еді, Қасекең сау күндегі әнге басты: «Не дейсің? Ойын ба осын, шын ба, тырна? Қажәуға мәжнүн жоқ саған мұнда. Ақы алып өзгелерден дәндеп қапсың. Қой, тырнам, ойнап мені әуре қылма!» Танысы мұны көріп келе жатқан, Астында өгізі бар сабан тартқан. Көзіме күні

бойы көрінбеп ең, келесің сөйле деді сен қай жақтан. Сонда бұл мұрнын көкке көтереді, Адамсып маңызданып жөтеледі: «Жер жыртып күні бойын, шаршап келем. Мазалап сұрап саған не керегі?» Мәз болып мақтағанға насаттанып, Қайтпасын деп ойлайды сағы сынып. Алыстан арып-ашып іздеп келген, Байғұстың кетсін деді көңілі тынып. Өтірік мақтағанға қарға еріп, Қарқ етті пәрменінше жағын керіп. Қаңғырған, тамақ іздеп бір аш бөрі Қозыға жетіп келді жайнап кезі. Жемекке кінә қойып сол арада, Жала ғып, міні қасқыр айтқан сөзі: «Сен, козы, текке қарап жүре алмайсың! Соқтықпа маған десем, тіл алмайсың. Мойныңды қазір жұлып алайын ба! Суымды неге былғап ылайлайсың?». Қозы айтты: «Қасқыр тақсыр, тоқта азырақ! Тергенің кінәм болса, әділ бірақ. Ізіңіз жатқан жерден төмен келіп, Іштім мен жүз қадамдай қашығырақ...». «Орманға балтасымен келді мұжық, Аралап ағаш таңдап жүрді кезіп. Япырым-ай, аман қалсақ жарар ед деп, Жанынан көрген ағаш тұрды безіп. Мұжыққа бір жас ағаш айтады сөз: «Құдайдан тілеуші едім келтір деп кез. Мың да бір алғыс саған берер едім, Осы үлкен ағаштардан құтқарсаң тез...». Ол қанша пайда тапты жалғыз тұрып, Өзгенің әлек етіп, бәрін қырып. Ағашта қурап тұрған әл болсын ба? Келіп дауыл соғып еді, қалды сынып. Сонда оған сынып жатқан жылан келді. Өзіне бәле тілеп алдың деді. Қорғаушы жанындағы ағаштардың. Кінәсіз бәріне ылаң салды деді. Панаңды желден, күннен қорғап тұрған, Қырғызып өзің жалғыз қалдың деді. Алланың арам пейіл сүймес құлы, Отыңа өзің жаққан жандың деді. Әмиян күндіз-түні болды қолда, Ас ішу, дамыл алу болмады онда. Алтынды бөлек-бөлек үйіп отыр. Өзі мен өзі кеңес құрып сонда. Мінікей, – деді – енді мен де баймын, Байлармен жұрттан асқан сайма-саймын. Құдайым бермегенде жаттым ұйықтап, Тұрғанда Құдай беріп неге ұйықтаймын? Шығарсам, қазір алтын үй алатын. Онан соң бір жүз мыңын бие алатын. Көшкенде жүктерімді атқа артам ба? Тағы да алтын керек түйе алатын... Сибір мен мынау алтын қойға деді, Аналар қатын алсам, тойға деді. Жұмсармын мұнан соңғы алтындарды. Қаражат киім-кешек бойға деді. Ал енді өгіз тұрып мөңірейді, Көз жасы ағыл-тегіл еңірейді. Қиянат кісі ақына қылман деуші ем: Азғырды шайтан залым мені дейді.

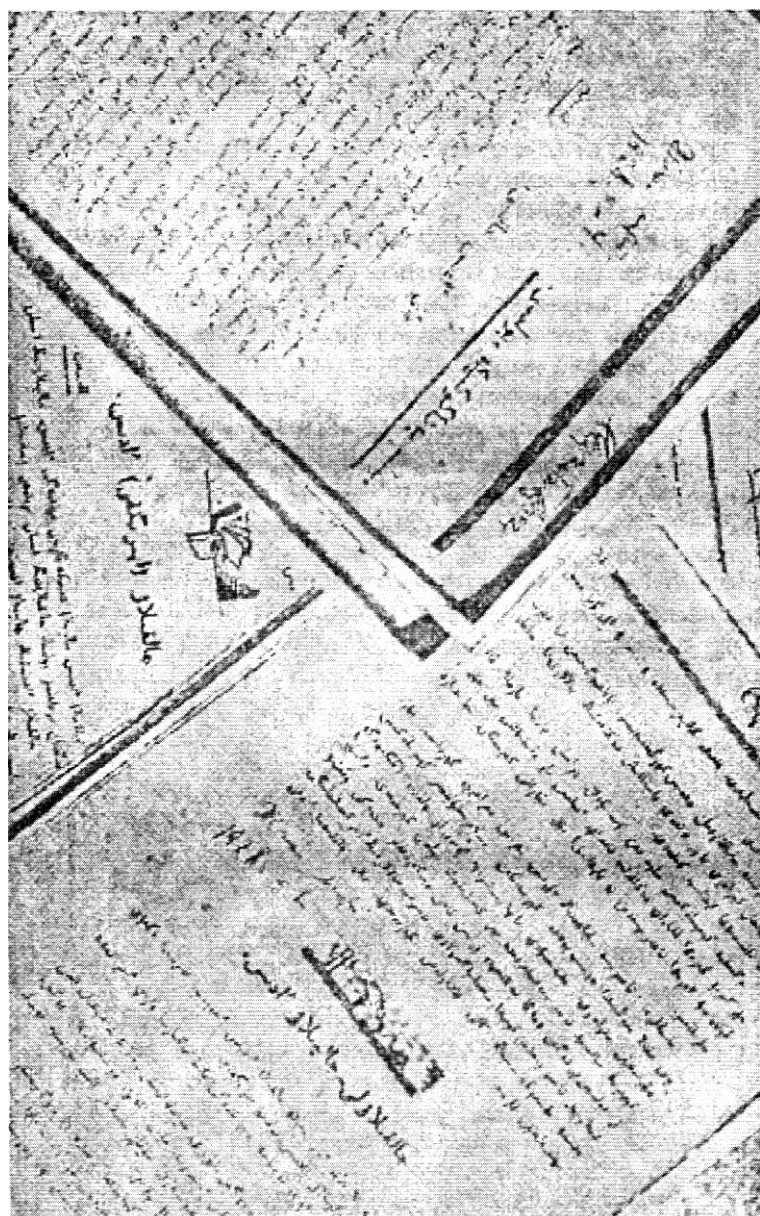
Барып келсе, Ертістің суын татып, Беріп келсе, бір арыз бұтып-шатып, Елді алып, Еділді алып, еліреді, Ісіп-кеуіп қабарып келе жатып. Әрі-бері айналса, аты арықтап, Шығынға белшесінен әбден батып. Сұм-сұрқия, қу, білгіш атанбаққа, Құдай құмар қылыпты қалжыратып. Шын көңілмен сүйсе екен; кімді сүйсе, Бір сөзімен тұрса екен, жанса-күйсе. Қырмызы, қызыл жібек боз балалар, Оңғақ бұлдай былғайды, бір дым тисе. Жоқ болса қатыныңның жат өсегі, Болмаса мінезінің еш кесегі, Майысқан бейне гүлдей толықсыған, Кем емес алтын тақтан жар төсегі. Көлеңке басын ұзартып, Алысты көзден жасырса, Күнді уақыт Қызартып, Көкжиектен асырса. Күңгірт көңілім сырласар Сұрғылт тартқан бейуаққа. Алыстан сермеп, Жүректен тербеп, Шымырлап, бойға жайылған. Қиуадан шауып, Қисынын тауып, Тағыны жетіп қайырған. Толғауы тоқсан қызыл тіл, Сөйлеймін десең, өзің біл. Қайнайды қаның, Ашиды жаның, Мінездерін көргенде. Жігерлен сілкін, Қайраттан, беркін деп насиқат бергенде. Ұятсыз, арсыз салтынан, қалғып кетер артынан. Ит үрсе, бала таяғын ала қуады, итпен кектесіп. Ұрысқансып, «ой!» деп, «ұят» деп, «кой!» деп, үлкендер тыяр «тек!» десіп. Оны білсең, мұның не? Мен де ұят іс қылдым де. Күйдірген соң шыдатпай, қоя ма екен жылатпай. Оюын ойып, орындап қойып, тор салғандай өрнекке, Қиыннан қиып, қиырдан жиып, құрап сөзді термекке. Еңбекке егіз тіл мен жақ, Ерінбесең сөйлеп бақ! Именіп көптен шақтық қып, Еппен тасалама ойыңды. Ашыңса етің, ашылмақ бетің, Кірі көмбей бойыңды. Жүрегіңнің жарасын, көрсет жұртқа қарасын. Сайраған тілмен, зарлаған үнмен құлағы жоқ керенді, ұқтыра алмай сөз әуре, тек тұра алмай, біз әуре. Жаңбыр жаумай, жауса қар, жұрт жұтайтын түрі бар. Мұны көріп көзіміз, Бірігер деп сөзіміз, Кен болар деп балшықты, Көл болар деп шалшықты, Біз үмітпен қазып ек.

Жанға көңіл қалып тұр, Жан бұл күйге салып тұр. Тәнге көңіл қалып тұр, Тән шыдамай, арып тұр. Ет пенен қымыз беріп, сөйлеп көрсең, Айтқаның жұртқа балдай татыр, інім. Ақылың Аплатондай болса-дағы, Қымыз бен еті жоқ құртақыр білім. Ағаның ақыл айтқаны мақұл: жаны ашыған жақындық. Миллетке қызмет – жүмлеге міндет; ұйқыны аш! дер ек; Надандықтан қаш! дер ек. Болмайды өңдеп: дұшпан тұр

күндеп, «Миллетке қызмет» – «жүмлеге міндет» деп айтарсыз өзіңіз, Миллеттен безу, әйтпесе төзу, шын болса сол сөзіңіз. Қараңғылық бұққанда, Қызарып күн шыққанда, Күн отынан туғанмын. Жүрегімді, жанымды, Иманымды, арымды. Жалынменен жуғанмын. Жүрегім де, жаным да от, Иманым да, арым да от. Жарқырап от боп туғаннан (берік), Белімді бекем бұғаннан бері. Қараңғылық дұшпаным. Жауыздықты жамылған, Қарынға құл боп табынған, Қорсылдаған доңыздай, Көкті көрмей, көр болған, Сүйгені сасық жер болған соқыр. Сасық қоңыздай күн батысқа жүрейін. Дұғада бол, алтын Алтай, қарт анам! Алып ата қуды жолын ер балаң. Ақ шашыңды, көкірегінді иіскеуге, Тәңірі жазса, сәулетпенен тез барам. Азамат, анау қазақ қаным десең, Ұжмақтың суын апар жаным десең. Болмаса, ібіліс бол да у алып бар, Тоқтатам, тұншықтырып зарын десең.

МЕТОДИКА МӘСЕЛЛЕРІ

титул

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

БАЯНШЫ

Қазақ мұғалімдері үшін

Бастырушы: Кіндік қазақ өзгеріс
комитетінің оқу бөлімі

Р. В. Ц. КАЗАНЬ. Тираж 8600 экз.

Казань, 6-я государственная типография 1920 г.

СӨЗ БАСЫ

Үйрену һәм үйрету ең басында қиын. Балалар оқудың басында қиналмаса, оқудан тауы шағылмай, көңілі қайтып, мұқалмайды, оқуға ықыластанып, оқыған сайын қызығады. Үйретушінің де жігері құм болмай, ісі ілгері оңай жылжыған сайын көңілденіп оқытуға жаһады зорайып, шабыттанады. Оқу басында қиын болса, балалар миға (ұйыққа) түскен мал сықылды малтығып, жылжи алмай қиналады, үйретуші сүйреп шығара алмай қиналады. Екі жағының да жігері кеміп, шабыты болмайды. Шабыттанып істемеген іс оңды да болмайды. Сондықтан әліппе кітабы оңай болып, оқытқанда балаларды неғұрлым аз қинаса, соғұрлым жақсы болмақшы. Әліппені балалар қиналмай оқып шықса, онан әрі оқуға ықыластанып талаптары қанат байлағандай көтеріліп, зораймақшы. Осыны ойлап, әліппе оңай болмағын көздеп, бірінші әліппенің басынан аяғына шейін оңай һәм қысқа сөздерді алдым; қазақ сөзіндегі харіптерді оқып шыққанша, балалардың жолында малтыққандай еш қиыншылық ұшырамас. Екінші, бұл әліппеде әр дыбысқа, өзіне деп анықтап, харіп арналды; олай болғанда бұрынғыдай бір харіп әртүрлі орында әртүрлі оқылмай, қай орында да болса, бір харіп бір-ақ түрлі оқылады; бұл һәм оқуды жеңілдетеді.

Жаңа оқу жолымен таныс емес оқытушылар төмендегі «Дыбыспен жаттығу» деген екі сөзді оқып, әліппе қалай тәртіп етілгенін көріп, оқу бастауы артық. Бұл екі сөз оқушылар емес, оқытушылар үшін жазылған.

Адамның өзінде кәмілдік болмаған соң, ісінде де кәмілдік жоқ. Сондықтан: 14 жыл бала оқытып аңғарған, сезген, білген, іс көргендігім болса да, әліппе мінсіз болады демеймін. Ұнамсыз мінді жерін аңғарған адамдар көрсетсе, көп-көп алғыс айтамын.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫСТАР ҺӘМ ОЛАРДЫҢ ЖАЗУ БЕЛГІЛЕРІ

Қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты. Дауысты дыбыстар: 1 (а), و (о), ؤ (у), ى (ы), ې, ۛ (е).

Дауыссыз дыбыстар мынау: ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), چ (ш), د (д), ر (р), ز (з), س (с), غ (ғ), ق (қ), ك (к), گ (г), ئ (һ), ل (л), م (м), ن (н). Жарты дауысты дыбыстар: ؤ шолақ (у), һәм шолақ ي (й).

Бұл дыбыстардың ішінде «к» һәм «ғ» ылғи жуан айтылады. «К», «г», һәм «е» ылғи жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстардың һәр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады. Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы, үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, мысалы: – ت (т), س (с)³⁸ сықылды, онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын «к» мен «ғ»-ны қосқанда, дайым жіңішке айтылатын «к», «г», «е»-лерді қосқанда, бәріне 43 белгі (харіп) керек.

Араб әліппесінде 43-ке жететін харіп жоқ. Өзге әліппелерді қазақ қабыл алмайды. Араб әліппесі қазақ арасына дінмен бірге жайылған. Дінмен байланысқан әліппені тастап, қазаққа басқа әліппе алдыру – қиын жұмыс. Бұлай болған соң, араб харіптерін қазақ дыбыстарына жеткізу амалын табу керек. Араб харіптерінде түрін тым бұзып жіберсек, халық тағы қабылдамайды. Араб харіптері қазақ дыбыстарына жетпесе, түрін тым өзгертіп бұзуға болмаса, қалай амалын таппақ керек. Мұның амалы менің ойымша мынау: дауысты дыбыстар сөздің жаны есебінде, дауыссыз дыбыстар һәм жарты дауысты дыбыстар сөздің тәні есебінде. Тәнді жан қандай билесе, дауысты дыбыстар басқа дыбыстарды сондай билейді; яғни дауысты дыбыстар жуан айтылса, дауыссыз, я жарты дауысты дыбыстар да жуан айтылады. Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, басқа дыбыстар да жіңішке айтылады. Бұлай болғанда дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке айтылмағын белгілеп айырсақ, басқа дыбыстардың да жуан-жіңішке айтылатындығы да айрылғаны.

³⁸ Араб тіліндегі жуан с, т таңбалары қатар тұруы керек еді, көрсете алмадық – *ред.*

Дауысты дыбыстар: ʾ (а), و (о), ۇ (ұ), ى (ы) осы тұрған күйінде жуан айтылады, мысалы: *аз, оз, нұр, сары*. Бұлардың жіңішке айтылатын орнын айыратын белгіге аламыз « ʾ »-ні дәйекші. Бұл белгі сөздің алдында дәйекшіге тұрып, ол сөздің жіңішке оқылмағын хабарландырады яғни бұл белгі тұрған соң, сөздің ішіндегі дауысты дыбыстарды жіңішке айтамыз. Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, олардың қатарындағы басқа дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар да жіңішке айтылады, мысалы: арман – әрмен, тор – төр, тұр – түр, жоны – жөні. Жіңішкелік үшін жалғыз ғана белгі алып 43 түрлі дыбысты 25 белгімен дұрыстап жазуға болады. Сонда қазақ тіліндегі сөзге жазылатын белгілер мынау болады: ʾ (а), ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), چ (ч), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ع (ғ), ق (к), ك (к), گ (г), ڭ (ң), ل (л), م (м), ن (н), و (о), ۇ (ұ), ى (ы), ە، ۋ (е), ى (е), (дәйекші).

Мұнан басқа харіпте араб, я парсы, я өзге түркі сөздеріне керек болса да, қазақ сөзіне керек емес.

43 түрлі дыбысты 25 белгілермен қалай жазып, қалай оқу жайын айтайын:

5 дауысты дыбыс үшін алдық мынау жеті белгіні ʾ (а), و (о), ۇ (ұ), ى (ы), ە، ۋ (е) бұларды жіңішке айту үшін бір белгі « ʾ » һәм оларға сүйеу есебінде бір белгі « ʾ » (таяқ). « ʾ » (а) сөздің басында « ʾ »³⁹ - мен тұрса, « ʾ » (а) болып оқылады, малда жоқ « ʾ » (а) сөз басында басқа дауысты дыбыстардың харпіне сүйеу үшін жазылып, « ʾ » (а) болып оқылмайды. Мысалы: *اوت* (от), *أرت* (өрт), *ارىم* (ырым), *اير* (ер) дегендей орындарда.

« ʾ » сөздің ортасында я ақырында малда жоқ болса да, « ʾ » (а) болып оқылады: *قازاق* (қазақ), *قالماق* (қалмақ), *قالقا* (қалқа), *قارا* (қара).

« ʾ » (а) – анық дыбыс, оның харпін мадда қалдырып жазсақ, басқа түрлі оқып, басқа мағана беріп қаталасуға ықтимал. Мысалы: «тамақ»-ты (*تاماق*) («тымақ») (*تيمق*) деп жазсақ, «қарау»-ды (*قاراۋ*) «қырау» (*قراۋ*) деп жазсақ, «адам»-ды (*ادام*) «адым» (*ادىم*) деп жазсақ, менің ойымша, сөз жазылу керек айтылуы бойынша яғни сөз ішінде қай дыбыс естілсе, сол дыбыстың

³⁹ Тырнақша ішіндегі бос орында әліптің үстінде ирек сызықшада бар деп оқу керек – *ред.*

харпі жазылсын, ол жазылмай, басқа харіп жазылатын орны болса, естілген дыбыстың харіпі жазылмай, басқаның жазылатын себебі ғылым, наху я ғылым сарф жолыменен ыспат етілсін.

«ا» (а) жазылған сөздің алдында дәйекші «ء» тұрса, «أ» (а) жіңішке айтылады. Мысалы: *ءابدان* (әбден), *ءان* (ән), *ءسان* (сән) деген сөздер ішіндегідей.

«و» (о) – *боқай, тоғай, қомағай*, деген сөздерде б-ның, т-ның, қ-ның соңынан қандай сөздер естіледі, сол дыбыстың белгісі. Бұл харіпті оқығанда һәм оқытқанда, сол естілген қалыпта айтарға керек. «و» (о) қазақ тілінде анық дыбыс. Оны қалдырмай жазу тиіс. «و» (о) жазылған сөздің алдында дәйекші «ء» тұрса, «و» (о) жіңішке айтылады. Мысалы: *اوت* (от), *ءاوت* (өт), *تور* (тор), *ءتور* (төр), *بوز* (боз) – *ءبوز* (бөз).

«ۇ» (ұ) *تور* (тұр) *جورت* (жұрт), *قۇم* (құм) деген сөздерде т-ның, ж-ның, қ-ның соңынан қандай дыбыс естіледі, сол дыбыстың белгісі. Бұл дыбыстың харіпін «و» (о)-дан айыру үшін, үстіне «ۇ» қоямыз. «و» (ұ)-ны оқығанда һәм оқытқанда, сол естілген қалыпта айтарға тиіс.

Сөз ортасында я басында анық һәм ұзын естілетін жерлерде екі «ۇ» (ұ) жазуға тиіс. Мысалы: *تۇورا* (тура), *تۇۇس* (туыс) деген сөздерде. Басқа түркі тілінде екінші «ۇ» (ұ) орнына «غ» (ғ) келеді. Мысалы: *تۇغرا* (туғра), *تۇغج* (туғыш).

«و» (о) мен «ۇ» (ұ) екеуіне зор ілтипат керек. Бұлардың жазылуы ұқсас болғанмен, айтылуы ұқсас емес. Қой (мал) деген сөзбен құй (шай құй) деген сөздердің мағыналары қандай басқа болса, айтылуы һәм сондай басқа, «ۇ» (ұ) көмескі айтылса да, қалдырмай жазу керек. «ۇ» (ұ) жазылған сөздің алдында дәйекші «ء» тұрса, «ۇ» (ұ) жіңішке айтылады. Мысалы: – *ءاور* (ұр) – (үр), *ءتور* (түр) – *تور* (түр). *بۇر* – *ءبور* (бұр) – (бүр).

«ى» (ы) – *жаны, малы, тары* деген сөздерде н-ның, л-дың, р-дың соңынан естілетін дыбыстың белгісі. Бұл дыбысқа тура келетін араб әліппесінде харіп жоқ. Сондықтан аламыз «ى» (ы) белгісін. Оны қалдырмастан жазамыз сөздің аяғында. Ортасында я басында ашық естілетін орында һәм жазбасақ кемшілік болып жоқтығы еленетін орында. Мысалы: – *جاننا* (жаны) – (жанына).

Сөздің басында, ортасында « ى » (ы) қысқа һәм қөмескі естіліп бар-жоғы еленбейтін орындарда жазбаймыз. Мысалы: قن (қын), قر (қыр), قرن (қырын), جلم (жылым), جلتړ (жылтыр) деген сөздердің ішінде « ى » (ы)-ның барлығы аз сезіледі, хатта сезілмейді деп айтуға да болады. Бұл сөздерді ى (ы)-ны жазғанда да, жазбағанда да осылай оқимыз. Жазбағанда оқуымызға кемшілігі болмаса, оны жазуға да қажет жоқ. قانى (қаны), جانى (жаны), مالى (малы) деген сөздерді ى (ы)-ны жазбай, солай оқи алмаймыз, сондықтан сөздің аяғында ى (ы) жазу қажет.

Сөз басында ى (ы)-ның өзі жазылмаса да, сүйеніш харпі «ا» жазылады. Мысалы: اقتن (ықтын), انتق (ынтық), اراعق (ырғақ), از عرق (ызғырық), اسقروؤ (ысқыру), اجقنوؤ (ышқыну).

« ى » (ы) жазылған сөздің алдында дәйекші «ا» тұрса, « ى » (ы) жіңішке айтылады, мысалы: سانى – سانى (саны) – (сәні), جونى – جونى (жоны) – жөні), بوزى – بوزى (бозы) – (бөзі).

« ى » (ы)-дан жарты дауысты « ى » (й) басқа, жарты дауысты дыбыстар дауысты дыбыстардың жанында ғана қосымша болып айтылады. Дауысты дыбыс жоқ жерде олар болмайды. Сондықтан қай жерде « ى » (ы) тұрса, оның алдында дауысты дыбыс боларға керек. Мысалы: قيقم (қиқым), سيقم (сиқым) деген сөздерде жарты дауысты « ى » (й)-дің алдында « ى » (ы) бар, قين (қиын), تين (тиын) деген сөздерде жарты дауысты « ى » (й)-дың алдында, артында, екі жағында да « ى » (ы) бар. Сондықтан, бір жарым « ى » (ы, и, й) келетін қиқым, сиқым, ит, кит деген сөздер жалғыз « ى » (ы, и)-мен жазылады. Екі жарым « ى » (ы) келетін قين (қиын), تين (тиын), كيم (киім), كييك (киік) деген сөздер екі « ى » (иы, иі)-мен жазылады.

« ى » (е) جيجه (шеше), كيمه (кеме), كيرمه (керме) деген сөздерде ш-ның, к-ның, м-нің соңынан естілетін дыбыстың хәріпі. Бұл дыбысқа тура келетін араб әліппесінде хәріп жоқ. Бұл дыбысты осы күнде жазып жүрміз. Сөз басында бұлай «ا ى» ортасында, аяғында я бұлай «ه ى» я бұлай «ى» . Мұны осы жөнімен жазып, бірақ қайсысы қай жерде жазылатын орындарын айырып, жана да басқа харіптерден анық айыру үшін азырақ ғана өзгерту қажет деп ойлаймын. Бұрын бұлай «ى» жазған орнына енді бұлай «ى» жазылса деймін. Мұнан араб хәріпі онша

бұзылмайды. Жазудың тәртіпті болуы үшін бұлай ету қажет. Мысалы: *ایت* (ит) деген сөз бен *ет* деген сөзді бірдей жазсақ, ол жазумыздың тәртіпсіздігі болар еді. Бұл екі сөздің мағынасы қандай басқа болса, айтылуы һәм сондай басқа. Айтылуы басқа сөздерді бірдей жазуға жол жоқ. Негізгі жол: айтылуы басқа сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) басқа жазу, айтылуы бірдей сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) бірдей жазу.

«ب» (е) жазылады сөздің бас буынында. Мысалы: *ایر* (ер), *ایرک* (ерік), *ایرکن* (еркін), *مین* (мен), *مینک* (менің), *مینکی* (менікі). Басқа орында оның орнына «ه» жазылады: *ایرکه* (ерке), *سیرکه* (серке), *کیله* (келеке). Қысылмайтын хәріптердің соңынан «ه» орнына «و» жазылады. Мысалы: *کره* (кіре), *تزه* (тізе), *کیره* (керек), *کیده* (кедей). жазылған сөздердің алдына дәйекше «ء» қойылмайды. Себебі бұл дыбыс – ол болмаса да жіңішке айтылатын дыбыс.

Дауыссыз дыбыстар үшін біз алып тұрмыз мынау хәріптерді: *ب* (б), *پ* (п), *ج* (ж), *ت* (т), *د* (д), *ر* (р), *ز* (з), *س* (с), *غ* (ғ), *ق* (қ), *ك* (к), *ك* (к), *گ* (г), *ڭ* (ң), *ل* (л), *م* (м), *ن* (н). Бұдан көрінеді, осы күнде қазақ сөздеріне жазып жүрген « » мен « »⁴⁰-ларды алмағанымыз, жоғарыда айтылуы бойынша. Дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстардың иелігінде. Бұларға яғни олардың жуан я жіңішке айтылуы дауысты дыбыстардың жуан я жіңішке айтылуына қарай. Оған көнбейтін дауыссыз дыбыстар: *ق* (қ), *غ* (ғ), *ك* (к), *گ* (г), *ت* (т)-ның орнына « ت » (т) жуан айтылатын болған соң, « »-ның орнына « س » жуан айтылатын болған соң, « » мен « »-лардың бізге керегі жоқ. Олар жазу емлесіне оралғы болады. Қай жерде « » (т) қай жерде « ت » (т) жазуды білмей осы күнде де шатасамыз. Егерде екі түрлі айтылатын дыбыстарда жуан айтылуы үшін бір хәріп, жіңішке айтылуы үшін бір хәріп керек десек, ондай дыбыстардың әрқайсысына екі хәріптен керек болар еді. Олай етуге болмайтын, жайын жоғарыда айттық. Басқадан ала-бөле « ت » мен «س»-ның жуан айтылуы үшін өз алдына басқа хәріп керек десек, онымыз жөнсіз болар еді. Дауыссыз дыбыстардың бірінен-бірінің артықтығы жоқ, дәрежесі бірдей.

⁴⁰ Тырнақша ішіндегі ашық жерлерде араб тілінің жуан *т*, *с* таңбалары бар деп оқу керек – *ред.*

Ш-ны алмай Ү (ге) алғанның мәнісі – қазақ тілінде жазылған кітаптар, журналдарды қарасақ, «ش» (ш) жазылған сөздер тіпті аз, жоқ есебінде. Көбіне «ش» (ш) орнына «چ» (ч) жазылыпты. Басқа түркі тілдерін қарасақ, қазақтың «ش» (ш) келетін жеріне оларда «ч» келеді. اقشا – اقچا (ақша – ақча), – قانشا – قانچا (қанша – қанча) كيش – كيش (кеш – кеч).

Жана да «ش» (ш) дыбысы «س» (с-тен) гөрі «چ» (ж-ға) жақын, олай болғанда хәріпінің түрі де «چ» (ж-ға) жақын болғаны ұнамдырақ көрінеді. Осы айтылған оймен қазақ тіліне «ش» (ш) хәріпі алынбай, «ч» хәріпі алынды. Мұны алғаннан кемшілік аз, ұнамы көп. Мысалы: екінші, үшінші, бесінші һәм басқа сондай «ش» (ш) келетін сөздерді екінші, үшінші, бесінші деп жазсақ, бастапқылары ұнамдырақ көрінеді. Себебі менің ойымша мынау боларға: «ش» (ш) араб тілінде «س» (с-ға) жақын дыбыс боларға керек, сондықтан басқа түркі тілінде біздің «س» (с) орнына жұмсалады. Мысалы: – باش – باس (бас-баш), تاش – تاس (тас-таш), قاش – قاس (қас-қаш) деген сөздерде. «ق» (қ) һәм «غ» (ғ) дәйім жуан айтылады, жіңішке айтуға көнбейді. «ك» (к) һәм «گ» (г) дәйім жіңішке айтылады, жуан айтуға келмейді. «ق» (қ) мен «غ» (ғ) жазылған сөздердің алдында дәйекші «ع» қойылмайды, оны қойғанмен бұл хәріптер жіңішке айтылмайды. «ك» (к) мен «گ» (г) алдында дәйекші «ع» қойылмады, оны қоймаса да жіңішке айтылатын болған соң.

Ескерту: жоғарыда бір жерде қосылмайтын хәріп дедік. Қосылмайтын хәріп деп айтылатын – сол жағымен жалғаспайтын хәріптер. Мысалы: : ا (а), ل (д), ر (р), ز (з), و (о), و (ү), ة (е). Оң жағымен жалғыз ة (е)-ден басқа хәріптің бәрі де жалғасады.

Дыбыспен жаттығу

Оқу үйренгендегі бас мақсат – керек сөзді жаза білу, жазылған сөзді оқи білу. Сөз – дыбыстың мағыналы болып тізілгені. Сөз айту – дыбысты ауызбен тізу. Сөз жазу – дыбыстардың белгісін қағаз бетіне тізу. Оқуға келген балалар сөйлей білсе де, дыбыстарды тізіп сөз шығара білмейді. Себебі олар сөздің дыбыстан тізілетінін білмейді. Оқуға балалар дыбыс үйренеміз

деп келмейді, оқу, жазу үйренеміз деп келеді. Бірақ дыбысты білмей, дыбыстың қалай тізілетінін білмей, оқу, жазу үйрену қиын. Сондықтан осы күнде оқуы тәртіпті жұрттар балаларға хәріп көрсетпей тұрып, әуелі дыбыспен жаттықтырады. Дыбыспен жаттықтыруға көп уақыт кетпейді, онан келетін пайда көп: дыбыстарды тізіп үйренсе, хәріптерді тізу қиын болмайды. Сөздің ішінде қанша һәм қандай дыбыстар бар екенін айыруды білсе, хәріптерін қою қиын болмайды.

Бұл – усул сотиенің ең жақсы жолы. Мұны түсініп, біліп істесе, бұл үйретудің ауырлығын көп жеңілтеді. Мұндағы негізгі қағида мынау: әуелі балаларға әртүрлі дыбыс бар екенін білдіру, екінші, балаларға таныс сөздерді алып, олардың ішінде қандай дыбыстар барын айырту; үшінші, бөлек-бөлек дыбыстарды тіздіріп сөз айтуды білдіру. Мұны білген соң, балаларға хәріп көрсетіп оқытса, оларды құрастырып, сөз етіп айтуға балалар қиналмайды. Мұны білмей тұрғанда балаларға хәріп көрсету жарамайды. Ол жайпақпен жүрмей, жармен шыққан сықылды балалардың күшіне тиеді. Балалар дыбыспен оқып жүрген уақытта, оларға хәріптердің сүгіреттерін жаздырып үйрету керек. Мысалы: . (ноқат), .. (қатар ноқат), : (қабат ноқат), (үш ноқат), (жоғарғы), (төмендегі), (мәд), (таяқ), (тұтқа), (ілгекті тұтқа), (қармақ), (шенбер), (ілгекті шеңбер), (тұяқ), (шана бас), (шақша), (шоқпар), (ирек), (кұстұмсық), (таға), (ашық ауыз), (шәйнек иін), (ожау), (шығыршық)⁴¹, бұларды хәріп деп жаздыру емес, жазылған әрқайсысының атымен жаздыру яғни сүгіретін салдыру. Мысалы: ноқат, қармақ, тұтқа басқа да.

Енді дыбыспен қалай оқыту жайын айтайын.

Мұғалім созып « ۱ » деп айтады да, балалардан сұрайды, не дыбыс естілді? Балалар: « ۱ » деген дыбыс естілді. Мұғалім созып басқа бір дыбыс айтады. Мысалы: « ۲ », мұның турасында да «не дыбыс естілді?» деп сұрайды. Балалардың жауабы дұрыс болса, мұғалім тағы бір басқа дыбыс айтады. Мысалы: « ۳ » мұның турасында жоғарғыдай сұрайды. Онан соң, « ۴ », « ۵ ». Онан басқаларын алады. Осылай бірнеше дыбыстарды айтқаннан кейін балалар дыбыстың әртүрлі болатұғынын біледі

⁴¹ Аталған бірнеше таңбаны көрсете алмадық (ред.)

Һәм бір дыбыстан бір дыбысты айырып тануға күші жетеді. Сонан соң сөз ішіндегі дыбыстарды айыруға да шамалары келеді. Сөз ішіндегі дыбыстарды балаларға айырту үшін әуелі бір буынды сөздер алынады. Мысалы: ار (ар), از (аз), ال (ал), اس (ас), اول (ол), اور (ор), اوز (оз), басқа да. Сонан соң екі буынды сөздер. Мысалы: را - ا (a-ра), زا - ا (a-за), سا - ا (a-са), لا - ا (a-ла), او - را (o-ра), را - سا (са-ра), لا - سا (са-ла), басқа да, онан соң үш буынды сөздер. Мысалы: لا - را - ا (a-ра-ла), سا - لا - ا (a-ла-са), او - را - ما (o-ра-ма), ما - را - او (o-ра-ма) басқа да, мұғалім «ار» (ар) деген сөзді анық етіп айтып, балалардан сұрайды: – Бұл сөзде неше дыбыс? Олар не дыбыс? Баста қай дыбыс? Аяғында қай дыбыс? – деп. Балалар айта алмаса, мұғалім сөзді созып, ...ا... ر (a... р...) деп айтады. Созып айтқанда сөздің әр дыбысы анықталып балалар танырлық болып естіледі. Балалар неше дыбыс бар екенін айтқаннан кейін, не дыбыстар? деп сұрау, оған дұрыс жауап бергеннен кейін басында не дыбыс? Аяғында, не дыбыс? – деп сұрау. Оған дұрыс жауап бергеннен кейін, басқа бір буынды сөзден. бір сөз алу. Мысалы: «از» (аз) деген сөзді. Бұған да «ار» (ар) деген сөз турасында айтылғанның бәрін істеп, келесі бір буынды сөздерді аларға керек. Солай бірнеше сөзді алып дыбыстарын айыртқаннан кейін, балалар бір буынды сөздердің ішіндегі дыбыстарды айыруды біледі.

Мұнан соң екі буынды сөздің ішіндегі дыбыстарды айыруды үйрету, бұл арада балаларды сөздің буынымен таныстыру керек. Ол үшін екі буынды, үш буынды сөздерді алып, созып айту. Созып айтқанда, сөз буын-буыннан бөлініп естіледі. Сөз ішінде неше буын бар екенін білу балаларға қиын болмайды. Мысалы: «(аға) деген сөзді созып ...غا... ا (a... ға...) деп айтқанда екіге бөлінеді. «اغالار» (ағалар) деген сөзді созыпا اغالار (a... ға... лар) деп, айтқанда үшке бөлінеді. «اغالارغا» (ағаларға) деген сөзді созып ...اغالار...غا (a... ға... лар... ға) деп айтқанда төртке бөлінеді. Осылай бірнеше сөзді созып айтып көрсеткеннен кейін балалар да әр сөзді созып айтып, қай сөзде қанша буын бар екенін айыруды біледі. Сөзді буындап бөлуді білгеннен кейін мұғалім екі буынды, үш буынды алып, әуелі әр сөзді буын-буынынан бөлдіріп, әр буындағы дыбыстарды айыртқызып, сонан соң тұтас сөздің ішінде қанша һәм

қандай дыбыс барлығын көрсетеді. Мұғалім алады, мысалы: «ازا» (аза) деген сөзді. Анықтап айтады да балалардан сұрайды: неше дыбыс бар? деп. Балалар айта алмаса, сөзді буындай бөлгізеді. Сонан соң бас буында неше дыбыс? – дейді. Балалар: бір дыбыс. – Мұғалім: – ол не дыбыс? Балалар – «ا» (а). Мұғалім: – соңғы буынында неше дыбыс? Балалар: – екі дыбыс. Мұғалім: – олар не дыбыс? Балалар: – «ز» (з) һәм «ا» (а).. Мұғалім: – әуелі қайсысы? Сонан соң қайсысы? Балалар: әуелі «ز» (з), сонан соң «ا» (а). Мұғалім: – олай болғанда «ازا» (аза) деген сөздің ішінде баршасы неше дыбыс һәм қандай дыбыс екен? Балалар: – «ازا» (аза) деген сөздің ішінде үш дыбыс бар, әуелгі дыбыс «ا» (а), сонан соңғы «ز» (з), онан соңғы тағы «ا» (а). Өзге екі буынды, үш буынды, төрт буынды сөздердің дыбыстарын айырту үшін осылай істеу.

Балалар сөзді буындап бөле білгеннен кейін, сөздің әр буынындағы дыбыстарды айырып, тұтас сөздің ішіндегі дыбыстарды білетін болған соң, дыбыстарды қосып сөз айтуды үйрету. Бұл үшін әуелі дыбыстарды емес, сөздің буындарын бөлек-бөлек айтып, оларды қосқызып сөз айтқызу. Мұғалім балаларға:

«ا» (ал) менен «ما» (ма)-ны қосындар не сөз шығар екен деді. Балалар: –الما (алма) деген сөз болады. Мұғалім: «مار» (мар) менен «قا» (қа)-ны қосындар! Балалар – «مارقا» (марқа) деген сөз. Мұғалім: قا (қа)-ны һәм «را» (ра)-ны қосындар! Балалар: «قارا» (қара) деген сөз. Мұғалім: «ا» (а)-ны һәм «سا» (са)-ны қосындар! Балалар: – اساء» (аса) деген сөз. Мұғалім: «ا» (а)-ны һәм «را» (ра)-ны қосындар! Балалар: «ارا» (ара) деген сөз. Мұғалім: «ا» (а)-ны һәм «ر» (р)-ды қосындар! Балалар: «ار» (ар) деген сөз. Мұғалім: – «ا» (а)-ны һәм «ز» (з)- ны қосындар! Балалар: – «از» (аз) деген сөз. Мұғалім: – «ا» (а)-ны һәм «س» (с)-ны қосындар! Балалар – «اس» (ас) деген сөз. Мұғалім: – «ا» (а)-ны һәм «ت» (т)-ны қосындар! Балалар: – «ات» (ат) деген сөз? Сөздің ішіндегі дыбыстарды айыра һәм қоса білуге аз болса бір жеті, көп болса екі жеті уақыт керек. Балалар әбден білгенше асырып хәріп көрсетпеске керек. Балалар сөздің буындарын һәм дыбыстарын қосып үйренгеннен кейін, хәріптерді көрсету мұны бұлай етеді. Мұғалім балаларға айтады: биз талай «الا» (ала) деген дыбысты

айттық. Ол дыбыс талай сөздің ішінде келді. Бұл дыбысты айта білесіңдер. Біреу айтса танисыңдар. Бірақ жаза білмейсіңдер. Жазу дегеніміз – дыбыстың таңбасы. Әр дыбыстын әр елдің таңбасындай таңбасы болады. Таңбасына қарап қай дыбыс екенін танимыз. Мысалы: «ا» (а) деген дыбыстың таңбасы мынау «ا»⁴² мұны көрсендер «ا» (а) дыбыс екенін танып «ا» (а) деп айтасыңдар. Сонан соң мұны не дейсіңдер деп, бір-бірлеп бірнеше баладан сұрайды. – Балар «ا» (а) деп айтқаннан кейін, мығым балаларға «ا» (а)-ның хәріпін жазғызады. Жазғызарда айтады: таяқты жаза білесіңдер, мәтті жаза білесіңдер, таяқты жазып үстіне мәд қойсаңдар, «ا» (а)-ның таңбасы болады. Балалар қайта-қайта бірнеше рет жазғаннан кейін, мұғалім олардың қисық яки қата жазғанын түзеткеннен кейін «ر» (р)-дің хәріпін көрсету бұл турасында да «ا» (а) хәріпіне айтқанды айтып, соған істегенді бұғанда істейді. Яғни көрсеткеннен кейін оқытады, оқытқанан кейін жазғызады, жазғанда қисық яки қата жазғандарын түзетеді.

Сонан соң «ا» (а)-ны «ر» (р)-ды балаларға қосып айтқызады. Балалар «ا» (а) һәм «ر» (р)-ды дыбыспен қосуды біледі. Олардың хәріпіне қарап қосуға қиналмас. Хәріпіне қарап қосуды балалар жатырақ көріп қиналғандай болса, бұл екі дыбысты әуелі хәріптерге қарамай қосқызып, сонан соң хәріптерге қарап қосқызу, олай еткенде оңай қосады. «ا» (а)-ны «ر» (р)-дың алдына қойып қосқызғаннан соң, «ار» (а)-ны «ر» (р)-дың соңынан қойып та қосқызу, балалар «ار» (ар) деп те «ار» (ра) деп те қосуды білген соң, «ارا» (ара) деген сөзді оқуға қосу – бұл үшін әуелі «ار» (ра)-ны балаларға айтқызады, сонан соң «ا» (а)-ны «ار» (ра)-ның алдына қойып айтқызады, балалар бірден қоса алмаса, «ا» (а)-ны созып айтқызып, үзбей барып «ار» (ра)-ны айтқызса, қосылып айтылып кетеді. Балалар бұрын екі буынды сөздердің буындарын қоса білетін, сондықтан бұл сөздің де екі буынын қосып «ارا» (ара) деген сөз етіп айту оларға қиын болмас. Мұнан соң «ر» (р)-дың жазуын көрсетіп, балаларға жазғызады. Бұрынғы *шана*, *бас* деп талай жазған нәрсесі болған себепті,

⁴² Тақтаға жазады, я баспа ірі хәріптерін алып яки мұғалім өзі үлкен етіп жазған әріптерінен «әліпті» (а)-ны алып көрсетеді.

мұны жазуға балаларға еш қиындық болмайды «ر» (р) бірнеше рет жазғаннан кейін, балалар «ار» (ар), «ارا» (ара) деп қайта-қайта дәптердің бір беті толғанша жазады. Осымен хәріп оқудың 1-нші сабағы тәмам болады.

Келесі бір күні балалардың жазғанын оқытқызып, онан соң әліппедегі баспасын оқытқызып, екінші сабаққа түсу. Екінші сабақтағы хәріп «ز» (з). Бұл хәріпті көрсетуден бұрын мұғалім ішінде «ز» (з) келетін бірнеше қысқа сөздерді айтып, балаларға қандай дыбыстар барын айыртқызады. Сонан соң «ز» (з) деген дыбыстың хәріпі мынау деп көрсетеді һәм жазғанда қалай жазылады, оны да көрсетіп, «از» (аз), «ازا» (аза), «زار» (зар), «ازار» (азар) деген сөздерді кеспе әліппеменен я болмаса тақтайға жазып, ең болмаса әліппедегі баспаларын оқытады. Бірден қосып оқи алмаған жерлерде сөздерді буындап бөліп қосқызады. Мұнан арғы сабақтардағы хәріптерді үйрету жөні һәм реті осылай болады. Яғни әр жаңа хәріп үшін әуелі сол жаңа хәріп ішінде келетін қысқа-қысқа сөздерді айтып, дыбысын айырту. Екінші, үйрететін дыбыстың хәріфін кеспе әліппеден алып яки тақтайға жазып көрсету; үшінші, ішінде сол хәріп бар сөздерді оқыту, жазғызу; төртінші, жазғандағы қаталарын балалардың көзінше түзету.

Қазақстан Оқу комиссариатының білім ордасы

БАЙТҰРСЫН ҰЛЫ АҚЫМЕТ

Т І Л Ж Ұ М С А Р

Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы
танытатын 1-інші кітап

Білім ордасы 1-нші басқыш мектепте ұстауға ұйғарған

Қазақстан баспасы
Қызылорда – 1928 жыл

§ 1. ДӘЙЕКТЕМЕ

Тіл – құрал. Құрал болғанда толып жатқан есепсіз бөлшектері бар, ол бөлшектері түрлі жағымен қиысатын толып жатқан қырлы, тетіктері есепсіз көп бір өте үлкен машина секілді құрал.

Қандай құрал болса да, оны жұмсаушысы екі түрлі болмақ. Біреуі – құралдың ішкі-тысқы бөлшектерінің бәрін біліп, олар қалай бір-біріне үйлесіп, үйлескенінен шығатын тетіктер бір-біріне қалай жалғасып, қалай қызмет ететіндігін біліп отырып жұмсаушы. Екіншісі – олардың бәрін білмей-ақ құралдың жұмсауға керегі бар тысқы бөлшектері мен тетіктерін көріп, жұмсау әдісін үйреніп алып жұмсаушы. Ішкі бөлшектері мен тетіктерін бұл таныс құралды жұмсап жүріп, онымен көп істес болып барып, тәжірибе арқылы таниды.

Солай танығаннан кейін ананың да, мынаның да құрал жұмсауы, оны тануы бірдей сияқты болып шығады. Бірақ асылында олай болмайды. Мәселен: машина бөлшектері жасалған заттардың қасиеттерін, олар үйлесуінен шығатын тетік заңдарының жайын жақсы білетін жұмсаушының машина тануы мен тек өз тәжірибесі арқылы машинамен танысқан адамның машинатануы – екеуі бірдей болмайды. Машина жүрісінде кемшілік біліне бастаса, оның неден екенін анау бірден білгенде, мынау тіпті білмеуі мүмкін.

Жалпақ жұрттың құрал тұтынуы көбінесе екінші жолды болады. Тігін машианаларын, пішен, егін машиналарын қолданушылар солардың ішкі, сыртқы бөлшектерін, тетіктерін біліп отырып жұмсамайды, жүргізетін, тоқтататын сияқты жұмсауға керегі бар тек тысқы бөлшектері мен тетіктерін біліп кәне жұмсайды. Бұлардың да машина біліп алатындары болады, бірақ оны құрал жұмсау жүзінде көп тәжірибе көргеннен кейін біледі.

Бұл күнде бала үйрету [дін] табиғи қолы – тәжірибе арқылы білім алатын осы айтылған соңғы жол деп танылады. Жана да ел мектебі – білімді түптеп білдіріп, мамандар шығаратын мектеп емес. Жалпы тұрмысқа жұмсалатын жалпақ түрдегі білім беретін мектеп. Сондықтан үйрету жүзіндегі кәзіргі

жаңалықтың негізі – үйрету, әсіресе бастауыш мектептерде үйрету, тәжірибе жолымен білу.

Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек. Мұғалімнің қызметі оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі білімнің ұзақ жолы қысқару үшін, ол жолдан балалар қиналмай оңай оқу үшін, керек білімін кешікпей кезінде алып отыру үшін, балаға жұмысты әліне шағындап беру мен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзеп отыру.

Бұл «Тіл жұмсар» деп ат қойып отырған кітап ана тілін жоғарыда айтылған жаңа жолмен үйретуге ыңғайланып шығарылған. Мұндағы білім – «Тіл – құралдағы» білім, бірақ сол білімді мұнда үйрету жолы басқа.

«Тіл – құрал» қазақ тілі қандай құрал екендігін тұтас түрінде таныту үшін түрлі бөлшектерін, тетіктерін ұсағын ұсағынша, ірісін ірісінше жүйелі тұрған орнында алып көрсетіп танытады. «Тіл жұмсар» сол үлкен құралдың бөлшектерін, тетіктерін балаға шағындап, бөлек-бөлек ойыншық сияқты құрал жасап, соларды танытып, соларды жұмсату арқылы барып үлкен құралды танытады.

Бұл айтылған «Тіл – құралдан» «Тіл жұмсардың» негізгі басқалығы мұнан өзге де бала шамасына шағындағандықтан туған басқалықтар бар. Оларды мұнда түгендеудің қажеті жоқ, үйткені «Тіл жұмсармен» үйреткенде, әрқайсысы өзінің орны-орнында көрінбекші. Мұнда тек басты-бастыларын ғана көрсете өтсек болады.

1. Әріптен басқа жазуда қолданатын белгілерге бүгінге дейін анықтап белгілі ат қойылған жоқ еді. Сүгіретке қарап біреу олай, біреу былай деп атайтын еді. Мұнда соларға ат қойылды. Мұндағы ат тек сүгіретіне қарай емес, жұмсалатын орнына қарай қойылады. Мәселен: *тыныстық* (.), *жапсарлық* (.), *қосарлық* (=), *тастарлық* (-), *дәлдеулік* (« »), *сұраулық* (?), *лептеулік* (!).

Тыныстық – дауыстың тынатын жеріне қойылатын белгі.

Жапсарлық (.) – дауыс тынбай, тек сөз арасы көбірек ашыла айтылатын жерге қойылатын белгі. Сөз арасының олай ашылуы көбінесе сөйлемдер қосылған жапсарлық жерінде болады.

Қосарлық (-) – сөзді қосу керек болған орында, бір сөздің екі бөлімін қосу керек болған орында немесе біріне-бірі жедел екі сөз қосарынан айтылатын орында, не болмаса бір сөздің өзі қайта-қайта жедел айтылатын орында қойылатын белгі.

Тастарлық (-) – жазбай тасталған сөздің орнына қойылатын белгі.

Дәлдеулік (« ») – бұлжытпай дәлдеп жазып көрсетерлік жерде қойылатын белгі.

Бұлардан басқа «Тіл жұмсарда» екпіндік /V/, еместік /X/ деген белгілер бар. Олар балалар оқуға төселгенше, сөздерді айырғанша уақытша қолдан тұтылатын белгі (баспада олар болмайды).

2. Сөйлем атына кірген өзгеріс бар. Мәселен: **жапсарлы сөйлем** деген ат бар. Бұл атпен құрылуынша айырылатын толып жатқан сөйлем түрлерінің бәрі аталады. Тек жапсарлық қойылатын сөйлем болса, бәрі жапсарлы сөйлем деп бір-ақ атпен аталады.

3. Сөз аттарына кірген өзгеріс бар. Мәселен: 1) «қосар сөз» деген бар. Бұл – қос сөздерден басқа сөздердің қосарынан біріне-бірі жедел айтылатындарына қойылған ат. Бұған *қатар-қатар, жалт-жұлт, шым-шытырық, бірін-бірі, бір-бірлеп, алысып-жұлысып*, тағысын тағы сол сияқты сөздердің бәрі кіреді; 2) «қосынды сөз» деген бар. Ол бұрынғы «жалқылауыш» қос сөз деген аттың орнына алынып тұр (*белбеу, қарагұс, жүк-аяқ*); 3) «үйір сөз» деген бар. Бұл – айтқанда қосынды сөз сияқты айтылатын, бірақ ондай бір ұғымды емес, екі ұғымды көрсететін сөздерге қойылған ат (*қара айғыр, ақ өгіз, сұр тай*).

4. Дыбыс түрлерінің атына кірген өзгеріс бар. Дыбыстар естілу қуатына қарай жіктеліп, соған қарай ат қойылып тұр. Дыбыс естілу жағынан төрт даражалы: 1) дауыс (немесе айғай), 2) үн, 3) сыбыс, 4) сыбыр. Дауыс пен үнді айыру қиын емес (дауыстама, үндеме дегенде, екеуінің мағынасы бір емес), сыбыс пен сыбыр – екеуі бір нәрсе емес (сыбырлағанда пыш-пыштаған сыбыс естілуі мүмкін, бірақ сөзі басқа адамға естілмейді).

Балаларға бұрынғыдан көрі осы түсінікті болатындықтан, дыбыстар осы негізбен жіктеліп, түрлеріне осыған қарай ат қойылды.

1) ا (а), و (о), ؤ (ұ, ү), ء (е), ى (и) бұрынғыша дауысты деп аталады.

2) ر (р), ﻙ (н), ل (л), م (м), ن (н), و (у), ي (й) үнді дыбыстар деп аталады.

3) ج (ж), ز (з), س (с), ش (ш), غ (ғ), گ (г) сыбысты дыбыстар деп аталады.

4) ب (б), پ (п), ت (т), د (д), ق (қ), ك (к) сыбырлы дыбыстар деп аталады.

«Тіл жұмсардың» кәзір екі бөлімі гәнә шығып тұр.

I-нші бөлімдегісі көбінесе әріптер мен әріп белгілерін түрлі орында көбірек жұмсалатын сөз бөлшектері мен сөйлем бөлшектерін жаза білу. Дәйекші керек қылмайтын дыбыстардың әріптерін білу. Сөздің жекелік, көптік түрлерін тану. Көбінесе айтылатын сұрау сөздермен танысу. Жеңіл сұрауларға жауап жаза білу. Жеңіл бүркеулерді (.) аша білу. Сөзге үйлесетін сөз теріп ала білу. Оңай туатын сөздерді туғыза білу. Сөзді сипырға (цифрға), сипырды сөзге айналдыра білу. Тасымалдаумен танысу.

Бұл бөлімде бақылау мен мәнісін білу жағынан тура тұтыну тәжірибе жағы басым болып отырады.

Жана бір ескеретін нәрсе – I-нші бөлімде берілген тіл тану білімі «Әліп-бидегі» әңгімелермен байласқан. Оны сол ретте басқа кітаптардағы әңгімелермен байластыруға болады. Мұнда тек байластыру жолы, жөні осы ретше болу тиістілігіне үлгі үшін байластырып көрсетілген.

«Тіл жұмсардың» II-нші бөлімінде I-нші бөлімдегілердің көбі қайта келеді. Бірақ олар пысықтау ретінде емес, андағы білімдерді тереңдетіп, аудандарын кеңейтіп білдіру ретінде келеді.

Оның үстіне жаңадан сөйлемдердің түрлерін тану, сөздердің, дыбыстардың негізгі түрлерін тану, орын талғайтын дыбыстармен танысу, сыбайлас дыбыстардың бір-біріне ететін әсерлерімен танысу, дауыс екпінін тану кіреді.

Бұл бөлімде істеу жүзінде байқаумен алған білім жұмсау жүзінде іске асып, бақылау мен жұмсау екеуі теңбе-тең бірдей жүріп отырады.

Алдағыда айтып өтетінім – емле үйретуге «Тіл жұмсардың» екі бөліміндегі қолданыстық нәрсе (материал) жеткілікті.

Соның бәрін балалар дұрыстап, түгел қолданып өтсе, емленің 90% шамасы білуге дыбыс жүйелі. Оны білу үшін буынды жақсы тану, дұрыс буындай білу, сөздің буындарын біліп отырып жазуға әдеттену гәнә керек. Оан «Әліп-би» мен 1-нші «Тіл жұмсар» көлеміндегі нәрсе де, мезгіл де, білім де жеткілікті.

Онан арғысын 2-нші «Тіл жұмсармен» толықтырып, үшеуінің көлеміндегі нәрседен емленің 90% білімін толық алуға болады. Онан әрі қалған 10% білімін 3-нші «Тіл жұмсар» беруге тиіс.

Сүйтіп, бақылау мен жұмсау тәжірибе жолымен «Тіл жұмсардың» үш бөлімінің беретін білімін алғанда, балалардың сауаты емле жағынан толық жеткілікті болмақ.

Шығарушы. 1928 жыл 6 наурыз. Қызылорда.

§ 1. ӘРІПТЕР МЕН БЕЛГІЛЕР

ا /a/ ب /б/ پ /п/ ت /т/ ج /ж/ د /д/
 ر /р/ ز /з/ س /с/ ش /ш/ غ /ғ/ ق /қ/
 ك /к/ ك /г/ ه /һ/ ل /л/ م /м/ ن /н/
 و /о/ و /у/ ي /і/ ی /й/
 — «» ; ! ? ...

§ 2. ӘРІП БЕЛГІЛЕРІ

Нүкте (.), үтір (,)

ب (б), پ (п), ت (т), ر (р), ز (з), س (с), ش (ш) || ك (к) ه (һ) || و (о), و (у), ی (і) ي (й)

Осы әріптердің бір-біріне ұқсастары бар. Бірақ ұқсас болғанмен, нақ бірдей емес. Оқығанда да бірдей айтылмайды.

Бір-бірінен солар нендей белгілермен айырылып тұр?

Төмендегі «Бекіш әңгімесі» дегенді көшіріңдер (жеңілдік үшін екі нүктені сызықша (—) түрінде жазыңдар. Үш нүктені

тұмсықша түрінде, үстіңгісін былай < , астыңғысын былай > жазындар.

Бекіш әңгімесі

Ауыл қасында қала бар. Қалада базар бар. Базарда тауар сатылады. Ауыл базарға мал сағады. Бапам базарға бақырауық атанды сатты. Бірғауым ақша алған. Ақшасына бірталай мата әкелді. Матадан апам маған шапан тігіп береді. Бірақ тез арада бітпейді дейді.

Ертең налог салуға бапам қалаға барады, маған жақсы кітап әкеп береді.

(«Әліп-би», 76-бет).

Әріп бен дыбыс бір ме?

Қайсысы көрінеді, қайсысы естіледі?

Ұқсас дыбыстардың әріптері ұқсас бола ма?

1. Жұмыс.

Жоғарыдағы әріптерді түрлерінің ұқсастығына қарай сұрыптап, тап-табымен бөлек-бөлек жазындар. Нұсқа: б (б), ɸ (п), ɳ (т) (ұқсас емесін алмайсындар).

2. Жұмыс.

Әріптерді дыбыс жақындығына қарай сұрыптап, тап-табымен жазындар. Нұсқа: б (б), ɸ (п), ɳ (т), ɔ (д)
(Мұнда да дыбыс жақындығы жоқтары алынбайды).

§ 3. СӨЙЛЕМДЕР

Ақыш қатынан

(«Әліп-би», 77-бет)

Қадірлі Қатыш апатай!

Мен әріптің бәрін танымын.. Қандай сөз болса да оқимын. Жазуым қандай екенін осы қаттан байқарсыз.

Мен сүгіретті де тәуір саламын. Бояуым таусылып келеді.
Бояу алып берсеңіз екен.

.....
Ақыш

Осыны оқығанда дауыс неше рет тынады? Әр тынғаны бір «сөйлем» деп аталады.

Мен тақтайға бір әңгіме жазайын. Сендер «Мұғалім әңгімесі» деп ат қойып, дәптерлерің көшіріңдер.

Дәмеш мектепте оқиды. Мектептен үйіне түрлі әңгімесі бар кітаптар апарды. Әңгімелерін үйіндегілерге оқиды. Оқығанын басқалар тыңдап отырады.

Балалар түсінбегендерін сұрайды. Дәмеш түсіндіріп береді.

Жазғандарыңды оқыңдар. Мұны оқығанда дауыс неше рет тынады. Тынғанда дауыс кәйтеді? Мұнда неше сөйлем бар дейсіңдер?

§ 4. СӨЙЛЕМ БЕЛГІЛЕРІ

Тыныстық (.), Жапсарлық (,)

Мұғалім әңгімесінде әріп нүктесінен басқа жерге қойылған нүкте бар ма? Олар сөйлемнің қай жерінде тұр? Тынатын белгіге не деп ат қою [керек]? Төмендегі «Мәкеш әңгімесі» дегенді үтір біткендерін түгел қойып көшіріңдер.

Мәкеш әңгімесі

Күзге қараған кез. Күндіз жылы, түнде салқындау. Ай жарық.

Қораның шетіне алтыбақан құрдық. Төрт баладан кезекке бөліндік. Бір кезекке мен, Жұмаш, Төреш, Нұрыш төртеуіміз кірдік. Екінші кезекке Үміт, Дәмет, Мұрат, Мұқаш төртеуі кірді. Зұлқаш, Зұпынын, Ұрқия, Құбаш төртеуі бір кезекке кірді. Ұсақ балалар көп үстінен тебетін болды.

Екі бала тебеді, екі бала жібереді. Біреулер қатты жібергенде қорқады. Қорыққандарға күлеміз.

Осында әріп үтірлерінен басқа үтір бар ма? Олар қалай қойылған? Сөз араларының бәріне де қойылған ба? Қандай араларына қойылған?

Осы әңгімені оқығанда, сөздердің үтір тұрған аралары мен үтір тұрмаған аралары қалай оқылатынын байқандар.

Қайсысында сөз арасының жігі көбірек ашыла оқылады.

Сөз арасының алыстайтын жігін көрсететін белгіні не деп айту [керек]?

§ 5. СӨЗДЕР

Сен тұр! Қозыңа бар. Сен тұр! Қойыңа бар. Сен тұр!
Жылқыңа бар. Сен тұр! Сиырыңа бар.

Сұрау. Осында неше сөйлем бар? Әр сөйлемнің ішінде неше сөз бар?

Ертең аулым көшеді.
Уық бауын шешеді.
Ала тайым ойнайды.
Қара тоқтым қашады.

Сұрау. Мұнда неше сөйлем бар? Әр сөйлемнің ішінде неше сөз бар?

Атан түйе маң басқан.
Шудаларын шаң басқан.
Екі өркешін қом басқан.
Төрт аяғын тең басқан.
Тілін тікен теспеген.

Сұрау. Мұнда неше сөйлем бар? Әр сөйлемнің ішінде неше сөз бар?

Қой сүйеді баласын қоңырым деп,
 Іштемені білмеген момыным деп.
 Ешкі сүйер баласын ұлағым деп,
 Тастан тасқа секірген шұнағым деп.

Сұрау. Мұнда неше сөйлем бар? Әр сөйлемде неше сөз?

§ 6. СӨЗ БЕЛГІЛЕРІ

1. Дәйекші (ء)

ا (а), ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ش (ш), غ (ғ), ق (қ), ك (к), گ (г), ئ (н), ل (л), م (м), ن (н), و (о), ؤ (ұ), ي (у), ء (е), ى (і), ې (й).

1. Жұмыс.

Әріп басына бір-бірден дәйекшілі сөз тауып жазыңдар. (Кітаптан қарап табасыңдар).

Дәйекшілі сөз таба алмаған әріптеріңді бөлек шығарып жазып көрсетіңдер.

2. Жұмыс.

Қандай сөздерге дәйекші қойылмайды? Неге қойылмайды? Қорытын жасаңдар.

3. Жұмыс.

Төменде екі сөздің арасында бір тел сөзден қалай етіп қайсысына теліп айтуға болады?

Қалай етіп қайсысына теліп жазуға болады? Айтыңдар және жазып көрсетіңдер.

болды	{	үшке		ет	{	сұр		ұрды	{	ит
		жауын				байтал				доп

боз { шұлғау
ат } ұны { естілді
ақ } мас { жаңа
әбдан }

тос { піскен
қолың } бөрі { аш
ақ } тұз { қараңғы
ашты }

§ 7. БУЫН

Буыншы әріптер (а, о, ұ, е, и)

Төмендегі жаңылтпаштардағы сөздерді буынға бөліп жазыңдар.

Жаңылтпаштар: Асаттар ас асатар.
Ораз аз озар.
Бұл ұлақ – ұлы ұлақ.
Есен, есен бесен.
Ылайдың ылайына ыластанба.

Буындағаннан кейін жалғыз өзі буын болып тұрған әріптерді бөлек шығарып жазыңдар.

Бөлек шығарғаннан кейін, кітаптарыңда кез келген сөздерді буындап қараңдар – әлгілерден басқа жалғыз өзі буын болатын басқа әріптер бар ма екен?

Сонан кейін басқа буындарды қараңдар. Кез келген сөздерді буындап қараңдар – әлгі әріптер кіріспейтін сірә буын бола ма екен?

Жалғыз өзі буын болатын әлгі әріптер болса, олар кіріспеген сірә буын жоқ болса, буын жасайтын әріптердің қайсысы боғаны?

§ 8. БУЫНШЫ ӘРІПТЕР

Буын түрлері

Асқа барған қатындар,
Алшандамай қайтындар.
Алдыда торпақ көрінсе,
Жылдам маған айтындар.
Тойға барған қатындар,
Тойтандамай қайтындар.
Топ сиырдың ішінде
Торпақ көрсен айтындар.

Осындағы сөздерді буынға бөліңдер. Бөлгеннен кейін буыншы әріптер басына келген буындарды бір бөлек шығарып жазыңдар. Ортасына келген буындарды бір бөлек шығарып жазыңдар. Аяғына келген буындарды бір бөлек шығарып жазыңдар.

Шығарғаннан кейін буындардың түріне қарап ат қойыңдар. Буын түрін айырғанда, буыншы әріптердің тұрған орнына қарай айырыңдар.

Буыншы әріп басқалардың ортасында қамауда тұрса, ол буынға «бітеу» деп ат қойыңдар; буын аяғы буыншы әріпке тірелсе, ол буынға «ашық» деп ат қойыңдар; буын буыншыдан басқа әріпке тірелсе, ол буынға «тұйық» деп ат қойыңдар.

§ 9. БІТЕУ БУЫН

Буыншы «Ъ» (и)

Төмендегі сөздерді буынға бөліп, ашық буындарын бір бөлек, тұйық буындарын бір бөлек, бітеу буындарын бір бөлек шығарып жазыңдар.

Апам асық берді.
Асығын мұзға бердім.

Мұз суын берді,
Суын қара сиырға бердім.
Қара сиыр сүтін берді.

Жазған буындарыңды айтып қараңдар. Қандай буында «и» әрпінің дыбысы анық естілмейді?

Дыбысы анық естілмегенімен, ол буынға «и» әрпі жазыла ма?

Сүтін пісіріп едім,
Көбелек келіп күрп етіп,
Көбігін ішіп ол кетті.
Жапалақ келіп жарп етіп,
Жармысын ішіп ол кетті.

Қарға келіп қарқ етіп,
Қалғанын ішіп ол кетті.
Сауысқан келіп сақ етіп,
Сарқып ішіп ол кетті.

Атакем келіп еді, қаспағын қырып беріп қарқ қылдым.

Осындағы сөздерді буынға бөліп, буындарын сұрыптандар. Буындардың бір әріптілерін бір бөлек, екі әріптілерін бір бөлек, үш әріптілерін бір бөлек, төрт әріптілерін бір бөлек шығарып жазыңдар.

§ 10. БУЫНШЫ ӘРІПТЕР

Дәйекші (̣)

Қозы.....көзі
Қосыл.....көсіл
Қазыр.....кәзір

Қорык..... көрік
құрақ күрек

Осында екі жақтағы сөзде де буыншы әріптерге қарасандар, жазылуы бірдей, айтылуы бірдей ме?

Торы	төрі	Сан	сән
Сұр	сүр	Ары	әрі
Тұр	түр	Бұр	бұр
Ал	әл		

Бұл сөздерде буыншылар жазылуы бірдей. Айтылуы қандай? Қатар-қатарымен оқып қараңдар.

Енді бір жағындағысына дәйекші қойып, бір жағындағысына қоймай оқып қараңдар. Айтылуы өзгере ме? Жоқ па?

Айтылуы өзгергенде, солардың мағынасы өзгере ме? Жоқ па?

§ 11. Қ, К ӘРІПТЕРІ

Дәйекші (ڭ)

Төмендегі буыншы әріптердің дәйекші қойғанын қалай айтасыңдар? Қоймағанын қалай айтасыңдар?

ا (a) ا (ә) و (o) ة (ө) ة (ұ) ة (ү) ى (ы) ى (і) ى (e) ى (e).

Осында дәйекші қойса да, қоймаса да айтылуы өзгермейтін бар ма? Ол дәйекшіге көнбейтін қайсысы?

Қол.....көл

қон.....көн

Құн..... күн

құт..... күт

Осы сөздерді, әуелі, осы тұрған күйінде оқыңдар. Сонан соң дәйекші қойып оқыңдар. Дәйекші қойғаннан айтылуы өзгере ме?

Енді бас әріптерін сызып тастап, көшіріңдер де, бір жақтағыларына дәйекші қойып, бір жақтарына дәйекші қоймай оқыңдар. Сөздердің айтылуы, жаңа да мағанасы өзгере ме? Жоқ па? Енді өзгертін болса, манағы дәйекшіге көнбеуі неден болғаны?

Сүйтіп, қай әріптер кіріскен сөзге дәйекші қою керексіз болады?

Ескерту. غ (ғ), گ (г) әріптер ق (қ), ك (к) дыбыстарының азғын түрінің әріптері. Сондықтан ق (қ) ك (к) керек қылмаған дәйекшіні бұлар да керек қылмайды.

йі, уы
буындардың
жазуы

қаламның суреті	конверттiң суреті	қазақ киімін киген қыздың суреті
--------------------	----------------------	--

(«Әліп-би» 78-бет)

Көшіру

	<i>Апа</i>	<i>Қат</i>	<i>Қалам</i>
Ақыштың	Апатайы	Қаты	Қаламы
Менің	Апатайым	Қатым	Қаламым
Сенің	Апатайың	Қатың	Қаламың
	Қағаз	Бояу	Сүгірет
Ақыштың	Қағазы	Бояуы	Сүгіреті
Менің	Қағазым	Бояуым	Сүгіретім
Сенің	Қағазың	Бояуың	Сүгіретің

Сөздің жекелік,
көптік түрлері

Ойнап жүрген
балалардың
суреті

Бір
баланың
суреті

(«Әліп-би», 79 бет)

балалар (көп)

бала (жеке)

Жекесі. Апа. Бояу. Қағаз. Қалам. Қат. Сүгірет. Мектеп.

Көбі. Апалар. Бояулар. Қағаздар. Қаламдар. Қаттар.
Сүгіреттер. Мектептер.

Жекесі. Қала. Жол. Адам. Кісі. Таныс. Қазақ. Жылан.

Көбі. Қалалар. Жолдар. Адамдар. Кісілер. Таныстар.
Қазақтар. Жыландар.

ыйы, йі жазуы

Тақтаның
суреті

Тақтаның
суреті

Жұмыс.

Мақандардың тақтайы, біздің тақтайымыз. Бой. Үй. Сөз.
Жиылыс. Нәрсе. Қаулы.

Мақандардың бойы, үйі, сөзі, жиылысы, нәрсесі, қаулысы
Біздің бойымыз.....нәрсеміз.....
Сіздің бойыңыз.....нәрсеңіз.....

Көшіру. «Біздің тәртіп» деген әңгімедегі шығарған қаулыны көшіру керек.

Сұрау.

Сөздер. Не? Кім?	Күннің суреті	В.И. Лениннің суреті	Айдың суреті
---------------------	------------------	-------------------------	-----------------

(«Әліп-би», 81-бет)

Сұрау. Бұ не? Бұл кім? Бұл не?

Жауап

Мақалдарды оқы: Білегі толық бірді жығады, білімі толық мыңды жығады. Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ.

Сұрау. Қандай адам бірді жығады? Қандай адам мыңды жығады?

Жауап

Сұрау. Бірді жығуға не керек? Мыңды жығуға некерек?

Жауап

Сұрау. Күн қалай? Ай қалай? Жақан қалай?

Жауап

Көшіру. Сен қара, мен жазайын.
 Мен қарайын, сен жаз.

(и, й, ій, ійі). Сен оқы, мен тыңдайын.
 Мен оқийн, сен тыңда.

Мен көрсетейін, сен таны.
 Сен көрсет, мен таныын.
 Сен құй, мен жуайын.
 Мен құйайын, сен жу.
 Мен қашайын, сен қу.
 Сен қаш, **мен қуайын.**

Көшіру. (у, ыу)	Қара	Қарау	Жаз	Жазу
	Оқы	Оқу	Айт	Айту
	Тыңда	Тыңдау	Көрсет	Көрсету
	Таны	Тану	Қой	Қойу (қою)
	Жұу (жу) – жұу (жуу)			

Сөз туғызу.	Нашар – нашаршыл	
	Кедей –	Қазақ –
	Бай –	Орыс –
	Жұрт –	Татар –
	Ұлт –	Өзбек –

(«Әліп-би», 82-бет)

Жауап жазу. Қардың түсі қандай?
 Ұнның түсі қандай?
 Сүттің түсі қандай?
 Қанның түсі қандай?
 Күйенің түсі қандай?
 Көмір [дің] түсі қандай?
 Құрақ түсі қандай?
 Қамыс түсі қандай?

Осы сұрауларға толық жауап беру керек.

Көшіру.
 Мұраттікінің шаруасы. Біздікінің шаруасы. Сіздікінің шаруасы.

« отыны	« отыны	« отыны
« малдары	« малдары	« малдары

« аттары « аттары « аттары
« сиырлары « сиырлары « сиырлары

Жауап жазу.

Мөңірейтін не? Қарға қаңқылдайды
Кісінейтін не? Сауысқан кәйтеді?

Сұрау. Кәйтеді? Маңырайтын не? Қаз кәйтеді? Боздайтын не? Тырна кәйтеді? Үретін не? Торғай кәйтеді? Мияулайтын не? Маса кәйтеді?

Түйе. Ит. Ешкі ұлақтайды.

Ұлақ. Сиыр. Қой кәйтеді? деген сөздердің жазуы

Жылқы кәйтеді?

Сиыр кәйтеді?

Түйе кәйтеді?

Ит кәйтеді?

Мысық кәйтеді?

§ 12. ҚОСАРЛЫҚ (–)

Есімдегі сүгірет

Киіз үйдің іші. Төрінде жүк-аяққа жиған жүк. Оң жақта төсек-ағаш. Үстінде көрпе-жастық. Төсек-ағаштан бері аяқтабақ. Онан бері қазан-ошақ.

Сол жақта төсек-орын жоқ. Жерде келі мен келі-сап жатыр. Керегеде жүкке таяу ер-тұрман ілулі тұр. Онан берірек қамыт-доға ілулі тұр. Босаға жанында кетпен-шот сүйеулі тұр.

Осында сызықшамен қосылған сөздерді бөлек шығарып жазыңдар.

Шәкірт әңгімесінен

Сабақтан шыққан соң жиылыс жасап жібердік. Кеңесіп мынадай қаулы шығардық:

- 1-інші, бәріміз тату болайық.
 - 2-інші, біріміз-бірімізге көмектесейік.
 - 3-інші, құр бетімізге шулай бермейік.
 - 4-інші, әсіресе сабақ үстінде тыныш отырайық.
- Мұнда сызықша немен нені қосып тұр?

Жұмбақтар: Жалт-жұлт етеді; жалмай жұтады (у...)

- Шым-шытыр, шиедей қотыр (жол...)
 - Күлдір-күлдір жарғағым қартайғанша тозбайды (құла...)
 - Қатар-қатар тас қойдым, жирен атты бос қойдым (т... т)
- Мұнда қосарлық белгі неге қойылған?

(«Әліп-би», 83-бет)

Сөз тудыру.

Тәртіп – тәртіпші	Ән –
Қой – қойшы	Өлең –
Түйе –	Оқу –
Жылқы –	Оқыту –
Мал –	Үйрету –
Аң –	Үйрету –
Етік –	Қат –
Балық –	Күзет –

Жауап жазу.

Тәртіп, тәртіпші, жиын, шүберек деген сөздердің жазуы

- Жиылыс қайда болған?
- Не туралы болған?
- Тәртіпті неге керек қылған?
- Кейде бор нағылған?
- Кейде шүберек нағылған?
- Немесе орындықтар кәйткен?
- Тәртіпші сайлау керек деген кім?
- Кімдер жиылған?
- Жиын ағасы кім болған?
- Тәртіпшінің міндеттері нендей?

1-інші	4-інші
2-інші	5-інші
3-інші	

§ 13. ТАСТАРЛЫҚ (–)

Шәкірт әңгімесі

Мұғалім сабақ сұрағанда, Мұрат білмеді.

– Сабақты неге білмейсің? Оқымадың ба?

– Қолым тимеді, ағатай!

– Не істедің?

– Үй шаруасына айналыстым.

– Сенен басқа үй шаруасын істейтін адам болмады ма?

– Әкем үйде жоқ. Жолаушы кеткен. Апам ауырып жатыр.

– Отыра ғой, шырағым.

Осында ұзын сызықша (–) қандай-қандай айтпай тастаған сөздердің орнында тұр?

Мұғалім сабақ сұрағанда, Мұрат білмеді.

Осы сөйлемнің ішінде неше сөз бар?

1 – не деген сөз?

4 – не деген сөз?

2 – не деген сөз?

5 – не деген сөз?

3 – не деген сөз?

Мұнда тастарлық белгі (–) нендей тасталған сөздің орнында тұр?

(«Әліп-би», 84-бет)

Сөз туғызу.

Сайла – сайлау

Тазалық – тазалықшы

Жаса –

Камитет –

Бақыла –

Сайлау –

Қой –

Жасау –

Бол –

Бақылау –

Тұр –

Қою –

Кеңес –

Болу –

Тұру –

Кеңесу –

Жауап жазу.

Жиылыс қашан болған?

Қайда болған?

Неңдей қаулы жасалған?

Әуелі

Екінші

Үшінші

Құлаққаттың басына не жазылған?

Ішіне не жазылған?

1 – 5 –

2 – 6 –

3 – 7 –

4 –

(«Әліп-би»), 86-бет)

Буындау.

Мынау сөздерді буындандар.

Жанжалдасып. Түзелгенше.

Келемеждеймін. Жарамсақтанатын.

Жұмыс.

уы, ыуы Ой. Сайлау. Үй. Сайлану. Мінез.
Жұмыстың, ойы, сайлауы, үйі, сайлануы, мінезі.
Менің ойым
Сенің ойың

Сөз туғызу.

Ұқып – ұқыпты	Салақ – салақтық
Құнтақ –	Олақ –
Жинақ –	Кесір –
Еп –	Жалқау –

Буындау.

Мынау сөздерді буындандар.

Сайын. Дәйім. Уайым. Қойып. Жуып. Қояды.

Көшіру. Ұу. Дұу. Сұу. Бұу. Құу. Жұу.
ұу, үу Ұуат. Сұуат. Бұуаз. Құуат. Жұуан.
ұуы Ұуық. Суық. Бұуын. Құуық. Жұуық. Сұуып.
 Бұуып. Құуып. Жұуып. Тұуып. Сұуыр.
 Бұуылдық. Құуырдақ.

Жұмыс. Сабақтас.	Жолдас.	Құрдас.
Мырзаш	менің
«	сенің
«	Әліштің

Менің жұмбақ жолдасым	бар.	Мырзаш жаман ұялды.
Сенің жұмбақ	бар.	Мен жаман
Әліштің жұмбақ	бар.	Сен жаман
Біздің жұмбақ	бар.	Біз жаман
Сіздің жұмбақ	бар.	Сіз жаман
Мықандардың жұмбақ .	бар.	Мықандар жаман

Буындау. Мынау сөздерді буындандар.
 («Әліп-би»), 87-бет)

Жұмыс.	
Қойшы қой бағады.	Көсеумен от көсейді.
Жылқышы	Оқтаумен.
Етікші	Тұтқышпен
Егінші	Тоқпақпен
Балықшы	Қауғамен
Әнші	Айырмен
Өлеңші	Қырықтықпен
Мұғалім	Кетпенмен
Дәрігер	Сүйменмен
Қатшы	Күрекпен

(«Әліп-би»), 88-бет)

Көшіру. Мақал.
 Көзің ауырса, қолың тый.
 Ішің ауырса, тамағың тый.

Жұмбақ. Тій десем тіймейді,
Тійме десем тійеді.

(«Әліп-би», 89-бет)

Буындасу. Сүгіреттеріміз. Құлаққаттарымыз. Есімдеріміздің. Қабырғаларында. Түгендеуіштері.

(«Әліп-би», 90-бет)

Жұмыс. Өз бөлімінің түгендеуішін жасау.

(«Әліп-би», 91-бет)

Көшіру. Алысып-жұлысып, айтысып-тартысып,
тістесіп-тебісіп, ұрысып-керісіп.
Шөп-шалам, жүн-жұрқа, тері-терсек,
бау-шу, қыл-қыбыр, жаман-жұман,
жаман-жәутік.

Буындау. Мынау сөздерді буындап, бұтарлап өткеннен кейін жатқа жаздыру.

Мұрнымызды жыбыршытып түшкіртті,
Тамағымызды жыбыршытып жөткіртті.

(«Әліп-би», 92-бет)

Көшіру. Неше сағат. Нешінші сағат?

1 сағат 7 сағат 1-сағат 7-сағат
2 сағат 8 сағат 2-сағат 8-сағат
3 сағат 9 сағат 3-сағат 9-сағат
4 сағат 10 сағат 4-сағат 10-сағат
5 сағат 11 сағат 5-сағат 11-сағат
6 сағат 12 сағат 6-сағат 12-сағат

Жұмбақ. Айналар күннің көзін бір диірмен
Жасалған оң жағынан күн көрінген.
Ішінде қылдан нәзік бір жібі бар,
Ол жіпті қолы **сынғыр** кім иірген?

(«Әліп-би», 93-бет)

Жұмыс. Сан сөздерді сипырға (цифрға) айналдырындар.

Неше ірет?	Нешінші ірет?
бір ірет	бірінші ірет
екі ірет	екінші ірет
үш ірет	үшінші ірет
төрт ірет.	төртінші ірет
бес ірет	бесінші ірет
алты ірет	алтыншы ірет
жеті ірет	жетінші ірет
сегіз ірет	сегізінші ірет
тоғыз ірет	тоғызыншы ірет
он ірет	оныншы ірет

Сипырларды сөзге айналдырыңдар.

1-2 ірет	бір-екі рет	5-6 ірет
2-3 ірет		6-7 ірет
3-4 ірет.		7-8 ірет
4-5 ірет		8-9 ірет

Көшіру. Ай аттары: Өктәбр, нойабыр, декабір, ғынуар, пебірал, март, әпірел, май, үйін, үйіл, ағус, сентәбір.

(«Әліп-би», 94-бет)

Буындау. Жиылыста. Міндетімізді. Қуанғанымызды.

Көшіру. Кітаптан комитетші міндетін көшіру.

Бақылау.

Сен қара.	Басқалар да қарау керек.
Сен қой.	Басқалар да қою керек.
Сен жүр.	Басқалар да жүру керек.
Сен кел.	Басқалар да келу керек.
Сен көрсет.	Басқалар да көрсету керек.
Сен атқар.	Басқалар да атқару керек.
Сен ескерт.	Басқалар да ескерту керек.
Сен жаса.	Басқалар да жасау керек.

Осында бір олай, бір былай айтылып өзгерген сөзді шығарып жазыңдар (олай айтылған түрін де, былай айтылған түрін де алу керек).

Нұсқа: қара – қарау

Жұмыс. Күз белгісін жазған тәртіппен қыс белгілерін жаздырту.

Сөз туғызу. Ұзын – ұзаю	Қысқа – қысқару
Аз –	Көп –
Суық –	Жылы –
Ашық –	Жабық –
Алыс –	Жақын –
Биік –	Аласа –
Жоғары –	Төмен –
Түзу –	Қисық –

(«Әліп-би», 94-бет)

Буындау. Жайылатын. Жапырақтарының. Күземдерін. Киімі. Үрпип.

Көшіру. «Күз» деген әңгіменің ішінде сызықшамен қосып жазған сөздері бар сөйлемдерді көшіру.

Айтқаннан жазу.

(Жат жазу). Лек-лек үйрек ұшып барады,
Қатар-қатар қаз ұшып барады,
Тізбек-тізбек тырна ұшып барады,
Топ-топ торғай ұшып барады.

Құрастыру. Балалар . . . Жапырақтар . . . Жыл құстары . . .
Әйелдер . . . Егіншілер . . . Жұрт . . . Құрт . . . Құмырсқа . . .
Астық сатып жатыр. Қора-қопсы түзетіп жатыр. Еркін ойнай
алмай жүр. Киім-кешек тігіп жатыр. Жылы жаққа ұшып барады.
Сарғайған. Жоғалған.

(«Әліп-би», 97-бет)

Көшіру.

Күн суытты. Ылғи қара суық. Күз жуық. Өте-мөте су суық.
Су сұуу керек. Су сууы сүмбіледен басталады.

Курай кураған. Ағаштар жапырағынан айырылған. Балалар шулай жүгіруден қалған.

Итке сорпа-су тимейтін болған.

Жұрт жүк-сайманын буып таңған.

Көшуге ыңғайланған. Сен жүк-сайманды бу.

Отау да жүк-сайманын буу керек.

Кеткен елдің соңынан қуу керек.

(«Әліп-би», 98-бет)

Көшіру. Қолыңды қайта-қайта ію керек илікпесе былай ій, сонда оңай ійіледі.

Борды түй, былай түйіу (түю) керек, сонда оңай түйіледі.

Борға майды құй. Былай құю керек.

Сонда жақсы құйылады.

Енді иле. Иі әбден қансын.

Иі болмаса жақсы жабыспайды.

Осымен терезенің ашық-тесігін бітеңдер.

Бітелмеген жер қалмасын. Істеп болған соң, қол жуу

керек.

(«Әліп-би», 99-бет)

Көшіру. Жетім.

Әке-шешесі жоқ.

Апа-қарындасы да жоқ.

Ағайын-туғаны жана жоқ.

Құда-андасы тағы жоқ.

Айтқаннан жазу. Жетім

(хат жазу)

Етігі жыртық-жыртық.

Шапаны жалба-жалба.

Етегі жырым-жырым.

Бөркі тесік-тесік.

Қолы жара-жара.

Бет-аузы қотыр-қотыр.

(«Әліп-би», 100-бет)

Жаттау. «Біздің Ысқақ»

Жатқа жазу. «Ой, мерген-ақ» деген өлеңді жаттау керек.
Жаттағаннан кейін жатқа жазу керек.

(«Әліп-би», 101-бет)

Құрастыру. Ешкі... Сиыр... Түйе... Мысық... Ит... Жылқы...
Адам...

Мөңіреді. Үреді. Айқайлайды. Боздайды. Өкіреді.
Кісінейді. Өледі. Ән салады. Маңырайды. Шыңғырады.
Бақырады. Ақырады. Осқырады. Ырылдайды. Қырылдайды.
Мияулайды.

Жалғаулау. Бапа. Іні. Түс. Етік. Көз. Жеңеше.

Менің

Сенің

Оның

Қайсысын қайда жалғау.

-сам, -сем

Нұсқа: аш – ашсам,

жат –

кет –

іш –

ойан –

шеш – шешсем

айт –

қара –

кес –

тұр –

(«Әліп-би», 102-бет)

Айтқаннан жазу. «Саулық заңының» «Істеу» деген бөлегін
мұғалім айтқаннан жазу.

Жұмыс. Оқу бөлмесіндегі құлаққаттардың аттарын жазу.

Нұсқа: Бөлmemіздегі құлаққаттар:

1) пионер заңы

2)

3)

(«Әліп-би», 103-бет)

Көшіру. Кеше сызықшама жасадық. Менің жасаған сызықшамда 10 жастағы еркек бала мен қыз бала сызық басына бір-бірден келді. 9 жастағы, 8 жастағы еркек балалар сызық басына бес-бестен келді. 9 жастағы, 8 жастағы қыз балалар сызық басына алты-алтыдан келді.

(«Әліп-би», 104-бет)

Жауап жазу. Қандай баланың үсті-басы бор-бор болады?
Қандай шәкірттің бет-аузы сия-сия болады?
Қандай қатынның үйі шаң-шаң болады?
Қандай адамның беті-қолы күйе-күйе болады?

§ 14. ТАСЫМАЛДАУ

Мына сөздер жолға сыймаса, қалай тасымалдайсындар?
Жазып көрсетіңдер.

Күн бақпамызды. Әйдігіндей. Өлендерімізді. Белгілерін.
Сүгіреті.

Нұсқа:	күн	күн бақ-	күн бақпа-
	бақпамыз;	памыз;	мыз

Көшіру. Дәптерлеріңді сызықпен ортасынан қақ бөліп төмендегі әңгімені көшіріңдер. Сызықтың оң жағына жазғандарың сызықтан аспасын. Бос орын да қалмасын. Сыймаған сөзді алдыңғыша тасымалдап жазыңдар.

Нұсқа:

Түн суып, жылы көрпе жамылып жатамыз. Таң ертең суықтан қорынып, төсектен тұрғың келмейді.

Апам да ертеңгілік тұрғанда бүрісіңкіреп тұрады. Даладан келгенде, суықтан шіміркеніп келеді. От жағып алақанын отқа қақтап, «қылышын сүйретіп қыс келеді. Балалардың жылы киімі етігі жоқ» деп айта береді. От ала келген қатындар да соны айтады.

Төмендегі «Күзем» деген әңгімені көшіріңдер, жазғанда жолдың аяғында бос орын қалдырмай жазыңдар.

Күзем

(«Әліп-би», III-бет)

Байдікі күзек алады десіп жүрді. Бір күні таңертең тұрсақ, байдың үйінің алдында қойлар көгендеулі тұр. Үлкендер белдеріне ескі шекпен, жаман-жұман киіп байланып алған. Біреулері қырықтық қайрап отыр. Біреулері қой жығып жатыр. Біреулері қой қырқып отыр.

Балалардың ересектері көгеннен қой әкеліп беріп жүр. Кішкентайлары жүн жинап жүр. Мен де келіп жүн жинастым. Қап толған соң қолдасып көтеріп үйге апарып төгеміз.

§ 15. НӨМІР (№)

Төмендегі сөздердің тастарлық белгісі (-) тұрған жерінде жазбай тастап кеткен әріптер бар. Сол жазбай кеткен әріптерді сендер орнына қойып көшіріңдер.

№ 1		№ 2		№ 3	
Оң жағында «у» қалған, сол жағында «ы», «і» қалған		Оң жағында «й» қалған, сол жағында «ы», «і» қалған		Оң жағында «ы» «і» қалған, сол жағында «й» қалған	
аса-	асау-	а-	ай-	ау-л	а-ыл
саба-	сабау-	ба-	бай-	бау-р	ба-ыр
ата-	атау-	та-	тай-	ау-з	а-ыр
ұза-	ұзау-	жа-	жай-	жау-н	жа-ып
түзе-	түзеу-	са-	сай-	сау-қ	та-ыз
еге-	егеу-	то-	той-	қау-с	қа-с
оқы-	оқу-	қо-	қой-	қу-с	қу-ып
таны-	тану-	ү-	үй-	тұу-с	бү-ір
тасы-	тасу-	құ-	құй-	бұу-н	ү-ір
жекі-	жеку-	сы-	сый-	сұу-қ	тү-йін
бекі-	беку-	кү-	күй-	ұу-қ	о-ық
жібі-	жібу-	и-	йі-	жар-қ	сұ-ық

Жоқ әріптерін орнына қойып көшіргеннен кейін осы сөздерді буынға бөліп айырыңдар. Сонан кейін буындап жазыңдар.

Нұсқа: а-сау, са-бау

Мұнда да тастарлық белгісі тұрған жерде жазбаған әріптер бар. Сендер соларды орнына қойып көшіріңдер.

№ 1		№ 2		№ 3	
Оң жағында «р» қалған, сол жағында «у» қалған		Оң жағында «й» қалған сол жағында «ы» «і» қалған		Оң жағында «й» қалған, сол жағында «ы», «і» қалған	
бү-	бұ-	ар-	ары-ды	ты-	тый-ш
тұ-	тұ-	қар-	қары-ды	қы-	қый-н
жұ-	жұ-	қаб-	қабы-ды	жы-	жый-н
қу-	құ-	оқ-	оқы-ды	сы-	сый-р
сұ-	сұ-	тоқ-	тоқы-ды	а-	ай-л
ұ-	ұ-	тас-	тасы-ды	о-	ой-н
а-у	а-у	қас	қасы-ды	кі-	кій-м
жа-у	жа-у	жер-	жері-ді	ті-	тій-с
құ-у	құ-у	жек-	жекi-дi	бі-	бій-к
бұ-у	бұ-у	жіб-	жібі-ді	и-	йi-н
тұ-у	тұ-у	бек-	бекi-дi	ке-	кей-н
са-у	са-у	ір-	ірі-ді	со-	сой-л

Осылардың жоқ әріптерін қойып көшіргеннен кейін екі буындысын теріп алып бөлек шығарып буындап жазыңдар.

Нұсқа: а-рыу, а-уыу

ҚАЙ ӘДІС ЖАҚСЫ?

Жалғыз әліп-би үйретудің өзінде толып жатқан әдіс бар. Сол әдістерді әр әдісқой өзінше өзгертіп қолданған түрлерін сөз қылсақ, әдіс түрлерін айтып түгесе алмас едік. Бүтін Жаурыпа әдісқойларының тұтынған әдістерін түгендемек түгіл, жалғыз орыстың ғана әдісқойларын алып сөз қылар болсақ, оның өзі әлденеше сан журнал бетін аларлық сөз болар еді, сөз созылып ұзаруынан қашып, орыс әдісқойларының бірін де өткен сандарда сөз қылмай отіп кеттік.

Бұған дейін сөз болған әліп үйрету жүзіндегі әдістердің негізгі түрлерін алып, солардың қайсысы жақсы деп сауал қояр болсақ, оған ешкім мынасы жақсы, мынасы жаман деп кесіп айтып, тура жауап бере алмайды.

Орыс данасы Лев Толстой: (бала оқытып тәжірибе жасаған адам) «Жақсы дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олақтықтың белгісі – бір ғана әдісті болу; шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу; керек орында жоқ әдісті табу да қолынан келу. Мұғалім әдісті көп білуге тырысу керек; оларды өзіне сүйеніш қолғабыс нәрсе есебінде қолдану керек»⁴³ дейді.

Толстой олай десе, өзгелердің де тәжірибе жасағаннан кейін келген қарары онан алыс емес. Әдіс турасындағы басқалардың да пікірлерін қорытып қысқасынан айтқанда, әр әдіс өз орнында жақсы деген пікір болып шығады.

Бұл не деген сөз болады?

Әдіс – керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай. Мәселен, сауаттау әдісін алсақ, бір жұрттың сауаттау ісіне қолайлы болған әдіс екінші жұрттың да сауаттау ісіне қолайлы боларға тиіс деп айтуға болмайды. Екеуінің тілінің заңы, емлесінің жүйесі бірдей болса, біріне қолайлы болған әдіс екіншісіне де қолайлы болуы мүмкін. Егер де тілінің заңы, емлесінің немесе әрпінің жүйесі басқа болса, онда біріне жақсы болған сауаттау әдісі екіншісіне де жақсы болады деп ешкім айта алмайды.

⁴³ Лев Толстой. «Үйрету әдістері туралы».

Кей жұрттар жазу үшін әріп алмаған, таңба алған. Кей жұрттар жазу үшін әріп алғанмен, әріптері тілі өзгергендіктен бұл күнде тіліндегі дыбыстарына сәйкес келмейтін болған. Кей жұрттардың әуелде дыбыстарына әріп арнауында шатақтық бар болғандықтан, сөздерінің жазылуы мен айтылуы екі басқа, кей жұрттардың тілінің шартына қарай дыбысына сәйкестеп әріп белгілеуге болмайды. Сондықтан оның да сөзінің жазылуы мен айтылуы арасында басқалық болады. Кейбір жұрттардың тіліндегі дыбыстары мен әріптері екеуінің арасында сәйкестік күшті болғандықтан, сөзінің жазылуы мен айтылуы арасында да сәйкестік күшті болады.

Жазу үшін әріп алмай, таңба алған жұрттың бірі, мәселен, қытай. Мұның жазуы біздің таңбамыз түрлі. Бізде ○○ (арғын), // (қыпшақ), ψ (төре). Қытайда = (ауыз) Λ (ит). Ауыз таңбасы мен ит таңбасы қатар тұрса, мәселен, былай = Λ «үреді» деген сөз болады. Біздің жазуымыз әріпше болмай таңбаша болса, біз де арғын таңбасы мен төре таңбасын қатар қойып |○○ψ| «арғын төресі» деп оқыр едік; қыпшақ таңбасы мен төре таңбасын қатар қойып / // ψ / «қыпшақ төресі» деп оқыр едік.

Қытай жазу жүйесінің мысалы осы бұл жазуша сауаттағанда, мұғалімнің дыбыспен де, әріппен де жұмысы жоқ. Әр сөзге арналған таңбаны танытса, сол таңбаларды қойдыра білсе, қытайша оқуды да, жазуды [да] біліп сауаттанғаны.

«Ауыз» деген, «ит» деген, «үреді» деген – үшеуінің жазуын оп-оңай үйреніп алдық. Қытайша хат білу (сауаттану) қиын дейтіні қайда? Қиын жазу ұшыраған кезде, «қытай жазуы» деп мазақтайтындары қайда?

Жоғарыда мысалға келтірген 2-3 сөздің таңбасын тану да, таңбасын қою да оп-оңай емес пе? Қиындығы қайда?

Мұның оңай болып тұрғаны – алған сөздің аздығынан. Қытай тіліндегі сөздің саны 10, 20, 30 болса, хатта 100 болса да, қытайша сауаттану оңай болар еді. Ондай болса, сөз саны. 10 мың, 20 мың, 30 мың болса, ондай көп сөздің әрқайсысына арналған таңбасын тануға көп уақыт керек. Ондай көп таңбаны ұмытпай баста сақтау үшін, басты көп әурелеу керек. Қытай тілінде 50 мың таңбасын жатқа білгенде ғана қытайша кәміл

сауатты адам болмақ. Ойы жаттау [дың] оңай-жеңілін «Жаңа мектеп» журналының оқушылары шамалай жатар, басқа жүйелі жазулардың әңгімесіне көшейік.

Жазу үшін әріп алғанмен, ол әріптері тіліндегі дыбыстарына сәйкес келмейтін ағылшын, американ сияқты жұрттар. Бұлардың сөздерінің жазылуы мен айтылуы айырылып, алыс кеткендігі сонша, «ит деп жазып, шошқа деп оқиды» деген мақал болған жазу жүйесі нақ осылардікі.

Олардікінен гөрі тәуірлеу жазу жүйесі француздікі. Бірақ тәуірлеу дегенмен, мұның да оңған жері жоқ. Мұның әуелінде дыбыстарына әріп арнауында шатақтық көп. Французда әріп басына жасалған толып жатқан ереже бар; толып жатқан қосымша белгілер бар. 26 әріптің 100 шамалы ережесі бар. Ол ережелері бойынша бір әріп түрлі орында түрлі айтылмақшы. Кей әріптер тұрған орнына, қарай жазылғанмен, тіпті оқылмай да қалмақшы. Кей әріптер басқа дыбыстармен қатар келген жерде, тіпті дыбысынан айырылып қалмақшы. Анықтық үшін азырақ мысал келтіріп көрсетелік.

«Бе ау» (veau) деп жазады, оны «бо» деп оқиды.

«Орейлле» (oreille) деп жазады «орей» деп оқиды.

«Мой» (moi) деп жазады, «мува» деп оқиды.

«Коин» (coin) деп жазады «кувек» деп оқиды.

«Айгүйлле» (aiguille) деп жазады, «егуй» деп оқиды.

Тәуірлеу деген жазу жүйесі мынау болса, мұнан жаманның жазылуы мен айтылуы арасындағы сәйкестігі қандай болмақ.

Бұл сияқты жүйелі жазумен сөздің ішіндегі дыбыстарын айырып, дыбыстарына қарап жазуға болмайды.

Олай болса, сөздің дыбыстарын айыра білудің қажеті жоқ. Мәселен, «егуй» деген сөзді «айгүйлле» деп жазатын болса, «мува» деген сөзді «мой» деп жазатын болса, ол сөздердің дыбыстарын айырудың керегі не?

Сондықтан ағылшын, америка, прантсуз (француз) жазуларының жүйесі әріпті болғанмен, мағынасы таңба жүйелі жазуға жақын. Мұнда да сөзді дыбыстарына қарай әріптерін қойып жазбайды, тек әріптерден құрап сөздің таңбасын салады. Мұндай жазулар мен қытай жазуының арасындағы айырмасы тек таңба суретін құрауында ғана: қытайлар сөз таңбасын әріп

деп ат қойылмаған сызықтардан құрайды, ағылшын, американ, француздар сөз таңбасын әріп деп ат қойылған сызықтардан құрайды.

Тілінің шартына қарай дыбысына сәйкестеп әріп арнауға болмағандықтан, сөзінің жазылуы мен айтылуы бөлектенген жұрттың мысалы – орыс халқы. Орыс тіліндегі дыбыстарға сәйкестеп әріптер белгілеу мүмкін емес: «сақал» орысша «барада» (борода), «сақалдар» дегенде «бороды» (бороды) дейді, «тырма» орысша «барана» (борона), «тырманы» дегенде «борыну» (борону) дейді.

Бізде көпше жалғау немесе басқа жалғау қосылғанда, тек жалғау қосылғаны болмаса, сөздің басқа тұлғасы мен тұрпаты өзгермейді. Орыстікінде ондай емес: тек жалғау қосылып қана қоймайды, бүтін тұлға-тұрпаттарында өзгеріс кіреді. «О» дыбысы «а» дыбысына, «а» дыбысы «ы» дыбысына орыста айналып кете береді.

Сөздің дыбыстары сондай өзгергіш болған соң, орыс тіліндегі сөздердің дыбыстарына сәйкестеп әріп алуға болмайды. Дыбысқа сәйкестеп әріп алынбаса, сөздің жазылуы мен айтылуы бөлектенбей қала алмайды.

Мұндай жазуы бар жұрттың кей сөздерін дыбыстарына қарай жазуға болады, кей сөздерін дыбыстарына қарамай, тек жатталған түрінде ғана жазуға болады. Мәселен, орыстың бір сөзін дыбыстарына қарай жазсаң, он сөзін жатталған түрінде жазасың. Солай болған соң орыс жазуы сияқты жазуларға сөздің дыбысын айыра білудің керектік жағынан керексіздік жағы басым болып шығады.

Дыбыстар мен әріптер арасында сәйкестік күшті болғандықтан, сөзінің жазылуы мен айтылуының арасында да сәйкестігі күшті. Жазудың мысалы біздің қазактікі мен қырғыздікі. Бұлардың тіліндегі дыбыс басына арналып әріп алынған, әріп таңылған дыбыстан қайда тұрса да айрылмайды. Сөздері жазылғанда көбінесе-ақ сөзінің ішінде естілетін дыбысына қарай жазылады. Орыста бір сөз дыбысына қарай жазылып, он сөз дыбысына қарамай жазылатын болса, қазақта он сөз дыбысына жазылып, бір сөз ғана дыбысына қарамай жазылады.

Солай болған соң бізде сөздің ішіндегі дыбыстарын айыра білу өте керек. Сөздің дыбыстарын дұрыс айыра біліп, оларға арналған әріптерді қоя білудің өзімен де үйренуші емлеміздің аз болса 60-70%-ін біліп қалады.

Біздің жазу жүйемізбен ағылшын, америка, француз жазу жүйесінің арасы алыс. Олардікі қытайдың таңба жүйелі жазуына жақын. Он сөзінен бір сөзінде де болса сәйкестік бар, бізге біртабан жақын жүйелі жазу орыстікі. Онан да гөрі бізге жақын жүйелі жазу италиянікі дейді (оның да сөзінің жазылуы мен айтылуы арасында сәйкестік көп деп айтылады).

Сүйтіп, жоғарыда айтылған сөзден мынадай нәрсе байқалады: Әуелі, жазу екі негізді екендігі: 1) Таңба негізді. 2) Әріп негізді. Екінші, әріп негізді жазулардың емле жүйелері түрлі-түрлі болатындығы. Үшінші, емле жүйелеріне қарай, әріп негізді жазулардың таңба негізді жазуға жақыны да, алысы да бар екендігі.

Осы күнгі қолданып отырған емлелердің бәрі төрт жүйеге бөлінеді: 1) Таңбаша жүйе. 2) Дағдыша (тарихша) жүйе. 3) Туысша жүйе. 4) Дыбысша жүйе.

Таңбаша емле – таңба негізді жазумен тәртіптес, негіздес емле, мәселен, қытайдікі.

Дағдыша емле – баяғыдан бері жазып келе жатқан қалыпты қолданып отырған емле, мәселен, ағылшынша.

Туысша емле – сөздің тек басына қарамай, басқа түбірлес, туыстас сөздердің де айтылуына қарайтын емле, мәселен, орысша.

Дыбысша емле – сөз дыбыстарының естілуінше жазу жолын қолданатын емле, мәселен, италиянша, немісше, қазақша.

Бұл айтылған емле жүйелерінің бәрі де өріп негізді жазулардың емле жүйелері. Бұлардың біреулері таңба жүйелі жазуға жақын болатыны көрініп тұр. Сөздің айтылуы мен жазылуының арасы алыстаған сайын емле тәртібі таңба негізінен жақындамақшы. Сөздің айтылуы мен жазылуының арасындағы сәйкестік күшейген сайын емле тәртібі таңба негізінен алыстай бермекші.

Емле тәртібінің жүзіндегі жақындық, алыстық сауаттау әдісінің жүзінде де болмасқа мүмкін емес.

«Ауыз» деген сөзді мынадай (=) таңбамен жазатын қытай дыбысты әдіспен үйретер ме?

Ондай таңба салмағанмен, «ит деп жазып, шошқа деп оқыған» сияқты «мой» деп жазып «мува» деп оқитын емле тәртібі бар. Ағылшын, американ, француз сынды жұрттарға дыбысты әдісті қолдану қолайлы бола ма?

Олар түгіл, «борода» деп жазып «барада» деп оқитын емле тәртібі бар орыс сияқты жұрттарға да дыбысты әдісті қолдану қолайсыз болатын орындары көрініп тұр.

Солай болған соң бұлардың бәрі де сөзді таңбаша жазып отырған соң немесе таңбаша жазуға жақын түрде жазып отырған соң, таңбаша үйрету әдісін қолданып отыр, «Тұтас сөз» әдісі деген сол «таңбаша үйрету» әдісі болады: бұл әдісше әріппен жазылған сөз таңба мағынасында көрсетіліп, таңба есебінде үйретіледі.

«Сақал» деп жазып, «сақал» деп оқитын, «тырма» деп жазып, «тырма» деп оқитын дыбысша емлесі бар қазақ, қырғыз сияқты жұрттарға дыбысты әдісті қолдану тиістігіне дау болмасқа керек еді, үйткені басқа да дыбысша емлесі бар жұрттар дыбысты әдісті қолданып отыр. Мәселен, италиян жұрты.

«Тұтас сөз» әдісін не мәніспен қолданып отырғандарына назар салмай, тек басқалар қолданып жатқанда, бізге де қолдану керек деушілер бар. Рас, «тұтас сөз» әдісін бізге қолдануға болады. Бірақ біз ағылшын, американ, француздарша шарасыздықтан, ең болмағанда орыс қадары мұқтаж болғандықтан, оны қолданбаймыз, дыбысты әдіспен үйретуден «тұтас сөз» әдісімен үйрету қолайлырақ. Оңайырақ болса, қолданамыз. Олай болса, әуелі қайсысы қолайлы деген сауал қойып, соған берілген жауапқа қарай қайсысын қолдану тиісті болатындығын айту жөн.

Сауаттауға қайсысын қолайлы десек те қолайлылығын сипаттайтын тиісті дәлелдері боларға керек.

Сауаттауға әдістерін тексеру үшін, әуелі, сауаттылық дегеннің не нәрсе екенін, оның негіздік жағы қайсы, негіздік емес жағы қайсы, онысын ашып алу керек.

Сауатты адам деп қандай адамды айтамыз? – Оқи да, жаза да білетін адамды айтамыз.

Сауаттылық негізі оқу ма, жазу ма – мұны ашсақ, сауаттау әдісі қайсысынікі болатынын да ашамыз; үйткені – сауаттылықтың негізі не нәрсе болса, сауаттау әдісі де соныкі болу керек.

Оқи біліп, жаза білмейтін адам бола ма? – болады. Ескіше үйренгендердің көбі-ақ оқи біліп, жаза білмейтін. Ондай адамдарды толық сауатты деуге бола ма? – Болмайды. Ондайлар шала сауатты адамдар.

Жаза біліп, оқи білмейтін адам бола ма? – Жоқ. Жаза білетіндер оқи да біледі. Олай болса сауаттылық негізі оқу бола ма, жазу бола ма? – Әрине, жазу болады.

Сауаттылық негізі жазу екендігін сауаттылықтың шыққан жолы да көрсетеді. Сауаттылықты оқу мұқтаждығы тудырмаған, жазу мұқтажы тудырған. Мұқтаждық жазуды тудырған, оқу жаза білумен бірге қосыла біліп кететін қосалқы күйдегі асылы жазу болып, оқу соның бетіндегі нәрсе болып шығады.

Осы айтылғандардың бәрі сауаттылық негізі оқу емес, жазу екендігін сипаттайтын дәлелдер.

Сауаттылық асылы оқу болмай, жазу болса, сауаттау әдісінің де асылы оқудікі болмай, жазудікі болу керек.

Ол не деген сөз болады? Ол – сауаттау әдістерін сынағанда, оларға оқу үйрететін әдіс деп қарамай, жазу үйрететін әдіс деп қарау керек деген болады, жаза білдіруге қолайлы әдіс – оқи білдіруге де қолайлы болады, үйткені негіздік нәрсе, жазу, оқу жаза білумен бірге қосыла біліп кететін қосалқы күйдегі нәрсе.

Жаза білу үшін тілдегі дыбыстарды тани білу керек. Ол дыбыстарға арналған әріптерін тани білу керек. Таныған әріптерін жаза білу керек. Жазған әріптерін дыбысымен атай білу керек.

Әріптердің бәрін шапшаң жазуға жарағанда, жазған әріптерін атауға жарағанда, екінші түрде айтқанда – шапшаң жаза білген де, шапшаң оқи білгенде, сауаты ашылды, сауатты адам болды дейміз.

Сауаттау әдісі дегеніміз – соны білдіруге жұмсалатын түрлі әдістердің шумағы болады.

Жазу – әріптердің сүгіретін сала тізу; Оқу – әріптердің дыбыстарын айта тізу.

Әдісін алғанша қай істе болса қиын болады. Әдісін алған соң, қайсысы да болса оңайланады. Істің шапшаң істелу күйге жетуі, қайта-қайта істеліп, дағдыға айналған кезде болады.

Сауаттану жас балалардың жүруге үйренгені мысалды: Бастапқы кезде балалар аяғын бір басып, бір тұрады, онан соң апыл-тапыл басып жүруге жарайды. Онан кейін ақырын да болса кәдімгідей жүретін болады. Онан әрі жүгіруге жарайды, жүгіруге жарағаннан әрі жарысқа түсіп, жүрісті өнер есебінде қолдану даражаға жетеді.

Балалар түгіл үлкендерді алсақ, олардың да бір нәрсемен жүруге үйрету жолы нақ әлгідей. Ши-аякпен⁴⁴ сырғанақ тебуге үйренгенде, үрелікпен⁴⁵ немесе белетсепетпен⁴⁶ жүруге үйренгенде, бірден сырғытып кете алмайды. Бастапқы кезде жүру әдісін алғанша, олар да балалар секілді өз денесін өзі билей алмай, мүшелері өзіне көнбеген сияқты, өзі жұмсаған жағына жүрмеген сияқты болып, әр ісін бөлек-бөлек андап, әр қозғалысын бөлек-бөлек алып, санап істеген сияқты болады. Әдісін алғаннан кейін батылырақ қимылдайтын болады, онан әрі батылырақ жүретін болады, онан соң қалай болса, солай жүретін болып әбден төселеді, төселгеннен әрман (қарай) басқалармен жарысып өнер салыстырарлық даражаға жетеді.

Сол сияқты сауаттанарда балаларға болсын, үлкендерге болсын әдісін алғанша сөздің ішіндегі дыбыстарын танып, айырып шығару да қиын, бөлек-бөлек дыбыстарды құрап-қосып, сөз қылып айту да қиын.

Әдісін алғаннан кейін айырудың да, қосудың да қиындығы жоғалады. Онан әрі тек жаттығу, төселу ғана қалады. Жаттығу, төселу үшін істің қайта-қайта істелуі ғана шарт.

Жазу да, оқу да бір істеліп қана қойылатын іс емес, мектепте күнде керек болып, күнде істеліп отыратын іс.

Сондықтан мектептен шыққанша жазу мен оқуға балалар төселмек түгіл, әрі барған сайын қайсысын да болса өнер түрге

⁴⁴ Коньки.

⁴⁵ Ролик.

⁴⁶ Велосипед (*Құраст.*)

айналдырып, әдемiлеп жазу, безендiрiп оқу қолынан келетiн болады.

Сауаттау әдiсiнiң қызметi жазу мен оқу әдiсiн алғанша бастапқы кезде болатын қиындықты кемiту, не жоғалту үшiн, жүруге үйренгенде балаларға беретiн сүйенiш арба сияқты, ши-аяқ тебуге үйренгендерге беретiн сүйенiш шана сияқты көмек беру.

Ендi үйрету табиғи жөнiмен жүрiп, үйрену әдiсiнiң жолымен жүрiп отырып, дыбысты әдiс пен тұтас сөздi әдiстiң жолдарына келейiк.

Дыбысты әдiспен үйрету жолы – әлгi айтылған үйренушiге сүйенiш арба, сүйенiш шана берiп үйрету жолы. Мұнымен үйренетiндер жүру әдiсiн алмай тұрғанда, бойын билей алмағандықтан арбамен, шанаға сүйенiп қозғалған сияқты жылжиды. Соларға сүйенiп жүрiп бойын үйретiп, мүшелерiн жаттықтырып әдiсiн алу сияқты болады. Бiрақ аяғын бiр басып, екi басып, ақырын жылжыса да, өздiгiнен өз мүшелерiн жұмсаса, өз денесiнiң қуатымен жылжиды. Бұлай жылжыған уақыт әр қимылды мүшелерi өзi iстеп, өз басынан кешiрiп сезiп, түйiп отырғандықтан, қимыл тетiгiн тез аңдап, әдiсiн тез алады.

Дыбысты әдiспен үйрету жолы – мысалмен түсiндiрiп суреттегенде, осы болып шығады.

Тұтас сөздi әдiспен үйрету жолына келсек, ол – арбаны өзiне берiп, соған сүйендiрiп, өзiн қозғалтып, өзiн жүргiзiп үйрету емес, арбаға тiркеп, бiреу сырғытып жүргiзiп, жiберiп отырып үйрету сияқты. Немесе шанаға тiркеп, бiреу сырғанатып жiберiп отырып үйрету сияқты. Өз күшiмен жылжымай, басқаның күшiмен бара жатқан соң, сырттан қарағанда жүре бiлмейтiн баланың жүрiсi жүре бiлетiн баланың жүрiсi сияқты көрiнедi. Ши-аяқ тебе бiлмейтiн адамның сырғанағаны тебе бiлетiн адамның сырғанағанындай болып көрiнедi. Бiрақ жүргiзiп жүрген қуат бiткен жерiне дейiн барады да, одан әрi жылжымай тұрып алады, жылжу үшiн әрдайым бiреудiң күшiн керек қылады.

Үйткенi, әрбiр жүрiп келген жерiне өз денесiнiң қуатымен жүрiп келмейдi, бiреудiң жүргiзген қуатымен келедi. Мұнда

дайым біреу жүргізіп, басқаның қуатымен қозғалып отырған соң өз санасының ісімен жұмысы өз денесінің қуаты аз қатысқандықтан, қимыл тетігін тез аңдап, әдісін тез ала алмайды.

Тұтас сөзді әдіспен үйрету жолы – мысалмен түсіндіргенде осы болады.

Осындай мысалға келтірген жүруге, сырғанақ тебуге үйрету әдісінің екі жолын сауаттау әдістерінің мысалына алмай, жас баланы жүруге, үлкенді ши-аяқ тебуге үйретудің әдісі болған нақ өз қалпында алып сынға салсақ, жүрумен сырғанақ тебуді үйретуге жоғарғы екі әдістің қайсысы жақсы дер едік?

Әрине, алдыңғысы жақсы екендігіне дау жоқ. Солай болған соң алдыңғы әдіске ұқсас дыбысты әдісті, соңғы әдіске ұқсас тұтас сөзді әдісті екеуін де ешбір тілге, емлемен әліп-би жүйелеріне матастырмастан өз алдына оңаша тұрған күйлерінде алып тек қана асылын тиісінше тексеріп қарасақ, дыбысты әдіспен үйрету жолының артықтығы да даусыз нәрсе болып шығады.

Егерде тұтас сөзді әдісті дыбысты әдіспен төмен бола тұрса да, керек қылатын болсақ, онда басқа жұрттардікіндей тіліміздің, емлеміздің, әліп-биіміздің жағдайына қарай, шарасыз керек қылатын орнымыз боларға керек.

Ондай шарасыз керек қылатын орнымыздың бар-жоғы қазақша сауаттау әдісін көрсеткен кезде білінбекші.

Келесі әңгімелеріміз қазақша сауаттау әдісі туралы болмақшы.

Басқарма. Жазушының дыбыс әдісі мен тұтас сөз әдісін сынаған ойларына, көзқарасына басқарма қосылмайды. Ол ойларын бір жақты жаңылысы бар деп біледі. Мұндай мәселе әлі қазақ оқытушыларына соны болғандықтан, бұл мақала пікір алысу ретінде басылып отыр. Әдіс жұмысымен таныс адамдар, педагогтар бұл туралы пікірін жазуын өтінеміз. Басқарма соңғы нөмірлердің бірінде өз ойын да жазбақшы.

«Жаңа мектеп», 1928., № 4, 3-11-б.

ЖАЛҚЫЛАУ (АЙЫРЫҢҚЫ) ӘДІС

Жалқылау әдіс – жалпылау әдіске қарсы жөндегі әдіс. Жалпылаудың асылы ұсақтан ірілету болса, жалқылаудың асылы іріден ұсақтату.

Жалқылау әдістің жалпылау әдістен артықтығын қуаттайтын пікір XVIII ғасырдың аяғында туады. Бастап туған жері – Франция. Бастап қуаттаушылар бұл әдістің артықтығын былайша дәлелдеген: Бір нәрсемен баланы таныстырғанда, оның бөлімдерінен бастап таныстырмаймыз, тұтас тұрған тұлғасында таныстырамыз. Мәселен: Шапанмен таныстырғанда жеңінен, жағасынан, етегінен, өңірінен бастап таныстырмаймыз, шапанның өзін алып көрсетіп таныстырамыз. Оқу үйреткенде де сөздің әріптен, буынынан бастамай, сөздің тұтас тұрған тұлғасынан бастап үйрету керек дейді.

Бұларша оқу үйрету үшін әліп-би кітабы болсын, басқа кітаптар болсын – бірі де керек емес. Түсінікті сөздерді алып, балаларға көрсетумен балалар сөздерді танып, оқып кетеді. Мағынасыз әріптерді, ежіктерді жаттаудан мағыналы сөздерді жаттау балаларға жеңіл де болады, көңілді де болады дейді.

Францияда мұндай пікір туып тарай бастағанда, немістерде де осы пікірге келушілер болды.

Неміс әлімі Гедике⁴⁷ деген жалқылау әдісін қуаттаушының бірі болып пікір тартады. Ол қуаттағанда былай дәлелдейді: Дүние танып, білім білуіміздің бәрі жалқылау әдіс жолымен болады. Дерексіз заттан деректі затты бұрын танимыз, мүшелерінен тұтас тұлғасын бұрын танимыз. Балаға оқу үйретуде сол жолмен болу тиіс, оқу үйрету балаларға түсініксіз әріп сияқты дерегі кем нәрседен басталмай, түсінікті тұтас сөзден басталу керек дейді.

1791 жылы Гедике тұтас сөзбен үйрететін әліп-би кітабын шығарады. Бес жасар қызын сонымен үйретіп, үш айда сауатын ашып, кітап оқитын етеді. Үш айда сауат ашып, кез келген сөзді оқи білерлік ету – о заманда болмайтын оқиға.

Бір әріпті үйрету үшін бір Гедике неше сөз алады.

⁴⁷ 1775-1803 ж. шамаларында болған адам.

Мәселен, «а»-ны үйрету үшін бізше болғанда мынадай сөздерді алған: *Ар, азық, арғын, ас, ақыл*.

Кітаптың бірінші бетіндегі бірінші жолдағы сөздер осылар болмақ. Басқа жолдарындағы сөздер басқа болмақ, бірақ олардың ішіндегі «а» әрпі болмақ. Бұлардың «а»-сы басында келмейді, ортасында, аяғында келеді. Басында «а» келетін атау сөздер өз алдарына бір жол болып, екі-үш жолдан кейін қайта-қайта келіп отырады. Елеулі болу үшін «а» әрпі бірде қызыл, бірде қара бояумен басылған. Үйрету тұтас сөзді оқудан басталады. Мұғалім 1-ші жолдағы сөздерді бір-бірлеп көрсетеді, оқиды; Балалар көрсеткеніне қарап мұғалім айтқанын олар да айтады, солай етумен балалар әлгі алған бір жолдағы бес сөзді әбден танып көрсеткенде айтарлық, айтқанда көрсетерлік даражаға жеткенде, сөздің буынын айыруға түседі. Онан әрі буынның әріптерін айыруға түседі.

Оны былай істегені мұғалім бірінші сөзді алып, «а-р» деп екеуін қоспай, жіктерін ашып айтады да, неше бөлініп, айтылып тұр деп сұрайды, сонан соң әр бөлімін бөлек айтқызады. 2-інші, 3-інші, 4-інші, 5-інші сөздерді де солай етеді. Бәрінің де басындағы дыбысы бірдей болып, басқаларынікі ондай болмаған соң, «а» дыбысы айрықша болып шығады. Сонда бұл дыбыстың әрпі мынау деп, «а» әрпін көрсетеді. Басқа сөздерге де басқа әріптермен таныстырғанда істейтін тәсілі осылай болған. Балалар бір беттегі сөздерді танып, оқырлық даражаға жеткенде, 2-інші беттегі сөздерге түскен.

Мұның тәсілі жеке балаларды оқытуға жараса да, мектепте көп баланы оқытуға жарамсыз болып шыққан. Негізгі кемшілігі сөзді жаттату, сөз әріптен, буыннан мағыналы, балаларға түсінікті болғанмен, не үшін былай «ат» етіп сызған нәрсе ат болып оқылуға тиістігі, онысы балаларға түсініксіз, сондықтан бұл әдіс те іске асып жарымайды, бірақ жалқылау әдіс пікірі өшпейді.

Жалпылау әдіске жан беріп, күшейткен атақты француз оқытушысы Жакото⁴⁸.

⁴⁸ 1770–1840 жылдарда болған адам.

Жакото үйрету – асылында үйренуге дағдыландыру дейді. Баланың үйрену талабын қоздырса, білімнің бәрін басқаның көмегінсіз өзі-ақ алады. Балаға талаптылық тәрбие беру үшін басынан табиғат жолымен үйрету керек. Табиғат жаратқан нәрсесін тұтас түрінде жаратады. Табиғат нәрсесін адам да әуелі тұтас түрінде түйеді. Бала оқытушы осыны дәйім есінде сақтау керек. Балаға ән үйретпек болсақ, әуелі дауыстың түрін (нотасын), дауыстың даражасын (тонын), сонан соң барып әнді үйретер ме едік. Әуелі әннен бастап үйретер ме едік дейді. Баланы өсімдікпен таныстырсақ, гүлінен, жапырағынан бастап таныстырамыз ба? Айуанмен таныстырсақ, сүйегінен бастап таныстырамыз ба? Тұлға түрінде алып таныстырамыз ғой. Бала үйреткенде сол жолмен үйрету керек. Нәрсенің бөлшегінен бастап үйретпей, тұтас тұлғасынан бастап үйрету – дерексіз заттан бұрын деректі қатты алып таныстыру дейді.

Мұның да дәлелі алдыңғылардікіндей, бұ да әліп-би кітабы керек емес дейді. Бала үйретуге айрықша кітаптың керегі жоқ, кез келген кітап жарайды. Кез келген кітаптың бір бетін алып, ішіндегі сөйлемдерді оқытып, оларды сөзге бөліп оқытып, сөздерді буынға бөліп оқытып, буындарды әріпке бөліп таныстырса, сонымен бала оқуды үйреніп алады, үйткені әліп-би әрпінің бәрі кітаптың бір бетінен табылады дейді.

Жакотоның әдісін өзгертіңкіреп осы күнде де қолданып отырғандар бар. Американ әдісі деп айтылып жүрген әдістің негізі Жакотонікі.

Жакотоша үйрету реті былай болмақ:

Кітаптың алған бетіндегі әуелі келетін, мәселен, мынадай сөйлем екен – «Қалаға жақын жердің бәрі жиын».

Осы сөйлемді мұғалім кеспе әріптен жасап, тақтай бетіне тізіп қойып, дауыстап әр сөзін қолымен көрсетіп оқиды. Сонан соң оны балалар оқығанда, бәрі дауыс қосып көптеп те, жеке де оқиды жана да қалыпты ретпен оқымай, сөзді есе қосып былайша оқиды:

Қалаға

Қалаға жақын

Қалаға жақын жердің

Қалаға жақын жердің бәрі

Қалаға жақын жердің бәрі жиын.

Осылай оқу балалар сөйлемнің ішіндегі кез келген сөзді танып айтатын болғанша істеледі.

Сонан кейін мұғалім басындағы сөзді алып, кеспе әріптен буынға бөлген түрде бөлек шығарып қояды да буын-буынына белгілеп оқиды. Балаларға да солайша оқытып, сөз неше бөлініп айтылатынын айтады. Сөздің бәрін солай оқытып, солай айттырып болғаннан кейін, пәлен буынды, түген буынды көрсет дейді. Пәлен буын қай сөзде, түген буын қай сөзде деп сұрайды. Пәлен буыны бар, түген буыны бар сөзді көрсет дейді. Пәлен сөздің бас буыны, аяқ буыны қайсы деген сияқты сұраулар болады.

Сүйтіп, бір сөйлемнің өзінде балалар буынның бірнеше түрлерімен танысып қалады.

Әріппен таныстыру үшін де істейтін тәсілі осы. Бір буынды алып, мәселен, «ла»-ны алып, екі арасын ашып қойып, арасын бөліп оқиды, балаларға оқытады. Неше бөлініп айтылатынын сұрайды. Басындағы, аяғындағы әріп әрқайсысы не деп аталатынын айтады, оқығанда қалай айтылатынын айтады. Сонан соң білген әріптерін басқа сөздерден тапқызады. Сонан әрпі екінші, үшінші, тағысын тағы буындарды алып, істейтін ісінің реті бәрі осылайша болады.

Бір сөйлемді солайша үйреніп болғаннан кейін басқаларын алып, бұлайша үйретеді. Жалғыз қойылатын шарт – 1) Балалар үйренген нәрсесін нық білу, ол үшін оқу сабағын дәйім басына бірінші сөйлемнен бастап отыру. 2) Жаңа сөйлемді оқытуға алғанда ішінде келетін бұрынғы таныс буындармен таныс әріптерді балалардың өздері көрсетуі керек.

Сүйтіп, он шақты сөйлемді оқи білген кезде, балалар бір жағынан әріптерді, бір жағынан буын түрлерін танып алып, бір жағынан оқуға жаттығып, әрмен қарай өз беттерінен оқуға жараған.

Жакото оқытуға ұста, әдісінде шеберлік толық болғанмен, Гедикенің әдісіндегі кемшіліктен бұ да құтыла алмаған. Ол кемшілік – оқыған сөздерін балалар неге солай оқылатынын білместен жаттау. Ол кемшілігіне қарамай Жакотоның әдісі тәуір-ақ жайылған. Немістер Жакото әдісінің мәнісіне

түсінгеннен кейін, Жакотоның әріпті әдісін дыбысты әдіске аудару шарасын қарастырады. Сүйтіп, бір заманда дыбысты жалқылау әдіспен дыбысты жалпылау әдіс – екеуі қатар өркендеп күшейген кезі болған. Онан әрі барып екеуі қосылып, бір әдіс түріне түскен, онысы – жалқылау-жалпылау әдіс. Ол келесі жолы сөз болмақ⁴⁹.

«Жаңа мектеп», 1927. № 11-12, 45-49-б.

ЖАЛҚЫЛАУЛЫ-ЖАЛПЫЛАУ ӘДІС

Бір жерде жалпылау, бір жерде жалқылау әдісі жүріп, ақырында екеуі жалқылаулы-жалпылау әдісі болып бірігеді.

Бұл әдістің өзі қолдану жүзіндегі баспалдақтарына қарай бірнеше түрге бөлінеді.

I. «Шағын сөзді» деген түрі. Мұның асылы балаларға шағындап алған әр сөздің оқуы мен жазуын білдіру. Мұны әуелі қолданушылар: Погел, Томас, Белме деген неміс оқытушылары, сонан басқалар алып түрліше қолданады. Бірақ бәрінің негізі мынау болады:

Әліп-би кітабы болмақ. Ол кітаптың ішінде: 1) Сүгіреттер болмақ. 2) Сүгіреттегі нәрселердің атын көрсететін баспа да, жазба да сөздер болмақ. 3) Сол сөздерге ұқсас басқа да сөздер болмақ. 4) Үйретілген әріптерден жасалған сөздер, сөздерден жасалған сөйлемдер, сөйлемдерден жасалған қысқа-қысқа әңгімелер болмақ. 5) Түгел күйінде әліп-би ретімен жазылған әріптер болмақ. Бұл соңғысы үйрету үшін емес, әріп біткеннің бәрі үйретіліп болғандығын көрсету үшін қойылады.

Осылайша шығарылған әліп-би кітаптары бірінен-бірі негізгі жағынан емес: 1) Шағындап алған сөзінің сандары жағынан. 2) Сөздерінің түрлері жағынан. 3) Сөздерінің орналасуы жағынан. 4) Оқуға алынған әңгімелері жағынан алынады.

Үйрету көшесі былай:

⁴⁹ Тұтас сөз – сөйлем әдісінің негізі осы мақалада айтылған болса бұл күнде басқаша ұсталатын кездері де бар. Ақаңның жалқылаулы – жалпылау әдісі дегені осы тұтас сөз сөйлем әдісі. Мұның бүге-шігесі келер санда басылады.

1. Әліп-би кітабының 1-і бетінде тұрған сүгіретті оқытушы тақтайға салады да, сол нәрсенің жайынан әңгіме қозғайды. Әңгіме балаларды қозғайды. Балалар мен оқытушы әңгімелесе-әңгімелесе барып, сол нәрсе турасындағы жұмбақтар, өлеңдер сияқты нәрселерді айтқызады немесе өзі айтады. Бұл әңгіменің пайдасы – алынған нәрсені балаларға анық танытып білім береді, сөйлесуге бойын да, тілін де үйретеді.

2. Салынған сүгіретті балалар дәптерлеріне көшіреді. бұл көшіру балаларды сүгірет салуға үйрету емес, салғандары ұқсасын, ұқсамасын әркім әлінше салса болғаны. Мұның пайдасы – сүгірет салуға балалар әуес болғандықтан, сүгірет салғандарына мәз болып өздері рақаттанады, қарындаш ұстауға қолдары үйренеді.

3. Сүгіреттегі нәрсенің атын көшіру. Оқытушы сөзді тұтас күйінде тақтайға жазады. Балалар дәптерлеріне көшіреді. Дәптерлеріне көшіруден бұрын былай ету керек дейді: Оқытушы тақтайға жазып жатқанда, балалар қарап, бағып отырады. Жазып болған соң, балалар орнында отырып, оқытушының жазуына еліктеп, жазған сияқты болып, сұқ қолдарымен тақтай бетіндегі жазу бойымен жүргізеді. Сонан соң барып қарындашпен дәптерлеріне жазады.

4. Сөздің дұрыстарын айыру. Ол үшін оқытушы тиісті сөзді алады да, дыбыстарын анық етіп ашық дауыспен айтады. Әсіресе, кезінде үйретуге керек болып тұрған дыбысты айқындата айтады.

5. Сөзді әріптен бұтарлау. Ол үшін оқытушы әріп араларын ашығырақ жазады. Балалар соның ішінен үйретіп жүрген әріпті танып алып, бірнеше рет жазады. Солай бірнеше әріпті танығаннан кейін оқытушы енді әр әріпті жеке күйінде алып тақтайға жазып, бұл қай сөзде, қандай орында тұр деп сұрайды. Балалар әліп кітабынан жазылған әріпті сөздің ішінен танып көрсетеді.

6. Әріптерден сөз жасау. Балалар 4-4 әріпті танитын болғаннан кейін солардан құрап, сөз жасайды.

7. Баспа тану. Ол үшін жазба сөздің астына баспа сөз қойылып, екеуінің әрпі салыстырылады.

Шағын сөзді алдыңғы әдістерше не әріп жаттатып, не сөз жаттатып, балалардың басын қатырып жалықтыру жоқ.

Жұмыстың бір ұшы оқытушыда, бір ұшы балаларда болып, бұлардың басы білім құятын тек ыдыс есебінде болмай немесе бір жағы адамша, бір жағы машинаша істемек, екі жағы да зер салып істейтін болады.

Мұнысы алдыңғы әдістерден артық бір жері болмаса, екінші бір артық жері – аз сөзді оқи білумен балалар көп сөзді оқып кетуге жарайды. Сондай артықтығы болғандықтан, бұл әдіс мәдениетті жұрттардың бәріне де жайылады. Жұрт өзінің тілінің, емлесінің жүйесіне қарай түрліше ыңғайлап қолданады. Сондықтан пәлен әдіс, түлен әдіс деп түрлі атпен аталады. Атына қарамай, затына түптеп қарағанда бәрінің негізі бір болып шығады. Орыстарда түрлі атпен аталған әліп-би кітабы үйрететін әдістер, татарлардан, мәселен, түрлі атпен аталған әліп-би кітабы үйрететін әдістер, біздің қазақта да әліп-би кітабымен үйрететін, олардың бәрі де шағын сөз әдісінің негізінен құр емес.

II. «Жазу-оқу» деген түрі. Былай деп біреулер жазу мен оқу екеуін қабат үйретуді айтады, біреулер оқуды жазу арқылы үйретуді айтады. Әдістің затына соңғы мағынада айтулары дұрыс келеді. Үйткені – бұл әдісті қолданушылар оқу үйретуді оқудан бастау дұрыс емес, жазудан бастау дұрыс дейді.

Мұны былай дәлелдейді: «Жазу жоқ кезде оқу жоқ. Оқудан жазу дүниеге бұрын келген. Оқуды жазу тудырған» дейді.

Оқу білмейтін адамды үйреткенде, жазу мен оқудың пайда болған жолымен жүру керек дейді.

Бұл әдістің өзі онша дүниеге көп жайылмағанымен, өзге жайылған әдістерді түзетуге дақылы болды. Мұнан бұрын оқу алда жүріп, жазу сонда жүруші еді. «Жазу-оқу» әдісі шыққаннан кейін оқу мен жазу екеуі қатар жүретін болды. Оқытушылар үйретуді оқудан бастаса, әдістер оқытқанын жаздырып отыратын болды. Жазудан бастаса жаздырғанын, не жазғанын оқытып отыратын болды.

Бұл «жазу-оқу» әдісін орыстар, орыстан үлгі алған Ресейдегі басқа жұрттар көп қолданады.

III. «Дыбысты әдіс». Дыбысты әдіспен үйреткендегі істелетін істің негізі бес түрлі:

1. Балалармен әңгімелесу.
2. Оқу үйретуге де даярлайтын жұмыстар.

3. Сөзден дыбыстарды айырып шығару.

4. Әріптермен таныстыру.

5. Білген әріптерінен сөз құрау, соны оқу.

Әңгімелесу. Бұл балалардың бойын үйрету үшін істеледі. Әңгімелескеннен кейін балалар оқытушыға үйір болады, оқытушы балалардың жайларын біледі. Әңгіме арқылы балалар мектептегі нәрселердің аттарымен, жүру-түру жүзіндегі тәртіптерімен танысады.

Оқуға даярлайтын істер. Бұл – әуелі, «сөз» деген ұғым мен «дыбыс» деген не нәрселер екенін білдіру. Екінші, сөздің ішіндегі дыбыстарды айырту.

«Сөз» деген ұғымды таныту үшін оқытушы балаларға бір нәрсені атаады. Оның атаған нәрсесі туралы өзі бір нәрсе айтып, неше сөзбен айтылып тұрғанын сұрайды. Мәселен, балалар «тақтай» деген болса, оқытушы «тақтай үлкен» дейді де, балалардан неше сөзбен айтылып тұр деп сұрайды. Сол жөнмен бірнеше рет сөздер, сөйлемдер алынып, сұралып өткеннен кейін «сөздің» немене екенін біліп кетеді.

«Дыбыс» ұғымын таныту үшін істелетін тәсіл екі түрлі болады. Біреуі былай: Оқытушы бір дыбысты айтады да, айтқаным не дыбыс деп сұрайды. Балалар естіген дыбысын айтады. Тағы бір дыбыс алып, тағы солай сұрайды, балалар сұрағанын айтып береді. Солай бірнеше рет істегеннен кейін балалар «дыбыс» деген нәрсенің не екенін ұғады. Екінші тәсіл былай істеледі: Балалардың көзін жұмғызып қойып, оқытушы бір нәрсені сылдырлатады немесе тықылдатады. Бірақ не істесе де балалардан «не естідіңдер?» деп сұрайды. Балалар естігенін айтады. Сонан оқытушы бір дыбысты айтады. Мұны да не естідіңдер деп сұрайды. Балалар естігенін айтады, солай бірнеше ірет істеп, бірнеше ірет сұрағаннан кейін «дыбыс» деген немене екенін балалар ұғады.

Дыбыс айырту үшін оқытушы өзі не балаларға бірдеме айтқызады. Сонан бір сөзді алады да, соны әуелі буындап, бөлектеп айтады. Буындап, бөлектеп айтқанда буын жіктері ашылып, әр буын бөлектеніп естіледі. Солай бірнеше сөзді алып айтқаннан кейін балалардың құлағы сөз буынын айыратын болады.

Буынды айыра білгеннен кейін дыбыстарын айыруға түседі. Ол айыруға қолайлы буын табылатын сөздерді алып, әуелі буынға бөледі де сонан өзінің керек қылған буынын алып, дыбыстарын бөлектей айтады немесе әнге салған сияқты созып айтады. Балалардың тез айырып үйренуіне соңғысы қолайлы. Буынды созып айтқанда, оның ішіндегісі нендей дыбыс екені біліне қалады. Мәселен, «ара» деген сөздің «ра» деген буынын алып, әр дыбыспен созып айтса, әуелі «р», сонан соң «а» естілетіндігін құлақ қазір айырады. Мұндағы бір керек нәрсе, ол – алғашқы кезде алған буындардың әріптері созылатын болу тиіс: ол дыбыс айыру жұмысын көп жеңілдетеді.

Дыбыстарды айыра білгеннен кейін оларды қоса білуге кіріседі. Дыбыстарды қосып буын жасап, буыннан сөз жасау керек дейтіндер де бар, оның керегі жоқ дейтіндер де бар. Керек деушілердің пікірі де екі бөлінеді: Біреулері әріп көрсетуден бұрын балалар сөзді дыбыстан құрап жасай білу керек дейді, екіншілері – дыбыс құрастыру әріптермен таныстырып, соларды құрастырып, сөз қылып, қосар жерде істелу керек дейді. Әуелі, бұл үш түрлі пікірдің дыбысын құрастыру керек емес дейтіндер дұрыс емес. Дыбысты әдіс болмасқа керек десе, онда жөн, ал дыбысты әдіс болса, онда дыбыстарды қостыру болмаса, ол шала болмақ. Екінші, әріптерді құрастырып оқыр кезде істелу керек деген пікір де дұрыс емес. Онда кеш болады, ол жерде еш пайдасы тимейді. Олай болғанда сөздің дыбыстарын айыртып үйретудің де қажеті жоқ, оны жазу кезінде істетуге болады.

Сөздің дыбыстарын айыра білу – соңыра жазуға керегі бар нәрсе, дыбыстарды құрастырып сөз қыла білу – ол соңыра оқуға керегі бар нәрсе. Дыбысты дыбысқа қосу әріпті әріпке қосудан жеңіл болады. Үйрету жеңілінен басталу керек. Ол үйретудің негізгі дабыл жолы.

Әріптермен таныстыру. Сөздің дыбыстарын айыра білгеннен кейін түрлі дыбыстарды қосып сөз қыла білетін болғаннан кейін әріппен таныстыруға түседі. Әріппен таныстыру іреті әріптердің әліп-би кітабындағы тұрған іретінше болады. Әліп-би кітабының басындағы бөлек әріптер немесе сөздің ішіндегі әріптер, мәселен «а», «с» болса, сол әріптер бар

сөзді алып, дыбыстарын айыртады. Сонан соң пәлен дыбыстың таңбасы мынау деп әрібін көрсетеді. Дыбыс таңбасы әріп деп аталатынын да айтады. Сонан кейін жаздырады. Басқа әріптердің арасынан іздеп таптырады.

Сонан кейін танытқан әріптерінен құрастырып, сөз қылып оқытады. Дыбыстарды айырту, құрастырып сөз қылу дұрысталып істеліп, балалар әбден әдісін алған болса, сол дыбыстардың әріптерін құрастырып, сөз қылып оқуға балалар қиналмайды. Бір-екі сөзді әріптеп құрап оқығаннан кейін тез әдісін алады. Алғашқы кезде сөзді ылғи буындап қостырып оқытады. Сонан буындап оқып әдеттенеді. Буындап оқу жаттыға бара қалыпты оқу түріне түседі.

Анығында Еуропа жұрттары соңғы кезде қолданып жүрген америка әдісі деген жалқылаулы-жалпылау әдісінің «тұтас сөзді» тағы бір түрін айтып, сонымен әдіс жалпы тарихын аяқтайық.

Бұл – ескі емлелі жұрттың шығарған, ескі емлелі жұрттардың қолданып отырған әдісі. Ағылшын, француз жұрттарының емлелері араб емлесі сияқты ескі болады, ескі емлемен жазылған сөздің жазуы мен оқуы бір-біріне сәйкес болмайды. Мәселен, арабтар «тырқы» деп жазып, «тараққи» деп оқиды. Ағылшын мен француз емлесі онан да сорақы: біз олардың емлесінше жазатын болсақ, «жой» деп жазып, «жуа» деп оқыр едік. Ондай емлесі бар жұртқа дыбыстың құны шамалы. Сөзді сүгіретін жаттаумен танып оқиды, әріп тек сүгірет мүшесінің орнына жүреді.

Бұл күнде бұл әдісті әр жұрт өз тілінің, емлесінің ыңғайына қарай әртүрлі тұтынып отыр. Нағыз өзінің шыққан жері Америкада тұтынуы былай:

Жылдың ортасына дейін кітап қолдану жоқ. Балалар оқытушының тақтайға жазғанын ғана оқумен барады. Оқу әріптен, не дыбыстан басталмайды, тұтас тұрған сөздерді оқудан басталады. Мәселен, бір бала шегіртке ұстап әкелген екен.

Оқытушы: «Не әкелді?» – деп балалардан сұрайды. Балалар: «Шегіртке әкелді», – дейді. «Шегіртке әкелді» деген сөйлемді оқытушы тақтайға жазады. Өзі оқиды, балаларға оқытады.

Сонан соң «шегіртке» деген сөзді кірістіріп, басқа сөйлемдер алады. Оны жазады, оқиды, оқытады. Сүйте-сүйте «шегіртке» деген сөздің жазуы қайта-қайта ұшырап, балалардың жаттарында қала-қала барып, әбден таныс болып, бірден танитын болады. Бірден танитын болса, бірден оқитын болғаны. Басқа сөздердің де оқуын сол іретше үйретеді.

Солай етумен жарты жылдың ішінде 125 шамалы сөзді танып оқитын болады. Екі айдай сөздің дыбыс жағына жоламайды. Онан әрі ғана, балалар бірсыпыра сөздің оқуын енді біліп болды ғой дегенде барып, сөздің дыбыстарын айырта бастайды.

Дыбыс айыртуға тұқымдас сөздер алынады. Тұқымдас сөздердің дыбыстарының көбі бірдей болады. Дыбыс айыртуға түсерде жаңа үйретілген сөздер тұқымдастығына қарай сұрыпталып, бірінің астына бірі сатыланып жазылады. Соларды көре-көре, оқи-оқи жүріп сөздердің бәрінде де ұшырайтын ортақ дыбыстардың үнін де, әрпін де айыратын болады.

Американың жазуға үйретуді де оқуға үйрету сияқты әріптен басталмай, бүтін сөздің жазуынан басталады. Бірақ жеңілдік үшін бастапқы кезде әрпі аз сөздер алынады.

«Жаңа мектеп», 1928. № 1, 31-37-б.

ДЫБЫСТАРДЫ ЖІКТЕУ ТУРАЛЫ

1927 жылғы «Жаңа мектеп» журналының 2-ші нөмірінде басылған Елдес Омаровтың «Қазақ дыбыстары» деген мақаласы туралы төмендегі пікірімді айтқым келеді.

Қазақ тіліндегі дыбыстарды жаңадан жіктейтін болсақ, әрі айтуына қарай, әрі сөз жүзінде білінетін қасиеттеріне қарай жіктеу керек. Қазақтыкі сияқты заңы азбаған тілдің айтылуы жүзіндегі дыбыс жіктері сөз жүзінде білінетін дыбыс қасиеттерінің жіктерімен түйісетін көрінеді.

Айтылуына қарай жіктегенде қазақ тіліндегі дыбыстар дауысты, дауыссыз болып екі айырылады.

I. Дауыстылар: *а, р, ң, л, м, н, е, о, ұ, у, ы, и.*

II. Дауыссыздар: *б, п, т, ж, д, з, с, ш, г, қ, к, г.*

Дауысты дыбыстар өзара толық дауысты, шала дауысты болып екі айырылады.

1. Толық дауыстылар: **а, е, о, ү, ы.**

2. Шала дауыстылары: **р, н, л, м, н, у, и.**

3) Толық дауыстылары кең шығысты, тар шығысты болып, олар да екі айырылады.

Аңғал түрлісі: **а, е, ы.**

Қымқыру түрлісі: **о, ұ.**

Шала дауыстылары ауыз шығысты, мұрын шығысты болып, олар да екі айырылады.

Ауыз шығыстылары: **р, л, у, и.**

Мұрын шығыстылары: **ң, м, н.**

Ауыз шығыстылары босаң жолды, қысаң жолды болып, екі айырылады.

Босаң жолдылары: **р, у, и.**

Қысаң жолдысы: **л.**

Мұрын шығыстылары босаң бөгеулі, қысаң бөгеулі, тұйық бөгеулі болып үш айырылады.

Босаң бөгеулі: **ң.**

Қысаң бөгеулі: **н.**

Тұйық бөгеулісі: **м.**

Дауыссыз дыбыстар босаң жолды, қысаң жолды болып екі айырылады.

Қысаң жолдылары: **п, т, с, ш, қ, к.**

Босаң жолдылары: **б, жс, д, з, г, г.**

Қысаң жолдылары ашық жолды, тұйық жолды болып, екі айырылады.

Ашықтары: **с, ш.**

Тұйықтары: **п, т, қ, к.**

Босаң жолдылары да ашық, тұйық, тұйықтау болып үш айырылады.

Ашықтары: **жс, з.**

Тұйықтары: **б, д.**

Тұйықтаулары: **г, г.**

Сүйтіп, қазақ дыбыстары көшелеп көрсеткенде былай болады: **а, б, п, т, жс, д, р, з, с, ш, г, қ, к, ң, л, м, н, о, ү, у, е, ы, и.**

Дауыстылары: **а, р, ң, л, м, н, е, о, ұ, у, ы, и.**

Дауыссыздары: *б, п, т, ж, д, з, с, ш, з, қ, к, г*.

Толықтары: *а, е, о, ү, ы*. 2) Шалалары: *р, ң, л, м, н, у, и*.

1. Ауыз – *ш, р, л, у, и*.

Аңғалы – *а, е, ы*

Босаңы – *р, у, и*

Қымқырулысы – *о, ұ*;

Қысаңы – *л*

Қысаңдары: *п, т, с, ш, қ, к*

Ашықтары: *с, ш* 2) Тұйықтары: *п, т, қ, к*

Босаңдары: *б, ж, д, з, г, г*

Ашықтары: *ж, з*. 2) Тұйықтары: *б, д*

Тұйықтаулары: *з, г*

Бұлардың бірінен-бірінің шектерін айыратын не нәрсе десек, ол нәрселер мынау болады.

Дауыстылар⁵⁰ мен дауыссыздардың шегін айыратын жіктеу жалғауы «-мын», жалғаулық «мен» дауыстылардан соң «-мын», «-мен» дауыссыздардан соң «-бын», «-бен» («-пын», «-пен»). Дауыстылардың өзара шегін ашып, толық дауысты, шала дауысты қылып айыратын тәуелдеу, жіктеу жүзінде толып жатқан нәрселер бар, оларды түгендеп жатпай, мына жағынан да айыруға болады: Толық дауыстылар буын ішінде дауыссыз дыбыстардың алдында келеді, соңында келеді. Толық дауыстылардың өзара шегін ашып, аңғал деп, қымқырынды деп айыратын мынасы:

Аңғалдары орын талғамайды.

Қымқырындысы бас буыннан басқасында келмейді. Шала дауыстылар да өзара, әуелі, дыбыстардың шығу орнына қарай ауыз шығысты, мұрын шығысты болып екіге айырылады, екінші шығу орны басқа болғандықтан, арасының шегін ашатын басқа нәрселер де бар. Ауыз шығыстылары септегенде «-дың», «-дан»-мен, жіктегенде «-мыз»-бен келеді. Мұрын шығыстылары септегенде «-ның», «-нан»-мен, жіктегенде «-біз»-бен келеді.

Ауыз шығыстылардың жігін ашып, біреуін босаң, екіншісін қысаңдап айыратын айтылу түрінен басқа нәрсе – босаң сөз

⁵⁰ Елдес. Қазақ тілінің дыбыстары – «Жаңа мектеп», 1927. № 2. 61-67 б.

басында келмейді, қысаң – келеді. Мұрын шығыстыларын да босаң, қысаң, тұйық деп айыратын айтылу түрінен басқа нәрсе – босаңының сөз басында келмеуі. Қысаңының алдындағы дыбысқа әсер етуі (аздыруы), тұйығының алдындағы дыбысқа әсер етпеуі (аздырмауы).

Дауыссыздырға келсек, бұлар да өзара жіктеліп, бірнеше түрге айырылады. Әуелі, бұлар қысаң, босаң болып екі айырылады. Бұлай айырылуы айтылу түріне қарай болғанмен, басқа да жігін ашатын нәрсе бар. Қысаңдары мен босаңдары біріне-бірі жуыспайды; Екінші сөзбен айтқанда, бірі қысаң, бірі босаң болып, екеуі қатарынан келмейді. Қысаңдарын ашық, тұйыққа бөліп екі айыратын нәрсе – ашықтарының азбайтыны, айнымайтыны, тұйықтарының азатыны, айнитыны.

Босандарын ашық, тұйық, тұйықтау деп айыратын айтылу түрінен басқа нәрсе – ашықтары сөздің басында да, аяғында да келуі; тұйықтары сөз аяғында келмеуі; тұйықтаулары сөз басында да, аяғында да келмеуі.

Түсінікті болу үшін көшелеп көрсетсек, бұлай болып шығады.

Дыбыстар

I. Дауыстылары: **а, р, ң, и, м, н, е, о, ұ, у, ы, и**

Міні, мен баламын, ермін, тыңмын.

1. Толықтары: **а, е, о, ұ, ы**, буын ішінде дауыссыздың алдында да, соңында да келеді.

1) Ауыз ш. **р, л, у, и**. «-дың», «-дан», «-мыз»

Аңғалы – **а, е, ы**. Орын талғамайды.

Босаңы – **р, у, и**. Сөз басында келмейді.

Қамқырын – **о, ұ**. Бас буыннан басқасын сүймейді.

Қысаңы – **л**. Сөз басында келеді.

2. Шамалары: **р, ң, л, м, н, у, и** буын ішінде дауыссыздың соңында келмейді.

2) Мұрын ш. (**м, н, ң**) «-ның», «-нан», «-біз»

Босаңы – **ң**. Сөз басында келмейді.

Қысаңы – **н**. Алдындағы дыбысқа әсері бар.

Тұйығы – **м**. Алдындағы дыбысқа әсері жоқ.

II. Дауыссыздары: **б, п, т, ж, д, р, с, ш, з, к, қ, г**

-бын, -бен, көп: -азбын, -сізбен, атпен... (-пін, -пен)

1. Қысаңдар: **и, т, с, ш, қ, к** босаңға жуыспайды (босаңмен бірге қатарынан келмейді).

1) ашықтары: **с, с** азбайды, айнымайды

2) тұйықтары: (**п, т, қ, к**) азады, айныйды.

2. Босандары: **б, ж, д, з, з, и**. Қысаңға жуыспайды. (Қысаңмен бірге қатарынан келмейді).

1) ашықтары: – **ж, з**. Сөздің бас, аяғы демей келе береді.

2) тұйықтары: **б, д**. Сөздің басында ғана келеді.

3) тұйықтаулары – **з, г**. Сөздің басында да аяғында да келмейді.

Тіл дыбысына қатысатын мүшелердің қайсысынан шыққан дыбыс жоғарғы жіктеудің қайсысына келеді екен, онысын да қарап өтелік.

Дыбыстың шығуына қызмет қылатын өкпе, кеңірдек, тамақ (жұтқыншақ), мұрын, түрлі мүшелеріменен ауыз. Ауыз мүшелерінің ішінде де көбінесе қызмет қылатын – тіл. Тілдің қатыспайтын дыбысы жоқ. Төменде тілдің аты қатысқан дыбыс атаулары бар жерлерді тілдің қатысатын орындары сол жерлер екен деп ұқпасқа керек. Қай сөзде де болса дыбысқа түр беріп, тіл дыбысы болып шығуына тіл қатыспай қалмайды. Басқа мүшелер тілдің жұмсайтын құралы, ылаждаушы (амалдаушы) есебіндегі нәрселер болады. Дыбыс жасауға жем беретін – өкпеден кеңірдек арқылы келетін ауа. Сол ауаны бірде ананы, бірде мынаны сепке алып, керегіне қарай олай да, былай да жіберіп сөзге керек түрдегі дыбыс қылып шығаратын – тіл. Сондықтан да «сөз», «сөйлеу», «айту», «хабар» дегеннің орнына көбінесе «тіл» аты жұмсалады. Мұны сөз қылып отырғандағы мақсат сол – егерде дыбыс атына тіл аты, немесе басқа мүшенің аты қатынасса, ол тіл тілден немесе аты қатысқан мүшеден қана шыққандықтан емес, бұлардың басқадан көрі басымырақ қатысқанын ғана көрсетеді.

Жоғарыдағы жіктеулер дыбыстардың азайтылуына қарай істелген. Айтылу түрлері басқа-басқа болатыны түрлі мүшенің түрліше қатысуынан. Сол қатысу түріне қарай дыбыстардың біреулері еркін, біреулері қымтырына, біреулері қақтыға, біреулері имене, біреулері қысыла, біреулері бөгеле өткелден өткен сияқты болғанда, біреулері олай да өте алмай не сүзіліп өтіп, не қамалып қалып қойған сияқты болып шығады. Сонда еркін өтсін, қысылып өтсін, бөгеліп өтсін әйтеуір өтетін өткелділері дауысты дыбыстар болып шығады; өткелсіздер дауыссыз дыбыстар болып шығады.

Сүйтіп, дыбыстарды мүшелердің қатысу түріне қарай қай дыбыс қалай жасалатынын көрсете жіктесек, мынау түрде болып шығады.

І. Өткелділер

Бұлар әуелі, ауыз арқылы, екінші, мұрын арқылы өтетін болып екі айырылады.

І. Ауыз арқылы өтетіндері: **а, е, ы** – ауыз мүшелерінің күшіне онша тиместен еркін өтеді.

о, ұ-ны айтқанда ерін едәуір қымқырылады. Сондықтан бұлар қымтырынып өтеді.

у, и – ерін жабылуға бейім болғандықтан, жабылып қала ма деп имене өтеді.

р – тіл қақтықтыра қимылдағандықтан, қақтыға өтеді.

л – тіл келе жатқан бетін бөгеп алғандықтан, тілдің жан-жағынан өтеді.

II. Мұрын арқылы өтетіндер:

м – ерін бөгеп жібермегендіктен, мұрынға қарай кетеді.

н – тіл бөгеп жібермегендіктен, мұрынға қарай кетеді.

ң – тамақта бөгеп ауызға қарай жібермегендіктен, мұрынға қарай кетеді.

II. Өткелсіздер

1. Қамалатындары:

Б, п – ерінге қамалады

Т, д – тіске қамалады

Қ, к – тамаққа қамалады

2. Сүзілетіндер:

с, ш, ж, з – тіл ұшы мен тандайда сүзіліп шығады, **ғ, ғ** – тіл түбі мен тамақта сүзіліп шығады.

Сүйтіп, дыбыстарды мүшелердің қатысуына қарай жіктеп, көшелеп көрсетсек, мынау түрде болады:

а, б, п, т, ж, д, р, з, с, ш, ғ, к, қ, ң, л, м, н, о, ұ, у, е, ы, и

I. Өткелділері: **а, р, ң, л, м, н, о, ұ, у, е, ы, и**

1. Ауыз арқылы өтетіндері: **а, р, л, о, ұ, у, е, ы, и.**

еркіндері – **а, е, н**

қымқырындысы – **о, ұ**

именіштілері – **а, ұ, и**

қақтықпалары – **р**

бөгелістісі – **л**

2. Мұрын арқылы өтетіндері: **м, н, ң.**

ерін бөгеттісі – **м**

тіл бөгеттісі – **н**

тамақ бөгеттісі – **ң**

II. Өткелсіздері: **б, п, т, ж, д.**

1. Қамаулысы: **б, п, т, д, қ, к**

ерін қамаулысы – **б, п**

тіс қамаулысы – **т, д**

тамақ қамаулысы – **қ, к**

2. Сүзілулісі: **с, ш, ж, з, ғ, ғ**

тандай сүзілулер – **с, ш, ж, з**

тамақ сүзілулер – **ғ, ғ**

Дыбыстардың айтылуына қарай жіктелген жүйесін мүшелер қатысу түріне қарай жіктелген жүйесімен шағыстырсақ, былай түйіскенін көреміз

Дыбыстардың айтылуына қарай жіктелген жүйесін мүшелер қатысу түріне қарай жіктелген жүйесімен шағыстырсақ, былай түйіскенін көреміз

1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
		1. Өткелділері	1. ауыз	1) еріндері	2) қымқырындылары	3) именіштілері	4) қактықпапалары	5) бөтелістілері	2. Мұрын арқылы өт.	1) ерін арқылы өт.	2) тіл бөтел.	3) тамақ бөтел.	II. Өткелсіздері	4) қамалылары	1) ерін қамалы.	2) тіл қамалы.	3) тамақ қамалы.	II. сүзділері	тардай сүзді.	тамақ сүзді.	
		I. Дауыстылары:																			
		I.1. толық дауысты- лары																			
		1. аңғалы																			
		2. қымқырулысы	е	и																	
		2. Шала дауыстылары			о	ұ															
		1. ауыз шығыстылары																			
		1. босаны			и	ұ	р														

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
2. қысыны							л												
2. Мұрын шығыс- тылары																			
1. босаны											ң								
қысаны										н									
тұйығы								м											
II. Дауыссыздары																			
1. қысаңдары																			
1.1) ашықтары												ш				с	ш		
2) тұйықтары														т	к	к			
2. босаңдары																			
1) ашықтары												ж					3	ж	
2) тұйықтары												б				д			
3) тұйықтаулары																	ғ	ғ	

Бұлай жіктеуге бұрынғыдан артық қанша қолайлылық барлығы келесі жолы айтылады.

Қызыл-Орда 1927. 28 сәуір.

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕР

Қазақ балаларына ана тілінде сауат аштыру ниетімен үш жылдық білім беру жүйесі бойынша жоспарланып, 1914, 1915, 1925 жылдары үш бөлімнен тұратын А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» атты оқулығы жарық көрді. Мұнда автор қазақ тілінің грамматикасын әр жылғы оқу біліміне лайықтандырып белгілі бір жүйемен оқытуды мақсат еткендігі төмендегідей оқулықтарынан аңғарылады.

Оқулық алғаш 1914 жылы Орынбор қаласынан «Тіл – құрал». Қазақ тілінің сарфы. 1-ші жылдық» деген атпен жарық көреді. Мұнда А.Байтұрсынұлы балаларға сауат аштыруды дыбыс жүйесі мен түрлерінен бастайды. Яғни әріптердің таңбалануы, олардың дыбысталуы, сөйлеу хәм сөйлем, сөйлем хәм сөз, сөз хәм буындар, буын хәм дыбыс, жазу қағидалары, сөз тұлғалары, жұрнактар туралы қысқаша мағлұмат береді.

1914 жылғы «Тіл – құрал» – 1922 жылы Ташкент қаласынан «Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы)» деген атпен қайта басылып шығады. Бірақ мұнда «III. Сан есім» деген тараудан кейінгі беттері түпнұсқада сақталынбаған. Ал біздің қолымызға тигені бұл оқулықтың тек 1925 жылы «Тіл – құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-ші тіл танытқыш кітап» деген атпен бесінші рет толықтырылып, қайта басылған нұсқасы. (Бұл – 1925 жылы Қызылорда қаласынан «Тіл – құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері» деген атпен жарық көрген үшінші жылдық оқулықтан басқа!).

Екінші жылдық оқулық «Тіл – құрал. Қазақ тілінің сарфы. 2-ші жылдық» деген атпен 1915 жылы Орынбор қаласынан басылып шықты. Мұнда автор сөз жүйесі мен түрлерін оқытуды қолға алады. Бұл – кейіннен 1922 жылы Ташкент қаласынан қайта жарық көрген.

Үшінші жылдық оқулық 1925 жылы Қызылорда қаласынан «Тіл – құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері» деген атаумен жарық көреді.

1925 жылғы «Тіл – құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері. III-ші тіл танытқыш кітап» атты оқулығы 1927 жылы Қызылорда қаласынан осы атпен толықтырылып, қайта басылып шықты.

А.Байтұрсынұлының араб әрпінде (төте жазу) әр жылдары толықтырылып, өзгертіліп, қайтадан жарық көріп отырған осы – «Тіл – құрал» оқулығы 1992 жылғы «Ана тілі» баспасынан «Тіл тағылымы» (құрастырушылар – Ғарифолла Әнесов, Аманқос Мектепов) деген атпен жарық көрді. Жинақта А.Байтұрсынұлының тек 1914, 1925, 1915, 1925 (бұл басқа оқулық!) жылдары жарық көрген «Тіл – құрал» оқулығының нұсқалары берілген. Бұл туралы жинақтың алғы сөзінде: «А.Байтұрсынов оқулықтарының бірнеше басылымы (кейбірі 6-7 реттен) болғаны мәлім. Мұнда бұлардың бір басы-

лымы ғана ұсынылды. «Тіл – құралы» мен «Тіл жұмсардың», «Баяншы» мен «Сауат ашқыштың» барлық жылдардағы басылымдары қолымызға түспегендіктен, олардын арасындағы айырмашылықтар көрсетілген жоқ. Бұл – арнайы жүргізілетін келешектің ісі» деп, келер істің ауқымын көрсеткен екен. Сондықтан қолымызға түскен «Тіл – құрал» оқулығы түпнұсқаларымен салыстырылып, ұсынылып отыр.

«Тіл тағылымы» жинағында берілген «Тіл – құрал» (1914, 1915, 1925, 1925) оқулықтарымен осы жинаққа енген, 1922, 1922, 1927 жылғы оқулықтардың түпнұсқасы қарастырылып, салыстырылды.

Аталған жылдардағы оқулықтарды салыстыру барысында 1922 жылы Ташкент қаласынан бірінші және екінші жылдық оқу құралдары алдыңғы жарық көрген 1914 және 1915 жылғы басылымдардың қайталанған нұсқасы екендігі айқындалды.

Тағы бір айта кететін жайт – 1915 жылғы «Тіл – құралының» түпнұсқасы қолымызға түспегендіктен, «Тіл тағылымындағы» нұсқасы 1922 жылы жарық көрген оқулықтың түпнұсқасымен салыстырылды.

Сондай-ақ, 1927 жылғы оқулық 1925 жылы жарық көрген «үшінші тіл танытқыш» кітаптың толықтырылған басылымы.

А.Байтұрсынұлының әр жылдары қайта-қайта жарық көріп отырған «Тіл – құрал» оқулығының алдыңғы жарық көрген нұсқаларын түпнұсқасымен, ал қайта жарық көрмеген нұсқаларының түпнұсқалары (қолда барларының) қарастырылып, алдыңғы оқулықтардан айырмашылықтары салыстырылып анықталды.

Төменде осы оқулықтардың түпнұсқасымен және қайта басылып шыққан жылдардағы басылымдарымен салыстыруларды ұсынамыз.

ТІЛ – ҚҰРАЛ

1. *«Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы, бірінші жылдық. Орынбор, 1914 жыл).*

Оқулық А.Байтұрсынұлының «Сөз басы» деген алғы сөзімен басталады. Мұнда автор «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» деп, оқулықтың «Тіл – құрал» аталуының мәнін толық ашып, түсіндіреді.

Алғы сөз – оқу мен жазудың жалпы адамзатқа қаншалықты керектігін, жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәреже-ге жеткенін баяндай келе, қазақ жастарын өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу, сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытудың соншалықты қажеттілігін алға тартады.

«Тіл тағылымында» (Ана тілі, 1992) қайта жарық көрген «Тіл – құрал» оқулығы (қазақ тілінің сарфы, бірінші жылдық. Орынбор, 1914 жыл) түпнұсқасымен салыстырылды.

Түпнұсқаның алғы сөзіндегі: «...қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп...» (1-бет) деген сөйлемдегі «өзгеріліп» сөзі «Тіл тағылымында» «өзгеріп» (142-бет) болып берілген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «...мәселен, қытай һәм иапон тілдері» (3-бет) деген сөйлемдегі «иапон» деген сөз «Тіл тағылымында»: «жапон» (143-бет) деп берілген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Сөз мүшелері.

Сөйлеу һәм сөйлем.

Түпнұсқаның 1-бетіндегі: «Бұл сөйлемде жеті сөйлем сөз бар» деген сөйлемдегі «жеті» сөзі «Тіл тағылымында»: «бес» (144-бет) болып, ал «Бұл сөйлемде тоғыз сөйлем сөз бар» дегендегі «тоғыз» сөзі «Тіл тағылымында»: «алты» деп берілген. Түпнұсқа бойынша түзетілді.

Түпнұсқадағы: «Төмендегі сөйлемдер ішінде» (3-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында»: «Төмендегі сөйлемдер (-дің) ішінде» (145-бет) болып, «-дің» жұрнағы жақшаға алынып берілген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «Сөз һәм буындары» (3-бет) деген сөйлемдегі «буындары» сөзі «Тіл тағылымында»: «буындар» (145-бет) болып берілген. Түпнұсқа бойынша түзетілді.

Түпнұсқадағы: «...буындарын айырту...» (4-бет) деген сөз тіркесіндегі «айырту» сөзі «Тіл тағылымында»: «айыру» (145-бет) болып берілген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «...бұлт ала...» (4-бет) деген тіркестегі «бұлт» сөзі «Тіл тағылымында»: «бұлыт» (145-бет) болып берілген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «Түйенің үлкені...» (8-бет) деген сөз тіркесіндегі «түйенің» сөзі «Тіл тағылымында»: «түйінін» (148-бет) болып өзгерген. Түпнұсқаға сәйкестендірілді.

Түпнұсқадағы: «... қатаң һәм ұяң...» (9-бет) деген тіркестегі «һәм» сөзі «Тіл тағылымында»: «әм» (148-бет) болып берілген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқаның 9-бетінде берілген: «Берсең аларсың, ексең оарарсың» деген сөйлемдегі «ексең оарарсың» тіркесі «Тіл тағылымында» (148-бет) берілмеген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «...жақыннан дорбала» (11-бет) деген сөз тіркесіндегі «жақыннан» сөзі «Тіл тағылымында»: «жақын» (150-бет) болып берілген. Түпнұсқаға сәйкес өзгертілді.

Түпнұсқадағы: «*ж*» *жазыңдар*» (11-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында»: «*ж*» *қойдырып жазыңдар*» (150-бет) болып «*қойдырып*» сөзі қосылған. Мұндағы «*ж*»-ның казакша таңбалануы – О. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «*Білімі жуан мыңды жығады*» (13-бет) деген сөйлемнен кейін жақшаның ішінде «*жорта қаталы*» деген сөйлем берілген. Ал «Тіл тағылымында» бұл сөйлем берілмеген (151-бет). Түпнұсқаға сәйкестендірілді.

Жазу қағидалары.

Дағдыландыру.

Түпнұсқадағы: «...сөздерге «-сыз» жұрнағын...» (26-бет) деген сөйлемдегі «-сыз» жұрнағы «Тіл тағылымында»: «-лау» деп берілген (157-бет). Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «...екі уу болып жалғасады: мәселен. ат-ату, ки-кию. Ескерту. Түбір сөздің аяғы «ы» болса. «у» жұрнағы екі «у» болып қосылады. Оның мәнісі мынау...» (27-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында» қысқартылып: «... екі уу болып қосылады. Оның мәнісі мынау...» болып ғана берілген (158-бет). Түпнұсқадағыдай өзгертілді.

Түпнұсқадағы: «*Төмендегі түбір сөзге «!!!» жұрнағын қостырып, туынды сөз істету*» (29-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында»: «*Төмендегі түбір сөзге «қ» орнына «к» болып туынды сөз істету*» (159-бет) деп сөйлем мағынасы өзгертіліп берілген. Түпнұсқа қалпына берілді.

Атауыш сөздер.

I. Зат есім.

Түпнұсқадағы: «*Ананың көңілі кімде? – балада*» (33-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында»: «*Баланың көңілі неде? – далада*» болып алдындағы сөйлем қайталанып кеткен (161-бет). Сондай-ақ, осы сөйлемнен кейін келетін: «*Осындай кім? не? деп...*» (33-бет) болып басталатын сөйлемдегі «*деп*» сөзі «Тіл тағылымында»: «*деген*» болып өзгеріс тапқан (161-бет). Түпнұсқа бойынша өзгертілді.

II. Сын есім.

Түпнұсқадағы: «*Жүйірік итті түлкі сүймес*» (36-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында»: «*Жүйірік итті (тазы) түлкі сүймес*» (162-бет) болып, «*тазы*» сөзі қосылған. Бұл түпнұсқада жоқ. Түпнұсқадағы қалпынша берілді.

III. Сан есім.

Түпнұсқадағы: «...қанша кісі?» дегенде «екі жүздей кісі» деген сөз жауап; басқаша айтқанда «неше?» дегенге «үш», «қанша?» дегенге «екі жүздей» деген сөздер жауап болып тұр» (37-бет) сөйлеміндегі «...қанша кісі?» дегенде «екі жүздей кісі» деген сөз жауап...» сөйлемі

«Тіл тағылымында» бершмеген (163-бет). Сондай-ақ, түпнұсқадағы: «*Бір кісі мың кісіге олжа салады*» (38-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында»: «*Бір кісі мың кісіге олжа болады*» болып (163-бет) «салады» сөзі «болады» деп өзгеріске түскен. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

V. Етістік.

Түпнұсқадағы: «*Жел соғып тұр*» деген сөйлемнен кейін келетін «*Боран бұрқырап тұр*» (41-бет) сөйлемі «Тіл тағылымында» берілмеген (165-бет). Түпнұсқаша берілді.

Шылау сөздер.

II. Демеу.

Түпнұсқадағы: «...*иаки осы күйінде қалар*» (44-бет) сөй-леміндегі «қалар» сөзі «Тіл тағылымында»: «*бітер*» (166-бет) болып өзгеріс тапқан. Сондай-ақ, түпнұсқадағы: «*Төмендегі сөйлемдерді көшіріп...*» (44-бет) деген тіркестегі «сөйлемдерді» сөзі «Тіл тағылымында»: «сөздерді» (167-бет) болып өзгеріс тапқан. Түпнұсқадағы қалпына келтірілді.

Түпнұсқаның осы бетінде берілген: «*Әлде мен сылап-сипап бақпадым ба?*» деген сөйлемдегі «мен» сөзі «Тіл тағылымында» берілмеген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «...*бүйтсе де неш нәрсе өнетін емес*» (45-бет) деген сөйлемдегі «өнетін» сөзі «Тіл тағылымында» берілмеген (167-бет). Түпнұсқадағы қалпына келтірілді.

III. Жалғаулық.

Түпнұсқадағы: «Сөзімді көкірегі, тілі орамды жастарға жаздым үлгі бермек үшін» (47-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында»: «Көкірегі сезімді, тілі орамды, жаздым үлгі жастарға бермек үшін» (167-бет) болып, сөздердің орны алмастырылып берілген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «*Асылында дұрысы арабтың...*» (52-бет) деген сөйлемдегі «арабтың» сөзі «Тіл тағылымында»: «арабдан» (171-бет) болып өзгеріс тапқан. Түпнұсқа бойынша берілді.

Түпнұсқадағы: «*Үндері жақын; екінші жарты дауысты «ы» (ы)*» (52-бет) деген сөйлемдегі «екінші жарты дауысты» тіркесі «Тіл тағылымында» (171-бет) берілмеген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Тағы бір айта кететін жайт – әрбір тақырыпта, тақырыпшада мысал ретінде берілген кейбір етістіктер, жеке сөздер, қосарланған сөздер, жекеленген зат атаулары «Тіл тағылымында» басқа мағынада беріліп отырған. Мысалы, түпнұсқада: «*жұрт-жұрттық, тоқ, төр, іс-істі, шал-шалдау, тіке, төз, кез, боя, оз, би, өт, ки, құрық, таяқ, кеп, құй, тап болса*», «Тіл тағылымында»: «*құрт-құрттық, тоң, тор, ес-есті, шаң-шаңдау, теке, тер, көр, бол, аз, бол, от, қи, қорық,*

табақ, көк, құй, жап» болып өзгеріске ұшыраған. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

2. *Тіл-құрал (дыбыс жүйесі мен түрлері. I-ші тіл танытқыш кітап, қазақ-қырғыз білімпаздарының 1-інші тобының қаулысы бойынша өзгертіліп 5-інші басылуы, Қызыл-Орда, 1925 жыл).*

«Тіл тағылымында» (1992) берілген «Тіл-құрал» (1925) оқулығы түпнұсқасымен салыстырылды.

Тіл мүшелері.

Сөйлеу мен сөйлем.

Түпнұсқадағы: «Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық» (1-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында» (174-б.) жоқ. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «...ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген» (1-б.) деген сөйлем «Тіл тағылымында» түсіп қалған. Түпнұсқадағыдай берілді.

Түпнұсқадағы: «сұмсұнғанға» деген сөз «Тіл тағылымында»: «сомсынғанда» (174-б.) деп берілген. Түпнұсқадағы қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «I-ші бөліміндегі дыбыс жүйесі» (12-бет) деген сөйлемдегі «бөліміндегі» сөзі «Тіл тағылымында»: «біліміндегі» (174-бет) болып өзгеріс тапқан. Түпнұсқа бойынша берілді.

Түпнұсқадағы: «Солай бірнеше рет істеп көрсеткеннен кейін...» (3-бет) деген сөйлемдегі «істеп» сөзі «Тіл тағылымында» (175-бет) жоқ. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «... белгі «дәйекші» бар» (11-б.) деген сөйлемдегі мына белгі « » «Тіл тағылымында» (174-б.) кездеспейді. « » – (араб грамматикасынан алынған) сөзді жіңішкертіп айтуға арналған белгі.

Түпнұсқадағы: «үй» деген сөз «Тіл тағылымында»: «із» деп берілген. Түпнұсқа орнына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «ал» сөзі «Тіл тағылымында»: «сол» деп берілген. Түпнұсқада: «ти», «Тіл тағылымында»: «тіл» деп жазылған. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Қазақ тіліндегі дыбыстар: олардың таңбалары.

«Тіл тағылымында» «Дыбыстар қандай түрге бөлініп, қалай аталса, олардың таңбалары да солай бөлініп, солай айтылады» деген сөйлем берілген (179-бет). Бұл сөйлем түпнұсқада (11-б.) кездеспейді.

Жұрнақтар.

Түпнұсқадағы: «-ма» жұрнақ түбір өздің аяғы дауысты я *жарты дауысты дыбыс болса...*» (26-бет) деген сөйлемдегі «я *жарты дауысты*» деген тіркес «Тіл тағылымында» (189-бет) кездеспейді. Түпнұсқа бойынша берілді.

Есімдік.

Түпнұсқадағы: «Төмендегі сөздердің ішіндегі есімдік сөздерді айырту» (31-бет) деген сөйлемдегі «айырту» сөзі «Тіл тағылымында»: «ажырату» (193-бет) болып өзгерген. Түпнұсқадағы қалпына келтірілді.

Атауыш сөздер.

Сын есім.

Түпнұсқадағы: «бай қазақ» (29-бет) деген сөз тіркесі «Тіл тағылымында»: «жай қазақ» (191-бет) деп жазылған. Түпнұсқадағы: «баладей» деген сөз «Тіл тағылымында»: «баладай» деп берілген. Түпнұсқада: «жоқ» деген сөз берілмеген. Ал, «Тіл тағылымында»: «жоқ» деп сөз қосылған. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Шылау сөздер.

Үстеу.

Түпнұсқадағы: «...бірақ, оның қайда кеткендігі, менің қайда келгендігім...» (34-бет) деген сөйлемдегі «келгендігім» сөзі «Тіл тағылымында»: «кеткендігім» (194-бет) болып қате берілген. Түпнұсқа бойынша берілді.

Демеу.

Түпнұсқадағы: «Болмаса жемнен қысып сақтадым ба?» деген сөйлемнен кейін келетін «...әйтпесе әбзелдерің сәнді емес пе?» (36-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында» (194-бет) кездеспейді. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

1. Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы, бірінші жылдық. Орынбор, 1914 ж.)

2. Тіл-құрал (дыбыс жүйесі мен түрлері. І-ші тіл танытқыш кітап, қазақ-қырғыз білімпаздарының І-інші тобының қалысы бойынша өзгертіліп 5-інші басылуы. Қызыл-Орда, 1925 ж.)

1914 жылғы «Тіл-құрал» оқулығы толықтырылып, 1925 жылы Қызыл-Орда қаласынан «Тіл-құрал (дыбыс жүйесі мен түрлері) І-ші тіл танытқыш кітап» деген атаумен қайтадан жарық көргені мәлім. Төменде екі басылымдағы салыстырулар беріледі.

Оқулық А.Байтұрсынұлының алғы сөзімен басталады, бірақ автор бұл алғы сөзде 1914 жылғы басылыммен салыстырғанда өзгертулер, толықтырулар енгізген.

А.Байтұрсынұлы 1914 жылғы оқулықта көбіне грам-матикалық атауларды араб грамматикасында қалыптасқан атаулармен берсе, 1925 жылғы оқулықта тек қазақша баламаларын қолданған.

Алғы сөзде (1914 ж.): «...халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады» деген сөйлемдегі «хәттә» – араб сөзі, «тіпті» деген мағынаға саяды. Ал, 1925 жылғы басылымда бұл сөз «катта» болып өзгеріс тапқан.

Осы сөйлемнен кейінгі (1914 ж.): «*Біздің жасынан орысша я ногайша оқыған бауырларымыз ...*» деген сөйлемдегі «я» шылауы 1925 жылғы басылымда «не» деп берілген. «Иа» – араб сөзі, «не, немесе» деген мағына береді. Сондай-ақ, 1914 жылғы оқулықтағы: «... олардың ішінен *қағида* я ережеге келетін жерлерін...» деп басталатын сөйлемдегі «*қағида*» сөзі 1925 жылғы басылымда берілмейді. Тек «... олардың ішінен ережеге келетін жерлерін...» болып қысқартылған, себебі «*қағида*» – араб грамматикасында «*ереже*» дегенді білдіреді.

Сондай-ақ, «Қазақтың бастауыш мектебінде басқа білім-дермен қатар қазақ тілінің *наху, сарфы үйретілуге керек*» (Орынбор, 1914) деп мағлұмдаса, кейінгі басылымда «Қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің *дыбыс. сөз. сөйлем жүйелерін үйрету керек*» (Қызылорда, 1925) деп таза қазақы атаулармен берген.

Яғни *наху, сарф* – араб сөздері, *наху* – грамматика, *сарф* – морфология деген мағына береді. Ал, А.Байтұрсынұлы 1925 жылғы оқулықта *грамматиканы – дыбыс, сөз, морфологияны – сөйлем жүйесі* деп, қазақша баламасын ұсынған.

«Тіл-құрал» аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені бұл қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жаңа шыққан кезінде жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң жатырқау қалатын. Арабша һәм орысша *наху, сарф* үйренгендерге жат көрінгенмен түсініксіз болмас. Араб һәм орыс *наху, сарф*ларында оқытылатын заттар мұнда да оқылады. Айырмасы сол ғана. Онда арабша иа орысша айтылған есімдер мұнда қазақша айтылады. Олай болғанда қылатын заты бір, аты басқа» деген түсініктеме 1925 жылғы оқулықта берілмеген. Бұл туралы 1992 жылға «Тіл тағылымының» алғы сөзінде: «*1914-1925 жылдар аралығында «Тіл-құралдың» аты да, заты да қазақ жұртшылығына жат көрінбек түгіл, етене жақын, баршаға мәлім дүние болып кеткен-ді*» деп түсіндіреді.

1925 жылғы оқулықта қазақ тілінің грамматикасын үйретуге бір жүйеге түсірілгендік байқалады. Мысалы: «*Бастауыш мектепте балаларға тіл таныту үш тарау болып бөлінеді: 1) Дыбыс жүйесі мен түрлері. 2) Сөз жүйесі мен түрлері. 3) Сөйлем жүйесі мен түрлері*» деп арнайы үш топқа боліп алып, осы тараулар бойынша жеке-жеке дәріс өткізілген. Мұндай нақты жүйе 1914 жылғы оқулықта кездеспейді.

Сондай-ақ, 1914 жылғы оқулықтағы: «*Сөз мүшелері*», «*Сөйлеу һәм сөйлем*», «*Сөйлем һәм сөз*», «*Сөз һәм буындар*», «*Буын һәм дыбыс*», «*Қазақ сөзіндегі дыбыстар һәм олардың харіфтері*», «*Жазу қағидалары*» деген тақырып атаулары 1925 жылғы басылымда: «*Тіл мүшелері*», «*Сөйлеу мен сөйлем*», «*Сөйлем мен сөз*», «*Сөз мен*

буындар», «Буын мен дыбыс», «Қазақ тіліндегі дыбыстар: олардың таңбалары» болып өзгеріске түскен. Сондай-ақ, 1925 жылғы оқулықта «Жазу қағидалары» деген тақырыпша кездеспейді.

Қазақ сөзіндегі дыбыстар нәм олардын харіфтері

1914 жылғы басылымда «...дыбыстар дауысты, дауыссыз, нәм жарты дауысты (орта дыбыс) болады» деп, дауысты дыбыстарға «а, о, у, ы, и, е» дыбыстарын жатқызса, дауыссыз дыбыстарды екіге бөліп: «қатаң», «ұяң» деп береді де, олардың таңбалануын «харіф» деп атайды.

Қатаң харіфтерге: б, п, т, д, ш, с, з, қ, к, г-лерді жатқызса, ұяң харіфтерге: ж, р, з, л, м, н, ң-дарды алған.

Ұяң дыбыстардың өзін ішінен: ымыралы, ымырасыз деп бөлген.

Ымыралы харіфтер: ж, р, з, л.

Ымырасыз харіфтер: м, н, ң деп көрсетеді.

Жарты (немесе орта дыбыс) дауыстылар деп «у мен й»-ді атайды.

Ал, 1925 жылғы «Тіл-құралда» жарты дауысты дыбыстарды дауыссыз дыбыстардың ішінен бөліп шығарады. «Дауысты дыбыстар түрлі қасиеттеріне қарай өзара бірнеше түрге бөлінеді» деп, оларды жарты, қатаң, ұяң деп атайды да, «харіф»-ті, енді «таңба» деп атайды.

Жарты дауысты дыбыстар: р, л, у, и.

Қатаң дыбыстар: б, п, т, с, ш, қ, к.

Ұяң дыбыстар: м, н, ң.

Ал, ымыралы дыбыстарға: ж, з.

Ымыралы дыбыстарға: д, з, г-ні жатқызады.

1914 жылғы оқулықта «Жазу қағидалары» деген тақырыпша берілген. Мұнда «а, о, у, ы, й, е, қ, г» дыбыстарының жазылу ережелерімен таныстыра отырып, осы дыбыстардың қай жерде қалай жазылатындығы, дыбысталғанда басқа, жазылғанда басқа болатын дыбыстардың жазылу үлгілерімен таныстырылып, осы қағидаға байланысты арнайы тапсырмалар берілген. Ал, мұндай түсіндірмелі ереже 1925 жылғы оқулықта кездеспейді.

Сөз жазылуының жалпы ережелері

1914 жылғы оқулық бойынша сөз жазылуының ережелерін 5 түрге бөліп қарастырса, 1925 жылғы оқулықта оны 8 түрге бөлген.

1914 жылғы оқулықта:

1. «Һәр түбір сөз нәм туынды сөз жұрнақтарымен, жалғауларымен бірге, тұтас жазылады, бірақ үзетін харіфтер келген жерде үзіледі (үзетін харіфтер: а, д, з, р, о, ұ, е).

2. Қос сөздердің арасы сызықша (–)-мен айырылып жазылады (аяқ-табақ, киім-кешек).

3. Қосалқы сөз бөлек жазылады.

4. Жұрнақтар барша сөзге қосылып жазылады. Жұрнақ ішіндегі дүдәмал естілетін дыбыстар естілген қалыпша жазылады.

5. Жалғаулар. Түбір сөзге де туынды сөзге де қосылып жазылады.

1925 жылғы оқулықта:

1. «Әр түбір сөз, туынды сөз жұрнақтарымен, жалғауларымен бірге, тұтас жазылады, бірақ үзілетін қаріптер келген жерде үзіледі (үзілетін қаріптер: *a, d, z, p, o, y, e*).

2. Жалпылағыш қос сөздердің арасы дәйім сызықшамен (–) айырылып жазылады.

3. Жалқылағыш қос сөздердің арасы сызықшамен (–) айырылып та, айрылмай да жазылады.

4. Сөз артынан жалғанатын демеулер алдындағы сөзбен сызықшасыз бөлек жазылады, ондай демеулер түбір сөзбен жалғаудың арасында айтылатын болғанда түбір сөзге сызықшамен жалғанып жалғаумен бірге жазылады.

5. Үндестік заңына келмейтін «-гер», «-дікі», «-паз» сықылды жұрнақтар түбір сөзге қосылып жазылады.

6. Қосалқы «-ма», «-ба»-лардан «еді», «екен» деген сөздер бөлек жазылады.

7. Жұрнақтар барша сөзге қосылып жазылады, жұрнақ ішіндегі дыбыстар естілу қалыбынша жазылады.

8. Жалғаулар түбір сөзге де, туынды сөзге де қосылып жазылады.

1914 жылғы оқулықтың соңында «Мұғалімдер үшін баяндама» атты мақала берілген. Мұнда А.Байтұрсынұлы жанадан сауат ашқалы отырған жастарға қазақ тілінің грамматикасын түсіндірудегі туындайтын қиыншылықтарды⁵¹ көрсете отырып, сөйлем басында, ортасында, аяғында әрүрлі таңбаланатын әріптерді бір-бірінен қалай ажырату керектігі, оны қарапайым түрде қалай түсіндіру жолдарын баяндайды.

Ал, 1925 жылғы оқулықта мұндай тақырыпша беріл-меген. Бұл – 1914-1925 жыл аралығында қазақ тілінің грамматикасының толық қалыптасып, бір жүйеге түскендігін, оқытушыларға түсіндіру барысында қиындық тумағандығын аңғартады.

«Тіл-құрал» (Қазақ тілінің сарфы, 2-ші жылдық). Орынбор, 1915)

А.Байтұрсынұлының екінші жылдық оқушыларға арналған «Тіл-құрал» оқулығы 1915 жылы Орынбор қаласынан «Тіл-құрал» (Қазақ тілінің сарфы) 2-ші жылдық» деген атаумен жарық көрді.

Бұл оқулық бірінші жылдық (1914) оқулыққа қарағанда анағұрлым күрделі, нақты грамматикалық мысалдармен толықтырылған. Мұнда:

⁵¹ Төте жазуға қатысты (*Құраст.*).

«Тәуелді қалып – оңаша тәуелдік, ортақ тәуелдік; Зат есімнен туған сөздер; Сын есім – жай шырай, талғаулы шырай, таңдаулы шырай; Сан есім – есептік сан есім, реттік сан есім, сан есім жалғаулары; Есімдік – жіктеу есімдігі, сілтеу есімдігі, сұрау есімдігі, танымдық есімдігі; Етістік, етістер – сабақты етіс, салт етіс, ортақ етіс, өзгелік етіс, беделді етіс, ырықсыз етіс, шағыс етіс, дүркінді етіс, өсіңкі етіс; Райлар – тұйық рай, билік рай, ашық рай, шартты рай, ереуіл рай, реніш рай, қалау рай, сенімді рай, сенімсіз рай, болжал рай, мұң рай, көніс рай, қайрау рай, азалы рай, теріс рай; көсемше, есімше, етістіктен туған сөздер; Үстеу – нықтаулық үстеу, сынаулық үстеу, өлшеулік үстеу; Демеу; Жалғаулықтар; Одағайдан туған сөздер» деген атауларды қолданып, әрқайсысына жеке-жеке мысалдар келтірген.

Мұнда А.Байтұрсынұлы қазіргі тілімізде кездеспейтін кейбір жаңа атауларды да қолданысқа енгізген. Мысалы: «Беделді етіс, шағыс етіс, дүркінді етіс, өсіңкі етіс; Райлар – билік рай, ереуіл рай, реніш рай, сенімді рай, сенімсіз рай, болжал рай, мұң рай, көніс рай, қайрау рай, азалы рай, теріс рай» деген атаулар қазіргі қолданыста жоқ екендігі мәлім.

«Тіл тағылымын» жинағында (1992) қайта жарық көрген бұл оқулықтың түпнұсқасы табылмағандықтан, 1922 жылы Ташкент қаласынан «Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы, екінші жылдық)» деген атпен екінші рет жарық көрген нұсқасымен салыстырылды. Салыстыру барысында кітаптың ішкі маз-мұнында ешқандай өзгерістер кездеспеді, тек қазіргі әріпке көшірілгенде кейбір сөздер, сөйлемдер өзгертіліп, қысқарып кеткен.

Сөйлеу бөлімдері.

I. Зат есім.

Түпнұсқадағы: «Нәрсе деп не түрлі де болса бап заттарды айтамыз» (3-бет) деген сөйлемдегі «бап» сөзі «Тіл тағылымында» (199-бет). Түпнұсқа бойынша берілді.

Түпнұсқадағы: «Есепсіз бай болсаң да Қарымбайдай, сахи боп, мал шашсаң да Атымтайдай, патшадай Әмір-Темірден түзетіп болсаң да...» (4-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында» (201-бет) берілмеген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Жай қалып.

Түпнұсқадағы «тары» (9-б.) сөзінің жіктелуі жатыс, шығыс септіктерінде «неде? неден» деп берілсе, «Тіл тағылымында»: «кімде? кімнен?» (204-б.) болып қате берілген. Түпнұсқа бойынша берілді.

Сонымен қатар, түпнұсқада осы жіктеуден кейін «дүние» (9-бет) сөзін алып жіктеген. Ал, «Тіл тағылымында» «кеме» (204-бет) болып өзгертілген.

Түпнұсқаның 13-ші бетінде: «Сөз, көл, ел, жер...» деген жеке сөздер берілген. Бұл сөздердің ішіндегі «көл» сөзі «Тіл тағылымында» «көк» (206-бет) болып өзгерген. Түпнұсқа қалпына келтірілді. (*Ескерту: Сөздердің бұлай басқа мағынаға ауысып кетуі «Тіл тағылымында» көптеп кездеседі!*)

Зат есімнен туган сөздер.

Түпнұсқадағы: «*-шылық*» *жұрнағы зат есіміне...*» (24-бет) деп басталатын сөйлемдегі «*есіміне*» сөзі «Тіл тағылымында»: «*есімге*» (213-бет) болып өзгеріс тапқан. Түпнұсқа бойынша түзетілді.

Түпнұсқадағы: «*Тұрмұхаммед, Есмұхаммед, Қосмұхаммед*» (27-бет) деген кісі аттары «Тіл тағылымында»: «*Тұрмағамбет*», «*Есмағамбет*», «*Қосмағамбет*» (215-бет) болып өзгертілген. Түпнұсқа бойынша берілді.

Сын есім.

Түпнұсқаның 30-бетінде берілген: «*Сыр сыны сөздер таптыру*» деген сөйлемдегі «*таптыру*» сөзі «Тіл тағылымында»: «*тапқызу*» (218-бет) болып өзгеріске түскен. Түпнұсқа бойынша қалпына келтірілді.

Түпнұсқадағы: «*Жай сынның жалғау өзіне жалғанбай*» (32-бет) деген сөйлемдегі «*өзіне*» сөзі «Тіл тағылымында» (219-бет) түсіп қалған. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Тәуелді қалып.

Реттік.

Түпнұсқадағы: «*-тық*» *жұрнағын жалғатып, алтыстық деген*» (43-бет) сөйлеміндегі «*деген*» сөзі «Тіл тағылымында»: «*дейміз*» (225-бет) болып өзгеріс тапқан. Түпнұсқа бойынша қалпына келтірілді.

Есімдік.

Түпнұсқадағы: «*...жүретін сөздер, мәселен, мұғалім...*» (44-бет) деген сөйлемдегі «*мұғалім*» сөзі «Тіл тағылымында»: «*мағлұм*» болып өзгерген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Етістер.

Түпнұсқадағы: «*шағыс етіс*» (53-бет) деген атау «Тіл тағылымында»: «*шығыс етіс*» болып берілген (231-бет). Түпнұсқа бойынша түзетілді.

Брықсыз етіс.

Түпнұсқадағы: «*қуылды*» деген сөз (55-бет) «Тіл тағылымында»: «*туылды*» (233-бет) болып өзгеріске түскен. Түпнұсқадағыдай берілді.

Тұйық рай.

Түпнұсқадағы: «*...түбірінің аяқ дыбысына қарай етістік өзгереді*» (57-бет) деген сөйлемдегі «*етістік*» сөзі «Тіл тағылымында» жок (234-бет). Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Қалау рай.

Түпнұсқадағы: «...істі көңіл қалау, қаламауын көрсететін...» (69-бет) деп басталатын сөйлемдегі «қалау» сөзі «Тіл тағылымында» берілмеген (242-бет). Түпнұсқа бойынша өзгертілді.

Етістіктен туатын басқа өздердегі жұрнақтар.

Түпнұсқадағы: «...сондай етістік түбірлерін алып...» (85-бет) деген сөйлемдегі «етістік» сөзі «Тіл тағылымында» кездеспейді (255-бет). Түпнұсқа бойынша қалпына келтірілді.

Осы беттегі: «...етістік түбірлеріне...» деген сөйлемдегі «түбірлеріне» сөзі «Тіл тағылымында»: «түбірге» болып өзгерген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Одағайдан туған сөздер.

Түпнұсқаның 95-інші бетіндегі: «...кілт ету, тырс ету, шақ ету, так ету, шық ету...» деген сөз тіркестеріндегі «так ету, шық ету» тіркестері «Тіл тағылымында» түсіп қалған (262-бет). Түпнұсқа бойынша өзгертілді.

«Тіл-құрал. (Сөйлем жүйесі мен түрлері. III-ші тіл танытқыш кітап, түзетіліп, толықтырылып, жана емлемен 3-ші басылуы. 1925 жылы Қызылорда)

А.Байтұрсынұлының үш жылдық мектеп оқушыларына арнаған бұл оқулығы екі бөлімнен тұрады.

Бірінші бөлімде: Сөйлем жүйесі; Сөйлем мүшелері, бастауыш – бастауыш болатын сөз таптары; Баяндауыш – баяндауыш болатын сөз таптары, қосарлы баяндауыш; Анықтауыш – анықтауыш болатын сөз таптары; Толықтауыш; Пысықтауыш сөздер – мезгіл пысықтауыш, мекен пысықтауышы, сын пысықтауышы, себеп пысықтауышы, мақсат пысықтауышы; Бұратана сөздер – қыстырма сөздер, қаратпа сөздер қарастырылса, ***екінші тарауда*** сөйлем түрлері – Болымды сөйлем, болымсыз сөйлем, толымды сөйлем, толымсыз сөйлем, жалаң сөйлем, жайылма сөйлем; айтылуынша айырылатын түрлері – сұраулы сөйлем, лепті сөйлем, тілекті сөйлем – бұйрық түрдегісі, өтініш түрдегісі, үгіт (ақыл) түрдегісі, жай тілек түрдегісі; жай сөйлем, құрылуынша айырылатын түрлері – іргелес сөйлемдер, құрмалас сөйлемдер, сыйысулы құрмалас – шұбалаң түрі, ықшам түрі, қиысулы құрмалас болып жіктелген.

«Тіл тағылымында» (1992) қайта жарық көрген бұл оқулық сол түпнұсқасымен салыстырылды.

Бірінші бөлім.

Баяндауыш.

Түпнұсқадағы: «...көптік жүзінен бірінші, екінші...» (15-бет) деп басталатын сөйлемдегі «*екінші*» сөзі «Тіл тағылымында» жоқ (274-бет). Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Қаратпа сөз.

Түпнұсқадағы: *«Ит тойған жерін іздейді»* деген сөйлемнен кейін тұрған *«Ер туған жерін іздейді»* (34-бет) сөйлемі «Тіл тағылымында» жоқ (288-бет). Түпнұсқа бойынша берілді.

Екінші бөлім.

Жайылма сөйлем.

Түпнұсқадағы: *«Шоңмұрын деген молда бар, Төлеген деген жорға бар»* (49-бет) деген сөйлемдегі *«Төлеген деген жорға бар»* сөйлемі «Тіл тағылымында» кездеспейді (300-бет). Түпнұсқа бойынша қалпына келтірілді

Құрылуына айырылатын түрлері.

Түпнұсқадағы: *«Тысқы жақындық сөйлемдерді бір-біріне жанастыру жүзіндегі жанастық»* (49-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында» (300-бет) жоқ. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы.

Түпнұсқадағы: *«...сөйлемінің мезгіл пысықтауышы «қашан жер отаяды» деген бағыныңқы сөйлем...»* деп басталатын сөйлем (54-бет) «Тіл тағылымында» (304-бет) берілмеген. Түпнұсқа бойынша түзетілді.

Мақсат пысықтауышының бағыныңқысы.

Түпнұсқадағы: *«Мұнда ілтипат ететін нәрсе мынау...»* (57-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында» кездеспейді. Түпнұсқаға сәйкестендірілді.

Жазу қосымша белгілері және тыныс белгілерінің жалпы ережесі.

Түпнұсқадағы: *«Мұндай орында тіркестіру белгісі...»* (62-бет) деп басталатын сөйлемдегі *«тіркестіру»* сөзі «Тіл тағылымында»: (311-бет) *«қыстыру»* болып өзгеріс тапқан. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Түпнұсқаның осы бетіндегі: *«Берген ақыны азсынып, істеген кісі тау жайлаймын деп наришамды алды»* деген сөйлемнен кейін келетін *«ой қыстаймын деп шотымды алды, қыр қыстаймын деп балтамды алды»* (63-бет) деген сөйлем «Тіл тағылымында» (311-бет) жоқ. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Сөйлем түрлерін айыруға керек сөйлем мысалдары.

Түпнұсқадағы: *«Бірлік елдің, ерлік, қайрат бақ, ардың...»* (65-бет) деген сөйлемдегі «бірлік» сөзі «Тіл тағылымында»: *«бірмін»* (313-бет) болып өзгерген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

Қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарының бастауы болған Ахмет Байтұрсынұлының сол кездегі (алғашқы басылымдары!) кітаптарының құрылымын қаз қалпынша сақтауға тырыстық. Десе де кейбір тұстарда бүгінгі ұғымымызға әбден сіңісті болған сөздер, мәселен: халық, әріп кейде харіп, кейде қаріп, хан, мағана, т.б. қазіргі емлемен берілді.

ҚОСЫМША

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ЖАЗУ, ЕМЛЕ, ОҚУ-АҒАРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ КӨРСЕТКІШІ (Хронологиялық тәртіп бойынша)

Жарық көрген оқулықтары:

Оқу құралы. Бірінші кітап: Балаларға арналған әліппе. Орынбор, 1912.-40 б.; О., 1913.-40 б.; О., 1914.-96 б.; О., 1916.-98 б.; О., 1921.-90 б.; О., 1922.-70 б.; Ташкент, 1922.-95 б.; О., 1923.-126 б.; О., 1925.-72 б.;

Оқу құралы. Екінші кітап: Алифбаға жалғасты. Орынбор, 1913.-54 б.; Қазан, 1913.-52 б.; О., 1923.-73 б.; О., 1924.-72 б.;

Оқу құралы. Усул сотие жолымен, қазақша әліпбиге байаншы. Қазан, 1913.-15 б.; Ташкент, 1921.-14 б.;

Оқу құралы. Бірінші кітап: Үлкендер үшін. Семей, 1921.-30 б.;

Тіл – құрал. Бірінші бөлім: Грамматика (Дыбыс жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1914.-53 б.; Ташкент, 1918.-32 б.; Т., 1922.-90 б.; О., 1924.-48 б.; Қызыл-Орда, 1925.-39 б.; Семей, 1927.-38 б.; Қ-О, 1927.-39 б.;

Тіл – құрал. Екінші бөлім: Этимология (Сөздің жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1914.-120 б.; Ташкент, 1920.-96.; Қазан, 1920.-104 б.; Т., 1922.-96 б.; О., 1923.-128 б.; О., 1924.-128 б.; Қызыл-Орда, 1925.-122 б.; Қ-О., 1927.-122 б.;

Тіл – құрал. Үшінші бөлім: Синтаксис (Сөйлем жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1923.-68 б.; О., 1924. 67 б.; Қызыл-Орда, 1925.-73 б.; Қ-О., 1926.-73 б.; Қ-О., 1927.-73 б.; Қ-О., 1928.-72 б.;

Байаншы. Әдістемелік құрал. Қазан, 1920.-15 б.;

Әліпби. Жаңа құрал. Қызыл-Орда, 1926.-116 б.; Қ-О/Ташкент, 1927.-116 б.; Қ-О, 1928.-116 б.;

Әліппе – астары. Әліппеге жетекші құрал. Орынбор, 1924.-26 б.;

Сауат ашқыш. Ересектерге арналған әліппе. Орынбор, 1924.-114 б.; Семей, 1926.-83 б.;

Оқу құралы. Хрестоматия (Т.Шонанұлымен бірге, Қызыл-Орда, 1926.-412 б., Қ-О, 1927.-412 б.;

Тіл – жұмсар. Бірінші бөлім: Практикалық грамматика. Қызыл-Орда, 1928.-46 б.;

Тіл – жұмсар. Екінші бөлімі: Практикалық грамматика. Қызыл-Орда, 1929.-90 б.

Баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалары:

Қазақтың мақалдары мен ырымдары (Киргизские приметы и пословицы) // «Тургайская газета» №39, 24 сентября 1895.

Кітаптар жайынан (Қол қойған: Маса) // «Айқап» №1, Б. 12-13, 1911.

Жазу тәртібі // «Айқап» № 4, Б. 84-86, 1911.

Аз уақытта көп білу жолының басы (Қол қ.: А.Б.Б.) // «Айқап» №4, Б. 82-83, 1911.

Жазу тәртібі (Жалғасы, басы №4) // «Айқап» № 5, Б. 104-107.

Бастауыш мектеп // «Айқап» №6, 1911.

Шәйзіман мырзаға (Ш.Жияшевтің 1912-ші жылы №6-7-ғы «Бірге қозғалайық» мақаласына жауабы) // «Айқап» № 9, Б. 212-214, 1912.

Шәйзіман мырзаға (Жалғасы, басы өткен санда) // «Айқап» №10, Б. 229-233, 1912.

Шәйзіман мырзаға (Жалғасы, басы өткен сандарда) // «Айқап» №11, Б. 251-254, 1912.

Оқу жайы // «Қазақ» №11, 21 сәуір, 1913.

Қазақша оқу жайынан // «Қазақ» №14, 16 мамыр 1913.

Білім жарысы хақында // «Қазақ», 1913.

Орысша оқушылар // «Қазақ» № 26, 15 тамыз 1913.

Оқыту жайынан // «Қазақ» №29, 7 қыркүйек 1913.

Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №34, 16 қазан 1913.

Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №35, (Жалғасы, басы №34-те), 24 қазан 1913.

Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №36, (Соңы, басы өткен сандарда), 31 қазан 1913.

Жаңа кітаптар («Оқу құралы» кітабының 2-рет басылуы туралы) // «Айқап» №9, Б. 153-154, 1914.

Қазақ оқырмандарына арнау сөз // «Қазақ» №49, 2 ақпан 1914.

Бастауыш мектеп // «Қазақ» № 61, 9 мамыр 1914.

Мектеп керектері // «Қазақ» №62, 17 мамыр 1914.

Ән, өлең һәм оның құралы // «Қазақ» №67, 23 маусым 1914.

«Тіл – құрал» (Оқулық туралы) // «Қазақ» №87, 1914.

Туған тілім (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // «Қазақ» №167, 31 қаңтар 1916.

Шекіспей бекіспейді // «Қазақ» №167, 31 қаңтар 1916.

Қалам қайраткерлері жайынан // «Еңбекші қазақ» №29, 8 шілде 1922.

Қазақты ағарту халімізден // «Ақжол», 14 шілде 1922.

Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек // «Қызыл Қазақстан» №14, Б. 12-13, ақпан 1923.

Қазақша жазу туралы жаңа ережелер (Е.Омаровпен бірге) // «Еңбекші қазақ», 19 ақпан – 22 наурыз 1923.

Қазақша жазу тақырыпты жаңа жазу ережелері (Е.Омаровпен бірге) // «Қазақ тілі», 22 наурыз 1923.

«Жаңа мектепті» шығару керек болды // «Жаңа мектеп» №1, Б. 3-6, 1925.

Баулу мектебі // «Жаңа мектеп» №1, Б. 22-27, 1925.

1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде емле жөнінде сөйлеген сөзі // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 27-31, 44; 47-48, 49; 53-55; 71-72.

1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде алфавит жөнінде жасаған байандамасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 55-65.

Әліб-бій тақырыпты байандамасы: жобасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 55-65; 71-73.

Латын әліппесінің керексіздігі // «Еңбекші қазақ», 19 желтоқсан 1926.

Латын әліппесін алу туралы // «Еңбекші қазақ», 30 желтоқсан 1926.

Түрікшілер құрылтайы // «Жаңа мектеп» № 7-8, Б. 43-50, 1926.

Араб әліб-бійін жақтаған байандамасы [А.Байтұрсынұлы] // Әліппе айтысы. Б. 16-29., – Қызылорда, 1927.

Түзетілген әріп // «Жаңа мектеп» №1, Б. 32-36, 1927

Дыбыстарды жіктеу туралы // «Жаңа мектеп» № 5, Б. 65-70, 1927.

Ана тілінің әдісі // «Жаңа мектеп» № 9, Б. 23-31, 1927.

Жалқылау (айырыңқы) әдіс // «Жаңа мектеп» № 11-12, Б. 45-49, 1927.

Ел мектебі // 29 желтоқсан 1927.

Жалқылаулы-жалпылау әдісі // «Жаңа мектеп» № 1, Б. 31-37, 1928.

Қай әдіс жақсы // «Жаңа мектеп» № 4, Б. 3-11, 1928.

Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізіу керек? // «Қызыл Қазақстан» №4, Б. 3-11, 1928.

Тағы да жат сөздерді қолдану туралы // «Еңбекші қазақ» №109, 17 мамыр 1928.

Емле туралы // «Еңбекші қазақ», 27 наурыз 1929.

ТІЛ, ОҚУ-АҒАРТУ ЕҢБЕКТЕРІ ТУРАЛЫ МАТЕРИАЛДАР (ХРОНОЛОГИЯ БОЙЫНША)

Жиашев Ж. Бірге қозғалайық // Айқап №6, Б. 138-140; №7, Б. 157-160, 1912.

Алашұлы Азамат (Дулатұлы М). Жазу тәртібі (А. Байтұрсынұлының емлесі туралы) // Айқап №8, 1912.

Авторсыз. Жаңа кітап // Айқап №8, 1912.

Жақын арада басылып шыққан кітаптар һәм шығатын кітаптар. «Оқу құралы» // Қазақ №1, 2 ақпан 1913.

Оқу құралдары. (А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлының оқулықтары басылды) // Қазақ №59, 23 сәуір 1914.

«Тіл – құрал» оқулығы туралы // Қазақ №87, 23 қараша 1914.

Тұйақбаев С. Кітаптар жайынан («Оқу құралына» сын мақала) // Айқап №5, Б. 84-86, №6, Б. 94-96, 1914.

М.Д. (Дулатұлы М). «Тіл – құрал» (Ахметтің оқулығы туралы) // Қазақ №93, 4 қаңтар 1915.

«Тіл – құрал» (Оқулықтың шыққаны хабарланған) // «Қазақ» №104, 18 ақпан 1915.

«Тіл – құрал» оқулығы туралы // Қазақ №105, 18 ақпан 1915.

Желкек (Аймауытов Ж). Жазу мәселесі: «Тіл – құрал» оқулығы және «ұ, ү» әріптерінің жазылу емлесі // Қазақ №114, 28 наурыз 1915.

Тұйақбаев М. Мұғалімдерден өтініш («Оқу құралына» пікір жазу) // Айқап №11, Б. 160-161, 1915.

М.Д. (Дулатұлы М). Тіл құрал: Қазақ тілі сарфі (Оқшау сөз) // Қазақ №93, 4 қаңтар 1915.

Әліппе басылып шықты. («Оқу құралының» үшінші рет басылып шыққаны хабарланған) // Қазақ №184, 9 маусым 1916.

Міржақып (Дулатұлы М). «Қазақ» баспаханасы (Сатып алынған баспа, бағдарлама, редакторлар туралы) // Қазақ №239, 11 тамыз 1917.

Самойлович А. Литература турецких народов // Литературы Востока. Вып. I. – Петербург, 1919.

Таймінер. (Дулатұлы М) Жаңа жазу ережелері (А. Байтұрсынұлының әліппеге енгізген жаңалықтарын жетілдіру, жаңа емлені талқылау, халыққа түсіндіру) // Қызыл Қазақстан №17-18, 1923.

Поливанов Е. Новая казак-киргизская (Байтурсуновская) орфография // Бюллетень Средне-Азиатского государственного университета (Под ред: В.Г.Мухина, П.А.Баранова). Ташкент 1924., С. 35-43.

Яковлев Ф. Математическая формула построения алфавита // Культура и письменность Востока. Книга I. – Москва, 1928., С. 41-64.

Казакский (Байтурсуновский) алфавит // Литературная энциклопедия. (Отв.ред.:Луначарский). Т. 5., – Москва, 1931., С. 23.

Маңызы ескіріп, қолданудан қалатын қазақ тіліндегі кітаптар тізімі // Жаңа мектеп №4-5, Б. 56-59, 1932.

Қордабаев Т. Қазақтың тұңғыш лингвист ғалымы // Қазақстан мұғалімі, 30 желтоқсан 1988.

Қайдаров Ә., Сыздықова Р. Ғалым зерттеуші: Сан қырлы сандық дарын (А.Байтұрсынұлының ғылыми-зерттеу еңбектері жөнінде) // Социалистік Қазақстан, 4 қаңтар 1989.

Қазақ КСР ҒА Тіл білімі институтынан (А.Байтұрсынұлының мұрасы қолдарында сақталып қалған азаматтар, сол еңбектерді институтқа тапсыруы туралы өтініш) // Қазақ әдебиеті, 10 ақпан 1989.

Мектепов А., Әнесов Ғ. Ана тілін түрлеген Ахаң // Жалын №2, Б. 9-18, 1989.

Сайранбаев Т., Төлегенов А. А.Байтұрсыновтың морфологиялық еңбегі // Өркен, 29 сәуір 1989.

Айтбаев Ә. Қазақ терминологиясының атасы // Қазақстан әйелдері №4, Б. 7-8, 1989.

Машқанова Н. Халық азаматы («Оқу құралы» туралы) // Қазақстан мектебі №4, Б. 58-63, 1989.

Сәйдуова Т. Иә, Ахмет Байтұрсынов есімі берілсе екен (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынов есімінің берілуін қолдап жазған хат) // Қазақ әдебиеті, 11 тамыз 1989.

Қайырбеков Ғ. Қаламдастар атынан (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынұлының есімін беру туралы) // Қазақ әдебиеті, 8 қыркүйек 1989.

Қордабаев Т. Ұстаз сыйлай білсек (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынұлының есімін беру туралы) // Қазақ әдебиеті, 8 қыркүйек 1989.

Кеңесбаев І. Ұстаз ғұламаның есімі мәңгі сақталсын. (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынұлының есімін беру туралы) // Қазақ әдебиеті, 8 желтоқсан 1989.

Әнесов Ғ. Ахаң әліппелері // Ана тілі, 5 шілде, 1990.

Сөз арқауы – Ахмет (Әбішев Ә. «Ана тілін түрлендірген Ахаң»; Қирабаев С. «Ахметтің ақындығы»; Сыздықова Р. «Ахмет Байтұрсынов – қазақ тілі білімінің негізін салушы»; Қабдолов З. «Ахмет һәм әдебиеттің әліп-биі»; Ысмағұлов Ж. «Ахметтің аудармашылығы») // Қазақ әдебиеті, 20 шілде 1990.

Қордабаев Т. Бірі емес өзі (Қазақ тіл білімінің негізін салушы А.Байтұрсыновтың еңбектер хақында) // Қазақстан мұғалімі, 20 шілде 1990.

Ақаң жиған асыл сөз (Дайындаған: Уәлиұлы Н) // Қазақ тілі мен әдебиеті №4, Б. 76-79, 1991.

Әлмағамбетұлы Б. Ақын жыры – тіл атасы // Сыр сандық, 2 сәуір 1991.

Ахмедов Ф. Университетке Ахаңның аты берілсін // Ана тілі, 30 мамыр 1991.

Сыздыкова Р. Ахметтану қалай басталды // Ана тілі, 6 маусым 1991.

Оразбайұлы М. Ахмет Байтұрсынұлы және араб жазуы // Социалистік Қазақстан, 7 маусым 1991.

Беннигсен А., Лемерсье-Келькежей Ш. Қазақ баспасөзі // Қазақстан коммунисті № 10, Б. 72-77, 1991.

Мектептегі А. Ахаң түзген әліпби // Ана тілі, 30 қаңтар 1992.

Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. Наурыз, 1923 жыл (Дайындаған: Байғалиев Б) // Жұлдыз №2, Б. 123-128, 1992.

Әбділдабек А. А.Байтұрсынов бастауыш мектеп мәселесі хақында // Бастауыш мектеп №3, Б. 3-6, 1992.

Нұрпейісов К. Ахаңның баяндамасы (А.Байтұрсынұлының 1928 жылы Қазақ мемлекеттік университеттің ашылу салтанатындағы құттықтау сөзі) // Егемен Қазақстан, 7 мамыр 1992.

Қордабаев Т. А.Байтұрсынұлы және қазақ тілі білімі // Орталық Қазақстан, 2 шілде 1992.

Наурызбаев Б. Серке сөздің саңлағы // Егемен Қазақстан, 19 қаңтар 1993.

Сыздыкова Р. Ғалым – ағартушы // Қостанай таңы, 27 қаңтар 1993.

Асқаров Қ. Қай әліппенің болашағы зор // Сарыарқа самалы, 28 қаңтар 1993.

Қайдари Ә., Айтбайұлы Ө. Ұлт мәдениетінің Хантәңірі // Егемен Қазақстан №23, 28 қаңтар 1993.

Наурызбаев Б. Көрнекті ағартушы, зерделі ғалым, сыршыл акын // Торғай таңы, 28 қаңтар 1993.

Тасымбеков А. Әліппе – халық жауының кілті // Халық кеңесі, 6 ақпан 1993.

Субханбердина Ү. Қайта жанған шамшырақ // Қазақ №266, 11 ақпан 1993.

Бекбосынов М. Ұлттық баспасөзінің қарлығашы // Семей таңы, 16 ақпан 1993.

Мұсабаева Ж. Ахмет Байтұрсынұлы – лингвист // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 17-21, 1993.

Қыдыршаев А. А.Байтұрсынов әдістемесі // Жалын №3, 52 б., 1993.

Дениз Б. Газет неге «Қазақ» аталды? // Қазақ әдебиеті, 5 наурыз 1993.

Нұрпейісов К. Білімге бастап ел-жұртын // Егемен Қазақстан, 7 мамыр 1992.

«Тіл тағылымы» (А.Байтұрсынұлының қазақ тіліне қатысты оқулықтарының жинағы шықты) // Ана тілі, 7 мамыр 1993.

Шүленбаева Ұ. Таңқалдырған тіл аталымдары (А.Байтұрсынұлы түрлеген атау-сөздер) // Ана тілі, 1 шілде 1993.

Әбсадық А. Ахаң – дарынды публицист // Қостанай таңы, 17 қыркүйек 1993.

Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсын және қазақ әліпбиі // Шалқар №40, қазан 1993.

Қыдыршаев А. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу // Қазақ тіл мен әдебиеті №10-11-12, Б. 28-34, 1993.

Сыздықова Р. Ахметтану: бүгін мен болашағы // Қазақ әдебиеті, 12 қараша 1993.

Ізмұқанов М. Ахмет Байтұрсынов әліпбиі (Қазақтың төл әліпбиі туралы) // Атырау, 4 қаңтар, 1994.

Қыдыршаев А. Алты миллион қазаққа алты ат (Ғалымның оқу-ағарту, әдістеме мәселелері жөнінде) // Ана тілі, 24 қаңтар 1994.

Нұрғалиев Р. Сөз өнерінің ұлы зерттеушісі // Қазақ әдебиеті, 28 қаңтар 1994.

Қыдыршаев А. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу // Қазақ тіл мен әдебиеті №1, Б. 39-43, 1994.

Әмірханов С. Жазудың ұлттық үлгісі // Шалқар, 27 мамыр 1994.

Қыдыршаев А. А.Байтұрсынұлының әдіскерлігі хақында // Бастауыш мектеп №2, Б. 3-7, 1994.

Ахметбекқызы Б. Мұғалімдерге көмек (Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері бойынша қазақ тілін орыс дәрісханаларында оқыту) // Қазақ тілі мен әдебиеті №5-6, Б. 96-101, 1994.

Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлы әліппелерінің әдістемелік ерекшеліктері // Бастауыш мектеп №7-8, Б. 11-15, 1994.

Кәкішев Т. Сын мен қысын сардары (Ахмет Байтұрсынұлы қазақ филологиясының негізін қалаушылардың бірі) // Ақиқат №12, Б. 78-81, 1994.

Қыдыршаев А. А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы // Ұлағат №3, Б. 94-98, 1995.

Сағадиев К. «Ғылымсыз ғұмыр – тұл» (Сұхбаттасқан: Мұртаза Ф) // Қазақ үні, наурыз 1995.

Қыдыршаев А. Ғұлама ғалым, ақын қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы ана тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаушы // Ақтөбе, 3 ақпан 1996.

Аша Е., Бақбергенова Р. Қазақ тілінің негізін салушы алғашқы методист А.Байтұрсынұлы жайында // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №2, 1996.

Әзмұқанова А. Мұсылман мектептерінде // Қазақ тілі мен әдебиеті, №4, Б. 86-95, 1996.

Сүйінұлы Ғ. Академик Алдамжаров Қостанай мемлекеттік универ-ситетінің негізін қалап, оған Ахмет Байтұрсынұлы есімінің берілуіне тікелей ұйытқы болды // Жас алаш, 17 тамыз 1996.

Байтұрсынов А. Жазығым не? (Материалды әзірлеген: ҚР Президенті архивінің қызметкері Сүлейменов Ж) // Ақиқат №9, Б. 80-81, 1996.

Шүкірұлы С. Бір толғаудың хикаяты: Өткенге салауат, бүгінге бірлік // Ана тілі №3, 23 қаңтар 1997.

Аллаберген Қ., Қадырұлы Қ. Ахандардан қалған із // Жас Алаш, 25 ақпан 1997.

Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынов және қазақ жазуы // Қазақстан жоғары мектебі №2, Б. 84-89, 1997.

Айтбаев Ө. Ахмет Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесі // ҚР ҒМ – ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 3-10, 1997.

Қазмағамбетова З. А. Байтұрсыновтың әдістемелік ілімдері // Байтауыш мектеп №4, Б. 12-21, 1997.

Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынов және қазақ жазуы // Егемен Қазақстан, 1 шілде 1997.

Қыдырша А. Ахмет Байтұрсынұлы әдістемеліктері // Қазақ тілі мен әдебиеті №9-10, Б. 56-60, 1997.

Асқар О. Ахаң тәлімі // Қазақ үні №7, шілде 1997.

Айтбайұлы Ө. Ұлттың ұлы ұстазы // Саясат №12, Б. 87-99, 1997.

Байтілесова Ж. Ахмет Байтұрсынов: «Сөзді өнердің басы деп есептеймін...» // Ақиқат №12, Б. 91-93, 1997.

Қордабаев Т. А. Байтұрсыновтың ғылыми еңбектерінің насихатталуы // Қазақ тілі мен әдебиеті №1-2, Б. 58-60, 1998.

Қордабаев Т. А. Байтұрсынов – тіл туралы ғылымымыздың негізін салушы // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 3-7, 1998.

Өбсадықов А. Ахаң салған сара жол немесе оның «Әдебиет танытқыш» еңбегіндегі фольклор теориясының мәселелері // Сарыарқа №2, Б. 63-64, 1998.

Мұсағалиева А. Ахмет Байтұрсынұлы – халық ағарту комиссары // Қазақ тарихы №2, Б. 43-47, 1998.

Кұрманбайұлы Ш. XX-ғасырдың бас кезіндегі қазақ лексикасының терминденуі // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 12-17, 1998.

Толыбаев Қ. Қазақ жазуының төл таңбасы // Ұлан, 12 мамыр, 1998.

Қожакеев Т. Ахаң атын әлем білген // Қазақстан мұғалімі, 27 мамыр 1998.

Сәтімбекова М. Ахмет – педагог // Қазақстан мұғалімі, 27 мамыр, 1998.

Қаршығалин Н. Қазақ тіл ғылымының көшбасшысы һәм әдебиеттанудың іргетасын қалаушы // Сарыарқа №5, Б. 2-4, 1998.

Қыдырша А. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріне үңілсек // Бастауыш мектеп №5, Б. 3-6, 1998.

Серғалиев М. Ахмет Байтұрсынұлының сөйлем синтаксисіне көзқа-растары // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №5-6, Б. 3-9, 1998.

Сағынова Б. А. Байтұрсынұлы – ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №5-6, Б. 119-120, 1998.

Сыздықова Р. Ұлттық білім-ғылымның көшбастары // Қазақстан мектебі №6, Б. 52-62, 1998.

Айтбайұлы Ө. Мәңгілік тұғырындағы тұлға // Қазақстан мектебі №6, Б. 52-62, 1998.

Ищанова Р. Туған тіл және төл әдебиет // Қазақстан мектебі №6, Б. 63-64, 1998.

Мұратханова Р. Қазақ санасының шамшырағы // Қазақстан мектебі №6, Б. 65-70, 1998.

Іргебаева Н. Таным үрдісінің алғашқы баспалдағы // Қазақстан мектебі №6, Б. 71-74, 1998.

Архашова М. Дәуірдің жарық жұлдызы // Қазақстан мұғалімі №10, 27 мамыр 1998.

Серғалиев М. Алыптарды ардақтай білейік // Қазақстан мұғалімі, №10, 27 мамыр 1998.

Әбдіғашпарова Н. Ахмет Байтұрсынұлы әдебиет пәнін оқытуда // Қазақстан мұғалімі №11, 10 маусым 1998.

Отар Әлі Бүркіт. А. Байтұрсынұлының еңбектеріндегі қазақ стилистикасының теориялық мәселелері // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №5-6, Б. 10-12, 1998.

Шүкірұлы С. Мұратты істің мүддесі (Ұлттық ғылым-білімнің негізін салған қос дана – Ыбырай мен Ахмет хақынды) // Ана тілі, №33, 15 тамыз, 1998.

Ұлы ғалым-тілші, ағартушы А. Байтұрсынұлының 125 жылдығына орай («Ахмет Байтұрсынұлы тағылымы және ҚР Тіл туралы Заңының орындалу барысы») атты ғылыми тәжірибелік конференция // Алматы ақшамы, 18 қыркүйек 1998.

Серғазы Г. Ахметтану тағылымдары (А. Байтұрсынұлы атындағы ТБИ-да ғылыми-теориялық конференция өтті) // Алматы ақшамы, 25 қыркүйек 1998.

Тәкебаев К. Орыс мектебіндегі ашық сабақ А. Байтұрсынов тағылымына арналды // Алматы ақшамы, 25 қыркүйек 1998.

Ысқак Б. Ұлы дана // Түркістан, 23-29 қыркүйек, 1998.

Айтбаев Ө. Абай үлгісінің жалғасы дерсің Аханды // Жас алаш, 29 қыркүйек 1998.

Ахмет Байтұрсынұлының мерейтойы мен Тіл туралы өткізілген конференция ұсыныстары // Түркістан, 23-29 қыркүйек 1998.

Айтбайұлы Ө. Ұлт ұстазы (Тұран әлемінің тұғыры биік тұлғасы А. Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл) // Түркістан, 23-29 қыркүйек 1998.

Шегебай Ә. Тілге құрмет – елге құрмет (№139 мектеп-гимназияда А. Байтұрсынұлының 125 жылдығына арналған «Тіл апталығы» өтті) // Алматы ақшамы, 30 қыркүйек 1998.

Тұрсынұлы С. «Мұқтажымыздың ішіндегі ең ірісі – ғылым...» немесе М.Әуезовтың ғылым-білім жөніндегі көсемсөздері // Столич. обозрение, 2 қазан (жалғасты материал) 1998.

Нұрпейіс К. Біз Байтұрсыновты қалай бағалап жүрміз, ағайын? // Заман Қазақстан, 2 қазан 1998.

Хошеметов Қ. Ахаңның әліппесі // Егемен Қазақстан, 2 қазан 1998.

Әбілқасымов Б. Ұлттық баспасөздің негізін қалаушы // Маңғыстау №117(5561), 6 қазан 1998.

Серғалиев М. Ұлылықты бағалау да – ұлылық // Қазақстан мұғалімі №21, 14 қазан 1998.

Көшербаев Қ. Ұлт ұстазының ұлы жолы // Ана тілі №41, 15 қазан 1998.

Шүкірұлы С. Көз жетіп, көңіл сенгендей (Қостанайда Ахаң күндері өтті. Ахаң арналған Иранғайыптың «Киелі күн» спектаклі жөнінде) // Ана тілі №41, 15 қазан 1998.

Кекілбайұлы Ә. Ұстаз ұлағаты // Егемен Қазақстан, 15 қазан 1998.; Қазақ әдебиеті, 16 қазан 1998.

Ахмет Байтұрсынұлы – ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері // Наука Казахстана - Қазақстан ғылымы №20, 16-31 қазан 1998.

Оразбекұлы К. Ахметтану сайысы // Ұлан, 27 қазан 1998.

Қамаева С. Әліппенің атасы // Бастауыш мектеп №10-11, Б. 5-6, 1998.

Табылды Ә. Қазақ этнопедagogикасының негізін қалаушы // Бастауыш мектеп №10-11, Б. 7-9, 1998.

Құнантаева Қ. Ахмет Байтұрсынов және білім беру мәселесі // Бастауыш мектеп №10-11, 12 б., 1998.

Тұрсынұлы С. «Еркін ой, шарықтаған терең қиял...» немесе М.Әуезовтың мәдениет, әдебиет туралы көсемсөздері // Столич. обозрение, 23 қазан, 30 қазан, 6 қараша 1998.

Мұсаұлы А. Ахаң туралы ақиқаттың бәймәлім деректері // Қазақ әдебиеті, 13 қараша 1998.

Иманбекова Б. Ахмет Байтұрсынов мысалдарының тәрбиелік мәні // Ақиқат №2, Б. 83-85, 1999.

Арықбаева Ж. А. Байтұрсынұлы әліпбиінің ғылыми негіздері // Еуразия университетінің хабаршысы №3, Б. 197-200, 1999.

Арын Е. Ахмет Байтұрсыновтың рай түрлерін жіктеудегі көзқарасы // Қазақ тілі мен әдебиеті №7, Б. 52-55, 1999.

Иманбекова Б. Ахмет Байтұрсыновтың педагогикалық көзқарастары // Бастауыш мектеп №8, Б. 11-13, 1999.

Исмайыл М., Түрік В. Түркология құрылтайындағы Ахмет Байтұрсынұлының жасаған баяндамасы // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №8, 1999.

Иманбекова Б. Ахметтану тағылымдары // Қазақстан мектебі №10, Б. 53-55, 1999.

Әбілқасымов Б. Қазақ тіл білімінің қос бәйтерегі // Ана тілі, 2 желтоқсан 1999.

Айғабылұлы А. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ тілін оқыту мәселесі // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №31, Б. 16-19, 1999.

Әбілқасымов Б. Қазақ тіл білімінің қос бәйтергі // Ана тілі №39(439), 2 желтоқсан 1999.

Айғабылұлы А. Ахмет Байтұрсынұлы және морфонология // Ұлттық рухтың ұлы тіні: Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б., Б. 354-362.

Ақаев С., Мыңбай Д. Ахмет Байтұрсынұлы жасаған терминдердің тәсілдік сипаттары // Ұлттық рухтың ұлы тіні: Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б., Б. 441-455.

Кейін табылған мұралар: Емле туралы (Мәтінді дайындаған: Жұбаева О) // ҚР БҒМ ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 3-4, 2000.

Османқұлов А. Ахмет Байтұрсунов жана әл ағарту мәселелері // ҚР БҒМ ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 14-22, 2000.

Имаханбетова Р. Ахметтану іліміне қосылған үлес (А.Қыдыршаевтың «А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы» атты зерттеу монографиясы туралы) // Ана тілі №11, 25 мамыр 2000.

Имаханбетова Р. Ақаңның әдістемелік мұрасы туралы зерттеу // Қазақстан мектебі №8, Б. 71-74, 2000.

Балтабаева Ж. Ахмет Байтұрсынұлының «Әліппесінің» маңызы мен сапалылығының сыры туралы // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №8 (42), Б. 126-130, 2000.

Ержиласун А. Қазақ тілі және латын әліппесі // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №10, 2000.

Сыздық Р. «Қазақстан мектебі» журналы және А.Байтұрсынұлының мұрасы // Қазақстан мектебі №1, Б. 5-7, 2001.

Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы – фольклорист // Қазақстан жоғары мектебі №1, Б. 167-173, 2001.

Салқынбай А. А.Байтұрсынұлы тағылымы // Қайнар университетінің хабаршысы №1, Б 12-15, 2001.

Имаханбетова Р. Ақаң мәңгі өлмейді (А.Байтұрсынұлы емлесімен) // Шалқар-2, қаңтар 2001.

Жүсіпұлы М. (Джусупов М.) Сингармонизм фонологиясы // ҚР ҒМ-ҒА Тілтаным (Языкознание) №2, Б. 23-34, 2001.

Жүсіпов Н. А.Байтұрсынұлының фольклористикаға келу жолы // ПМУ Хабаршысы №2, Б. 117-119, 2001.

Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы жазбаларындағы «23 жоқтау» // ҚР. БҒМ. Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы № 2, Б. 90-98, 2001.

Ақаев С. Ахаңдар салған жол қайда? (Терминнің танымдық табиғаты) // Ана тілі, 24 мамыр 2001.

Әбішева Ш. Ахмет шығармасының тәрбиелік мәні // Қазақ тілі мен әдебиеті №6, 27-29, Б. 2001.

Сомжүрек Ж. Сана дағдарысы немесе рухани әке әдебиет // Қазақ әдебиеті №45(2727), 9 қазан 2001.

Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы – фольклорист (зерттелу тарихы) // ПМУ хабаршысы №2, Б. 155-159, 2002.

Шүкірұлы С. Танбадан жеріп, дыбыстан шошымайық // Ана тілі №23, 26, 2002.

Жүнісбек Ә. Үстірт пікір айтуға асықпаңыз (Байтұрсынұлы әліпбиі мен бүгінгі тілі білімі хақында) // Ана тілі №33, 8 тамыз 2002.

Бәйділдин Қ. Зерттесек дұрыс зерттейік (Ахаң өскен ортаға қатысты жазылған кейбір зерттеу мақалаларға сын) // Ана тілі. №41, 3 қазан 2002.

Қазақ тілінің ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №14, 2002.

Сариева Р. Мұрағат мағлұматтары // Ана тілі №4, 30 қаңтар 2003.

Шүкірұлы С. Ел деп өткен адар ер // Ана тілі №4, 30 қаңтар 2003.

Шүкірұлы С. Қазақ тіл ғылымының атасы Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 130 жыл // Қазақ әдебиеті № 4, 2003.

Әбдиманов Ө. XX ғасыр басындағы әдебиетті алғаш жүйелеген зерттеуші // ҚазҰМУ хабаршысы, Филология сериясы №2 (64), Б. 150-153, 2003.

Ашекеева Қ. Сөз өнерінің атасы (А.Байтұрсынұлының туғанына – 130 жыл!) // Ақиқат №4, Б. 70-73, 2003.

Шүкірұлы С. Ахаң арманын алға апарайық // Шалқар-2, №19-20, 2003.

Тайшыбай З. «...Мен қазаққа не жаздым» // Ана тілі №20, 22 мамыр 2003.

Имаханбетова Р. Мұраға мұқият болсақ... А.Байтұрсынұлы туралы нағыз ақиқатты өзінен қалған қағаздар ғана айта алады // Түркістан, 25 қыркүйек 2003.

Сәрсекеев Қ. Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі – Ахмет Байтұрсынұлы туралы ой-гүйдің // Егемен Қазақстан, 30 қазан 2003.

Әбсадық А. Ортасы толған отырыс (Ахаңның рухани шәкірттерімен түскен суреті туралы) // Ана тілі №3, 15 қаңтар 2004.

Имаханбетова Р. Ұстаз өмірінің қилы кезеңдері // Ана тілі №4, 22 қаңтар 2004.

Имаханбетова Р. 77 жылдан кейін қайта жарық көрді (А.Байтұрсынұлының Т.Шонанұлымен бірге жазған «Оқу құралы» хрестоматиялық оқулығы туралы) // Шалқар-2, қазан 2004.

Имаханбетова Р. Қос бәйтерек (деректеме) // Ана тілі №48, қараша 2004.

Күдерінова Қ. 1929 жылғы латын жазуы және оған енгізілген өзгерістер (А.Байтұрсынұлының қазақ әліпбиіне енгізген жаңалығы) // Туған тіл №1, 2005.

Шүкірұлы С. Жоқ! Опық жеуіміз жеткен шығар! (Әліпбиді өзгертуге қатысты ой-таным) // Қазақстан-Zaman №42, 2005.

Әуелбек Ә. Лаң туғызған латын әрпі // Дала мен қала №7(136), 24 ақпан 2006.

Мұқай Ө. Әліп – тұлға туралы әфсана немесе ұлт көсемінің туған күні бұдан былай 5-қыркүйекте болатыны нақты құжаттармен дәлелденді // Алматы ақшамы №104 (3736), 7 қыркүйек 2006.

Сейсенбаев Д. «Қазақтың жалғыз тірегі мен тілегі – ана тілі!» (Алматыдағы А.Байтұрсынұлы мұражай-үйінде ахметтану оқулары басталды) // ҚазАқпарат; QAZAQ. kz., 8 қыркүйек 2006.

Ескендіров Қ. Ұлтымыздың рухани көсеміне тағзым (Ахметтану оқулары туралы) // Ана тілі №38(823), 21 қыркүйек 2006.

Шүкірұлы С. Барын халқына берген жан (А.Байтұрсынұлының Алматыдағы үйі) // Ана тілі №38(823), 21 қыркүйек 2006.

Молдахметұлы Ж. Ахмет Байтұрсынұлы және латын әліпбиі // Айқын №186(638), 6 қазан 2006.

Нұрмұхан Ж. Тіліміздің сілікпесін шығармайық // Қазақ әдебиеті №46(2998), 17 қазан 2006.

Білал Ш. Мемлекеттік тіл мәселесі (Қазақ тіл тілімі ғылымын ұлттық негізде жасағанда ғана оң шешімін табады) // Егемен Қазақстан, 25 қазан 2006.

Күдерінова Қ. 1929 жылғы латын жазуы және оған енгізілген өзгерістер (А.Байтұрсынұлының қазақ әліпбиіне енгізген жаңалығы) // Жас өркен: Қостанай №2 (27), Б. 26-29, сәуір-наурыз 2007.

Шүкірұлы С. Тіл базарында балық үлесіп жатқандаймыз (А.Байтұрсынұлының тіл ғылымындағы әдістемесіне жүгіну) // Жалын №5, мамыр 2007.

Байтілес Е. Жала жабушылардың көбі кейін үлкен қызмет атқарған // Алматы ақшамы №65 (3847), 31 мамыр 2007.

Боранғалиұлы Т. Қазақ баспасөзінің кемеңгері // Жас өркен: Қостанай №3 (28), Б. 2-4, мамыр-маусым 2007.

Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының еленбей келген еңбектері // Қазақ әдебиеті №32 (3036), 10 тамыз 2007.

Қамзабекұлы Д. «Қазақ қаламгерлері бұралқы ит емес...» // Айқын №126, 12 шілде 2007.

Қамзабекұлы Д. Түрікшілдік және Алаш // Айқын апта №132, 19 шілде 2007.

Қамзабекұлы Д. Түрікшілдік және Алаш // Қостанай таңы, 27 шілде 2007.

Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм қазіргі тіл дыбыстары // Әдебиет айдыны №37(134), 20 қыркүйек 2007.

Кәкішұлы Т. Алаш екіге бөлінді (Сұхбатты жүргізген: Мамашұлы А. 20 қыркүйек 2007) //www.kazembassy.com.ua/show сайтынан. 25 қыркүйек 2007.

Нұрғали Р. Ұлт ұстазы (А.Байтұрсынұлының әдеби мұрасы) // Егемен Қазақстан, 26 қыркүйек 2007.

Елеуқенов Ш. Бес арыс қалай ақталды? // ҚР БҒМ М.Әуезов атындағы ӘӨИ Ғылыми және көркем - әдеби журнал Керуен №4 (9), Б. 138-167, 2007.

Күзембайұлы А. Ахмет Байтұрсынұлы // Қазақстан әйелдері №4, Б. 28-29, 2007.

Қожакеев Т. Ақанды әлем таныған // Жас өркен: Қостанай №5 (30), Б. 2-4, қыркүйек-қазан 2007.

Жүзбай А. Асылымызды ардақтай білейік // Жас өркен: Қостанай №5 (30), Б. 26-27, қыркүйек-қазан 2007.

Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм қазіргі қазақ дыбыстары // Ақиқат №7.- 96 б., Б. 18-23, 2007.

Қайратұлы Б. Алаш-арман // elserik сайты, 28 қараша 2007.

Жұртбай Т. Абақтыдағы Алаш // Егемен Қазақстан, 12 желтоқсан 2007.

Қамзабекұлы Д. Жәдитшілдік – ұлттық рухани серпілу негізі // Ақиқат №1, Б. 29-36, 2008.

Ісімақова А. Алаш зиялылары және ғылым // ҚР БҒМ М.Әуезов атындағы ӨӨИ Ғылыми және көркем-әдеби журнал Керуен №1 (10), Б. 41-50, 2008.

Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм қазіргі қазақ дыбыстары // Астана хабары №3, 15 қаңтар 2008.

Қалмақов Е. Халқының рухани көсемі (Ахаңның мұрасы келелі әңгіменің арқауы болды) // Қостанай таңы, 25 қаңтар 2008.

Ұлт ұстазы, ұлт ұйтқысы (Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының туғанына – 135 жыл! Ұжымдық 2 сурет берілген) // Қазақ №5(326) – Білім жарысы №3(45), 1 ақпан 2008.

Әбсадықов А. Байрағымыз – бөрі, ұранымыз – Алаш немесе Алаш атауының түп-төркіні туралы // Қазақ №5(326), 1 ақпан 2008.

Имаханбетова Р. Ғұлама (Ахметтану) // Жас өркен – Қост., №1(32), Б. 4-7, қыркүйек-қазан 2008.

Азанбек Е. Алматыда Ахмет Байтұрсынұлы оқулары өтуде // ҚазАқпарат, 30 мамыр 2008.

Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақ» газетіндегі макаласынан үзінді // Ақиқат №6, 3 б., 2008.

Рамазан А. Тәуелсіздіктен бұрынғы тіл саясаты (Қазақ тілінің үш түрлі таңбалануының тарихы туралы) // Ақиқат №6, Б. 26-32, 2008.

Имаханбетова Р. Ахаң «Әліпбиі» – рухани игіліктердің төлбасы (Мұқабаның соңғы бетінде Алматыдағы ұлы ұстаз А.Байтұрсынұлы мұражайынан суреттер берілген) // Ақиқат №6, Б. 33-39, 2008.

«Тәуелсіздік кезеңнің ғылымы және А.Байтұрсынұлы мұрасы» (дөңгелек үстел) // Жас қазақ №34(190), 29 тамыз 2008.

Имаханбетова Р. Ахметтанудың негізін салушылар // Жас өркен – Қост., №5 (36), Б. 2-5, қыркүйек-қазан 2008.

Шүкірұлы С. Алаш аманаты // Әдебиет айдыны №40, 2 қазан 2008.

Құрманбайұлы Ш. Терминолог (А.Байтұрсынұлының терминдерінің өміршендігі) // Abai.kz., 30 сәуір 2008; Егемен Қазақстан, 12 қараша 2008.

Аманжол Қ. Арыстар аманатына адалдық // Егемен Қазақстан, 25 қараша 2008.

Имаханбетова Р. Ахаңның тың туындылары һәм оның бүркеншік аты хақында // Ақиқат №11, Б. 227-230, 2008.

Пірәлиев С. Ахаң дәріс оқыған аудиториядан ескен леп // Ақиқат №11, Б. 79-88, 2008.

Қирабаев С. Тәуелсіздік идеясы және «ұлтшылдық» әдебиет // Ақиқат №1, Б. 58-66, 2009.

Имаханбетова Р. Ахаңның ұлт әдебиетіндегі айшықтары // Жас өркен – Қостанай №1 (38), Б. 11-15, қаңтар-ақпан 2009.

Ферхат Тамыр. Анкара Ахметті ардақтады («Жаңа әдіс» және А.Байтұрсынұлы) // Қардеш қаламгер журналы. Түркия. 30 наурыз 2009.

Құсайынов К. Тіл ғылымы тілімізге тірек болсын (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директорымен сұхбат. әңгімелескен: Домбай Н) // Ана тілі, 17 сәуір 2009.

Кәкішұлы Т. Талаптыға жол нұсқаған «Ғалия» (Сұхбатты жүргізген: Рақымқызы Р) // Алаш айнасы, 22 сәуір 2009.

Кекілбай Ә. Тіл және тәуелсіздік (А.Байтұрсынұлының тіл оқыту туралы ұстанымдары, оқулықтары) // Тіл және қоғам №4(20), Б. 3-25, 2009.

Шүкірұлы С. Мен ұлтыма жауаптымын деп жүрсе... (Ахаң айтқан айшықтар) // Жас қазақ №16, 24 сәуір 2009.

Қали Н. Әліпбиге әріп қосқан (Қытай еліндегі қолданыстағы Ахаңның төте жазу туралы) // Ана тілі, 26 сәуір 2009.

Жұртбай Т. «Жапон тыңшысы» деген жала қалай шықты? // Қазақ әдебиеті №22-23 (3134), сәуір 2009.

«Ұлағатты ұлт ұстазы» атты дәстүрлі А.Байтұрсынұлы оқулары // Алматы қалалық тілдер басқармасының сайты, 29 мамыр 2009.

Мелдеев А. Тіл – ұлттың жаны (Ғасыр басындағы зиялылардың тіл туралы ғираты негізінде) // Медиа орталық «Нұр» №30 (160), 30 тамыз 2009.

Мәметқазыұлы Қ. Ұлт ұстаздары Ы.Алтынсарин мен А.Байтұрсынұлы мектеп оқушыларына кезінде Ленинді дәріптегеннен артық ұлықталуы тиіс // ҚазАқпарат. Астана, қыркүйектің 3-і 2009.

Ізтілеу Д. «Ахмет – халқының ар-ожданы» (Алматыдағы Ахаң мұражайынан соны ақпараттар) // Ана тілі №37 (978), 17-23 қыркүйек 2009.

Жәрімбетова Н. Бәдрисафа бейнесі // Егемен Қазақстан, 31 мамыр 2010.

Райхан Сахыбекқызы

Мазмұны

Туған тілім	3
Алғысөз	4
Ахмет Байтұрсынұлы (өмірі мен қызметі туралы)	7

Оқулықтар

Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы). 1-жылдық. Орынбор 1914	23
Тіл – құрал (дыбыс жүйесі мен түрлері) 1-інші тіл танытқыш кітап, Қызылорда, 1925	63
Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы). 2-жылдық. Орынбор, 1915	101
Тіл – құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері. III-тіл танытқыш кітап. Қызылорда, 1925	203

Методика мәселелері

Баяншы. Қазақ мұғалімдері үшін. Казань. 1920	279
Тіл жұмсар. Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын I-кітап. Қызылорда, 1928	293
Қай әдіс жақсы?	324
Жалқылау (айырыңқы) әдіс	334
Жалқылаулы-жалпылау әдіс	338
Дыбыстарды жіктеу туралы	344
Ғылыми түсініктер	353
Қосымша: аңқтамалық көрсеткіш	367

*«Ел-шежіре» қайырымдылық қоры» қоғамдық қорының
президенті Дидахмет Әшімханұлы*

Ахмет Байтұрсынұлы

Алты томдық шығармалар жинағы

III том

Тіл – құрал

(қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері)

Редакторы *Айсұлу Төреқұлқызы*

Корректоры *Ақнұр Көбегенқызы*

Техникалық редакторы *Ниязбай Оразымбет*

Компьютерде беттеген *Жамила Айдос*

ИБ № 149

Теруге 15.10.2013 ж. берілді. Басуға 29.10.2013 ж. қол қойылды.

Пішімі 84x108^{1/32}. Қаріп түрі «Times New Roman».

Басылымы офсеттік. Шартты баспа табағы 20.

Таралымы 2000 дана. Тапсырыс №

ISBN 978-601-7317-69-0

*«Ел-шежіре» қоғамдық қоры. 050009. Алматы қаласы.
Абай даңғ. 143, 517 бөлме*

*«Полиграфкомбинат» ЖШС
Алматы қ., Мақатаев көшесі, 41*